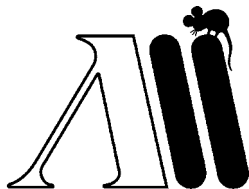

UDK/UDC 94(05)

ISSN 1318-0185

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper
Società storica del Litorale - Capodistria

ACTA HISTRIAE
22, 2014, 4

KOPER 2014

ISSN 1318-0185

UDK/UDC 94(05)

Letnik 22, leto 2014, številka 4

**Odgovorni urednik/
Direttore responsabile/
Editor in Chief:**

Darko Darovec

**Uredniški odbor/
Comitato di redazione/
Board of Editors:**

Gorazd Bajc, Furio Bianco (IT), Flavij Bonin, Dragica Čeč, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Marco Fincardi (IT), Darko Friš, Aleksej Kalc, Borut Klabjan, John Martin (USA), Robert Matijašić (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Egon Pelikan, Luciano Pezzolo (IT), Jože Pirjevec, Claudio Povoło (IT), Vida Rožac Darovec, Andrej Studen, Marta Verginella, Salvator Žitko

**Urednik/Redattore/
Editor:**

Gorazd Bajc

**Prevodi/Traduzioni/
Translations:**

Grens-tim d.o.o.

**Lektorji/Supervisione/
Language Editor:**

Grens-tim d.o.o.

**Stavek/Composizione/
Typesetting:**

Grafis trade d.o.o.

**Izdajatelj/Editore/
Published by:**

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko / Società storica del Litorale[®]

Sedež/Sede/Address:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, SI-6000
Koper-Capodistria, Kreljeva 3 / Via Krelj 3,
tel.: +386 5 6273-296; fax: +386 5 6273-296;
e-mail: actahistriae@gmail.com; www.zdjp.si

Tisk/Stampa/Print:

Grafis trade d.o.o.

Naklada/Tiratura/Copies:

300 izvodov/copie/copies

**Finančna podpora/
Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije / Slovenian Research Agency

**Slika na naslovnici/
Foto di copertina/
Picture on the cover:**

Detajl reliefa po Maurits Cornelis Escher (Haag, Nizozemska) / Dettaglio del rilievo dedicato a Maurits Cornelis Escher (Aja, Olanda) / A detail of the relief after Maurits Cornelis Escher (The Hague, Netherlands) (Public domain: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Denhaag_relief_houtrustweg2.jpg)

Redakcija te številke je bila zaključena 17. novembra 2014.

Revija Acta Histriae je vključena v naslednje podatkovne baze / Gli articoli pubblicati in questa rivista sono inclusi nei seguenti indici di citazione / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: Thomson Reuters: Social Sciences Citation Index (SSCI), Social Scisearch, Arts and Humanities Citation Index (A&HCI), Journal Citation Reports / Social Sciences Edition (USA); IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (UK); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities (ERIH); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL)

VSEBINA / *INDICE GENERALE / CONTENTS*

- Claudio Povolo:** Contaminazioni. Discorsi, pratiche e rappresentazioni 821
Contaminations. Discourses, practices and representations
Kontaminacije. Diskurzi, prakse in reprezentacije
- Gordan Ravančić:** “Wine-contamination” of the Adriatic. Examples
of punishing wine smugglers from medieval Dubrovnik 837
*“Inquinamento da vino” dell’Adriatico. Esempi di pene per i contrabbandieri
di vino nella Dubrovnik medievale*
*“Kontaminacija z vinom” Jadranskega morja. Primeri kaznovanja tihotapcev
vina v srednjeveškem Dubrovniku*
- Darja Mihelič:** Grešni služabniki cerkve v vidiku določil srednjeveških
tržaških statotov 847
*I peccaminosi servitori della chiesa alla luce delle disposizioni contenute negli
statuti medievali triestini*
Sinful servants of the Church in light of the provisions of medieval Trieste statutes
- Dušan Kos:** Kontaminacija s paranormalnim fenomenom
v lokalni skupnosti v zgodnjem novem veku 859
*Una contaminazione dovuta a un fenomeno paranormale in una comunità
locale nella prima età moderna*
*A contamination with paranormal phenomenon in local community
in the Early New Ages*
- Mauro Pitteri:** I beni comunali promiscui del basso Friuli a metà Settecento 875
Promiscuous common goods in mid-18th century lower Friuli
Skupne občinske dobrine spodnje Furlanije sredi 18. stoletja
- Marco Fincardi:** Le compagnie dei giovani e la rispettabilità
pubblica degli adulti 887
Companies of youth and adult public respectability
Druščine mladih in javni ugled odraslih
- Francesco Benigno:** “A punciuta”. Note sull’identificazione
e la repressione della mafia nella Sicilia di età liberale (1860-1880) 903
*“A punciuta”. Notes on the identification and prosecution
of the mafia Sicily in the liberal age (1860-1880)*
*“A punciuta”. Beležke o identifikaciji in zatiranju mafije na Siciliji
v letih liberalizma (1860–1880)*

- Chiara Sacchet:** “Come una monaca, senza le dolcezze del convento”.
L’ambigua purezza della maestra. 915
“As a nun, without the pleasures of the convent”. The ambiguous purity of the teacher
“Kot nuna, brez ljubeznivosti samostana”. Dvoumna čistost učiteljice
- Manca Grgić Renko:** Slovensko in avstrijsko narodno vprašanje v obdobju moderne. Narodna kontaminacija kulture ali kulturna kontaminacija naroda? 927
La questione nazionale slovena e austriaca nella modernità. Contaminazione nazionale della cultura o contaminazione culturale della nazione?
Slovenian and Austrian National Question in the Time of Modernism. National Contamination of Culture or Cultural Contamination of the Nation?
- Zdravka Jelaska Marijan:** Obrana časti nožem i batinom u slučajevima neispunjenog bračnog obećanja 945
Difesa dell’onore con coltello e bastone in caso di mancata promessa di matrimonio
The defense of honour with stick and knife in cases of non-realized marriage promises
- Urška Lampe:** Prevezgoja nemških vojnih ujetnikov v času druge svetovne vojne v Jugoslaviji 955
Rieducazione dei prigionieri di guerra tedeschi in Jugoslavia durante la seconda guerra mondiale
Re-education of German prisoners of war during the Second World War in Yugoslavia
- Mateja Režek:** Usmerjena preteklost: mehanizmi ideološke in politične “kontaminacije” zgodovinopisja v socialistični Sloveniji in Jugoslaviji (1945–1966) 971
Storia pilotata: meccanismi della “contaminazione” ideologica e politica della storiografia nella Slovenia e nella Jugoslavia socialiste (1945–1966)
Directed past: the attempts of ideological and political “contamination” of historiography in socialist Slovenia and Yugoslavia (1945–1966)
- Gorazd Bajc:** Tajni varuhi držav pred zunanjo kontaminacijo oziroma protiobveščevalna dejavnost v obdobju hladne vojne v fikciji in realnosti: primer John Le Carré in njegov roman *Tinker, Taylor, Soldier, Spy* 993
I custodi segreti degli stati contro la contaminazione esterna, ovvero l’attività di controspionaggio nel periodo della Guerra fredda nella finzione e nella realtà: il caso di John Le Carré e del suo romanzo La talpa (Tinker, Taylor, Soldier, Spy)
Secret guardians of States from external contamination or counterintelligence activity during the Cold War period in fiction and reality: the case of John Le Carré and his novel Tinker, Taylor, Soldier, Spy

Jure Ramšak: Katoliška levica in marksizem v Sloveniji po II. vatikanskem koncilu: ideološka kontaminacija in njene politične posledice	1015
<i>La sinistra cattolica e il marxismo in Slovenia dopo il concilio vaticano II: la contaminazione ideologica e le sue conseguenze politiche</i>	
<i>Catholic left and marxism in Slovenia after the Second Vatican Council: ideological contamination and its political consequences</i>	
OCENE	
RECENSIONI	
REVIEWS	
<i>Stephan Karl Sander-Faes:</i> Urban Elites of Zadar. Dalmatia and the Venetian Commonwealth (1540–1569) (Darja Mihelič)	1041
<i>Slaven Bertoša:</i> Migracije prema Puli. Primjer austrijske Istre u novom vijeku (Igor Eterović)	1044
<i>Maja Milčinski:</i> Azijske filozofije in religije (Erik Toth)	1048
<i>Maja Polić, Elvis Orbanić (ur.):</i> Zbornik u čast Petru Strčiću (Salvator Žitko)	1051
<i>Amedeo Osti Guerrazzi:</i> Esercito italiano in Slovenia, 1941-1943. Strategie di repressione antipartigiana (Borut Klabjan)	1053
<i>Mary Louise Roberts:</i> What Soldiers do. Sex and the American GI in World War II France (Urška Lampe)	1056
<i>Federico Tenca Montini:</i> Fenomenologia di un martirologio mediatico. Le foibe nella rappresentazione pubblica dagli anni Novanta ad oggi (Gorazd Bajc)	1059
<i>Časopis za povijest zapadne Hrvatske / West Croatian History Journal, VI-VII, 2011-2012, 6-7 (monografska št.: Sjevnojadranski panoptikum / Upper Adriatic Historical panopticon) (Salvator Žitko)</i>	1062
<i>Časopis za povijest zapadne Hrvatske / West Croatian History Journal, VIII, 2013, 8 (monografska št.: Rat i sjećanje / War and Remembrance) (Salvator Žitko)</i>	1065
<i>Histria 3. Godišnjak Istarskog povijesnog društva, 2013 (Salvator Žitko)</i>	1067
Navodila avtorjem	1069
<i>Istruzioni per gli autori</i>	1072
<i>Instructions to authors</i>	1076

CONTAMINAZIONI.
DISCORSI, PRATICHE, RAPPRESENTAZIONI

Claudio POVOLO

Università Ca' Foscari Venezia, Dipartimento di Studi Umanistici, Dorsoduro 3484/D, 30123 Venezia, Italia
e-mail: clpovolo@gmail.com

SINTESI

Il saggio si sofferma sulle varie implicazioni sociali e culturali del concetto di contaminazione nelle diverse epoche storiche e nell'ambito di società e di gruppi contraddistinti sia dalla necessità di intrattenere relazioni economiche e sociali, ma anche dall'esigenza di mantenere le proprie caratteristiche e specificità. Il concetto di contaminazione introduce nelle distinzioni tra sacro e profano, tra interno ed esterno, tra il fisico e il simbolico, tra il maschile e il femminile. Esso rivela non solo la nozione di rischio e di timore da cui una società è attraversata, ma anche i suoi rapporti con il cibo, l'igiene, la pulizia e, più in generale con il corpo umano. E segna la divisione tra ceti, classi e gruppi; il valore assegnato a determinate professioni ed attività. Le sue implicazioni culturali e sociali sono soprattutto importanti nei confronti delle distinzioni di genere. Il tema della contaminazione assume un'importanza di rilievo laddove essa si prospetta nei confronti di gruppi sociali provvisti di una loro identità o etnia ben precisa. L'inclusione di soggetti dall'esterno (ad esempio con il matrimonio) è percepito come contaminante e pericoloso per la stabilità del gruppo. Sul piano linguistico-culturale la contaminazione tra gruppi o etnie diverse riflette contiguità, esclusioni, sovrapposizioni, facilmente individuabili e identificabili ad esempio nella toponomastica di zone di confine oppure di aree geografiche in cui per secoli convissero popolazioni di etnia diversa.

Parole chiave: contaminazioni, corruzione, purezza, riti, cultura

CONTAMINATIONS.
DISCOURSES, PRACTICES AND REPRESENTATIONS

ABSTRACT

The present essay intends to examine the diverse social and cultural involvements of the concept of contamination during different historical periods and in the context of societies and groups of people characterised by the need of developing economic and social relationships but also by the necessity to maintain their own peculiarities. The concept of contamination entails the distinction between holy and secular, between internal and external, physical and symbolic, male and female. It reveals not only the notion of risk and

the fears of the society, but also the relationships with food, hygiene, cleanness and, more generally, with the human body. It marks the gap between social stratum, classes, and groups; the value attributed to certain professions and activities. Its cultural and social implications are particularly important with regard to gender specifications. The theme of contamination becomes especially relevant where it regards well identified social or ethnic groups. The inclusion of external subjects (for instance, through the marriage) is perceived as contaminant and dangerous for the cohesion of the group. With regard to the linguistic and cultural context the contamination between different ethnic groups reveals proximity, exclusions, superimpositions that are easy to identify, for instance, in toponymy of border areas or in areas where different ethnic groups lived together for centuries.

Key words: contaminations, corruption, purity, rituals, culture

Sul piano semantico il termine *contaminazione* sembra riflettere una pluralità di significati apparentemente non interscambiabili. In senso fisico, con il sinonimo di inquinamento, il termine esprime la pericolosità di fenomeni che, soprattutto a partire dal secolo scorso, di seguito alle scelte imprevedibili dell'uomo, hanno investito l'ambiente, minacciandone gli stessi equilibri. La nozione di pericolosità insita nel termine ha però pure implicazioni sul piano simbolico e culturale, considerando che l'atto di contaminazione segnala la minaccia condotta nei confronti dei valori morali o religiosi di una determinata società (Khare, 2002, 658–659). Alla pluralità di significati, va inoltre aggiunto, corrisponde pure l'ambiguità del termine che, oltre alla sua più che evidente negatività, esprime pure, con accezione quasi sempre positiva, la fusione di elementi di diversa provenienza nella composizione letteraria, testuale od artistica.

Nel 1966 apparve il testo di Mary Douglas *Purity and danger. An analysis of the concept of pollution and taboo* (Douglas, 2002). Un'opera che, muovendo da esempi tratti sia da società semplici che complesse, indicava come l'ordine e la coesione sociale richiedano che i confini della *purezza* siano per lo più tracciati con chiarezza, mentre, all'incontrario, tutto ciò che socialmente si esprime con ambiguità ed incertezza e si pone in una fase liminare, sia potenzialmente *contaminante* in quanto in grado di mettere in discussione i valori predominanti. L'idea di *contaminazione* ha evidenti implicazioni culturali con le distinzioni di genere e con i significati attribuiti alle relazioni sessuali e simbolicamente si identifica in particolar modo nella figura della donna, nel controllo esercitato sul suo corpo inteso come significativamente rappresentativo dei valori che contraddistinguono l'insieme del corpo sociale.

Il concetto di *contaminazione*, nei suoi molteplici risvolti sociali, volti a contraddistinguere le relazioni tra ceti o di genere, è stato ampiamente utilizzato dagli storici, attenti a definire le implicazioni simboliche e antropologiche della realtà sociale. E non a caso la storia di genere, non più delimitata dalla semplificativa opposizione tra natura e cultura, ha investito settori disciplinari di ricerca tendenzialmente ostili o restii all'utilizzo di un approccio interdisciplinare.

Il concetto di *contaminazione* condivide, quantomeno sul piano simbolico, alcuni dei significati che connotano la sfera della *corruzione* e, forse non a caso, la diffusione di pratiche sociali collegate alla corruzione sono state associate alla dicotomia di genere maschile-femminile: razionale/irrazionale, pubblico/privato, cultura/natura, universale/particolare. La personalità razionale, l'aderenza alle regole in molte culture sono viste in contrasto con la dimensione femminile (e l'archetipo di Eva), di cui si colgono le potenzialità contaminanti e corruttrici. Come è stato osservato :

The masculine/feminine dichotomy has clear implications for several recurring homologies in corruption discourse: rational/irrational, public/private, culture/nature, universal/particular. And if rational impersonality and rule-following are contrasted with 'feminine' personalism and unruly dis-order, we easily pass to dissolute, feminine corruptness, with Eve as its archetype, a female pollution of the public body. (Haller-Shore 2005, 237)

Ma, si diceva della pluralità dei significati che investe lo stesso termine di *contaminazione*. Sempre Mary Douglas in una sua opera successiva *Risk and blame. Essays in cultural theory* (Douglas, 1992, 3–14) osservava in realtà come tra contaminazione simbolica e inquinamento ecologico ci fosse una stretta relazione, se solo si osserva come la scienza e la tecnologia (come possibile e micidiale fonte di inquinamento) siano considerate una sorta di *tabù*; mentre la percezione del rischio conseguente al loro abuso è ampiamente sottovalutata in ambienti politici e sociali rassicurati dalla loro preminenza culturale e dalla sicurezza dei loro confini.

Il concetto di contaminazione, inteso soprattutto come strumento di rilevazione della dimensione, della rigidità (o, all'inverso, della porosità) dei confini sociali e dei riti e delle pratiche che segnalano il pericolo che questi possano essere infranti o superati (Eriksen, 2001, 236–237), mettendo in discussione i valori predominanti e gli assetti sociali costituiti, si rivela dunque utile per cogliere la dimensione storica di problemi tradizionalmente considerati soprattutto nella loro caratterizzazione sociale, economica e politica.

Il concetto di contaminazione introduce infatti nelle distinzioni tra sacro e profano, tra interno ed esterno, tra il fisico e il simbolico, tra il maschile e il femminile. Esso rivela non solo la nozione di rischio e di timore da cui una società è attraversata, ma anche i suoi rapporti con il cibo, l'igiene, la pulizia e, più in generale con il corpo umano. E segna la divisione tra ceti, classi e gruppi; il valore assegnato a determinate professioni ed attività. Contrassegna taluni gruppi sociali come potenzialmente pericolosi. Definisce i termini stessi della mobilità geografica e sociale. Caratterizza pratiche consuetudinarie non investite da regole formali. Investe il genere maschile e soprattutto femminile di significati e di simboli, a seconda della loro declinazione nell'ambito della famiglia e della comunità. Connota pure, come è stato osservato, la nozione stessa di identità nazionale (Anderson, 2006, 11–12). E, non a caso, il nazionalismo utilizza spesso un vocabolario religioso per enfatizzare il legame tra rispettabilità genealogica e orgoglio nazionale (Herzfeld, 1987, 117).

Il sociologo americano Ian Miller si è soffermato sul rapporto tra la nozione di *disgusto* e quella di contaminazione, entrambe riflesse di nozioni culturali, ma variamente con-

traddistinte nelle diverse realtà sociali (Miller, 1997). Proprio in virtù di tale associazione il senso di disgusto è tale da incidere notevolmente nell'organizzazione della vita sociale e individuale. La sensazione di disgusto e il timore delle implicazioni che essa comporta sul piano della contaminazione si individuano soprattutto nel corpo e nei suoi orifizi, che simbolicamente e fisicamente segnano il rapporto tra interno ed esterno, superiore ed inferiore, e, in definitiva contrassegnano esclusioni sul piano delle relazioni sessuali, famigliari, etniche e giuridiche (Nussbaum, 2004, 1–18).

La sensazione del disgusto, come osserva Miller, è connessa con quella di *purezza*, in quanto interviene a segnalare immediatamente il contatto con l'impuro, anche se, comunque, le regole che definiscono lo stato di *purezza* sono soprattutto collegate al senso di vergogna, di colpevolezza, al dovere o all'abitudine (Miller, 1997, 107). Ma il disgusto si associa soprattutto al cibo e alle sue esclusioni culturali e simboliche, come ad esempio appare manifestamente in molti sistemi culturali e religiosi il rifiuto nei confronti della carne di maiale (Bromberger, Durand, 2001, 744–745). Le variazioni storico-culturali della nozione di disgusto suggeriscono evidentemente, sul piano della distinzione e dello status, variazioni assai rilevanti. Le regole di etichetta e di corte elaborate nel '500 indicavano indubbiamente la volontà di esclusione correlata alla distinzione e allo status, ma comportavano pure il timore del rischio e della contaminazione sociale. All'inverso l'ampia gamma di insulti e di bestemmie, associati spesso al nome di animali o alla coprolalia, tende a modellare relazioni e a definire confini segnalando le impurità sociali e la mancanza di un ordine appropriato (Sabeau, 1990, 337–339).

La nozione di disgusto e di contaminazione suggerisce simbolicamente i rapporti esistenti tra natura e cultura e, non a caso, come ha notato Mary Douglas, si enuclea in maniera significativa nel corpo umano e nelle regole, più o meno restrittive, che ne classificano le funzioni e il rapporto verso l'esterno (soprattutto tramite gli orifizi). Ma è in particolar modo il corpo femminile a suggerire le regole che più in generale classificano il corpo sociale, l'ideologia della parentela e gli stessi rapporti esistenti nell'ambito della famiglia. In società patriarcali, ma in cui la donna svolge comunque un ruolo di rilievo nell'ambito dei rapporti parentali e famigliari, l'idea di *contaminazione* assume una funzione importante in quanto segna ambigualmente sia il pericolo che la donna può subire dagli attacchi esterni che la pericolosità insita nella sua sessualità (Douglas, 2002, 125–129).

È emblematica, a questo proposito, la vicenda che negli anni 1831-1832 ebbe come protagonista Lucia Graizzaro, un'avvenente giovane di un villaggio della Lessinia, sospettata di essere la mandante dell'uccisione del marito Giovanni Rama. I sospetti si erano accentrati su di lei non solo per il disinvolto comportamento sessuale, ma soprattutto per il suo atteggiamento, che denotava un vero e proprio rovesciamento dei tradizionali ruoli di genere. Le numerose frequentazioni maschili, l'aggressività verbale e le sue plateali incursioni nell'osteria del villaggio (compiute per irretire il mondo maschile che l'attorniava) suscitarono l'aperta ostilità della comunità. Nonostante il tribunale non avesse accertato il suo coinvolgimento nell'omicidio del marito, ella dovette comunque abbandonare il villaggio a causa dell'ostracismo decretato nei suoi confronti dalla quasi totalità dei suoi abitanti (Povolo, 2011, xxxv–civ). Il timore e l'ostilità nei confronti della

donna e dei due fratelli sospettati di essere gli esecutori materiali del delitto furono ben riassunti dal parroco del paese:

Il paese fonda il sospetto alle seguenti circostanze. La moglie dell'interfetto, Lucia Graizzaro, è una donna scostumatissima, anzi l'unica che nella mia parrocchia offerse motivi di gravissimi scandali, per cui da due anni circa ho fatto le mie rimostranze e venne anche condannata all'arresto. [...] Replico che le turpi relazioni che passavano fra i Dalla Bona e la moglie dell'interfetto Rama erano scandalosissime e tali che muovevano i lagni e le querimonie universali di tutto il paese.

In molte culture dell'area mediterranea la *donna in pericolo* è la donna appartenente ad un gruppo sociale chiuso e che soprattutto vuol mantenere intatti i suoi confini sociali. In età moderna le donne dell'aristocrazia erano destinate sin da giovani ad essere educate in un convento e qualora il loro stato di nubilito si fosse protratto erano percepite come fonte di pericolo. E sono ben noti quei veri e propri *reclusori di vergini* che furono i monasteri femminili, in cui la famiglia aristocratica riversava le proprie figlie. Di certo per strategie successorie e patrimoniali, ma anche per sterilizzare il pericolo insito nella figura della donna il cui ruolo familiare e sociale era ancora tracciato dagli ambigui confini del nubilito. Non diversamente, la famiglia borghese ottocentesca modificò la sua ideologia nei confronti della relazione esistente tra il corpo femminile e l'idea di contaminazione, anche se evidentemente diverse furono le strategie difensive adottate. E' probabile che la maggiore porosità dei confini sociali conducesse, infine, all'intensificazione del controllo nei confronti del genere femminile. A questo proposito Mary Douglas ha osservato:

When male dominance is accepted as a central principle of social organisation and applied without inhibition and with full rights of physical coercion, beliefs in sex pollution are not likely to be highly developed. On the other hand, when the the principle of male dominance is applied to the ordering of social life but is contradicted by other principles such as that of female independence, or the inherent right of women as the weaker sex to be more protected from violence than men, then sex pollution is likely to flourish. (Douglas, 2002, 143)

Aspetti che possono essere rilevati anche nella dimensione giuridica, come ad esempio nell'esercizio della potestà maritale sul patrimonio della donna sposata, prevista in numerosi codici ottocenteschi (De Giorgio, 1996, 340–344). Oppure, come è stato osservato, nell'accentuazione della dicotomia natura-cultura individuabile nell'approccio scientifico-biologico della scienza, soprattutto in riferimento alla distinzione di genere e alla medicalizzazione del corpo femminile (Pomata, 1983, 1460–1469).

Numerose pratiche sociali, che si accompagnavano spesso a riti di purificazione, esprimevano il diffuso timore culturale nei confronti dello stato di pericolo in cui si trovava la donna. In numerose comunità dell'area mediterranea lo spazio in chiesa era nettamente suddiviso tra uomini e donne. E, molto spesso, a queste ultime era riservata una porta per entrare nell'edificio sacro. Uno stato di pericolo e una forma di controllo indiretto. E, non

a caso, le donne per lo più uscivano dalla chiesa parrocchiale solo dopo che gli uomini erano usciti a loro volta. Pratiche sociali che segnavano volutamente la separazione di genere e che erano accentuate dai riti di purificazione associati al menarca e al parto. In molte aree europee e del Mediterraneo la donna che aveva partorito era esclusa dalla chiesa e solo dopo quaranta giorni con il rito di purificazione e la benedizione sacerdotale poteva accedere al luogo sacro. Un rito che è stato studiato approfonditamente per la Germania del tardo medioevo (Karant-Nunn, 1997, 75–80). Riti di purificazione che accompagnavano pure la donna morta durante il parto. Lo stato di pericolo era strettamente associato a quello di impurità e i riti di purificazione celebrati in chiesa sancivano il ripristino dell'ordine. I registri parrocchiali del Settecento attestano, ad esempio, la benedizione e il perdono impartiti in chiesa alle coppie che avevano celebrato un matrimonio clandestino. Va pure aggiunto che la distinzione tra pratiche sociali e riti di purificazione (o di separazione) era spesso indistinguibile nel mondo consuetudinario contraddistinto da quella che John Bossy ha individuato come *religiosità della parentela* (Bossy, 1985). La diffusione in tutta Europa degli *charivaris*, veri e propri riti di degradazione o di derisione attesta la necessità da parte di molti sistemi culturali di segnalare il pericolo insito in determinati comportamenti e il loro potenziale effetto contaminante (Fabre, 1987; Fincardi, 2009).

Come ha sottolineato Mary Douglas, lo stato di pericolo incombente sulla donna era rafforzato, in alcuni contesti sociali, dallo stato di *pericolosità* che accompagnava la stessa figura femminile. Vulnerabilità e pericolosità, dunque: e quest'ultimo valore culturale è avvertibile nei gruppi sociali i cui confini non sono tracciati nettamente e in quanto tali ambigui e potenzialmente contaminanti (Fardon, 1999, 94–95). La negatività (e l'esclusione) della donna contaminante e contaminata è avvertibile già nel corso dell'età moderna nella figura della vedova, che non è sottoposta più al controllo delle parentela originaria o acquisita (Pitt-Rivers, 1977, 45). Oppure della ragazza-madre che ha dimostrato le sue potenzialità contaminanti. O, ancora, nelle figure femminili appartenenti a gruppi sociali non chiaramente definibili sul piano dei valori culturali come le ballerine o le attrici. Figure tutte, che hanno trovato ampio spazio nella letteratura ottocentesca (Wanrooij, 1990, 171–190).

Ambiguo nella sua concreta definizione, il concetto di legittimità, nel corso dell'Ottocento tende ad essere giuridicamente configurato in modo preciso. Una tendenza che trova riscontro nel divieto della ricerca della paternità da parte di molti codici continentali. In realtà, come rivela la letteratura di *fiction* che fiorisce in Inghilterra nella seconda metà dell'Ottocento (Finn, Lobban, Taylor, 2010) la realtà sociale esprimeva una forte ambiguità del concetto di legittimità e l'inclinazione dei soggetti coinvolti ad utilizzarlo strumentalmente per il proprio tornaconto economico.

Il tema della contaminazione è strettamente correlato a quello dell'onore, se solo si riflette che quest'ultimo è radicato nelle società stabili, dedite all'agricoltura. E come le pratiche sociali che implicano l'esclusione e la contaminazione, anche quelle collegate all'onore non sono necessariamente definibili come *morali*, anche se talvolta intendono rafforzare i codici morali prevalenti. Come ha sottolineato Julian Pitt-Rivers (1977, 21–23) l'idioma dell'onore è provvisto sia di valori etici, che di valori strettamente associati all'ideologia di genere e in quanto tali presuntivamente ritenuti *naturali*. Nel genere

maschile, ad esempio, la *mascolinità* corrisponde all'aggressività sessuale che denota il valore di genere ma, indirettamente, anche la capacità di competere nel mondo materiale per l'acquisizione di fama e ricchezze. Diversamente la *virilità* è associata ai valori etici della famiglia, in cui, pure, come si vedrà, meglio si realizza il ruolo femminile. E in una comunità sono proprio i valori della mascolinità ad attestare la presunta potenzialità della *virilità*. Ma questa diversità o opposizione tra natura e cultura è avvertibile soprattutto nelle società in cui è diffuso il rischio della *contaminazione*, se solo si osserva il loro atteggiamento nei confronti di quella che può essere considerata la *vittima*. Questo ad esempio è nettamente avvertibile nell'atteggiamento di ostilità che si diffonde nel corso dell'età moderna nei confronti dei figli illegittimi e, conseguentemente, degli istituti destinati ad accoglierli. Ma anche nei riti di derisione (e di esclusione) diffusi nel mondo popolare e contadino nei confronti dell'adulterio, considerato sia dalla chiesa che dalle autorità secolari come un crimine. Gli *charivaris* o *mattinate* hanno l'obiettivo di segnalare la donna contaminata e quindi contaminante che ha commesso l'adulterio e da ciò si spiega la forte sottolineatura dell'adulterio femminile rispetto a quello maschile. Ma i riti di derisione non si rivolgono mai a colui che ha commesso l'adulterio (che in realtà ha dimostrato la sua mascolinità) ma verso il marito tradito che l'ha subito e che pur essendone vittima risulta palesemente contaminato e che è apparso non in grado di difendere l'onore della propria donna (Pitt-Rivers, 1971, 172–173). Un atteggiamento che per secoli ha avuto rilevanti conseguenze giuridiche, in quanto sia il diritto comune che molti codici dell'area mediterranea hanno considerato l'adulterio un *delitto privato*, un reato cioè non perseguibile se non su iniziativa della vittima. La correlazione tra onore e *contaminazione* è avvertibile pure nelle sue implicazioni genealogiche e parentali. Basti pensare alla categorica giuridica di età medievale e moderna dello *stupro volontario* o del *rapimento* volontario in cui il consenso della donna viene ritenuto irrilevante di fronte alla *contaminazione* subita dalla famiglia cui ella appartiene (Povolo, 1996, 33–38).

Una rilevanza genealogica che è soprattutto avvertibile in taluni riti di degradazione praticati nel mondo contadino. Ad Orgiano, nel Basso Vicentino, un'aggressiva mattinata viene condotta agli inizi del Seicento nei confronti di un esponente della comunità locale (Povolo, 1997, 369–370). L'aggressività sembra essere rivolta nei confronti della moglie dell'uomo, ma le offese e gli insulti rinviano esplicitamente alla madre di quest'ultimo, della quale si evocano i trascorsi amorosi. L'obiettivo simbolico è chiaro per tutta la comunità: in quanto *contaminato* dal comportamento della madre egli ne ha ereditato l'*impurità* e non è dunque in grado di difendere l'onore della propria moglie dagli attacchi esterni. L'adulterio è contaminante e pericoloso soprattutto per l'uomo che non ha saputo difendere l'onore della propria donna; ed appare tanto più deflagrante nell'ambito della famiglia se si esprime nella figura della madre. Appare evidente che tali pratiche di derisione si definiscano in realtà come veri e propri riti che hanno l'obiettivo di segnalare la pericolosità genealogica di taluni individui e, conseguentemente, la necessità di escluderli dalla comunità per evitare ogni forma di *contaminazione*. E, sullo sfondo, esprimono l'estrema pericolosità della sessualità femminile nei confronti dell'uomo, della famiglia e della stessa struttura sociale. Chiaramente l'ideologia comunitaria collimava con le norme ecclesiastiche dell'adulterio solo in riferimento alla figura femminile, ma

non nei confronti dell'uomo che l'aveva subito (Gowing, 1994, 28, 33). Una diversità che potrebbe essere spiegata con l'esigenza da parte della Chiesa di difendere l'unità familiare, minacciata profondamente da un reato come l'adulterio.

L'idioma dell'onore è dunque strettamente associato al concetto culturale di *contaminazione*, anche quando esso tende a classificare in maniera fortemente negativa talune figure che, come nel caso degli omosessuali e delle prostitute, si situano al di fuori di quell'area marginale e liminare che può più direttamente minacciare i valori sociali predominanti. La prostituta, non ha alcuno dei tratti, ancorché *naturali* che classificano il genere femminile, mentre l'omosessuale è decisamente privo di quei tratti di mascolinità necessari ad ipotizzare la presunta virilità maschile. Ma si tratta infatti di figure che proprio in quanto non possono rientrare in alcuna classificazione di genere, ne rafforzano indirettamente i valori culturali. In uno studio condotto sulla Baviera della prima età moderna (Strasser, 2004, 57) è stato paradossalmente sostenuto come in realtà la prostituta e la monaca, lungi dal porsi ai poli opposti della società, si situano sullo stesso piano culturale, anche se tendono ad essere classificate sul piano di classe e di genere. Entrambe le figure mirano infatti a ricreare un ordine pubblico nuovo definibile *stato di verginità*. E laddove la prostituta finisce nel corso del tempo per raccogliere in sé i tratti della figura femminile sessualizzata appartenente alle classi sociali inferiori e il cui corpo minaccia di contaminare la comunità, la monaca, all'inverso è destinata a rappresentare la vergine appartenente alle classi superiori; e con la sua purezza e classe rappresenta simbolicamente la stessa comunità e la sua capacità di opporsi ad ogni forma di contaminazione sessuale e sociale.

Le tensioni tra pericolosità della contaminazione e perfezione della purezza ritrovano a livello comunitario un riscontro significativo nel culto della Vergine e dell'immacolata concezione che esprimeva lo stato esemplare di purezza e la preservazione da ogni peccato. Un culto che si diffuse a partire dal Medioevo e trovò sanzione definitiva da parte della Chiesa intorno alla metà dell'Ottocento. Un culto che nel mondo cattolico trovò ampia diffusione in ambito popolare, nel quale la figura della Vergine si identificava con quella di madre, ma che divenne pure rappresentativo dell'immagine stessa della Chiesa (Benko, 2004, 18–19). Sul piano pittorico e artistico¹ l'immagine dell'Immacolata esprime una concezione della madre calata nei rapporti complessi che si instaurano nell'ambito della famiglia e soprattutto dei suoi membri maschili (Accati, 2009). La gravidanza *passiva* di Maria Vergine sembra allontanare ogni forma di contaminazione sessuale veicolata dal matrimonio ed enfatizzare l'evento della nascita. Si tratta di rappresentazioni simboliche che ebbero una grande portata sul mondo popolare. E del resto le correlazioni tra immagini religiose e le loro potenzialità *corruttrici* sono attestate dalla diffidenza delle autorità ecclesiastiche nei confronti di concezioni antropomorfe della deità, che potevano inibire la visione del soprannaturale e della spiritualità (Clark, 2007, 167).

Le interrelazioni complesse tra l'idioma dell'onore e la purezza sono rappresentate dal concetto di *grazia*. Un concetto che, non a caso, è stato associato all'onore femmini-

1 Sulla contaminazione nelle arti vedi alcuni interessanti spunti in: Zlatkov, 2008; Saftich, 2012; Lombardo, 2014; Vescovo, 2014; Mantoan, 2014.

le, in quanto presume una rinuncia alla competizione familiare e, una volta acquisito, non può che essere difeso e non accresciuto. E la diffusione del culto mariano e delle feste ad esso collegato esprime tutta la complessità di tali interrelazioni (Di Bella, 1992, 162–164).

Diversamente, la figura della strega si pone più decisamente sul piano dell'ambiguità e può rivelare nella sua elaborazione concettuale e culturale la pericolosità di taluni comportamenti femminili e, comunque, la necessità di un controllo più marcato da parte maschile e della comunità nei confronti del ruolo svolto dalla donna nell'ambito della famiglia. È stato notato come la donna, in virtù del suo stato maritale, sia posta a parte dalle altre donne e come sia privilegiato il rapporto con il marito (Douglas, 1970, 112–113). Una sorta di status, quello matrimoniale, che rinvia, a sua volta, alla distinzione importante tra celibi e sposati e alla sua diversa implicazione sul piano del ruolo sociale e della separazione tra i due sessi (Medick, 1984). Lo status privilegiato della donna sposata, della donna di casa, è sottolineato soprattutto dalla sua capacità di modificare la natura in cultura, come ad esempio per i prodotti agricoli, che il suo lavoro trasforma in cibo. Un'attività che suggerisce, come è stato notato, l'ordine e la purezza contrapposti al disordine e alla contaminazione (Purkiss, 1996, 97–98). E il lavoro domestico rappresenta per eccellenza l'ordine della casa, luogo in cui si esercitano al massimo grado le responsabilità della donna e che simbolicamente, con i suoi confini, ne rappresenta il corpo e le virtù (purezza, castità). All'incontrario la donna non virtuosa è associata al disordine e alla disponibilità sessuale. E la strega, prima ancora di essere colei che si contrappone ai valori della Chiesa o al ruolo dell'uomo, è colei che, in virtù dei suoi poteri soprannaturali, oltrepassa i confini della casa, contamina e pone in disordine ciò che la donna di casa ha creato con il suo lavoro. Con la creazione della figura della strega il potere di contaminazione si può estendere sino a minacciare la stabilità stessa di una comunità. E la sua costruzione narrativa non può prescindere dal *gossip* e dai *rumors* che attraversano la comunità (Stewart, Strathern, 2004, xi–xiii). Una figura che raccoglie in sé tensioni ed ansie irrisolte e che esprime al massimo grado i valori culturali che individuano nel genere femminile e nel corpo della donna una potenziale minaccia alla stabilità sociale.

Se a definire la complessa distinzione tra sacro e profano sta soprattutto ciò che si pone simbolicamente come separazione tra naturale e soprannaturale (luoghi, persone, oggetti), appare evidente che tutto ciò che minaccia la dimensione del sacro è potenzialmente contaminante (Bahr, 2006, 1562–1565). I luoghi di culto, innanzitutto, che nel corso dell'età moderna sono intesi come uno spazio da cui devono essere interdette pratiche sociali collegate alla vita di ogni giorno (come ad esempio le assemblee di comunità). Ma la chiesa e il luogo di culto si pongono anche come uno spazio che può proteggere dalle intromissioni esterne, come nel caso di coloro che pur avendo commesso taluni crimini possono trovarvi un sicuro rifugio. L'ampio settore delle immunità ecclesiastiche suggerisce la complessità dello spazio del sacro e della protezione che esso esige da ogni forma di contaminazione (Shoemaker, 2011, 167–173).

Si diceva comunque delle potenzialità di contaminazione e di minaccia esercitate da coloro che vivono in aree marginali. Aree che sono spesso occupate da una popolazione

Fig. 1: Tiziano Vecellio: *Amor Sacro e Amor Profano*, 1514 (Galleria Borghese, Roma), dettaglio.

Fig. 1: Tiziano Vecellio: *Amor Sacro e Amor Profano*, 1514 (Galleria Borghese, Rome), a detail.

Sl. 1: Tiziano Vecellio: *Amor Sacro e Amor Profano*, 1514 (Galleria Borghese, Rim), detajl.

(Public domain: [http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tiziano_-_Amor_Sacro_y_Amor_Profano_\(Galer%C3%ADa_Borghese,_Roma,_1514\).jpg](http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tiziano_-_Amor_Sacro_y_Amor_Profano_(Galer%C3%ADa_Borghese,_Roma,_1514).jpg))

che è caratterizzata dalla mobilità (come ad esempio i vagabondi e gli zingari), oppure da persone che la comunità ritiene devianti rispetto alle norme prevalenti (Beier, 1985, 109–122). E coloro che possono essere definiti i *guardiani* della comunità (come ad esempio i poliziotti o altre figure analoghe) hanno il compito di tenere questi gruppi a distanza di sicurezza, oppure fuori della vista delle attività che pervadono la vita quotidiana. La devianza liminale non corrisponde necessariamente con il crimine, anche se le previsioni statutarie medievali esprimono in molti casi le potenzialità contaminanti di taluni comportamenti (Dean, 2007, 88–94). Le pene infamanti dell'età medievale riflettono i valori comunitari e in quanto veri e propri riti di esclusione individuano il valore contaminante di taluni soggetti che devono essere espulsi dalla collettività. Ma nel corso dell'età moderna sono soprattutto i comportamenti (*crimini*) ad essere oggetto della nuova forma di giustizia punitiva e anche alcune pene tradizionali (come ad esempio il bando o la colonna infame) finiscono per divenire veri e propri riti di degradazione (Povolo, 1997, 175–178; Stuart, 1999, 25–26). E le nuove forme di giustizia punitiva procedono nell'ambito di un processo di disciplinamento e di definizione di comportamenti ritenuti disonorevoli. E

chi, come lo sbirro o il boia opera nell'ambito delle nuove pratiche repressive è percepito negativamente e come un soggetto contaminante.

Il tema della *contaminazione* ha forti implicazioni economiche e sociali soprattutto a partire dal Cinquecento, quando i confini tra i diversi ceti sociali e corporazioni sono contraddistinti in termini più precisi e da una definizione di status, di distinzione e di *onore-precedenza*. Molti mestieri cominciano ad essere percepiti come disonorevoli. Un fenomeno che si può cogliere in tutta l'Europa della prima età moderna e che procede di pari passo alla definizione del concetto di nobiltà. I nuovi confini tracciati segnano innanzitutto esclusione, ma anche le potenzialità contaminanti di soggetti legati a determinate professioni e mestieri. Un fenomeno strettamente associato alla vita cittadina. La campagna è potenzialmente contaminante, anche per il nobile che vi risiede stabilmente e che inevitabilmente è invischiato nei valori del mondo contadino (Donati, 1998). La lenta sparizione di pratiche culturali come il concubinato ancillare sono indicative della progressiva distanziamento tra città e campagna. Il nobile o il borghese che nella tarda età moderna hanno relazioni sessuali con donne contadine non sono soggetti ad alcuna forma di derisione (mattinate) in quanto sono percepiti come esterni alla cultura popolare (Pitt-Rivers, 1977, 37–38).

Il tema della *contaminazione* assume un'importanza di rilievo laddove essa si prospetta nei confronti di gruppi sociali provvisti di una loro identità o etnia ben precisa. L'inclusione di soggetti dall'esterno (ad esempio con il matrimonio) è percepito come contaminante e pericoloso per la stabilità del gruppo. Ad esempio tra gli zingari la difesa della propria identità era affidata a veri e propri tabù, la cui violazione implicava l'espulsione dal gruppo (Okely, 1983, 77–78). Ma in aree geografiche contraddistinte dalla forte mobilità geografica e sociale l'inclusione e l'esclusione di soggetti provenienti dall'esterno svolgevano spesso una funzione polivalente che non si esauriva con l'esigenza difensiva nei confronti dei valori etnici o di gruppo. Come ad esempio è stato rilevato per il Mediterraneo orientale per l'età medievale (Epstein, 2006, 6–8). La solidarietà interna del gruppo (come nel caso degli ebrei) era tanto più forte quanto più si percepiva la pericolosità degli attacchi esterni. Ma l'inclusione di tali gruppi in comunità più ampie era spesso accompagnata dall'esigenza da parte di quest'ultime di contraddistinguere tramite gli abiti la presenza dei *diversi* (come ad esempio il berretto imposto agli ebrei). La solidarietà etnica e religiosa si raffrontava con il timore del rischio e della *contaminazione* (Levinson, 1994, 75–78).

Esigenze difensive o demografiche condussero nel corso dell'età moderna a spostamenti di interi gruppi e comunità da un luogo all'altro. Come avvenne, ad esempio, nel mondo mediterraneo nei territori che appartenevano alla Repubblica di Venezia. A tal proposito il caso istriano è di estremo interesse. L'immissione dei cosiddetti *morlacchi* in Istria nel corso dell'età moderna produsse forti tensioni tra le nuove popolazioni e i già residenti, ma implicò pure scambi economici, culturali e giuridici non indifferenti (Ivetic, 2000, 288–320). Il tema della *contaminazione* associato allo spostamento di gruppi consistenti di popolazione assume un aspetto del tutto particolare nelle grandi città. Come ad esempio a Venezia, che in età moderna si può definire una vera e propria città cosmopolita abitata da etnie e *nazioni* tra le più diverse. La dimensione politica e sociale di una

grande città favoriva evidentemente la compresenza di gruppi religiosi e di etnie anche profondamente diversi.

Sul piano linguistico-culturale la *contaminazione* tra gruppi o etnie diverse riflette contiguità, esclusioni, sovrapposizioni, facilmente individuabili e identificabili ad esempio nella toponomastica di zone di confine, oppure di aree geografiche in cui per secoli convissero popolazioni di etnia diversa.

La dimensione giuridica incorpora il concetto di *contaminazione* in molti degli istituti previsti, in quanto riflette significativamente la complessità sociale e le forze sociali che mirano a monopolizzare il diritto (Friedman, 1978). E taluni sistemi giuridici come ad esempio lo *ius commune* medievale incorporavano al loro interno una pluralità di ordinamenti che interagivano tra loro. Sistemi giuridici *aperti* o sistemi giuridici *chiusi*, possono dimostrare un atteggiamento diverso nei confronti dell'innovazione o comunque una maggiore o minore propensione a mascherare ogni forma di *contaminazione* tramite la finzione giuridica o il legalismo.

Sul piano letterario ed artistico il tema della *contaminazione* si presta ad analisi formali, storiche ed antropologiche ed è ovviamente inscindibile dagli scambi di cultura. E spesso sul piano letterario il concetto di *contaminazione* è inscindibile da quello di innovazione, in quanto si configura come una sorta di manipolazione di tradizioni già acquisite, oppure come fonte di nuovi generi.

KONTAMINACIJE. RAZPRAVE, PRAKSE, PREDSTAVITVE

Claudio POVOLO

Univerza Ca' Foscari v Benetkah, Oddelek za humanistiko, Dorsoduro 3484/D, 30123 Venezia, Italija

e-mail: clpovolo@gmail.com

POVZETEK

Besedilo Purity and danger Mary Douglas, ki se je pojavilo leta 1966, je imelo velik vpliv na različna področja raziskovanja, ki so v naslednjih letih pokazala večjo občutljivost pri sprejemanju spodbud in opažanj iz antropologije. Ta je dejansko z ene strani dala pogon mnogim področjem, da so prekoračila lastne tradicionalne omejitve, z druge pa je koncept kontaminacije, kot ga je predstavila znana raziskovalka, glede na njegove posamezne komponente, spodbudil raziskovalce, da so izvedli dejansko rekonstrukcijo tistih kulturnih in družbenih stereotipov, ki imajo močan vpliv na interpretativnem nivoju. Delo se osredotoči še posebej na preučevanje vplivov koncepta kontaminacije na zgodovinskem nivoju. Koncept kontaminacije ima očitno politično in družbeno uporabnost, že če se opazuje njegova interpretativna podobnost z analognim konceptom korupcije, ki navaja na cel niz kulturnih nasprotovanj in ločevanj. Nevarnost, ki je vgrajena v kontaminacijo, med drugim usmerja proti dejanskim tabujem, ki jih je danes mogoče najti, na primer, v podcenjevanju političnega in družbenega okolja nasproti nevarnostim nekaterih znanstvenih in tehnoloških pojavov.

Koncept kontaminacije je kazalec poroznosti ali obratno, togosti družabnih meja in predvsem vrst; in – ne slučajno – uvaja razlike med sakralnim in profanim, med fizičnim in simboličnim, med moškim in ženskim. Poleg tega označuje razlikovanje med družbenimi sloji, skupinami in razredi, pri čemer označuje nekatere kot nevarne in kot takšne, potrebne marginalizacije. Predvsem pa koncept kontaminacije razlikuje moški spol od ženskega, pri čemer vpliva na družinsko in družbeno zgradbo.

Občutki, kot sta gnus in nečistost, se navezujejo na hrano, na telo ali se na splošno nagibajo k poudarjanju vključevanja in izključevanja na področju družbenih, družinskih in odnosov med spoloma. Še posebej ženskemu telesu so dodeljene vrednosti in simboli, ki na nasproten način razločujejo njegovo nevarnost, vendar tudi grožnjo nevarnosti, kateri je izpostavljen ženski spol. Številne družbene prakse in rituali očiščevanja potrjujejo nevarnost kontaminacije, še posebej v družbi, v kateri družbene omejitve niso ostro začrtane. Vrednote kot so čast, čistost in sramežljivost so močno povezani s kulturno dimenzijo kontaminacije in so v zgodovini pomembno vplivali pri definiciji negativnosti likov, kot sta prostitutka ali čarovnica.

Esej poudarja različne družbene in kulturne implikacije koncepta kontaminacije v različnih zgodovinskih obdobjih in v družbenem okolju skupin, ki se razlikujejo tako po potrebi vzdrževanja ekonomskih in družbenih odnosov, kot tudi po težnji vzdrževanja lastnih značilnosti in posebnosti.

Ključne besede: kontaminacije, korupcija, čistost, rituali, kultura

BIBLIOGRAFIA

- Accati, L. (2009):** I mediatori del sacro. *Acta Histriae*, 17, 1-2, 239–250.
- Anderson, B. (2006):** Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism. London, New York, Verso.
- Bahr, P. (2006):** Purity. In: Von Stuckrad, K. (ed.): *The Brill dictionary of religion*, I. Leiden, Boston, Brill, 1562–1565.
- Beier, A. L. (1985):** Masterless men. The vagrancy problem in England 1560-1640. London, New York, Methuen.
- Benko, S. (2004):** The Virgin Goddess. Studies in the pagan and Christian roots of Mariology. Leiden, Boston, Brill.
- Bossy, J. (1985):** Christianity in the West, 1400-1700. Oxford, Oxford University Press.
- Bromberger, C., Durand, J. Y. (2001):** Faut-il jeter la Méditerranée avec l'eau du bain? In: Albera, D., Blok, A., Bromberger, C. (eds.): *L'anthropologie de la Méditerranée. Anthropology of the Mediterranean*. Aix-en-Provence, Maisonneuve el larose, 733–748.
- Clark, S. (2007):** Vanities of the eye. Vision in early modern European culture. Oxford, Oxford University Press.
- Dean, T. (2007):** Crime and justice in late Medieval Italy. Cambridge, Cambridge University Press.
- De Giorgio, M. (1996):** Raccontare un matrimonio moderno. In: De Giorgio, M., Klapisch Zuber, C. (eds.): *Storia del matrimonio*. Bari, Laterza, 307–390.
- Di Bella, M. P. (1992):** Name, blood and miracles: the claims to renown in traditional Sicily. In: Peristiany, J. G., Pitt-Rivers, J. (eds): *Honor and grace in anthropology*. Cambridge, Cambridge University Press, 151–165.
- Donati, C. (1988):** L'idea di nobiltà in Italia. Secoli XVI-XVIII. Roma, Bari, Laterza.
- Douglas, M. (1970):** Natural symbols. Explorations in cosmology. London, Routledge.
- Douglas, M. (1992):** Risk and blame. Essays in cultural theory. New York, Routledge.
- Douglas, M. (2002):** Purity and danger. An Analysis of concepts of pollution and taboo. London, New York, Routledge.
- Epstein, S. A. (2006):** Purity lost. Transgressing boundaries in the Eastern Mediterranean, 1000-1400. Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- Eriksen, T. H. (2001):** Small places, large issues. An introduction to social and cultural anthropology. London, Pluto press.
- Fabre, D. (1987):** Famiglie. Il privato contro la consuetudine. In: Ariès, P., Duby, G. (eds.): *La vita privata dal Rinascimento all'Illuminismo*. Bari, Laterza, 426–457.
- Fardon, R. (1999):** Mary Douglas: an intellectual biography. London, New York, Routledge press.
- Fincardi, M. (2009):** I riti della derisione. La satira notturna delle battarelle in Veneto, Trentino, Friuli Venezia Giulia. Verona, Cierre.
- Finn, M., Lobban, M., Taylor, J. B. (2010):** Legitimacy and illegitimacy in nineteenth-century. Law, literature and history. London, Palgrave Macmillan.
- Friedman, L. M. (1978):** Il sistema giuridico nella prospettiva delle scienze sociali. Bologna, il Mulino.

- Gowing, L. (1994):** Language, power and the law: women's slander and litigation in early modern London. In: Kermode, J., Walker, G. (eds.): *Women, crime and the courts in early modern England*. London, Routledge, 25–46.
- Haller, D., Shore, C. (2005):** *Corruption. Anthropological perspectives*. London, Pluto.
- Herzfeld, M. (1987):** *Anthropology through the looking-glass. Critical ethnography in the margins of Europe*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Ivetic, E. (2000):** *Oltremare. L'Istria nell'ultimo dominio Veneto*. Venezia, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti.
- Karant-Nunn, S. C. (1997):** *The reformation of ritual. An interpretation of early modern Germany*. London, New York, Taylor & Francis.
- Khare, R. S. (2002):** Pollution and purity. In: Barnard, A., Spencer, J. (eds.): *Encyclopedia of social and cultural anthropology*. London, New York, Routledge, 658–662.
- Levinson, D. (1994):** *Ethnic relations. A cross-cultural encyclopedia*. Santa Barbara, ABC-CLIO.
- Lombardo, L. (2014):** Oltre il silenzio di Dante: Giovanni Del Virgilio, le Epistole metriche di Mussato e i commentatori danteschi antichi. *Acta Histriae*, 22, 1, 17–40.
- Mantoan, D. (2014):** Saint Benedict staring at us. Clients as the third party in modern art. A theoretical model and a case study in Renaissance Venice. *Acta Histriae*, 22, 1, 77–94.
- Medick, H. (1984):** Village spinning bees: sexual culture and free time among rural youth in early modern Germany. In: Medick, H., Sabel, D. W. (eds.): *Interest and emotion. Essays on the study of family and kinship*. Cambridge, Cambridge University Press, 317–338.
- Miller, J. (1997):** *The anatomy of disgust*. Harvard, Harvard University Press.
- Nussbaum, M. C. (2004):** *Hiding from humanity. Disgust, shame and the law*. Princeton, Princeton University Press.
- Okely, J. (1983):** *The traveller-Gypsies*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Pitt-Rivers, J. (1971):** *The people of the Sierra*. London, Chicago, The University of Chicago Press.
- Pitt-Rivers, J. (1977):** *The fate of Shechem or the politics of sex*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Pomata, G. (1983):** La storia delle donne. Una questione di confine. In: De Luna, G., Tranfaglia, N. et al. (eds.): *Il mondo contemporaneo*, 10. *Gli strumenti della ricerca*, 2: *Questioni di metodo*. Firenze, La nuova Italia, 1434–1469.
- Povolo, C. (1996):** *Il processo Guarnieri. Buie-Capodistria, 1771*. Capodistria, Società Storica del Litorale.
- Povolo, C. (1997):** *L'intrigo dell'onore. Poteri e istituzioni nella Repubblica di Venezia tra Cinque e Seicento*. Verona, Cierre.
- Povolo, C. (2011):** *Il movente. Il giudice Bernardo Marchesini e il processo per l'omicidio di Giovanni Rama*. Verona, Cierre.
- Purkiss, D. (1996):** *The witch in history. Early modern and twentieth-century representations*. London, Routledge.
- Sabel, D. W. (1990):** *Property, production and family in Neckarhausen, 1700-1870*. Cambridge, Cambridge University Press.

- Saftich, D. (2012):** La questione dell'uso della lingua nella letteratura della Dalmazia nel periodo rinascimentale e barocco. *Annales, Series historia et sociologia*, 22, 2, 425–438.
- Shoemaker, K. (2011):** Sanctuary and crime in the middle ages, 400-1500. New York, Fordham University Press.
- Stewart, P. J., Strathern, A. (2004):** Witchcraft, sorcery, rumors and gossip. Cambridge, Cambridge University Press.
- Strasser, U. (2004):** State of virginity. Gender, religion and politics in an Early Modern catholic state. Ann Arbor, The University of Michigan Press.
- Stuart, K. (1999):** Defiled trades, social outcasts. Honor and ritual pollution in Early Modern Germany. Cambridge, Cambridge University Press.
- Vescovo, P. (2014):** La “terza parte” in commedia. Goldoni, la procedura penale, la triangolazione mimetica. *Acta Histriae*, 22, 1, 57–76.
- Wanrooij, P. F. (1990):** Storia del pudore. La questione sessuale in Italia, 1860-1940. Venezia, Marsilio.
- Zlatkov, E. (2008):** Gardens as an eye. The garden of the Venetian palace Soranzo-Cappello. *Annales, Series historia et sociologia*, 18, 1, 167–178.

“WINE-CONTAMINATION” OF THE ADRIATIC.
EXAMPLES OF PUNISHING WINE SMUGGLERS
FROM MEDIEVAL DUBROVNIK

Gordan RAVANČIĆ

Hrvatski institut za povijest, Opatička 10, 10000 Zagreb, Croatia
e-mail: gordan@isp.hr

ABSTRACT

Strict import-export regulations of the medieval Dubrovnik (Ragusean) authorities included also a rather rigid control of the wine trade. Namely, since wine was considered as important nutrition sustenance, these regulations included not only wine import from foreign countries, but also control over the inner trade within the borders of Dubrovnik district (later The Republic of Dubrovnik). Each violation of these regulations was followed by high fines and shedding of the smuggled wine to the sea. However, during the 14th century these regulations had softened and spilling of the wine was substituted with some other forms of punishment.

Key words: wine trade, medieval Dubrovnik, contamination, social responsibility, wine consumption

“INQUINAMENTO DA VINO” DELL’ADRIATICO. ESEMPI DI PENE PER I
CONTRABBANDIERI DI VINO NELLA DUBROVNIK MEDIEVALE

SINTESI

Le rigide normative sulle importazioni e esportazioni imposte dalle autorità medievali di Dubrovnik (Ragusa) comprendevano anche un controllo piuttosto rigido del commercio di vino. Siccome il vino era considerato una sostanza nutritiva importante, tali regolamenti riguardavano non soltanto l’importazione di vino da paesi stranieri o d’oltremare, ma anche il controllo delle importazioni ed esportazioni di vino all’interno dei “confini” del distretto di Dubrovnik (successivamente la Repubblica di Dubrovnik/ Repubblica Ragusea). Qualunque violazione delle norme comportava pesanti sanzioni e il versamento del vino in mare. Nel corso del XIV secolo, però, queste norme furono ammorbidite e il versamento del vino fu sostituito con altri tipi di pene.

Parole chiave: commercio del vino, Dubrovnik (Ragusa) medievale, inquinamento, responsabilità sociale, consumo del vino

Questions and problems regarding medieval wine-trade on Mediterranean are rather well elaborated in the existing historiography.¹ Undoubtedly wine was quite an important commodity and – as far as regarding Mediterranean – it was not luxurious merchandise. Its importance was tightly connected with the fact that wine, and its production, were one of the foundations/basis of the daily life in the Mediterranean basin.

Pre-modern Dubrovnik in any sense was a part of this pre-modern Mediterranean world, and thus in medieval Dubrovnik situation regarding wine and its daily usage was not different than in any other pre-modern (medieval) city on the Adriatic coast.² Wine, its production and trade was an important part of Dubrovnik's economy which is quite obvious even from Dubrovnik's medieval statutes, since there are 26 ordinances regarding the treatment of grapes and vine, 9 ordinances regarding vintage, and 20 ordinances regarding wine-trade.³ In comparison to some other medieval cities on the eastern Adriatic coast like Split and Trogir which had far less ordinances regarding the wine-trade,⁴ one has to note that Dubrovnik authorities obviously considered wine and grapes very important for their city.

Moreover, as Major Council of Dubrovnik explicitly stated in one of their conclusions in 1415 wine was considered as one of the first and most necessary things for the health of the human body ("*vna de principalioribus et necessarioribus rebus requisitis sanitati corporum humanorum*"). (DAD, ACMai, s. 8, vol. 1, fol. 8). Such a statement reveals the fact that wine in medieval Dubrovnik was considered not only as food trading commodity but primarily as foodstuff with valuable nutritional sustenance. Such an opinion can be corroborated with many examples where wine was given as addition meal to the laborers who worked at communal (public) edifices (e.g. MR IV, 167). Still, the fact that wine contains alcohol could cause in daily life many "problems", since extensive drinking could lead to alcoholism and possibly to violence.

By the same token, wine and its usage left some trace in Dubrovnik's contemporary literature. Namely, famous tradesman and author of merchants' manual Benedetto Cotrugli in his study *Della mercatura e del mercante perfetto* wrote also about wine and its value in business and daily life.⁵ He states that any respectable merchant should have own vineyard and wine cellar (Kotruljević, 1985, 211, 228), but also that one should be careful with wine consumption since love towards wine drinking could damage his business (Kotruljević, 1985, 164–165). Moreover, Cotrugli reveals that extensive drinking

1 See e.g.: Rose, 2011; Gottardo, 1996; Unwin, 1996, 143–177; James, Veale, 1971; Rokai, 1995.

2 See e.g.: Dinić Knežević, 1966; Krekić, 1980; Krekić, 1978; Lučić, 1991; Ravančić, 2001; Darovec, 2009.

3 Ordinances regarding wine and wine trade: Statut Dubrovnika, Lib. I, cc. 2, 26, 27; Lib. II, cc. 4, 10, 28, 29; Lib. III, cc. 39, 40; Lib. V, c. 26; Lib. VI, cc. 17, 27, 35, 36, 37, 38, 41, 65, 68; Lib. VIII, cc. 54, 76, 80. To some of these ordinances I will refer in more detail later in the text.

4 Statut Splita, Lib. III, c. 55; Lib. IV, cc. 112, 113, Ref. 31, 32, 34; Statut Trogira, Lib. I, c. 6; Lib. II, cc. 47, 52, 53, Ref. I cc. 54, 68, Ref. II Privilegium. Of course these statutes contain also ordinances about vineyards since viticulture represented significant part of their economy. See: Statut Splita, Lib. III, cc. 97, 105, 106; Lib. IV, cc. 90, 114; Lib. V, c. 5, Ref. cc. 13, 53, 103, Nov. cc. 9, 19; Statut Trogira, Lib. I, cc. 29, 34, 57; Lib. II, cc. 31, 71, 72, 73, 75, 76, 77; Lib. III, cc. 30, 33, 53.

5 Though there are several editions of Cotrugli study in this investigation I have used Kotruljević, 1985, 117–240.

can cause spiritual lethargy, impotence and various other diseases (Kotruljević, 1985, 164–165, 205–206).

Similarly, Nicola Vito Gozze in his study *Gouerno della famiglia* discussing the education of children, Gozze considers that drinking – that is, drunkenness – stirs up lust, looseness of moral and causes damage to the head (“*bere sprona alla lussuria, offende il capo, fà le persone scandalose [...]*”) (Gozze, 1589, 82–83). Furthermore, Gozze compares lack of moderation in drinking with gluttony and finds that guzzling is the worse. In addition, Gozze thinks that moderation is always worthy of praise, and as an example he quotes Lycurgus’ law (Gozze, 1589, 82–83). Finally, similarly to Cotrugli, Gozze also states that on the family table should not be too much wine (Gozze, 1589, 113), which is clear testimony that wine was usual part of a meal.

If we consider that these two writers had transferred public opinion one could conclude that wine was appreciated as a good daily sustenance, but only if it is moderately used. Yet, if a person guzzles, he or she will be intoxicated, and that will lead to lust and inappropriate scenes.

On the other hand, as it was previously mentioned, wine and its usage in daily life were regulated by the normative ordinances gathered in the statute and later reformations. Firstly I have to state that I will not discuss all the ordinances and entire legislation regarding the wine and viticulture in pre-modern Dubrovnik because this is rather extensively elaborated in the literature.⁶ However, I would like to examine and discuss some of these regulations and examples of their implementation.

Namely, in medieval Dubrovnik, as in other contemporary cities on the eastern Adriatic coast, wine-trade was rather precisely regulated. I do not intend to elaborate all the details and differences between such regulations in different communities, but I just would like to point out that basically in all these communes import of foreign wine was prohibited and all such import was strictly controlled. Still, it seems that Dubrovnik authorities had – at some point – the most “severe” rules regarding wine smuggling and wine modifications. And in this short article I would like to propose possible reasons and answers for such a situation.

Namely, in the Dubrovnik medieval statutes, i.e. in the Oath of wine supervisor, it is stated that any vessel that comes to Dubrovnik should not bring wine that was used as food on ship (Statut Dubrovnika, Lib. II, c. 18). This wine that was left after the voyage should be distributed among crew but not more than certain quantity (depending on the length of the voyage) and the rest had to be spilled/poured into the sea. Similarly, another statutory ordinance prescribed that without explicit rector’s permission residents of Dubrovnik could not bring foreign wine to Dubrovnik, and the penalty for smuggling foreign wine was confiscation of the wine which then had to be poured out. In addition, the smuggler, if he was from Dubrovnik, had to pay 25 *perperi* (Statut Dubrovnika, Lib. VI, c. 35; Lib. VIII, c. 80). At the same time foreigners did not have to pay fine and their wine could be given to the Dominican or Franciscan monks to be later distributed among the poor. Still this order was supplemented in 1320 and from that time even foreigners had

6 See e.g.: Čremošnik, 1933; Dinić Knežević, 1966; Ravančić, 2009; Orešković, 2009.

to pay fine and spill wine into the sea. If one now reconsider generally accepted notion that wine in the medieval Mediterranean was considered as a food, these regulations from Dubrovnik medieval statutes seem rather strange and rigid.

Moreover, these rigid ordinances included even wine-trade within the borders of the commune, because such trade was also strictly regulated. For example wine produced on the nearby islands (Šipan, Lopud and Koločep) could be sold only in the taverns on these islands, and the penalty for breach of this rule was 2 *perperi* (Statut Dubrovnika, Lib. VI, c. 41). By the same token, in 1358 Dubrovnik authorities decided that any person who brings wine from peninsula of Pelješac to Dubrovnik should lose his land on this peninsula or – If he would not have landed property there – to pay 500 *perperi* (Statut Dubrovnika, Lib. VI, c. 45).⁷ Moreover, such vessels carrying contraband had to be burned, and all the crew punished according to the law. Still, this ordinance allowed limited import of grapes and wine from Pelješac to the city of Dubrovnik: land owners from Pelješac could bring two baskets of grapes from each possession on the peninsula, and foreign merchants from far away could bring wine that represented food supplies for the ship crew.

Similarly, according to another ordinance each person involved in wine smuggling was to be fined – owner of ship with 25 *perperi*, captain and notary of the ship with 10 *perperi* equally, each sailor with 5 *perperi* and each carrier who carried such contraband with 3 *perperi* (Statut Dubrovnika, Lib. VIII, c. 80). Finally, in 1360 Minor Council decided that no member of Major Council may not even raise a question about wine import or otherwise would be fined with 100 *perperi* (LV, c. 14).

By the same token, one has to bear in mind that Dubrovnik authorities also took care about the quality of the wine within their jurisdiction and they prohibited any “contamination” or “pollution” of wine. Namely, according to the city Statute any mixture of wine with honey (mead) was not to be produced for selling but only for personal usage. The fine for offender was 2 *perperi* and all the mead was to be spilled (Statut Dubrovnika Lib. VI, c. 40). Similarly, all the wine within the city had to be stored within stone wine cellars, or otherwise offender would be fined with 2 *perperi* and such wine had to be spilled (Statut Dubrovnika, Lib. VI, c. 38).⁸

If one compares these regulations with similar ordinances in Split and Trogir it is obvious that in latter communities penalty of spilling wine (into the sea) was not practiced. Wine-trade was controlled and basically without explicit consent of the rector any import of foreign wine was not allowed. Fine for smuggling was between 20 and 100 libras, while wine was confiscated (Statut Splita, Lib. IV, cc. 112, 113; Statut Trogira, Lib. II, c. 47).

Still, as preserved sources witness, residents of Dubrovnik and foreigners often did not obey these regulations and in contrary they tried to smuggle wine within the city district. Namely, many of those who had obtained an explicit rector’s consent for import

7 Even later Dubrovnik authorities prescribed similar rigid ordinances regarding punishment of wine smuggling. See: LV, cc. 14, 74, 144.

8 Reasons for such strict regulations might be interpreted also as kind of policy of protection of customers. Namely, conservation of wine in the Middle Ages was rather undeveloped and wine that was stored in cellars during the fall quite often was spoiled already in May or June. Because of this many wine traders tried to cover bad taste of spoiled wine mixing such wine with honey and some spices.

of certain quantity of wine have tried to hide and bring "a little more". The best known examples are related to Dominicans and Franciscans, who in Dubrovnik each year obtained a privilege to import a certain amount of wine. The quantity of this wine varied from year to year. For example in 1335, the Minor Council permitted them to import up to 100 *quinqui* of foreign wine, but only for their own consumption (MR I, 354). Although they had this consent, Dominicans often tried to illegally import more wine than they were allowed. For example in 1434, Petar the prior of the monastery of St. Dominic tried to smuggle 8 *quinqui*, but he was caught and sentenced to a year of exile or a fine of 49 *perperi*; he chose the latter, of course. In this case even the captain of the ship and the sailors were punished (DAD, ACMin, s. 5 vol. 6, fol. 141).

By the same token, some officials like communal physicians often tried to acquire import permission. For example in 1407 *magister Petrus Alberini de Camurata, phisicus de Veneciis* received permission to import a smaller quantity of malmsey, because he needed it for the preparation of some medications (Jeremić, Tadić, 1938, 24). Similarly, in 1455 another doctor requested such a permission but his reason was even more interesting – he stated that wine was essential for him to hip himself in good health (Jeremić, Tadić, 1938, 34). It is hard to say whether these two misused this privilege as above mentioned Dominican prior did, but such scenario was not entirely impossible because retail of good foreign wine could be quite a lucrative business. Namely, retail price at tavern could be 3 or 4 times higher than wholesale price (Dinić Knežević, 1966; Ravančić, 2001, 26–29).

In 1392 Dubrovnik authorities even decided to allow wine import to all the residents but only up to 2 *quinqui* (app. 44 liters) per person. However, next year this decision was abandoned and import was again allowed only with explicit consent of rector with a tax of 6 *grosso per quinquum* (LV, c. 74). It would be interesting to determine what caused this temporary and rather swift change regarding the wine import. Was it because of grape/wine production decrease in that year or this lifting of wine import ban was related with some other causes? Unfortunately, for this period Dubrovnik archival documents are not completely preserved and it is impossible to determine whether some this decision had some temporary political grounds (Lonza, 2008, 123). On the other hand, investigation of the prices of wine in Dubrovnik in that period does not reveal any significant change regarding wine production and wine consumption (Dinić Knežević, 1966, 58–62),⁹ and therefore this question has to stay unresolved.

However, such rather frequent modifications of wine-import rules and numerous repeating of wine-import prohibitions indirectly witness that smuggling of wine was a constant. Example of unsuccessful smuggling attempt in 1427 reveals a typical scenario. A ship that tried to smuggle wine from the island of Šipan to the city of Dubrovnik was captured and soon after burned *iuxta morem* and all the involved were fined. By the same

9 However, one has to note that political instability regularly affected wine prices and wine policy of Dubrovnik authorities, as it happened at the end of the fourteenth century (1399-1402). Namely, in that period price of wine decreased because of the political and war conflicts on the northern borders of Dubrovnik during the process of acquisition of the territory of *Terre Nove* (Dubrovačko primorje), which connected Dubrovnik with their possessions on peninsula of Pelješac.

token, confiscated wine was firstly brought to the rector's palace and then it was poured into the sea (*vinum fuit effuxum*). However, sometimes rector could do a grace and give a pardon to the law offenders as it happened a year earlier (1426) when state officials found a certain of wine on ship that transported salt from city of Brindisi. Since sailors immediately agreed to spill the wine into the sea rector was graceful and did not impose mulct on them.¹⁰

As it was demonstrated these strict rules about spilling of confiscated smuggled wine were frequently modified and changed mostly according to the will of rector and his minor council. Still in the first half of the fifteenth century a significant change occurred that became a rule of permanent nature. One of the previously mentioned examples clearly witnesses this change. Namely in the above mentioned case of Dominican prior Petar (1434) the punishment of pouring smuggled wine into the sea was not imposed. The reason why this wine was not spilled into the sea was an ordinance of the Major Council from 1432 according to which it was decided that the confiscated wine should not be poured out any more, but distributed to the sick and poor inhabitants of the town (LV, c. 253). This regulation proves that Dubrovnik government was concerned about standard of its subjects' life. Moreover, this regulation additionally reveals that in medieval Dubrovnik wine was considered part of the meal which had to be found "on the table" of each inhabitant of the Republic.

However, one has to ask whether there was any pattern in aforementioned regulations change. Namely, from the time of Statute (1272) these changes happened in some time intervals of 20 to 50 years. First significant change happened in 1320 when Dubrovnik was deeply involved in taxation argues with Venice regarding import of some hinterland goods in Venice. Thus this change regarding foreigners' involvement in wine import probably was reaction on the Venetian taxation restrictions. Similarly, ordinances against import from Pelješac (1358-1360) were caused by the fact that in 1333 Dubrovnik had acquired this peninsula that is even today well known wine-growing region and wine from Pelješac probably threatened wine market in Dubrovnik district. On the other hand, although documents for this period are not completely preserved, short termed liberating change that happened in 1390's probably was caused by Dubrovnik's attempts regarding the acquisition of the region of Primorje and the fact that in that time Dubrovnik's direct hinterland became politically quite unstable which caused some uncertainty in food supply, especially regarding wine since most of Dubrovnik district vineyards were placed on their northern borders. The fact that prices of wine on Dubrovnik market did not significantly change until 1398 might witness that Dubrovnik authorities with this ban lifting measure wanted to stabilize prices of wine by assuring wine supplies of the city through import since domestic production in the district of Dubrovnik was endangered. Similarly, some changes regarding the restriction of wine import from region of Konavle and surrounding areas that happened around 1415 were connected with the later Dubrovnik acquisition of Konavle region which became another wine-growing region incorporated into the Republic. Similarly, the "last" change in 1432 almost certainly was caused by

10 See: Krekić, 1956, 59–60 (footnote 10), 91–92.

the same effect of political instability in hinterland that brought many immigrants and newcomers into Dubrovnik, and all of them had to be fed and kept in good health in order to prevent any social turbulence.

At the end, when one reconsiders all these measures regarding prohibition of wine import and spilling wine into the sea, their change and final consequences, it seems that all of the actions of Dubrovnik authorities were guided by one simple rule: protection of their city and social order within the borders of commune (later Republic). Namely, all these "severe" ordinances had to protect domestic production of grapes and wine, and such protection included prohibition of any "contamination" of domestic market with foreign wine. However, when domestic production was not satisfactory, Dubrovnik authorities did not hesitate to find the best solution to provide enough wine for all the inhabitants even if this implied wine import.

"KONTAMINACIJA Z VINOM" JADRANSKEGA MORJA. PRIMERI
KAZNOVANJA TIHOTAPCEV VINA V SREDNJEVEŠKEM DUBROVNIKU

Gordan RAVANČIĆ

Hrvatski institut za povijest, Opatička 10, 10000 Zagreb, Hrvatska

e-mail: gordan@isp.hr

POVZETEK

V članku so prikazani strogi uvozni/izvozni predpisi oblasti srednjeveškega Dubrovnika (Ragusa), ki so vključevali tudi precej tog nadzor nad trgovanjem z vinom. Ker so vino obravnavali kot pomembno hranilo, ti predpisi niso regulirali le uvoz vina iz tujine, temveč tudi nadzor nad trgovanjem z vinom znotraj meja okraja Dubrovnik (kasneje Dubrovniška republika). Vsaka kršitev teh predpisov se je kaznovala z visokimi kaznimi in zlivanjem tihotapljenega vina v morje. Vendar so v 14. stoletju te predpise omilili in namesto zlivanja vina uporabili drugačne oblike kaznovanja.

Ključne besede: trgovina z vinom, srednjeveški Dubrovnik, onesnaževanje, družbena odgovornost, poraba vina

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- DAD, ACMai** – Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), Acta Consilii Maioris.
- DAD, ACMin** – DAD, Acta Consilii Minoris.
- Gozze, N. (1589)**: Governo della Famiglia. Venezia, presso Aldo.
- Kotruljević, B. (1985)**: O trgovini i savršenom trgovcu. Radičević, R., Muljačić, Ž. (eds). Zagreb, JAZU.
- LV** – Liber viridis. Nedeljković, B. (ed). Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, Odeljenje III, 3, 1984.
- MR I** – Monumenta Ragusina (MR), vol. I. In: Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium, 10. Gelchich, J. (ed.). Zagreb, JAZU, 1879.
- MR IV** – MR, vol. IV. In: Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium, 28. Gelchich, J. (ed.). Zagreb, JAZU, 1896.
- Statut Dubrovnika** – Statut grada Dubrovnika. Šoljić, A., Veselić, I., Šundrica, Z. (eds.). Dubrovnik, Državni arhiv Dubrovnik, 2002.
- Statut Splita** – Statut grada Splita. Cvitanović, A. (ed.). Split, Književni krug, 1998.
- Statut Trogira** – Statut grada Trogira. Rismondo, V. (ed.). Split, Književni krug, 1988.
- Čremošnik, G. (1933)**: Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji srednjega veka. Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, 35, 15–36.
- Darovec, D. (2009)**: Olive oil, taxes and smuggling in Venetian Istria in modern age. Annales, Series historia et sociologia, 19, 1, 39–58.
- Dinić Knežević, D. (1966)**: Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku. Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu 9, 39–85.
- Gottardo, V. (1996)**: Osti e tavernieri. Il vino nella Venezia medioevale. Venice, Supernova.
- James, M. K., Veale, E. M. (1971)**: Studies in the Medieval Wine Trade. Oxford, The Clarendon Press.
- Jeremić, R., Tadić, J. (1938)**: Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika, vol. I. Beograd, Centralni higijenski zavod.
- Krekić, B. (1956)**: Dubrovnik i Levant. Beograd, Srpska akademija nauka.
- Krekić, B. (1978)**: Contributions of Foreigners to Dubrovnik's Economic Growth in the late Middle Ages, Viator 9, 375–394.
- Krekić, B. (1980)**: Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages. London, Various Reprints.
- Lonza, N. (2008)**: Dubrovački patriciji pred izazovom prava (druga polovica 14. stoljeća). Acta Histriae, 16, 1-2, 117–136.
- Lučić, J. (1991)**: Dubrovačke teme. Zagreb, Matica Hrvatske.
- Orešković, I. (2009)**: Malvasia. Dubrovnik, Vinarska poljoprivredna zadruga "Malvasija dubrovačka bijela Pridvorje".
- Ravančić, G. (2001)**: Život u krčmama srednjovjekovnog Dubrovnika. Zagreb, Hrvatski institut za povijest.

- Ravančić, G. (2009):** Imago vini: Predodžba o vinu u srednjovjekovnom Dubrovniku. In: Mogorović Crljenko, M., Uljančić-Vekić, E. (eds.): *Cerealia, oleum, vinum ... Kultura prehrane i blagovanja na jadranskom prostoru*. Poreč, Zavičajni muzej Poreštine, 107–120.
- Rokai, P. (1995):** Dubrovnik i Ankonitanska marka marka u srednjem veku. Novi Sad, Filozofski fakultet u Novom Sadu.
- Rose, S. (2011):** *The Wine Trade in Medieval Europe 1000-1500*. New York, Continuum.
- Unwin, T. (1996):** *Wine and Vine. An Historical Geography of Viticulture and Wine Trade*. London, New York, Routledge.

GREŠNI SLUŽABNIKI CERKVE V VIDIKU DOLOČIL SREDNJEVEŠKIH
TRŽAŠKIH STATUTOV*Darja MIHELIC*Murnikova ulica 18, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: mihelic@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

Članek komentira določila tržaških statotov iz okrog 1315, iz 1350 in 1421, ki so zadevali možne prekrške in delikte, ki bi jih zagrešile duhovne osebe. Pregledani statuti izražajo skrajno nezaupljivost do klerikov, pripisujejo jim zmožnost premoženjskega okoriščenja in neprimerne in nemoralnega ravnanja ter jih skušajo podrediti laični oblasti.

Ključne besede: srednji vek, Trst, tržaški statuti, tržaška duhovščina, kazniva dejanja

I PECCAMINOSI SERVITORI DELLA CHIESA ALLA LUCE DELLE
DISPOSIZIONI CONTENUTE NEGLI STATUTI MEDIEVALI TRIESTINI

SINTESI

L'articolo presenta le osservazioni sulle disposizioni degli statuti triestini datati intorno all'anno 1315 e negli anni 1350 e 1421 che riguardavano possibili infrazioni e reati che sarebbero stati commessi dai sacerdoti. Gli statuti presi in esame esprimono un fortissimo scetticismo nei confronti del clero, gli attribuiscono la capacità di arricchirsi e di una condotta impropria ed immorale e cercano inoltre di sottometterli all'autorità laica.

Parole chiave: Medioevo, Trieste, statuti triestini, clero triestino, reati

Problematika, ki si jo bomo ogledali, je omejena tako prostorsko in kronološko, kakor tudi glede obravnavanega gradiva. Prostorsko se osredotočamo na srednjeveško mestno državico Trst, časovno pa na obdobje 14. in 15. stoletja, ki ga slikajo objavljeni tržaški pravni akti – zakoniki oziroma statuti, ki smo jih pritegnili kot osnovni vir. Za zastavljena vprašanja prihajajo v poštev tri inačice objavljenih tržaških statutow: najstarejša iz prve polovice 14. stoletja po objavi Pietra Kandlerja (Kandler, 1849) ter mlajši iz 1350 (Szombathely, 1930a) in iz 1421 (Szombathely, 1935a) – s kasnejšimi dodatki – obe po objavi Marina de Szombathely-ja. Kandlerjeva objava v naslovu nosi sporno letnico 1150 vendar dokument dejansko datira iz okrog 1315 (Szombathely, 1930b, XXIII–XVI; Szombathely, 1935b, V).

Trst je bil edino severnoistrsko obalno mesto, ki se je v srednjem veku uspelo izviti beneški nadoblasti, saj se je 1382 prostovoljno podalo pod okrilje Habsburžanov. Njegovi statuti se vsebinsko v marsičem razlikujejo od tistih, ki so bili uveljavljeni v severozahodnih istrskih mestih, ki so priznavala beneško oblast (Margetić, 1993; Morteani, 1888; Morteani, 1889; Kos, 2006; Franceschi, 1960; Pahor, Šumrada, 1987).

Po velikosti, ugledu in pomenu je bil glavni tekmeč Trsta beneški Koper, katerega ozemlje je celo presegalo tržaško. Če pa primerjamo določila njenih statutow, se ne moremo izogniti vtisu, da je bil poznosrednjeveški Trst mnogo bolj svetovljanski – njegovi statuti posegajo v mnogo perfidnejše finese vsakdanjega življenja – kot Koper, Piran in Izola. Glede življenja deklet in ženà poznajo določila tržaških statutow sprevrženosti, na katere bi še danes komaj pomislili: omenjajo spore v družini in zakonu, zadržanje in krajo deklet proti njihovi volji in volji njihovih bližnjih, posilstva, bigamijo, sodomijo, prostitucijo in zvodništvo (Mihelič, 1997; Mihelič, 1999; Mihelič, 2000). Tržaški statuti so karseda nazorni in podrobni. Poimensko npr. navajajo konkreten nabor psov in zmerljivk za moške, s katerimi se je bilo prepovedano neupravičeno obkladati. Seznam psov za moške je sčasoma – od starejših do najnovejše uporabljene inačice statutow – naraščal: «servus, siccaltinus, fur, periurius» (Kandler, 1849, knj. II, čl. XLIV); «servus, vualtrinus, fur, periurius, poltronus, bastardus» (Szombathely 1930a, knj. II, čl. XXII); «servus, vualtrinus, fur, derobator, proditor, assasinus, homicida, manigoldus, periurus, falsus vel falsarius, ribaldus, poltronus, bastardus, corgnus, bechus, multo, castronus, vel si dixerit: ‚tu mentiris‘, aut si per alia verbis dixerit aliquam de praedictis iniuriis vel maiorem» (Szombathely, 1935a, knj. III, čl. 31). Ženske zmerljivke omenjajo le statuti iz 1421: «meretrix, previdiera, fratessa, scrophia, vaca, asina, bagassa, vel similia equivalentia verba dixerit ei aliquam de hiis iniuriis vel maiorem iniuriam» (Szombathely, 1935a, knj. III, čl. 31). Konkretno omenjene žaljivke so bile tedaj v Trstu nedvomno znane in uporabljane.

V statutih – zlasti tistih iz 1421 – najdemo omembe izkrivljenega vedenja oz. na videz nenevarnih, za mestni mir pa – očitno – motečih prekrškov. Zdi se, da so tržaške ulice ponoči oživele: polastili so se jih mladi moški objestneži. Kako naj sicer razumemo odlok «De his, qui se travestiunt tempore noctis», ki prepoveduje, da bi se moški starejši od 15 let nenavadno preoblekel, kot mu ne pripada, nosil lažno brado, krinko ali drugačno pretvezo ali ženska oblačila («quicumque homo masculus maior XV annis se travestiverit de aliqua extranea forma, nisi apposuerit sibi et apportaverit barbam contrafatiens vel aliquam larvam sive scaramatam aut aliqua indumenta ad portatum mulieris tam in capite

quam in dorso tempore noctis» (Szombathely, 1935a, knj. III, čl. 78)? Statuti prepovedujejo prepevanje zbadljivih jutranjih podoknic tržaškim ženskam («matutinando alicui mulieri») (Kandler, 1849, knj. I, čl. XI; Szombathely, 1930a, knj. II, čl. XVI), «facere aliquam maitinatam alicui mulieri» (Szombathely, 1935a, knj. III, čl. 33), nadvse nazorna pa je tudi prepoved, ki jo je mestni svet 12. septembra 1451 sprejel kot dodatek k statutom iz 1421 (Szombathely, 1935a, knj. III, čl. 28, dodatek). Ugotavlja, da se objestni in razuzdani mladeniči ponoči klatijo naokrog, z orožjem in brez luči in povzročajo številne kršitve, pred vrata meščanov pa nastavljajo risbice moških spolnih udov, napise in kratke in nečastne sramotitve proti komunalni časti in v sramoto številnih meščanov, kar povzroča pohujšanja in sovražnosti, čemur je treba narediti konec («multi iuvenes lascivi et discoli vagabantur de nocte, commitentes multa innormia cum armis et sine lumine [...] ponentes ante portas civium membra virilia signata in papiro, scripturas et brevia turpea et inhonesta contra honorem communis et in obrobrium plurimorum civium»).

Klerikom statuti severozahodnih istrskih mestnih naselbin načeloma zaupajo, a ne neomejeno. Zlasti tržaški statutarni odloki so v razliko od koprskih, piranskih ali izolskih predvidevali, da so tudi duhovniki krvavi pod kožo, da so pridobitniški in dojemljivi za ženske čare. Poglejmo v tem pogledu določila tržaških statotov iz okrog 1315, iz 1350 in 1421; na temo grešne duhovščine vsebujejo celo posebne člene «De clericorum rixa» (Kandler, 1849, knj. I, čl. XI) oz. «De clericorum rixa cum laicis» (Szombathely, 1930a, knj. II, čl. XVI), oz. «De rixa clericorum cum laicis et de aliis commissis clericorum» (Szombathely, 1935a, knj. III, čl. 33) o sporu klerikov z laiki (in o drugih pregrehah klerikov).

Po statutih iz okrog 1315 in tistih iz 1350 minoriti, dominikanci ali pripadniki druge veroizpovedi, ki so po enem letu izstopili iz reda, niso smeli živeti ali se zadrževati v Trstu in njegovi okolici («nullus, qui deinceps exiverit de ordine fratrum minorum vel predicatorum vel de aliqua religione transacto anno, quo intraverit, habitare debeat nec teneri in civitate Tergesti et eius districtu»;¹ «quicumque exiverit de ordine fratrum minorum vel predicatorum vel de aliqua alia religione, postquam steterit in eadem religione per annum unum completum ab introitu computando, habitare non debeat in civitate Tergesti vel eius districtu»²), vsak podestat, rektor in sodnik pa jih je bil dolžan pregnati kot izgnance («forbanitus»), sicer bi moral plačati globo. Tistim, ki so bivali v tržaškem samostanu Sv. Mučenikov («in loco monastery sanctorum Martirum»), skrbnikom špitala, malim bratom, tistim, ki so živeli v cerkvah in kapelah tržaškega okrožja, ter čuvajem ni bilo dovoljeno nuditi zatočišča tržaškim izgnancem in oboroženim osebam (Szombathely, 1930a, knj. II, čl. XXVI).

Tržačan po statutih iz okrog 1315 ni smel biti škofov upravnik («gastaldio») ali se družiti z njegovimi poslovodji («factor») za opravljanje škofovskih zadev,³ ni smel biti zastopnik menihov⁴ ali v cerkvi prisostvovati arhidiakonovemu razglasu.⁵ Če je škof izobčil ali

1 «De persecutione clericorum» (Kandler, 1849, knj. II, čl. XL).

2 «De apostatis forbanitis» (Szombathely, 1930a, knj. II, čl. LII).

3 «Quod nullus possit esse gastaldio domini episcopi nec eius factore associare debeat» (Kandler, 1849, knj. II, čl. 123).

4 «Quod nullus audeat esse procurator monachorum celle» (Kandler, 1849, knj. II, čl. 124).

5 «Quod nulla persona interesse debeat manifesto archidiaconi» (Kandler, 1849, knj. II, čl. 125).

kako drugače storil kaj žalega Tržačanu, naj bi temu podestat, sodniki in rektorji svetovali in pomagali do pravice («Si dominus episcopus excommunicaret vel excommunicare faceret aliquam personam civem Tergesti vel eidem violenciam de aliquo faceret, quod potestas iudices vel rectores Tergesti, qui pro tempore erunt, teneantur dare eidem consilium, auxilium et favorem de manutenendo illam personam sic excommunicatam et violatam in suo jure.») (Kandler, 1849, knj. III, čl. 64). Pač pa je bilo menihom, klerikom in samostanom, ki so imeli vinograde v tržaškem okrožju, dovoljeno pripeljati njihovo vino v Trst, kar je bilo sicer dovoljeno le izbranim domačinom.⁶

Tržaški kleriki po statutih iz okrog 1315 v mestu niso smeli nositi orožja, razen kadar so v mestu spremljali škofa, izjema so bili štirje iz škofovega spremstva, “familije”, ki pa so morali biti tujci, ne domačini ali meščani. («Et quod nullus clericus sit ausus portare arma per civitatem Tergesti nec etiam familia domini episcopi, nisi quando eum associarent, excepto quod quatuor ex familia domini episcopi, qui sint forenses et non terigene sive cives, possint et valeant ferre arma ad bene placita domini Episcopi, reliqui autem ex sua familia non debeant neque possint portare arma [...] excepto quod quando dominus episcopus iret per civitatem, quod omnes de sua familia tunc secum possint ferre arma, aliter vero non.») (Kandler, 1849, knj. II, čl. XXIII). Podoben odlok z dodatkom, da morajo biti štirje upravičenci do nošnje orožja prijavljeni pri tržaški oblasti, vsebujejo tudi statuti iz 1350 (Szombathely, 1930a, knj. II, čl. XVIII).

Kot že omenjeno, so statuti vsebovali posebne člene o sporu klerikov z laiki in o drugih zagrešenih dejanjih klerikov (Kandler, 1849, knj. I, čl. XI; Szombathely, 1930a, knj. II, čl. XVI; Szombathely, 1935a, knj. III, čl. 33). Če je klerik začel prepir z laikom na mestnem trgu ali v njegovi bližini, in je laik dal povod za spor z besedami ali dejanji, je ta moral plačati globo (po statutih iz okrog 1315 in iz 1350 z minimalnimi odstopanji: «si aliquis clericus inceperit rixam aliquam cum aliquo layco, vel percusserit aliquem laycum in platea vel infra confines designatos, et aliquis laycus dabit eidem clerico auxilium verbis vel factis, componat ille laycus unam marcham comuni»). Globa je bila nižja, če je laik prepir izzval zunaj območja trga. Če bi klerik po lastni krivdi izzval nasilje ali žalitev laika, tega ne bi doletela nobena kazen, razen v primeru uboja («Et si clericus receperit in sua culpa iniuriam aliquam dicto vel facto a layco, quod clericus nullam inde possit consequi rationem, nec laycus illa occasione ad penam aliquam teneatur. Salvo statuto de homicidio.»). Duhovnik po statutih iz 1350 ni smel poseči v prepir z orožjem, če pa bi ga zalotili z izvlečenim orožjem («si inventus esset cum armis in aliqua rixa vel rumore et dicta arma extraxerit») in bi utrpel škodo, tisti, ki bi mu jo povzročil, ne bi bil kaznovan. Podobno določilo vsebujejo tudi statuti iz 1421: če bi duhovnika zalotili v prepiru z izvlečenim orožjem («si quis clericus repertus fuerit in aliqua rixa cum armis evaginatiss»), tudi če bi ga laik izzval, ta ne bi bil kaznovan, razen za uboj duhovnika, če bi prišlo do njega («ille, qui eum offenderit [...] ad nullam poenam teneatur, nisi tantum ad poenam homicidii»). Sicer pa naj bi se delikti laikov proti klerikom po statutih iz 1421 kaznovali

6 «Nulla persona, que non sit civis Tergesti et que non facit vicinitatem Tergesti, possit aliquo modo conducere vinum in Tergeste [...] exceptis Venetis, monacis, clericis et monasteriis, qui habent vineas in districtu, qui vero possint conducere Tergestem» (Kandler, 1849, knj. IV, čl. V).

Sl. 1: Statuti municipali del comune di Trieste, che portano in fronte l'anno 1150. Pietro Kandler ur. Trieste, Tipografia del Llyod austriaco, 1849, naslovnica.

Fig. 1: Statuti municipali del comune di Trieste, che portano in fronte l'anno 1150. Pietro Kandler a cura di. Trieste, Tipografia del Llyod austriaco, 1849, copertina.

Fig. 1: Statuti municipali del comune di Trieste, che portano in fronte l'anno 1150. Pietro Kandler ed. Trieste, Tipografia del Llyod austriaco, 1849, the cover page.

v skladu s presojo tržaškega kapitana. V vsakem primeru, ko bi jo klerik skupil in bil tepen po lastni krivdi, bi po teh statutih njegovo osebno – ne pa cerkveno – imetje služilo prizadetemu laiku za poravnavo škode in stroškov in za opravičilo («in omni casu, in quo aliquis clericus verberatus vel percussus fuerit ex causa et culpa sua, bona propria illius clerici, non autem bona ecclesiae suae, sint obligata ipsi laico excommunicato uni vel pluribus pro expensis damnis et interesse habitis et passis pro absolutione impetranda ab excommunicatione»). Laik pa je moral predhodno pred oblastjo dokazati, da je bil klerik tepen po lastni krivdi. Iz opisanega člena veje očiten odpor do klerikov in prizadevanje za zaščito laikov.

Mesto Trst ni bilo naklonjeno kopičenju imetja v rokah cerkve in je bilo nezaupljivo do njenih služabnikov. Klerikom je bilo po statutih iz okrog 1315⁷ in iz 1350⁸ dovoljeno prodati posest v Trstu le ob zagotovitvi, da je ne bodo prodali ali odtujili tujcu (starejša inačica statuta: «Prohibemus quod nullus civis vendere possit possessionem aliquam tam in civitate Tergesti quam extra sitam alicui clerico, nisi ille clericus faciat securitatem, quod non vendet nec alienabit eam alicui forensi»). Statuti iz okrog 1315 in iz 1350 so tržaškim meščanom prepovedovali volila nepremičnega imetja ali njegovega donosa v korist cerkva ali čaščenih krajev razen tržaškim cerkvenim bratovščinam (starejša inačica statuta: «nulla persona civis Tergesti possit dimittere seu legare in vita nec in morte bona nec redditus bonorum aliquorum fixorum ecclesiis nec locis aliquibus venerabilibus [...] et hoc intelligatur de testamentis, que deinceps fient per personas nunc viventes, salvis legacionibus fraternitatum ecclesiarum de Tergeste.»),⁹ pač pa so statuti iz 1350 izrecno dovoljevali odtujevanje premičnega premoženja klerikom in verskim ustanovam. V teh statutih je zanimiv tudi člen o hišah, ki so jih testatorji smeli zapustiti koprskemu dominikanskemu samostanu.¹⁰ Če je meščan ali prebivalec Trsta v oporoki zapustil, ali na drug način dal ali podaril koprskemu dominikanskemu samostanu ali bratom (“fratres”) iz tega kraja hišo v Trstu za bivanje, naj bi bratje in samostan smeli imeti to hišo za svojo uporabo, na noben način pa je ne bi smeli odtujiti tujcu ali jo obremeniti z obvezami do njega. Če bi do tega prišlo, bi hiša pripadla komuni, odtujitev in obremenitev pa bi bili razveljavljeni.

Zapise notarjev in komunalnih pisarjev je bilo po statutih iz 1421 potrebno vicedominirati – dati zapisati v knjigo pri mestnemu uradniku vicedominu – v roku dveh let. Dokumenti, v katerih je bil klerik dolžnik Tržačana, pa so se avtomatično šteli za vicedominirane («omnia instrumenta, praecepta vel publicae scripturae, in quibus clericus vel presbiter appareret vel esset alicui obligatus civi habitatori vel districtuali Tergesti, masculo vel feminae [...] sint et habeantur pro vicedominatis, cuilibet petenti ius reddi et iustitiam ministrari») (Szombathely, 1935a, knj. II, čl. 27).

7 «De possessionibus non vendendis clericis sine cautione infrascripta» (Kandler, 1849, knj. II, čl. CXVI).

8 «Rubrica de bonis non dimitendis ecclesiis et que dimitti possunt. Et de bonis non vendendis clericis» (Szombathely, 1930a, knj. III, čl. LVIII).

9 «De bonis que non possunt dimitti ecclesiis» (Kandler, 1849, knj. II, čl. CXX); za statut iz 1350 prim. op. 8.

10 «Rubrica de una domo dimittenda vel qui dimitti possit conventui fratrum predicatorum ordinis sancti Dominici» (Szombathely, 1930a, knj. III, čl. XXXII).

Posebno nezaupanje izkazujejo statuti iz 1350 in iz 1421 odnosu žensk do duhovnikov in obratno. V določilih glede oporok so posebej omenjene ženske:¹¹ statuti iz 1350 so določali, da bi bil testament, ki bi ga dala zapisati ženska v prisotnosti duhovnikov, ki ne bi bili njeni sorodniki, neveljaven, če ne bi bil zapisan vpricho dveh njenih polnoletnih sorodnikov ali dveh s strani oblasti imenovanih dobrih mož ("boni viri"). Če bi ženska v svoji poslednji volji določila, da se kaj potroši za kakega duhovnika ali klerika, taka zapuščina ne bi imela pravne veljave, čeprav bi bila namenjena za pobožne namene (statuti iz 1421: «si qua mulier in aliqua sua voluntate reliquerit aliquid ad dispensandum per aliquem presbiterum vel religiosum, quamvis esset ad pias causas, tale relictum nullius sit roboris vel momenti.»).

Statuti opisujejo tudi konkretne stike Tržačank z duhovnimi osebami. Če bi zalotili duhovnika, ki bi ponoči v Trstu pel ženski porogljivo podoknico («si quis clericus inventus fuerit de nocte matutinando alicui mulieri civitatis Tergesti» (Kandler, 1849, knj. I, čl. XI; Szombathely, 1930a, knj. II, čl. XVI) oz. «si quis clericus de nocte repertus fuerit in civitate Tergesti facere aliquam maitinatam alicui mulieri» (Szombathely, 1935a, knj. III, čl. 33), ga je smel po odloku statotov iz 1421 njen bližnji, sorodnik ali prijatelj nekaznovano na kakršenkoli način osebno užaliti, ni pa ga smel ubiti («quomodocumque in persona offenderit dictum clericum, ad nullam poenam teneatur, nisi tantum de homicidio»). Če pa bi duhovnika podnevi ali ponoči zalotili v hiši, kjer ženska stanuje, ali v drugi hiši na njeni posesti ali če bi klerik podnevi ali ponoči pripeljal ali sprejel tržaško meščanko ali prebivalko Trsta na svojem domu (statuti iz 1421: «si quis clericus repertus fuerit in aliqua domo habitationis vel alia, existente in tenuta alicuius mulieris, sive de die sive de nocte repertus fuerit, aut si quis clericus de die vel de nocte receptaverit aliquam mulierem, civem vel habitricem Tergesti in domum suam»), je bilo možu, očetu, bratu, kateremukoli bližnjemu in kateremukoli prijatelju te ženske dovoljeno, da klerika na kakršenkoli način osebno prizadene in (po statutih iz 1421) tudi ubije, pa zato ne bo kaznovan («licitum sit [...] dictum clericum quomodocumque in personam offendere, ac etiam occidere libere et sine aliqua poena») (Kandler, 1849, knj. I, čl. XI; Szombathely, 1930a, knj. II, čl. XVI; Szombathely, 1935a, knj. III, čl. 33). Statuti iz 1421 so predvideli celo posilstvo, poizkus posilstva, osramotitev ali namen osramotitve, ki bi jih v odnosu do Tržačanke zagrešil klerik («si quis clericus violaverit vel violare attentaverit aut vituperaverit vel attentaverit vituperare aliquam mulierem, civem vel habitricem Tergesti»). Tudi v teh primerih so smeli ženski bližnji posredovati in posvečenega delinkventa za kazen pretpsti, raniti in tudi ubiti, pa jih ne bi doletela kazen («si(c) quidem maritus vel aliquis attinens, consanguineus vel affinis aut amicus illius mulieris percusserit, vulneraverit vel occiderit dictum clericum, ad nullam poenam aliquo modo teneatur») (Szombathely, 1935a, knj. III, čl. 33).

Člen statotov iz 1421 (Szombathely, 1935a, knj. III, čl. 62) je določal, da Tržačanke ne smejo živeti z duhovniki in z njimi nečistvovati, kleriki pa ne smejo sprejemati in imeti tujih žensk («Quod mulieres tergestinae non audeant habitare cum clericis neque cum eis

11 «Rubrica de testamentis. Et de modo observando in ipsis» (Szombathely, 1930a, knj. III, čl. LV); «De testamentis et ultimis voluntatibus et modo servando in eis» (Szombathely, 1935a, knj. II, čl. 47).

fornicari. Et de clericis accipientibus vel tenentibus alienas mulieres»). Samske Tržačanke – meščanke, prebivalke ali okoličanke, ki niso imele moža, niso smele živeti z duhovniki nad četrtem malim redom niti niso smele duhovnika vedé sprejeti v hišo, razen če je šlo za bližnjega sorodnika, sina ali brata, ki ga je sprejela mati ali sestra («nulla mulier civis habitatrix vel districtualis Tergesti in civitate vel districtu Tergesti audeat habitare cum aliquo presbitero, vel cum aliquo clerico habente ultra quattuor minores ordines, nec aliquem presbiterum vel religiosum vel talem clericum scienter receptare in domo sua nisi esset mater vel soror»). Kazen je bila zaplemba vsega ženskega imetja. Pol ga je pripadlo njenim najbližjim sorodnikom, druga polovica pa mestu; od tega dela je tretjina (skupno torej šestina imetja) pripadla tožniku. Tudi če bi ženska v Trstu ali njegovem okrožju zavestno samó prenočila ali imela v gosteh duhovnika, ki ne bi bil njen sin ali brat, ali če bi z njim spolno občevala («si qua mulier talis albergaverit sive hospitaverit in domo sua scienter aliquem praedictorum non filium aut fratrem eius, aut si qua mulier praedictarum se carnaliter coniunxerit cum aliquo praedictorum in civitate vel districtu Tergesti»), bi jo doletela omenjena kazen. Če bi poročena tržaška meščanka ali tujka, ki je bila poročena s tržaškim meščanom, občevala ali živela z duhovnikom, bi bila kaznovana za prešuštvo («Si qua vero mulier civis originaria civitatis Tergesti habens maritum, vel si qua mulier forensis uxor alicuius civis originarii civitatis Tergesti se carnaliter copulaverit vel cohabitaverit cum aliquo presbitero vel tali clerico, puniatur poena de adulterio»): v korist moža bi izgubila vse imetje in bila izgnana. V primeru vrnitve bi jo pretepli in ožigosali ter vnovič izgnali. Za še večjo osramotitev in opomin naj bi jo vodili po Trstu ob zvokih trobente in drugih pripomočkov («ad maiorem confusionem ducatur per civitatem Tergesti cum tuba et aliis instrumentis»).¹² Tak postopek pa je bil predviden le v primeru, da je ženo prijavil njen mož; poročene ženske ni smel obdolžiti nihče drug. Pač pa je smela vsaka ženska sprejeti doma kateregakoli duhovnika, če je bila bolna, da jo je spovedal («quaelibet mulier tempore infirmitatis suae possit introducere et acceptare in domum quemcumque presbiterum et clericum causa confitendi ea quae sunt per Sanctam Ecclesiam ordinata»). Pri tem pa sta morala eden ali dva ženina bližnja ob eventualni prijavi pričati, da je bila res bolna. Če pa bi duhovnika v hišo pripeljal, sprejel ali imel v gosteh mož, ne bi doletela nobene ženske v hiši nobena kazen («Si autem viri seu vir vel aliquis de domo introduxerit receptaverit vel hospitaverit aliquem presbiterum vel clericum in domo, nulla mulier de domo ob hoc ad poenam aliquam teneatur.»).

Statuti iz 1421 predvidevajo tudi možnost, da bi duhovnik proti volji njenega očeta, matere, moža ali drugega sorodnika sprejel ali zadržal hčer, ženo, sestro, sorodnico tržaškega meščana, prebivalca ali okoličana («Si quis autem presbiter vel clericus acceperit vel retinuerit alicui civi habitatori vel districtuali Tergesti aliquam eius filiam vel sororem vel uxorem vel consanguineam vel affinem contra voluntatem patris, matris, mariti vel alicuius consanguinei vel affinis talis mulieris ...») (Szombathely, 1935a, knj. III, čl. 62); če bi takega duhovnika kdo osebno prizadel z besedami ali dejanji, tudi če bi ga ubil, ga za njegovo ravnanje ne bi kaznovali. Tudi v teh primerih je torej zakon toleriral nekaznovani uboj grešnega služabnika cerkve.

12 Podobno je tudi določilo «De mulieribus maritatis committentibus adulterium», ki pa klerikov posebej ne omenja (Szombathely, 1935a, knj. III, čl. 61).

Za konec: pri pritegnitvi statotov v obravnavo se moramo zavedati, da so bili to zakonodajni akti. Predpisovali so ravnanje prebivalcev mesta v različnih okoliščinah in predvideli kazen za kršilce svojih določil. Posegali so na področje mestne uprave in gospodarstva, družinskega prava, javnega reda in miru in podobno. Skušali so vpeljati kolektivni življenjski red v obstoječo vsakdanjo prakso, vplivati na ravnanje mestne skupnosti ter uravnati sobivanje ljudi. Vsebujejo torej teoretična načela o življenju skupnosti. Ne opisujejo dejanskega stanja, ampak predpisujejo, kakšno naj bi to bilo. Pritegnitev statotov kot vira za analizo različnih vidikov življenja v preteklosti zato narekuje preudarno kritičnost. Srednjeveška pravna zakonodaja je bila v prilagajanju praktičnim potrebam in vsakdanji praksi pogosto rigidna, zato je vselej na mestu vprašanje, ali je mogoče iz nje kar preprosto sklepati na dejansko stanje v družbi. Predpostavka razhajanja predpisanega in dejanskega stanja za ta čas ni neumestna. Vzlic temu so statuti zaradi bogastva podatkov, ki so v njih zbrani na enem mestu, pogost in hvaležen predmet raziskav. Prekrški in delikti, ki jih statuti omenjajo – tudi tisti, ki so jih zagrešile duhovne osebe –, so bili sestavljalcem statotov znani, vendar pa je dejanska frekvenca takih dejanj samo na osnovi statotov brez pritegnitve podatkov o sodnih procesih neugotovljiva.

Sumničavih odlokov in možnih npravstvenih deliktov, ki bi zadevali duhovščino in jih omenjajo tržaški statuti, pa v statutih drugih obalnih mest severozahodne Istre (pod oblastjo Benetk) ne zasledimo. Čemu: ali so klerike v teh mestih obravnavali z večjim strahospoštovanjem, ali so jim bolj zaupali, ali se duhovniki niso izpostavljali zgoraj opisanim pregreham, ali pa so bili tovrstni delikti izključno v pristojnosti cerkvenega prava in so “laični” mestni statuti to problematiko puščali ob strani?

“Posebnosti” tržaških statotov imajo verjetno vzrok v odnosu mesta in škofije. Mesto se je sprva razvijalo pod okriljem mejnih grofov, katerih oblast pa se je od 10. stoletja začela umikati vplivu škofov, ki so pridobili grofovski naziv. V 11. in 12. stoletju so škofje postali visoki cesarski vazali, ki so imeli ob sebi skupino odvetnikov – tujcev. To je povzročilo oddaljevanje škofov in mesta, ki je postopno razvijalo svojo samoupravo. V razliko od istrskih mest, ki so svojo avtonomijo pridobivala na račun istrskih mejnih grofov, jo je moral Trst iztrgati lastnim škofom. Od začetka 13. stoletja so položaj mejnih grofov pridobili patriarhi, ki so v Trstu podpirali avtoriteto škofa. V razmerju moči škofa in tržaške komune je moč slednje rasla, vendar so bili odnosi med obema v prvih desetletjih 13. stoletja dobri. Finančno stanje škofije v prvi polovici 13. stoletja pa je bilo slabo, posesti tržaške cerkve so bile skoraj vse zastavljene, škofija je vrsto dohodkov in tudi pravic (laično jurisdikcijo, pravico do potrjevanja konzulov – medtem ko si je pridržala “*condempnatio sanguinis*”) odstopila mestu, nekatere donosne pravice in dohodke pa je mestu zastavila. Komuna si je pridobila vrsto suverenih pravic. Škofov gastald je imel ob sebi mestne sodnike in je moral spoštovati statutarna določila. V začetku osemdesetih let 13. stoletja se je škof odpovedal neposrednemu vazalstvu do cesarja v korist oglejske cerkve, patriarh pa se je odpovedal jurisdikciji nad tržaškim rektorjem. Proti sredi 14. stoletja je prišlo do zadnjega spopada tržaške škofije in komune. Škof je v kuriji v Avignonu sprožil proces proti komuni. Leta 1356 se je škof Negri razglasil za tržaškega grofa (“*comes tergestinus*”).

V 14. stoletju je prišlo do treh kodifikacij tržaških statotov (okrog 1315 ter 1350 in 1365). Izdala jih je komuna. Kažejo na njeno avtoriteto in neodvisnost od škofovskega gospostva ter na prevlado aristokratskih tendenc v mestu (Szombathely, 1935b, X–XXIII).

Spričo omenjenega poteka spopada za nadvlado v mesu so določila statotov iz 14. stoletja, ki jemljejo pod drobnogled duhovnike, kar razumljiva. Pač pa doslej še ni razčiščen razlog za zaostrene odloke proti klerikom v statutih iz 1421. Kaj se je zgodilo pred redakcijo teh statotov? Odgovor bi mogli nuditi dokumenti o sodnih procesih. Vsekakor pregledani tržaški statuti iz okrog 1315, 1350, zlasti pa tisti iz 1421 izražajo skrajno nezapljudnost do klerikov, pripisujejo jim zmožnost premoženjskega okoriščanja in neprimerne in nemoralne ravnanja ter jih skušajo podrediti laični oblasti.

SINFUL SERVANTS OF THE CHURCH IN LIGHT OF THE PROVISIONS
OF MEDIEVAL TRIESTE STATUTES

Darja MIHELIC

Murnikova ulica 18, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: mihelic@zrc-sazu.si

SUMMARY

Trieste was the only city in northern Istria to have wriggled free from under Venetian overlordship by voluntarily placing itself under the Habsburg rule in 1382. Its legal deeds – codices or, rather, statutes – differ, probably also due to different sovereigns, from those introduced in western Istrian towns and cities which recognised Venetian rule. Our research draws on the publications of Trieste statutes from about 1315, as well as from 1350 and 1421.

Trieste's major rival by size, reputation and importance was the Venetian Koper/Capodistria, which encompassed a larger territory than Trieste. However, when comparing the provisions contained in their respective statutes, one cannot avoid the impression that the late medieval Trieste was much more metropolitan – its statutes interfered with much more perfidious finesses of everyday life as those of Koper, Piran or Izola. With regard to the lives of girls and women, the provisions of Trieste statutes already took into account the perversities which one may, still today, find unfathomable: they refer to domestic and marital disputes, apprehensions and abductions of girls against their will and the will of their relatives, rape, bigamy, sodomy, prostitution and procuring, swear words and insults, as well as violations such as transvestism, singing offensive serenades or pinning perverse drawings on the neighbours' doors.

The statutes generally trust the clergy, but not to an unlimited extent. Trieste statutory decrees predicted, unlike those of Koper, Piran or Izola, that even priests were only human. If they found a priest singing a scornful serenade to a woman, her friend had every right to offend the priest without punishment, but not kill him. If, however, the priest was found at a woman's home, her relative or husband also had the legal right to kill him. Furthermore, the statutes provided for (attempted) rape by a priest – in these instances, too, the woman's relatives were allowed to intervene and punish the ordained delinquent with death. Trieste women were not allowed to live with a priest of the fourth minor order; nor were they allowed to let them into their homes, unless they were their close relatives, sons or brothers. On the other hand, a woman was allowed to receive a priest in her house if she was ill or needed to confess. Punishment was provided for instances in which a woman offered accommodation to a priest or became intimate with him. The statute, moreover, provided for the possibility that a priest held a daughter, wife, sister or relative against the will of her father, mother or husband: in such cases, too, the law condoned the killing of a sinful servant of the Church without punishment. No such decrees concerning the clergy have been found for northern Istrian coastal towns and cities. There, the clergy perhaps inspired greater fear and respect or priests never abandoned themselves to such transgressions, or such offences fell under the jurisdiction of canon law.

Key words: Middle Ages, Trieste, Trieste statutes, Trieste clergy, criminal offences

VIRI IN LITERATURA

- Franceschi, C. de (1960):** Gli statuti del comune di Pirano del 1307 confrontati con quelli del 1332 e del 1358. Monumenti storici, Deputazione di storia patria per le Venezie (Padova), n. s. XIV.
- Kandler, P. (ur.) (1849):** Statuti municipali del comune di Trieste, che portano in fronte l'anno 1150. Trieste, Tipografia del Llyod austriaco.
- Kos, D. (2006):** Statut izolskega komuna od 14. do 18. stoletja. Koper, Rijeka, Založba Annales, Državni arhiv.
- Margetič, L. (ur.) (1993):** Statut koprškega komuna iz leta 1423 z dodatki do leta 1668 / Statuto del comune di Capodistria del 1423 con le aggiunte fino al 1668. Koper / Capodistria, Rovinj / Rovigno, Pokrajinski arhiv / Archivio regionale / Center za zgodovinske raziskave / Centro di ricerche storiche.
- Morteani, L. (ur.) (1888):** Isola ed i suoi statuti. Gli statuti d'Isola. Atti e memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria (Parenzo), 4, 3-4, 349–421.
- Morteani, L. (ur.) (1889):** Isola ed i suoi statuti. Gli statuti d'Isola. Atti e memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria (Parenzo), 5, 1-2, 155–193.
- Pahor, M., Šumrada, J. (1987):** Statut piranskega komuna od 13. do 17. stoletja. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa.
- Szombathely, M. de (ur.) (1930a):** Statuti di Trieste del 1350. Trieste, L. Cappelli.
- Szombathely, M. de (ur.) (1935a):** Statuti di Trieste del 1421. Archeografo Triestino, 48.
- Mihelič, D. (1997):** Srednjeveška tržačanka v ogledalu mestnega statuta. Etnolog, n. v. 7, 87–102.
- Mihelič, D. (1999):** Odnos oblastnih ustanov do žensk in otrok v srednjeveških mestih severozahodne Istre. Acta Histriae, 7, 329–348.
- Mihelič, D. (2000):** Ženska čast v istrskih mestih: (Trst, Koper, Izola, Piran, 14.–15. stoletje). Acta Histriae, 8, 1, 29–40.
- Szombathely, M. de (1930b):** Evoluzione e lineamenti della costituzione comunale di Trieste. V: Szombathely, M. de (ur.): Statuti di Trieste del 1350. Trieste, L. Cappelli, V–XLV.
- Szombathely, M. de (1935b):** Prefazione. V: Szombathely, M. de (ur.): Statuti di Trieste del 1421. Archeografo Triestino, 48, V–LVIII.

KONTAMINACIJA S PARANORMALNIM FENOMENOM V LOKALNI
SKUPNOSTI V ZGODNJEM NOVEM VEKU

Dušan KOS

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Zgodovinski inštitut Milka Kosa,
Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: dusan.kos@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

Članek se ukvarja s problemom poročil o prikazovanjih duhov v zgodnjem novem veku na ozemlju Slovenije. Glavni vir je poročilo o prikazovanjih duha leta 1655 umrle Marije Elizabete pl. Gallenberg v dvorcih Novi dvor in Stari dvor pri Radečah leta 1684, ki ga je leta 1689 objavil Janez Vajkard Valvasor v delu »Die Ehre des Herzogthums Crain«. Ta prikazovanja so eden prvih podrobno opisanih in raziskanih paranormalnih primerov na Slovenskem, ki niso izhajali iz cerkvenega miljeja. Valvasorjeve razlage prikazovanj tovrstnih duhov z renesančnimi in baročnimi teorijami o življenju in pretvorbah duše po smrti telesa ter s popularno teorijo astralnega in življenskega duha, so v članku soočene z analizo preiskave ljubljanskega škofijskega sodišča. Primerjava obeh virov izpričuje načine prepletenosti kolektivnih zavesti z visoko in ljudsko kulturo oz. vzajemno kontaminiranje teologije in homiletike z ljudskimi zaznavami smrti, vic in prihajanja duš po odrešitev v svet živih.

Ključne besede: prikazovanje duhov, poltergeist, visoka kultura, ljudska tradicija, zgodnji novi vek, plemiška rodbina Gallenberg, Kranjska, Janez Vajkard Valvasor

UNA CONTAMINAZIONE DOVUTA A UN FENOMENO PARANORMALE IN
UNA COMUNITÀ LOCALE NELLA PRIMA ETÀ MODERNA

SINTESI

Il resoconto che Janez Vajkard Valvasor fa nella propria opera del 1689 »Die Ehre des Herzogthums Crain« descrivendo il castello Novi dvor (Weixelstein) e Stari dvor (Altenhof) di Radeče, rivela dei fatti che difficilmente trovano una spiegazione razionale e che sarebbero accaduti nel castello nell'arco di dieci giorni del mese di gennaio del 1684. Nella ripetute apparizioni della proprietaria del castello, la nobildonna Maria Elisabetta comitissa del Gallenberg, che morta già nel 1655, si materializza davanti agli occhi della cuoca del castello, si riconosce il fenomeno extrasensoriale noto ormai da secoli, detto »Poltergeist« e quello dell'apparizione degli spiriti dei defunti. Le apparizioni di Novi dvor sono uno dei primi casi di fenomeni paranormali o prodigi che siano stati

descritti in Slovenia e che non rientravano in ambiente ecclesiastico. Nella stessa opera Valvasor interpretava questi fenomeni sulla base di barocche teorie sulla vita dell'anima dopo la morte del corpo e sulla base degli allora molto popolari raggi astrali. L'analisi delle fonti giudiziarie relative a fatti del genere permette di fare luce sui rapporti sociali della quotidianità, sui costumi, sui limiti e sulle violazioni della normalità nelle comunità locali.

Parole chiave: visualizzazione di fantasmi, poltergeist, alta cultura, tradizione popolare, famiglia Gallenberg, Carniola, Janez Vajkard Valvasor

PRIKAZOVANJA LETA 1684

Maja 1684 je ljubljanski škofijski konzistorij po naročilu apostolske nunciature na Dunaju raziskal resničnost prikazovanj duha pokojne Marije Elizabete pl. Gallenberg na dvorcu Novi dvor pri Radečah med 15. in 25. januarjem 1684. Zapisnik zaslišanj je poslal na Dunaj, prepis pa je ostal v škofijskem arhivu (NŠAL ŠAL/Župnije, Compilatio). Glavno zaslugo za rešitev dogodkov pred pozabo pa ima Janez Vajkard Valvasor, ki je pri opisu gradu Novi dvor (*Weixelstein*) v 11. knjigi »Die Ehre des Herzogthums Crain« iz leta 1689 objavil podrobno poročilo z naslovom »*Eigendlicher und warhaffter Bericht der erscheienen und erloesten Seel in dem Schloß Weixelstein*« (Valvasor, 1689, XI, 645–648).

Že pred leti so v dvorcu ponoči slišali nerazložljivo rogoviljenje. Ogovoriti duha si je upala šele Ana Winkel 15. januarja leta 1684, kmalu po svojem prihodu na grad. Tistega večera je duh rožljaj kot da bi nosil železne verige in obleke. Nato je Ano in hlevarja, ki je bil v njeni sobi, ker jo je bilo strah, zagrabil za glavo. Naslednji večer je duh spet zaropotal in zagrabil za glavo dve služabnici, potem pa izginil. Naslednji večer ni bilo nenavadnih dogodkov, v torek 18. januarja pa se je spet slišalo rogoviljenje. Duh je s sklicevanjem na Boga, Marijo in sv. Antona Padovanskega izjavil, da je bil Novi dvor nekoč njegov in da zase zahteva 30 maš. V četrtek 20. januarja je v Anini sobici duha pričakalo devet oseb. Grajski oskrbnik Anton Glaničnik ga je vprašal, kaj hoče, a mu duh ni odgovoril. Oskrbnik ga je skušal zgrabiti, a je izginil. Duh se je nato vrnil in prosil Ano, naj pri oltarju sv. Antona v cerkvi v Jagnjenici preberejo 30 maš, ker je nekoč naredil krivico v višini 60 goldinarjev. Naslednji večer je duha v Anini sobici spet pričakalo veliko ljudi, med njimi so bili tudi grajski gospod Sigmund Viljem baron Čecker ter dva lokalna kaplana. Eden od njiju je zarotil duha, vendar ta ni odgovoril. Zahteval pa je preostanek maš ter povedal, da je duh gospe Gallenberg. Naslednji večer se je duh zahvalil za osem maš in spet opozoril na še ne prebrane. Anine želje, naj pove, kakšna je bila tista krivica z denarjem, da bi jo živi lahko popravili, ni izpolnil. Obljubil ji je le, da bo skrivnost zaupal samo njej.

V nedeljo 23. januarja je baron Čecker s štirimi duhovniki daroval pet maš v cerkvi v Jagnjenici. Nato so skupaj z Ano prenočili v bližnjem dvorcu Stari dvor. Zvečer je duh

enega duhovnika pocukal za lase, Ano pa tako močno udaril po glavi, da je bilo mogoče na njeni glavi videti odtis leve roke. Tudi naslednjo noč se je duh po opravljenih molitvah v Starem dvoru najavil s trkanjem. Ponovilo se cukanje za lase, Ano pa je duh prijel z roko. V torek 25. januarja so darovali še preostale maše, nato so se vrnil na Novi dvor, ker so želeli slišati duhovo zahvalo. Bela prikazen se je najprej pokazala na stopnišču dekli. Po večerji je duh vstopil v sobo, potrkal po mizi in naznanil, da je odrešen in gre v nebesa. Ani je obljubil, da bo molil za njo, za družino grajskega gospoda in vse, ki so mu pomagali. Nato je le Ani razodel motiv prikazovanja, a ji o tem prepovedal govoriti. Poslej se duh na Novem in Starem dvoru ni več na pojavil.

Lastnik tega poročila, najbrž pa ne tudi njegov avtor, je bil novodvorski graščak Sigmund Viljem baron Čečker. Ker je zapis natančen in urejen kronološko, se zdi, gre za spomine ene od prič, verjetno grajskega oskrbnika Janeza Glančnika. Zapisa Valvasor v nasprotju z razpredanji o lokalnih nenavadnostih ni komentiral. Z duhom pokojne gospe Gallenberg je bil namreč sorodstveno povezan: kot vdovec se je leta 1687 poročil z Ano Maksimilo Čečker, sestro Sigmunda Viljema Čečkerja. Domnevati smemo, da je Valvasorju poročilo najbrž med letoma 1687 in 1689 izročil prav on. S priženjenimi sorodniki Čečkerji pa je ostal Valvasor do smrti leta 1693 v dobrih odnosih (Reisp, 1983, 157, 170, 268, 312; Golec, 2007, 318–319, 328–329). Tudi pokojnica Marija Elizabeta je bila po rojstvu gospa Čečker in prava teta Valvasorjeve žene. Leta 1642 se je poročila s Francem Hartmanom pl. Werneggom, ki je umrl leta 1647, vdova pa se je še istega leta poročila z Janezom Friderikom pl. Gallenbergom. Z njim je imela dva sinova, družina pa je občasno živela tudi na Novem dvoru do Marijine smrti leta 1665. Marijin delež na Novem dvoru so mož in sinova takoj prodali vdovi po leta 1662 umrlem Marijinem očetu Francu Erazmu, leta 1674 pa je lastnik postal njegov sin Sigmund Viljem.

PSIHOLOŠKE IN KULTURNE KONTAMINACIJE POSMRTNEGA ŽIVLJENJA: POLTERGEIST IN DUHOVI

Že bežno branje razkriva, da so se v tistih januarskih dneh leta 1684 na Novem dvoru in Starem dvoru zgodili racionalno težko pojasnljivi dogodki, ki so v lokalnem okolju prepletali mentalitete različnih nivojev – tradicionalnih in ljudskih z visoko kulturo. Prikazovanja duhov nikoli niso bila le kulturološki ali religiozni okrask smrti, marveč univerzalen fenomen, ki ga upošteva večina svetovnega prebivalstva. Kakšne vrste kontaminacije nam danes lahko pomeni prikazovanje duhov? Miritev duhov, ki žive opozarjajo na zvezo s svetom mrtvih in na grehe, je ena prvobitnih travm človeštva in podstati religij. Toda vsak fizični stik sveta živih z mrtvimi kontaminira družbene vrednote in ideologije, v krščanstvu pa celo dogme o posmrtnem življenju, odrešitvi in vstajenju. Prav s preučevanjem tovrstnih mejnih pojavov lahko spoznamo pomembne paradigme, zlasti tiste o odnosu do smrti. O tem smo se v zadnjih desetletjih prepričali iz številnih diskurzov v zahodni historiografiji.

Po modernih znanstvenih gledanjih je šlo pri opisanih dogodkih za dva fenomena s skupnimi simptomi – poltergeist in prikazanje pokojnika. V preteklosti je veljalo, da ima poltergeist, tj. nerazložljiv hrup in zvoki največkrat demonski značaj, stik z dobrimi du-

hovi pokojnikov pa ima božjo osnovo. V 18. stoletju so racionalisti te fenomene namesto z duhovi in demoni skušali pojasniti s fizikalnim »fluidom«, v naslednjem stoletju pa z geofizikalnimi silami. Danes znanost meni, da nepojasnen hrup, premikanje predmetov in glasovi niso znaki dejavnosti duhov iz onostranstva, marveč fizikalni pojavi s psihičnimi vzroki v zvezi z določeno osebo. Nekateri parapsihologi menijo, da gre pri »duhovih« za samostojna inteligentna bitja iz onostranstva, drugi pa, da gre za posledice stresa ob duševnih težavah medija. Krščanska teologija pa ima takšne pojave za božje posege ali hudičeve prevare (Keller, 1979, 9–20; Gauld, Cornell, 1979, 98–105, 111–113, 143–157, 176–207, 339–360; Nadrah, 1996, 152; Vernet, 2001, 56–57, 61–63, 72–73, 97 sl., 117 sl., 186; Dörfler, 1996, 11–21, 41–52; Lecouteux, 2012, 182–184).

Novodvorska in starodvorska prikazovanja so bila leta 1684 torej dobro znan fenomen, ki je zadeval predvsem očiščevanje grešnih duš. Prikazovanja duhov pokojnikov, angelskih in demonskih bitij so bila tudi v ljudskih razlagah utemeljevana kot posledica trpljenja zaradi storjenih grehov ali pa demonov, ki preizkušajo in trpinčijo grešnike. Med prekrivanjem poganskih običajev s krščanskimi nauki o grehu in pokori se je v 13. stoletju zaokrožil nauk o tridelni shemi onostranstva, tj. o začasnem vmesnem prostoru oz. vicah. Odtlej so bila prikazovanja duhov ali duš še pogostejša, opisi v teološki, nabožni in poljudnoznanstveni literaturi pa so se namnožili v renesansi in baroku. S predstavami o duhovih so želeli obračunati protestanti, ki pa so med zavračanjem čudežev in katoliškega nauka o vicah najbolj plastično opisali duhove ter način njihove pomiritve, s tem pa postavili temelje sistematičnega preučevanja konkretnih duhov. Pomembna posledica je bila demonizacija in sabatizacija mnogih paranormalnih dogodkov v 17. stoletju (Gurevič, 1987, 288 sl.; Tenenti, 1987, 89–143, 427 sl.; Ariès, 1991, 136 sl., 195 sl.; Le Goff, 2009, 85–146; Schmitt, 1998, 11 sl.; Sluhovsky, 2007, 97 sl.; Maxwell-Stuart, 2011, 80 sl., 126 sl.; Rieger, 2011, 11–31).

Posvetne intelektualistične zaznave prikazanega duhov, ki jih izpričujejo Valvasorjeva razmišljanja, so bile drugačne od teoloških in ljudskih modelov. Valvasor je nenavadne dogodke, ki jih je videl ali slišal, najprej poskušal razložiti z naravnimi zakonitostmi. Le povsem nerazložljive pojave je pripisal posegu Boga, Satana in magije (Valvasor, 1689, IV, 543, 568–569; XI, 70–109). Tudi stike duhov in mrtvecev z ljudmi na tem svetu, ki jih je izpričevala ljudska kultura, je poskusil racionalno pojasniti, tiste manj verjetne pa je ironiziral. Takšno je bilo poročilo o vampirjih v Istri, ki jih je imenoval »nemirni mrlički«. Novodvorska prikazovanja pa so v Valvasorjevem zaznavanju nadnaravnega sodila v povsem drugo kategorijo. Šlo je za nadnaravni dogodek, ki ni izhajal iz ljudskih fantazij ali cerkvene kulture (svetniški čudeži in prikazanja Device Marije), marveč je zadeval znane pokojnike. Valvasor je upošteval Paracelsusovo mnenje, da prikazovanja pokojnikov niso le sad človeške domišljije, marveč so včasih resnična. Dokler človek živi, se lahko pojavijo dobri ali slabi duhovi, največkrat pa življenjski duh. To je »iskrica astralnega žarka«, ki je tako pomembna za življenje ljudi in živali kot zrak. Živega telesa duh nikoli povsem ne zapusti, saj so telesni udje brez njega negibni. Ko pa zapusti telo, to umre, astralni življenjski duh postopoma spremeni svoj zrak v prvotni princip in premine. Valvasor s tem ni izenačil duše z astralnim duhom, ni pa ugovarjal mnenjem, da lahko včasih in z dovoljenjem Boga dober ali hudoben duh oz. astralni življenjski duh človeku v spanju nekaj sporoča (Valvasor, 1689, XI, 249–262).

PREISKAVA PRIKAZOVANJ

Z Valvasorjevo razlago astralnih in življenjskih duhovih se ljubljanski škofijski konzistorij leta 1684 ni ukvarjal. S prikazovanjem pokojne gospe Gallenberg je bilo v njegovi zaznavi osnovnih informacij takole: kraji prikazovanj niso bilo cerkveni prostori, marveč zasebna poslopja. Ljudem se nista prikazala Jezus ali Devica Marija, temveč laiška pokojnica, večkrat in nikoli v polzavednih stanjih in sanjah, kjer se je zgodila večina težko dokazljivih vizij. Ni šlo za mistične vizije, niti za (psevdropoganske) prikazni iz ljudske tradicije. Prikazovanja so bila stvarna, saj je duh govoril z ljudmi, ni le ropotal kot poltergeist. Bistveno vprašanje za preiskovalce zato ni bilo, ali se je Ani in drugim res prikazoval duh pokojne osebe ali ne, marveč ali je bil to dobri katoliški duh s pobožnim namenom, zločest demon ali pa je šlo le za skupinsko (samo)prevaro. Življenje gospe Gallenberg pa je bilo moralno neoporečno, zato njen duh ni mogel biti zloben. Pobožno gospo so za časa življenja imeli domačini skoraj za svetnico in spomin nanjo dve desetletji po smrti še ni ugasnil. Zaradi nenadne smrti pa se ni mogla niti spovedati in ni povsem ustrezala zahtevam za doseženje »lepe smrti«, toliko bolj pa vlogi »neodrešene duše« (NŠAL ŠAL/Župnije, *Compilatio*, 1; Ariès, 1991, 385 sl.). Socialna struktura prič prikazovanj je bila tako raznolika, nepovezana in po družbeni konvenciji verodostojna, da ni kazala na zarotniško kliko: lastnik dvorca Novi dvor baron Čečker je bil ožji sorodnik gospe Gallenberg in določeni odrešitelj njene duše, največ pa je bilo služabnikov, od katerih jih je nekaj nekoč celo poznalo gospo Gallenberg. Zraven so bili še lokalni plemiči in duhovniki. Vsi so potrdili Anine besede, obenem pa razkrivali družabno življenje in običaje na Novem dvoru.

Konzistorij je imel na voljo inkvizicijsko preiskavo. V 17. stoletju je bil razširjen protičarovniški in eksorcistični priročnik za kazenske sodnike *Disquisitionum magicarum libri sex* jezuita Martina Del Rio (1599), ki je dajal smernice za preiskave vseh vrst magije, čudežev in drugih fenomenov. Od priporočenih vprašanj pričam velja omeniti naslednja: 1. Za kakšno vrsto razkritja gre? 2. Je videnje mogoče potrditi z drugimi zanesljivimi videnji? 3. Različna videnja v isti zadevi so sumljiva, ker želi Satan zmanjšati verodostojnost resničnih dejanj z lažnimi. 4. Kakšen motiv ima oseba za izpričanje prikazovanj drugim osebam? 5. Kako se je duh pojavil? 6. Je bila oseba ob prikazovanju srečna ali prestrašena? 7. Je bilo v prikazanju kaj moralno spornega? (Del Rio, 1640, lib. IV c. 1 q. 2 sect. 5) Protokol zaslišanj devetnajstih oseb na sedmih sejah maja in junija 1684 v Ljubljani kaže, da so se konzistorialni svetniki Del Riovih navodil držali.

MORALNA KONTAMINACIJA PRIKAZOVANJ?

Nekatere priče so nakazale sum glede resničnosti prikazovanj, ko so izpostavile Anino problematično moralo. Šestindvajsetletna kuharica je služila pri baronu Čečkerju le med 6. januarjem in 2. februarjem 1684 (NŠAL ŠAL/Župnije, *Compilatio*, 9). Pred tem pa je zamenjala kar šest delodajalcev, nazadnje je bila pri svibenskemu župnemu vikarju. Že med službovanjem pri njem se je najbrž seznanila z novodvorskimi kolegi in grajskimi govoricami. Od njih bi lahko dobila tudi informacije o pokojni gospe Mariji Elizabeti.

Ana pa je zagotavljala, da je ni poznala, niti ni nikoli slišala za nenavadne dogodke na Novem dvoru (NŠAL ŠAL/Župnije, *Compilatio*, 4). Sum v Anino moralo in posledično v njeno verodostojnost je podkrepila izjava Wolfganga Engelberta barona Galla o njenem »slabem življenju« (NŠAL ŠAL/Župnije, *Compilatio*, 18). Svibenski kaplan Lovrenc Čič je celo vedel povedati, da je nekoč nekemu kmetu dala ljubezenski napoj, neki ženski ukradla nekaj denarja in bila krajši čas v zaporu. Bila pa je tudi mati nezakonskega sina, ki ga je imela pri sebi na Novem dvoru.

Sodniki so najbrž občutili nelagodje tudi ob opazkah služabnikov o »ležanju« (čakanju na duha) žensk in moških v Anini sobi v prvih nočeh prikazovanj. Služinčad je sicer poznala katehetske sume, da se ob takšnih priložnostih pogosto skoti greh. Kljub temu so vsi nekako potrdili, da morala na Novem dvoru ni bila na visoki ravni vsaj, kadar gospodarja ni bilo doma. Posebej živahno je bilo okoli 15. januarja, ko sta bila baron Čečer in grajski oskrbnik nekaj dni odsotna. Iz teh namigov se ponuja enostavna in banalna pojasnitev vzrokov in načinov prikazovanj – norčevanje in strašenje novih služabnic, nekakšen iniciacijski služabniški obred na gradovih. Ana in ženske, ki so bile prve dni z njo v sobi, so namreč izjavile, da so ob začetku rogoviljenja mislile, da jih strašijo moški posli v spodnjih prostorih, ki so popivali v pekarni in drugih sobah, ženske pa so se že prej odpravile spat (NŠAL ŠAL/Župnije, *Compilatio*, 6–7, 9–10). Šale s seksualno konotacijo niso bile redke tudi, ker so nekateri moški posli, ki so sicer imeli sobe v gospodarskih poslopih, včasih prespali kar v dvorcu.

KULTURNE KONTAMINACIJE PREDSTAV O DUHOVIH

Tehnologija prikazovanj, podoba duha in komunikacija

Vsakršno prikazovanje duhov je v znamenju kontaminacije iz visoke in ljudske kulture, ne glede na resničnost dogodkov. Vplivi so večstranski in se kažejo zlasti v podrobnostih.

Koledar prikazovanj preiskovalcem ni vzbujal pozornosti: 15. januar 1684 nikomur ni pomenil kaj posebnega, toda 17. januar, dan preden je duh prvič spregovoril in postavil zahteve, je bil praznik sv. Antona Puščavnika, zmagovalca nad demoni. Duh pa je omenjal le Antona Padovanskega, morda zato, ker v bližnji okolici Antonu Puščavniku nista bila posvečena nobena cerkev in oltar. Da se je duh prikazoval le pozno zvečer, ni bilo nenavadno. V ljudski kulturi je bila tema sinonim za smrt, grešnost, vsakršne prevare, zločine in človeško ranljivost. Noč je bila naravni čas Satana, duhov in demonov (Lecouteux, 1987, 37–47; Delumeau, 1987, 120–125; Ekirch, 2010, 27–55, 204–207). Tudi na Novem dvoru so priče duha po običaju čakale v temi. Šele ko se jim je oglasil, je nekdo odšel po luč, pri svetlobi pa seveda ničesar niso videli. Tudi lokacije prikazovanj niso bile sumljive. Iz omemb na zaslišanjih je jasno, da se je duh pojavljal skoraj povsod v dvorcu, največkrat pa v Anini sobi. Po teoloških shemah se je duh lahko prikazal kjerkoli, največkrat v cerkvenih prostorih, a tudi v zasebnih poslopih in na odprtem. Iz narave duha je bilo jasno, da ne gre za »zakleto (hudičevo) hišo«, kakršnih so se kleriki bali v srednjem veku (Schmitt, 1998, 181–185; Lecouteux, 2012, 84 sl.).

Trkanje po vratih ali mizi in zvok vlečenja stolov in mize, dotikanje glav nekaterih prisotnih so bila priznana znamenja poltergeista. Lahko pa se vprašamo, zakaj očitvidci ob nenavadnih zvokih in po oglasitvi duha niso zbežali, saj so vsi trdili, da so bili zelo prestrašeni. Glavna razloga za hrabrost sta vsaj dva – psihološki in kulturni. Človeški instinkt za nevarnost je šibak in ga običajno preglasi radovednost. Občutek varnosti je krepilo čakanje v skupini ter zavedanje, da gre za dobrega duha. Le na območjih s plitko krščansko tradicijo so se dlje držali poganski miti o nasilnih duhovih in mrličih. Osrednji predeli slovenskih dežel pa so bili v 17. stoletju že tako prežeti s krščanstvom, da so bili miti dodobra kontaminirani s teološkimi predstavami. Ljudske predstave so sicer še izpričevali nekateri običaji, denimo bdenje ob pokojnikovem truplu, da bi hudiču preprečili polastitev telesa pred pokopom (Lecouteux, 1987, 85–88).

Vidna podoba duha gospe Gallenberg je bila v imaginariju Ane in publike neenotna, je pa bila skoraj v vsem kontaminirana z opisi v literaturi in tradiciji. Priče so namreč trdile, da duha razločno ni videl nihče, niti Ana. Drugi so slišali le njegove besede in ropot, se je pa nekaterih duh dotaknil, Ani pa celo zadal zaušnico. Najbolj nezasišan napad je doživela dekla Agnes Kraševc, ki jo je zadnji večer pred vrati sobe na Novem dvoru »ena roka zagrabila za prsi, druga pa zadaj« (NŠAL ŠAL/Župnije, *Compilatio*, 21). Enkrat sta duha zaznala tudi vaški župan in grajski oskrbnik: prvi kot senco majhne ženske z majhno glavo in dolgim trupom v črnem, drugi pa se je sence poskusil dotakniti, a se mu je izmuznila (NŠAL ŠAL/Župnije, *Compilatio*, 9; Valvasor, 1689, XI, 646). Zadnji večer je Agnes Krašovec uzrla belo oblečeno osebo (NŠAL ŠAL/Župnije, *Compilatio*, 21; Valvasor, 1689, XI, 648). Bela prikazen je arhetip dobrega duha oz. očiščene duše iz vic (nasprotno je črno ali temno oblačilo simbol grešnosti in očiščevanja (Dörfler, 1996, 48 sl.; Nadrah, 1996, 73; Jaffé, 1997, 108–131; Schmitt, 1998, 204–205)). V plemiški kulturi je bela ženska pomenila duh pokojnice, največkrat vdove. Povsem mogoče je, da so bili opisi duha le projekcije psihične vsebine opazovanega, »motivirano videnje« v skladu s tradicionalnimi opisi (Huxley, 1993, 84–88, 92–96; Jaffé, 1997, 218–221; Gauld, Cornell, 1979, 259–262).

Glede jezikovnega izražanja je Valvasorjevo poročilo nedoločno, saj je v celoti, skupaj z dialogi zapisano v nemškem jeziku. Konzistorialni zapisnik s citati Aninih dialogov potrjuje praviloma slovensko komunikacijo z duhom (NŠAL ŠAL/Župnije, *Compilatio*, 7 sl.) Nič nenavadnega – večina kranjskega plemstva in tudi gospa Marija Elizabeta je vsaj s služabniki govorila slovensko. Neproblematična je bila tudi skoraj ekskluzivna Anina komunikacija z duhom. To je bil teološki in še danes parapsihološki model pogovorov z duhovi: duh se običajno prikaže le izbrani osebi in z njo govori v njenem maternem jeziku, drugi prisotni pa ga lahko (ali pa ne) le slišijo (Schmitt, 1998, 195). V resnici se je duh z enozložnicami nekajkrat odzval tudi na vprašanja oskrbnika in duhovnikov. Zgovornost prič in njihovi poskusi navezave komunikacije kažejo, da so bili protestantski in protidemonski nauki, da se je treba izogibati komuniciranju s prikaznimi, ker gre lahko za zapeljevanje demonov, leta 1684 pozabljeni. Prevladalo je katoliško načelo, da stopnja (ne)okrnjenosti govora prikazni kaže stopnjo njegove očiščenosti – gospa Gallenberg res ni bila velika grešnica in njen govor je bil v zaznavi prič zato tekoč.

Najpomembneje je bilo, kaj je duh govoril. Vse priče so trdile, da se je pogovor sukal v paradigmah odrešitve krščanske duše. Dialogi so bili kratki, v teološkem smislu precej

nedoločeni glede odreševanja in pokojničinega življenja. Na manjše razlike pri citiranju dialogov duha in Ane se zasliševalci niso ozirali, saj so vedeli, da spomin s časom usiha. Po Valvasorju je 18. januarja Ana začela dialog z duhom z nagovorom: »Vsi dobri duhovi hvalijo Gospoda Boga.« Preiskovalci bi se najbrž morali bolj posvetiti vprašanju, kako je Ana takoj vedela, da mora prikazen povprašati, kakšen in čigav duh je, kaj in zakaj nekaj hoče ter kako se želi odrešiti (Schmitt, 1998, 158). Takšen nagovor je namreč neposredno izhajal iz navodila apostola Janeza o razlikovanju dobrih od slabih duhov (1 Jn 4, 2–3), ki ga Ana tako natančno ni mogla poznati. Tistega večera pa so bile v sobi z njo le neuke sodelavke in vaški župan. Možno je, da jo je o tem že prej nekdo podučil ali pa je dialog s svojo zaznavo duhov kontaminiral izobraženi sestavljalec Valvasorjevega poročila. Zasliševalci so se najbolj zapičili v problem, ali gre za dobrega duha. To bi priče potrdile, če bi duh odgovoril, da veruje v Boga Očeta, Sina in Svetega duha. Ana se takšnega odgovora ni spominjala, toda po Valvasorjevem poročilu je duha po njegovi potrditvi, da tudi sam hvali Boga, Marijo in Antona Padovanskega, vprašala: »Kaj zahtevaš, *dobri duh*?« (Valvasor, 1689, XI, 646) Očitno je bila vseskozi prepričana, da je duh dober.

Vice in odrešitev duše: ljudska kultura vs. visoka kultura

Tu se velja ustaviti pri problemu vzajemnih kontaminacij baročne katoliške homiletike na ljudske zaznave smrti, duš in vic. Vice so bile od 13. stoletja skozi pridige in poučne anekdote standardni del pastore (Le Goff, 2009, 435 sl.) Prikazanje duha zaradi pomoči pri odrešenju, kot so duhovo prošnje izpovedale Ana in druge priče, je bil v nauku o vicah najpogostejši vzrok prikazovanj tudi v (pokristjanjeni) ljudski kulturi, kakor tudi v renesančni in baročni visoki kulturi. Konzistorialni svetniki pa so imeli pred očmi predvsem katehetske vidike koncepta purgatorija in podpiranje ljudske pobožnosti. Protidemonskih poudarkov, kakršne je posebjalo življenje sv. Antona Puščavnika (v posebni pridigi je na nenehen boj z demoni slovensko ljudstvo opozarjal kapucin Janez Svetokriški iz vipavskega Sv. Križa (a S. Cruce, 1696, 91–101), pozneje pa ljubljanski jezuit Jernej Basar glede identificiranja lažnih prerokov/demonov (Bassar, 1734, 292–302)), pa leta 1684 ni bilo slišati. Pridigarji in lokalni duhovniki se namreč reševanju duš iz vic v 17. stoletju niso posvečali toliko kot bi pričakovali od tako pomembne teme. Šlo jim je predvsem za prepričevanje živih za življenje v pravi veri. Janez Svetokriški je v zbirki nedeljskih in priložnostnih pridig s konca 17. in začetka 18. stoletja poslušalce tu pa tam opozarjal na skušnjave svetnikov, ki jih je našel v tujih homiletičnih in hagiografskih predlogah. Vice in tehnologijo reševanja duš je podrobno opisal le v dveh pridigah, kjer je poudaril, da za rešitev pomagajo le maše (a S. Cruce, 1707, 627–640). Tudi njegovi nasledniki, denimo ljubljanski jezuit Jernej Basar, vic znotraj podukov o grehih, zveličanju, nebesih in peklu niso pogosto omenjali. Konec koncev jih niso omenjali niti sklepi letnih škofijskih sinod znotraj ukazovanja izvajanja zakramentov (zlasti spovedi) in kateheze. Ta je še v 18. stoletju stavila na vse ali nič in za sivine (kar so vice pomensko bile) v vedno bolj moralizatorski projekciji življenja duš ni bilo velikega posluha. To ni bilo nenavadno: leta 1563 tridentinski koncil nauka o vicah ni umestil med verske dogme in ga zato ni dal na vrh seznama kateheze. Koncil je škofom le naročil, naj nauk ohranjajo, obenem pa

so cerkveni prelati ocenili, da laikom ne kaže razlagati pretežkih teoloških vprašanj, saj nerazumljene lahko celo krepijo praznoverje (Waterworth, 1848, session XXV, 232–233; Le Goff, 2009, 541–542). Tako je kateheza še naprej celo s primeri iz ljudske kulture dopuščala precej svobodne predstave o vicah, dušah in njihovem vračanju po pomoč. S tem pa je sprejemala ljudske zaznave v svoje nauke (Gurevič, 1987, 20–24, 42 sl.).

Bipolarnost posmrtnega življenja je bila globlje kot vice ukoreninjena tudi med slovenskim ljudstvom. Ljudje so ohranjali motiv o tehtanju duš, ki je v krščanstvo zašel iz starih bližnjevzhodnih in azijskih ver. Tehtanje pokojnikovih dobrih in slabih dejanj takoj po smrti duši dopušča le eno alternativo začasnega odhoda v raj – v pekel, kjer ostane vsaj do poslednje sodbe. Tako pravijo ljudske pesmi (Slovenske ljudske pesmi, 1992, št. 168). Zato se je v praksi nauk o posmrtnem življenju duš na Slovenskem še vsaj sredi 18. stoletja še vedno osredinjal predvsem na oba nasprotna pola posmrtnega življenja pred poslednjo sodbo. Zaradi standardiziranega načina očiščevanja duš z ognjem se poljudni teološki baročni opisi vic in očiščevalnega ognja tudi niso bistveno razlikovali od pekla in peklenškega ognja. Basar je celo zapisal, da je trpljenje v vicah hujše od vsega, kar so na zemlji sposobni najhujši tirani. Natanko tako so trpljenje v vicah že v 13. stoletju opisovali frančiškani, za njimi pa kapucini (Bassar, 1734, 423–430; Le Goff, 2009, 373–385). Izenačevanje trpljenja v peklu in vicah pa ustreza tudi predstavam v slovenski ljudski pesniški tradiciji, ki je vicam posvečala precej manj pozornosti kot peklu.¹

Najbrž ni le naključje, da je bil vsebinsko podoben greh kot ga je zagrešila Marija Elizabeta, jedro ene od legend o sv. Antonu Padovanskem, oskrbniku oz. kmetu in lažnivem gospodu, ki je bila tudi na slovenskem ozemlju še v 18. in 19. stoletju zelo popularna. Slovenska pesniška predelava te italijanske legende govori o fevdalcu, ki od »oskrbnika« (v mlajših variantah gre za kmeta) zahteva že davno plačane dajatve, sv. Anton pa ukaže iz pekla (ne iz vic) pripeljati pokojnega fevdalčevega očeta, da mu napiše potrdilo o plačilu (Slovenske ljudske pesmi, 1992, št. 192). Pesem je izhajala iz baročne homiletike, saj jo je kot eksempl (Kretzenbacher, 1959, 33–75) na kratko že leta 1696 omenil Janez Svetokriški, leta 1731 pa v pridigi podrobno opisal ljubljanski kapucin Rogerij. Oba sta kot kraj bivališča pokojnega gospoda omenjala le pekel (a S. Cruce, 1696, 307).² Toda Marija Elizabeta, ki je v obdobju kot se je ta učena legenda začela širiti po Slovenskem, storila skoraj enako in namerno materialno krivico oz. goljufijo s finančnim obračunom, po smrti ni trpela v peklu, marveč vsaj leta 1684 v vicah. Le od tam je lahko prihajala po pomoč in le od tam je po opravljenih mašah odšla v nebesa, kot je zagotovil njen duh. Očitno je, da si pri oblikovanju podobe njenega prikazovanja ljudska tradicija ni več mogla prilastiti vodilne vloge, marveč je njeno prikazovanje v večini zgoraj opisanih elementov temeljila na primerih iz visoke kulture oz. posredno iz tujih poljudnoteoloških in ezoteričnih traktatov. Tudi način odrešitve duha oz. duše priča, da je bilo upoštevano le

-
- 1 Duši v vicah je posvečena le pesem o tavajoči duši, ki je bila poslana v vice (Slovenske ljudske pesmi, 1992, št. 169); podobna je pesem o duši, ki je poslana v pekel (št. 170).
 - 2 Rogerij je legendo povzel po neki italijanski predlogi, ki je dogodek postavila v leto 1632, mesto Neapelj in na goro Vezuv (Rogerius, 1731, 604–605). Nekateri drugi slovenski pridigarji iz 18. stoletja pa legende niso omenjali.

cerkveno priporočeno sredstvo – maše in molitve. Zahtevanih trideset maš je bila namreč že tisočletje institucionalizirana oblika »gregorijanskih maš« (Le Goff, 2009, 142).

Materialistično kontaminiranje življenja gospe Marije Elizabete

Motiv prikazovanj, ne glede na resničnost oz. sum o manipulaciji, je kljub poskusom prič za komunikacijo z duhom in zasliševalcev ostal nerazjasnjen. Za zgodovinarja pa je zanimivo zlasti vprašanje v zgodbi, na katerih dogodkih v življenju Marije Elizabete je ali bi lahko slonelo prikazovanje. Kaj bi njeno življenje tako kontaminiralo, da je sprožilo prikazovanja oz. videnja? Po dobrih treh stoletjih je takšen dogodek v življenju gospe Gallenberg težje odkriti kot bi ga lahko leta 1684. Gospa v nasprotju z drugimi Čečerji in gallenberškimi svaki pravno in pisno v javnosti ni bila zelo dejavna. Zaradi nenadne smrti tudi ni uspela napraviti oporoke, v kateri bi morda gotovo uredila nerešene finančne zadeve in grehe. Če bi to zanesljivo ugotovili, bi lahko domnevali, da so bila prikazovanja manipulacija, ki je življenje pokojnice uspešno vpela v prepričljivo zgodbo.

Po duhovih namigih se zdi, da je gospa Marija Elizabeta storila krivico v prvih treh mesecih leta 1647, ko je bila vdova pl. Wernegg, pa čeprav se je leta 1684 njen duh intituliral za »Gallenbergerico«. To ime je kot drugič poročena žena (ne pa vdova) nosila od aprila 1647 do smrti marca 1665. Duh je z opozarjanjem Aninih gospodarjev na omadeževanje »pravičnih krajcarjev z nepravičnimi« namignil, da oškodovanec ni bil nujno plemič ali Marijin sorodnik, marveč njen uslužbenec. Ta domneva se pokriva z že omenjeno legendo o krivični fevdalčevi izterjavi dolga in posredovanju Antona Padovanskega kot posrednika med peklom in svetom živih. Ta, najbolj ravna in smiselna črta med legendo in motivom prikazovanj gospe Gallenberg, v redkih ohranjenih arhivskih dokumentih ni z ničemer podkrepjena. Vseeno pa obstaja možnost, da je šlo za posredno kontaminacijo njenega življenja z legendo.

Marijin dolg do neznanega oškodovanca kot sredstvo manipulacije namreč lahko iščemo tudi skozi končni cilj denarja, ki je bil darovan za maše za njeno odrešitev. V tem primeru je moral biti iniciator učen in pohlepen. Jasen je le cilj denarja – oltar sv. Antona Padovanskega v cerkvi sv. Marjete v Jagnjenici. Sveti Anton je dobil na Slovenskem tovrsten ugled šele v 17. stoletju in tudi Čečerji so bili njegovi častilci. A zakaj maše ravno v Jagnjenici in ne kje drugje, denimo na Antonovem oltarju v cerkvi na Brunku, kot je duhu predlagal grajski oskrbnik, da bi bilo duhu hitreje pomagano? Romarska cerkev Svetih treh kraljev na Brunku je bila veliko bolj priljubljena kot podružnica v Jagnjenici, Čečerji pa njeni tradicionalni mecen. Tam so imeli rodbinsko grobnico, cerkve pa so se pogosto spomnili ob izdelavah oporok. Morda je oskrbnik zaslutil, da pokojnica za življenje še ni mogla videti Antonovega oltarja v Jagnjenici in do njega ni mogla imeti nobenih dušnih nagibov. Svibenski vikar ga je namreč dal postaviti šele po letu 1669 (Valvasor, 1689, VIII, 801, 803). Oskrbnik je s predlogom pokazal vsaj, da je zaznal nelogičnost zahteve in želel preprečiti odtok gospodarjevih financ v Jagnjenico.

To pa krepí sum, da so bila prikazovanja zelo kontaminirana z interesi svibenskega vikarja, ki je nadzoroval cerkev v Jagnjenici. A tudi, če ni šlo za prevaro, je konec koncev samo on imel finančne koristi od prikazovanj. Leta 1684 je bil vikar že poldrugo desetle-

tje Franc Ludvik Schreiber, pri katerem je Ana služila do prihoda na Novi dvor. Schreiber je tako kot še marsikdo drug lahko slišal, da se gospa Marija Elizabeta pred smrtjo ni utegnila spovedati. Schreiber je v pridigah gotovo govoril tudi od Antonu Padovanskem. Ana je to posredno potrdila, češ da je o njem veliko slišala v jagnjeniški cerkvi in je nasploh čutila naklonjenost ravno do tamkajšnjega Antonovega oltarja (NŠAL ŠAL/Župnije, Compilatio, 4). Ana je med služenjem na Svibnem gotovo zaznala tudi vikarjevo željo po dotaciji za nov oltar, ki je bil res postavljen šest let po prikazovanjih. Za financiranje pa je moral vikar dobiti bolj velikodušnega donatorja kot je bil baron Čecker – Katarino Elizabeto baronico Raumschüssl, pobožno baronovo taščo in vdovo, ki je leta 1690 sama plačala oltar.³

POZABLJANJE NA DUHA

Z darovanimi mašami in romanjem k eni od okoliških cerkva je bila duša gospe Galenberg rešena iz vic in pripuščena v nebesa, zato so se prikazovanja na Novem dvoru za vekomaj končala. Morda je k umiritvi še bolj pripomogel Anin takojšen odhod z Novega dvora. Ker konzistorialna preiskava ni prepoznala izrednega božjega posega in čudežnosti, res pa ne tudi prevare, so okoličani kmalu pozabili na dogodke. O podobnih dogodkih tudi niso nikoli več poročali poznejši lastniki Novega dvora. Ta prikazovanja so namreč še izhajala iz srednjeveške tradicije, mešanice ljudske in učene kulture. V naslednjem stoletju pa je tridentisnka pastoralna opravila s praznoverjem in človeške pogovore z laičnimi duhovi odrinila v intimne in mistične zaznave. Takšnih prikazovanj ni nihče več obešal na veliki zvon do konca 19. stoletja, ko so se prikazovanja v določeni meri osvobodila krščanskih postulatov in se profanizirala v spiritizmu – v spektaklu kot delu kvaziduhovnega življenja sekularizirane industrijske družbe, v resnici dodobra kontaminirane s srednjeveškimi krščanskimi duhovi.

3 Njeno donatorstvo je izpričano v napisu pod osrednjo oltarno nišo s kipom svetega Antona.

A CONTAMINATION WITH PARANORMAL PHENOMENON IN LOCAL
COMMUNITY IN THE EARLY NEW AGES*Dušan KOS*

Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts,
Milko Kos Historical Institute, Novi trg 2, 1000, Ljubljana, Slovenia
e-mail: dusan.kos@zrc-sazu.si

SUMMARY

In 1689, in »Die Ehre des Herzogthums Crain«, Janez Vajkard Valvasor published a three page report on appearances in the castle of Novi dvor and in the manor of Stari dvor near Radeče (Slovenia) of the spirit of the noblewoman Marija Elizabeta of Gallenberg, who had died in 1665. An extrasensory phenomenon known and described for millennia can be recognised in the appearances of her spirit to the castle cook and other persons, to the castle owner Sigmund Viljem Baron Čecker and to local clergy, between January 15th and 25th 1684.

Appeasing spirits, which draw the attention of the living to the link with the world of the dead and to sin, is one of the original human traumas and the foundation of almost all religions. However, physical contact of the living world with the dead is dangerous, since it contaminates human values and ideologies and, in Christianity, also directly the dogma of life after death, salvation and resurrection. Rationally, we can examine only suspicions of deception, as well as ideological and material contamination of events with high and popular cultural examples. Valvasor did not mention any kind of doubts in relation to the appearances of 1684, undoubtedly mainly because the deceased was the aunt of his second wife and the owner of Novi dvor was his brother-in-law. In another context, when commenting similar appearances, he was involved in a long polemic with his German editor, Erasmus Francisci, on the veracity and nature of such appearances of spirits. Valvasor explained them with Renaissance and Baroque theories on life and transformation of the spirit after bodily death; and above all with the then popular theories of astral and life spirit, which differed considerably from Christian teachings on the soul.

Some months after the appearances in Novi dvor, on the orders of the Apostolic Nuncio to Vienna, the Ljubljana diocesan court wanted to examine their veracity. The hearing of all the witnesses to the appearances, and especially the main medium of poltergeist activities, the castle cook Ana, posed the key questions for the detection of orthodoxy, superstition and deception in the local community. From basic information obtained in advance from the Archdeacon of Savinja-Valley, the investigators found that these were not mystical visions or pagan apparitions from popular tradition but an orthodox event, such as had already been described several times in theological treatises. The locations of the appearances were not church premises but private buildings. Jesus or the Virgin Mary did not appear to people but a deceased lay person and several times, and never in the semi-conscious states and dreams in which the majority of unprovable visions normally occurred. The appearances seemed material because the spirit was capable of speaking with the people, not just making noises as a poltergeist.

At the hearings, some showed traditional suspicion in relation to a distortion of orthodoxy by female depravity, since they raised the question of the cook's questionable morals. Ana had entered service at Novi dvor only a few days before the appearances, bringing with her an illegitimate son and had already changed her employer six times. She had even been in prison a short time prior to this because of an accusation of theft. The motive of the appearances raised a suspicion of principle: the spirit of the deceased lady of the castle did not demand from her nephew, Baron of Čečker, the righting of a financial injustice formerly caused, of a modest 60 goldinars, but only the saying of 30 masses for the salvation of her soul in front of the altar of St. Anthony of Padua in the local church in Jagnjenica by Radeče. This succursal church was under the supervision of the neighbouring priest in Svibno, who was Ana's former employer and was himself in constant conflict with the surrounding farmers and nobility about various financial matters. The servants also testified to contamination of the pious appearances with the morally questionable activities of the castle inhabitants, mentioning immoderate drinking of the staff, almost ritual terrorizing of maids, and farm labourers staying secretly in the women's rooms overnight; all when the lord of the castle was absent. The servants confirmed the arrival and departure and speech of the spirit, the gestures of those present and the fear with which the observers of the appearances that evening were filled. The priests carefully recorded their unsuccessful attempts to establish communication with the spirit (who spoke only to Ana) and to appease it. Ana's supposed immorality thus did not fatally impair belief in the truth of the matter.

The Novi dvor and Stari dvor events depict for us better than for the then investigators, a picture of an interweaving of the collective consciousness with high and popular culture. It was a problem of mutual contamination of theology and homilectics with popular perceptions of death, the soul and purgatory. From the 13th century on, the description of appearances of spirits as requests for help in righting old material injustices and salvation from purgatory was the most frequent motif in post-Christian popular culture, in church miracles and in Renaissance and Baroque homilectics on doctrines of purgatory. It appears that, even in the 17th century, preachers and local priests did not devote themselves to salvation of the spirit and the concept of purgatory to the extent that would be expected from such an important theme. Preachers in Slovenia did not mention purgatory within detailed teachings on sin, salvation, heaven and hell. In practice, teaching about post-mortal life focused on the two poles of life after death before the final judgment: the soul of those who live a Christian life goes to heaven, that of sinners to hell.

It is no coincidence that, in terms of content, almost the same sin as the deceased Marija Elizabeta committed was the core of one of the legends about St Anthony of Padua – about the steward and the false lord. Based on a Baroque Italian legend, it was so popular in Slovene lands in the 18th and 19th centuries. However lady Marija Elizabeta, who formerly committed almost the same injustice with financial calculations, did not suffer after death in hell but in purgatory. According to official doctrine and in practice, she could only come for help from there and only from there could she go to heaven after the masses had been said. Clearly in depicting her appearances, popular tradition did not appropriate a leading role; this was essentially taken from high culture or from popular

science treatises on the appearances of spirits. Because an educated person independently created the first, the dialogues between the spirit and witnesses were slightly reshaped and accorded with church doctrine. Despite suspicions about the depositions, the diocesan court in the end quietly recognised that the spirit of the deceased really showed itself to the living. Without a formal judgment, the court allowed the events gradually to sink into oblivion. After the masses had been said, the spirit never again showed itself to anyone there.

Key words: an apparitions of ghosts, poltergeist, high culture, folk tradition, early new ages, aristocratic family of Gallenberg, Carniola, Janez Vajkard Valvasor

VIRI IN LITERATURA

- Ariès, P. (1991):** *Geschichte des Todes*. München, DTV.
- Bassar, B. (1734):** *Conciones juxta libellum exercitorum s. p. Ignatij. Labaci, Typis Adami Friderici Reichhardt*.
- Del Rio, M. (1640):** *Disquisitionum magicarum libri sex. Venetiis, apud Guerilios*.
- Delumeau, J. (1987):** *Strah na zapadu (od XIV do XVIII veka. Opsednutu grad)*. Novi Sad, Književna zajednica Novog Sada, Dnevnik.
- Dörfler, H. (1996):** *Unheimliche Wirklichkeit. Parapsychologische Phänomene heute*. Graz, Verlag für Sammler.
- Ekirch, A. R. (2010):** *Ob zatonu dneva. Noč v minulih časih*. Ljubljana, *Studia humanitatis*.
- Gauld, A., Cornell, A. D. (1979):** *Poltergeists*. London, Boston, Henly, Routledge & Kegan Paul PLC.
- Golec, B. (2007):** *Neznano in presenetljivo o življenju, družini, smrti, grobu in zapuščini Janeza Vajkarda Valvasorja*. *Zgodovinski časopis* 61, 3–4, 303–364.
- Gurevič, A. (1987):** *Problemi narodne kulture u srednjem veku*. Beograd, Grafos.
- Huxley, A. (1993):** *Vrata zaznavanja, nebesa in pekel*. Ljubljana, *Studia humanitatis minor*.
- Jaffé, A. (1997):** *Geistererscheinungen und Vorzeichen. Eine psychologische Deutung*. Freiburg, Basel, Wien, Herder.
- Keller, W. (1979):** *Parapsihološki fenomeni. Otkrivanje čovjekovih tajanstvenih moći*. Zagreb, Prosvjeta.
- Kretzenbacher, L. (1959):** *Der Zeuge aus der Hölle (Smledniška legenda). Zur europäischen Verflechtung des Legendenmotives der Sozialanklage in der slowenischen Volksdichtung und Volkskunst. V: Grafenauer, I. (ur.): Alpes Orientales. Acta primi conventus de ethnographia Alpium Orientalium tractantis Labaci 1956*. Ljubljana, SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Dela 12, Inštitut za slovensko narodopisje 3, 33–78.
- Lecouteux, C. (1987):** *Geschichte der Gespenster und Wiedergänger im Mittelalter*. Köln, Wien, Böhlau.
- Lecouteux, C. (2012):** *The Secret History of Poltergeists and Haunted Houses. From Pagan Folklore to Modern Manifestations*. Rochester, Vermont, Inner Traditions International.
- Le Goff, J. (2009):** *Nastanek vic*. Ljubljana, *Studia humanitatis*.
- Maxwell-Stuart, P. G. (2011):** *Poltergeists. A History of Violent Ghostly Phenomena*. Stroud, Amberley Publishing Local.
- Nadrah, A. (1996):** *Marijina sporočila. 2. del: Presojanje pristnosti. Stična, Stiška opatija*.
- NŠAL ŠAL/Župnije – Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL), Škofijski arhiv (ŠAL), Župnije, fasc. 266: Compilatio actuum inquisitionis et examinum in consistorio Labacensis die 15ta maii et sequentibus pro temporis opportunitate 1684 factorum.**
- Reisp, B. (1983):** *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor*. Ljubljana, Mladinska knjiga.

- Rieger, M. (2011):** Der Teufel im Pfarrhaus. Gespenster, Geisterglaube und Besessenheit im Luthertum der Frühen Neuzeit. Friedenstein-Forschungen 9. Stuttgart, Franz Steiner Verlag.
- Rogierius, P. (1731):** *Palmarium empyreum seu conciones CXXXVI de sanctis totius anni ... a p. Rogerio Labacensi Ord. Min. Capuc. concionatore Carniolico, pars I. Clagenfurti, Typis et sumptibus Joann. Friderici Kleinmayr.*
- Schmitt, J.-C. (1998):** *Ghosts in the Middle Ages. The Living and the Dead in Medieval Society.* Chicago, University of Chicago Press.
- Slovenske ljudske pesmi (1992):** Tretja knjiga, Pripovedne pesmi. Terseglav, M. et al. (ur.). Ljubljana, Jože Moškrič.
- Sluhovsky, M. (2007):** *Believe Not Every Spirit. Possession, Mysticism & Discernment in Early Modern Catholicism.* Chicago, University of Chicago Press.
- S. Cruce, J. B. a (1696, 1707):** *Sacrum promptuarium singulis per totum annum festis ... ab V.P.F. Joanne Baptista a S. Cruce Vippacensi. Pars III, V. Labaci, Typis Joannis Georgii Mayr.*
- Tenenti, A. (1987):** *Občutje smrti in ljubezen do življenja v renesansi.* Ljubljana, Studia humanitatis.
- Valvasor, J. W. (1689):** *Die Ehre des Herzogthums Crain.* Laybach, Wolfgang Moritz Endter Nürnberg.
- Vernette, J. (2001):** *Skrivnosti okultnega in nenavadnega.* Celje, Mohorjeva družba.
- Waterworth, J. (1848):** *The Canons and Decrees of the Sacred and Oecumenical Council of Trent.* London, Dolman.

I BENI COMUNALI PROMISCUOI DEL BASSO FRIULI A METÀ
SETTECENTO*Mauro PITTERI*ITIS C. Zuccante, via Baglioni 22, 30173 Venezia Mestre, Italia
e-mail: mpitteri@libero.it*SINTESI*

Nel secondo Settecento, il confine del basso Friuli fra la Repubblica di Venezia e l'Impero era complicato dalla presenza di numerose enclave, costituite soprattutto da pascoli di diretto dominio del sovrano, aperti all'uso però promiscuo delle comunità di villaggio confinanti. La nuova concezione della territorialità statale mal sopportava una situazione così confusa. Perciò, un Commissariato fu istituito per dirimere la questione e per dare ai due Stati un confine razionale. La documentazione usata si trova nel fondo archivistico veneziano della Camera dei Confini e il suo spoglio ha permesso di far luce sui criteri adoperati per raggiungere lo scopo.

Parole chiave: confini, beni comunali promiscui, pascoli, linea territoriale

PROMISCUOUS COMMON GOODS IN MID-18TH CENTURY LOWER FRIULI*ABSTRACT*

In the second half of the 18th century, in the lower Friuli the border between the Republic of Venice and the Empire was characterized by the presence of a large number of enclave, especially pastures owned by the Emperor but used also by neighboring communities. Within the new conception of state territoriality, a so confusing situation could no longer be tolerated. Therefore a Commissariato was established in order to settle this question and provide a rational boundary system. Primary sources of the Camera dei Confini (State Archive of Venice) have been used in order to shed light on the criteria adopted by the Commissariato.

Keywords: borders, promiscuous common goods, pastures, territorial line

I cosiddetti «promiscui» del basso Friuli erano beni comunali lasciati dalla Repubblica in uso collettivo ai capifamiglia di villaggi veneti che li godevano assieme a quelli di altri villaggi divenuti in seguito imperiali dopo le guerre d'Italia del primo Cinquecento. Insomma, fianco a fianco, nello stesso pascolo potevano brucare greggi di pastori di sovrani diversi, perché il diritto a condurvi i propri animali risaliva ai tempi del patriarca di Aquileia, quando il Friuli era ancora politicamente unito. Le mire espansionistiche di Massimiliano d'Asburgo, da un lato, e la resistenza veneziana, dall'altro, trasformarono il territorio friulano in un puzzle con delle enclave i cui confini si confondevano con quelli dei beni comunali promiscui divenuti così d'incerta giurisdizione, quasi fossero una sorta di territorio neutro.

Quella di più villaggi insistenti sullo stesso pascolo non è certo una peculiarità friulana. Non mancavano in altre province beni a uso collettivo goduti da diverse comunità di villaggio, che prendevano il nome di «compascui» o «comugne», ma, di solito, tutti i pastori erano sudditi dello stesso Principe (Barbacetto, 2008, 15–32; Bragaglia, 2012, 190–200). Queste erano «forme di appartenenza sopravvicinali» che però in età moderna stavano evolvendo verso proprietà collettive di «una sola comunità libera da promiscuità di sorta» (Barbacetto, 2000, 125, 127).

I beni comunali promiscui non sono neppure assimilabili al vago pascolo o, come si chiama in Friuli, al pascolo «ad erba morta» (Cittadella 2012, 299). E neppure paragonabili alle comunaglie contese fra villaggi di diversi principi come accadeva al confine fra la repubblica di Genova e il ducato di Savoia. Insomma, col termine di promiscuo qui s'intendono solo quei pascoli e quei boschi utilizzati da comunità di villaggio suddite di due sovrani, cosa che accadeva di frequente nelle zone di confine. Ad esempio, in Istria, alcuni campi incolti contesi fra i villaggi di Rozzo veneta e Semich imperiale, erano «di pascolo promiscuo tanto all'uno che all'altro comune».¹ Si trattava di terreni contesi fra i due Stati e poiché prima dei trattati degli anni Cinquanta del secolo XVIII non si era mai riuscito a stabilire un confine certo, rimasero tali e presero anche il nome di «differenze». Nel 1750, relazionando sugli scontri avvenuti fra la villa di Monpaderno del castello veneto di San Lorenzo e quella di Antignana soggetta al contado imperiale di Pisino, i provveditori ai confini di Capodistria, Orazio Fini e Giuseppe Gravisi, sostennero che la voce *differenze* aveva due significati: uno, quello di un terreno contenzioso, l'altro, di terreno promiscuo.²

La diversità sostanziale fra i promiscui istriani e quelli di tutto l'arco alpino con quelli invece del basso Friuli stava nel sito. Qui non si era in montagna ma in pianura, sia pure spesso soggetta a impaludamenti. Ebbene, secondo il commissario ai confini Giovanni Donà, in pianura, in nessun'altra provincia del Veneto e dell'intera Europa, vi erano così tanti pascoli promiscui giunti fino alle soglie dell'età moderna. Erano un'eredità dell'an-

1 ASVE, Confini, busta [b.] 240. Secondo i capi del villaggio veneto di Rozzo, dopo gli scontri avvenuti nel 1743, quei campi erano « rimasti incolti e promiscui dove tanto loro che noi se pascevimo gli animali senza che sij più successeno altro inconveniente». Sgrammaticato ma chiaro.

2 ASVE, Confini, b. 240. Citando la famosa sentenza di Trento del 1535, i due provveditori scrivevano che questo tipo di differenze o promiscui erano fondi «*ubi possint promiscue pascuare et comugnari*» (corsivo nel testo), così come accadeva per le «differenze» di Zumesco presso il bosco di Montona.

tico principio dell'*uti possidetis* concordato secoli prima a Worms, soluzione irrazionale, anche se servì in quel momento a far cessare il fragore delle armi.

Altra caratteristica del basso Friuli era il numero elevato di villaggi che pretendevano diritti d'uso in un bene comunale indiviso, addirittura nove in un caso emblematico, e ciò aumentò le difficoltà di chi doveva stabilire un confine certo. Secondo Donà, nel Cinquecento e per tutta la prima metà del secolo successivo, essi non furono causa di contese di rilievo. Forse, lo scarso numero delle boarie permetteva a tutti di usufruire di quei pascoli senza controversie, magari condividendone un confine d'uso virtuale stabilito da un tacito accordo. Poi, quando nel secondo Seicento entrambi i sovrani avviarono lo scorporo del patrimonio pubblico per ragioni finanziarie, ricominciarono le contese.³ La riduzione a coltura da parte dei privati delle porzioni di pascolo scorporate dal Demanio e l'aumentata pressione demografica, resero ancor più preziosi i promiscui rimasti in uso alle comunità di villaggio. La loro incerta sovranità fu trasformata da ostacolo a una corretta agricoltura a utile pretesto per impedire altre alienazioni e altri dissodamenti. Infatti, non essendovi in quei siti un preciso confine tra i due Stati, non fu possibile procedere ulteriormente agli scorpori perché nessuno sapeva nemmeno a spanne per dove passasse la linea territoriale. Anche se un tempo fossero stati eretti dei termini, i capi di quei villaggi avevano tutto l'interesse a nascondersi o a negarne l'esistenza. Fu quello un modo singolare di difesa dell'uso collettivo di proprietà statali concesse in usufrutto alle comunità di villaggio dalla pressione individualistica dei privati, forse unico nel suo genere.

In un certo senso, i promiscui sono stati un'altra manifestazione della furbizia contadina che univa villici veneti e arciducali, i quali del resto parlavano la stessa lingua. Essi trovarono così il modo di difendere il proprio tesoro di pascoli e boschi approfittando dell'incertezza confinaria e della confusione provocata dalla presenza di numerose enclave austriache. Insomma, avevano sfruttato a loro vantaggio il fatto che nessuno dei due Principi poteva esattamente sapere quale parte di quei promiscui potesse venir scorporata, poiché non era possibile stabilirne la sovranità. Questo aiuta in parte a comprendere come mai una situazione in apparenza paradossale e del tutto anacronistica, come quella dei numerosi promiscui disposti lungo i confini delle enclave del basso Friuli, abbia resistito fino alla fine dell'età moderna.

Insomma il confine fra due potenze tra loro in lotta per tutta la prima metà del Seicento, ha favorito il persistere di situazioni giuridiche premoderne. Oltre ai beni comunali promiscui e alle piccole enclave, un altro esempio ne sono le giurisdizioni feudali, specie quelle delle quattro abbazie, cosa ritenuta straordinaria anche in un Friuli feudale. Evidentemente, la prossimità del confine imperiale ha consigliato di non modificare antichi e consolidati equilibri (Lorenzini, 2012, 175).

Nel 1750, si ebbero le prime conferenze della Commissione austro-veneta che doveva stabilire il confine fra l'Impero e la Repubblica, politica propria dei sovrani europei dell'età illuministica volta al consolidamento della propria formazione territoriale. In via

3 ASVE, Confini, b. 230, 8 agosto 1753. Ora, mentre sono state studiate le vendite dei beni comunali nel Friuli veneto (Bianco, 1994) non abbiamo analoghi studi per il versante asburgico. Tuttavia, i dispacci del commissario Donà certificano gli avvenuti scorpori anche nel Friuli austriaco.

preliminare, s'incaricarono i rispettivi ingegneri di eseguire un disegno generale della parte bassa del Friuli, dov'erano più numerosi ed estesi i pascoli promiscui. La difficoltà però di dividerli e di assegnarne una quota ai vari villaggi rallentò le operazioni. Così, fra il 1751 e il 1752, la Commissione non deliberò nulla in materia di promiscui. Solo, di nuovo, il commissario veneto si lamentò delle intersezioni così frequenti fra i due Stati. Le enclave o «isoli», com'erano chiamate dai veneti, erano così tante da costituire linee di confine lunghissime e spezzettate che entravano dentro pascoli promiscui ampi almeno 17.000 campi. Per uscire da un tale labirinto, bisognava intanto che gli ingegneri prendessero in esatta misura la superficie di quei beni comunali, poiché, altrimenti, le discussioni fra le parti interessate sarebbero state infinite.⁴

Finalmente, durante le conferenze del 1753, la questione dei beni comunali promiscui fu affrontata di petto. Bisognava ripartirli tra i villaggi e così la quota assegnata ai veneti sarebbe divenuta di giurisdizione della Repubblica e, viceversa, imperiale quella assegnata agli altri. L'esame iniziò dai pascoli goduti da quattro villaggi, tre veneti e uno imperiale, compresi fra le acque del Torre, del Natison e dello Judrio. Com'era prevedibile, nessuno dei capi delle comunità interessate possedeva documenti che potessero in qualche modo indicare un confine. Era come se in quelle contrade la divisione del Friuli fra Repubblica e Impero non ci fosse mai stata. Sì, il villaggio, la sua chiesa e le sue case avevano un principe designato, ma le pertinenze sembravano sfumare, quasi fossero una sorta di terra di nessuno. In mancanza di una documentazione certa, com'era per la maggior parte dei casi friulani, i sovrani avevano autorizzato la commissione a procedere secondo il principio dell'*ex aequo et bono*. Seguendo criteri di giustizia ed equità, i commissari dovevano appurare innanzitutto chi da lungo tempo detenesse il quieto possesso di quei pascoli e per farlo s'interrogarono gli anziani e i pratici. Poi, si tenne conto del numero dei fuochi, del parco animali e degli effettivi bisogni agricoli di ciascuna comunità di villaggio. Dopo il sopralluogo, gli ingegneri cercarono di ripartire il promiscuo in modo tale che tutti potessero disporre di quanto necessario, unico modo per evitare il rischio di futuri sconfinamenti e nuove liti. Poi, per semplificare le cose, provarono a individuare sul terreno termini naturali o artificiali che potessero facilitare il loro compito, come un rivo, un fosso o un muretto; sulla mappa da loro eseguita dei beni comunali promiscui di questi villaggi, gli ingegneri tirarono delle linee divisorie e infine proposero ai due commissari una ragionevole e chiara linea di demarcazione. Questi ne discussero, sentirono di nuovo le popolazioni interessate e infine convennero su di una linea divisoria dei beni comunali promiscui, che sarebbe divenuta anche confine di Stato.⁵

La preventiva individuazione dei promiscui, della loro estensione e la loro conterminazione era un lavoro noioso e defaticante ma necessario per sciogliere questioni così intricate. Così fu risolta anche l'annosa vertenza che contrapponeva Cormons arciducato a Brazzano, il principale villaggio di quel lembo dello Stato veneto che si estendeva al di là del torrente Judrio. E la contesa riguardava la giurisdizione di un mulino usato soprattutto

4 ASVE, Confini, b. 229, 1° agosto 1751 e 22 marzo 1752.

5 ASVE, Confini, b. 230, 29 aprile 1753. I villaggi che godevano quel promiscuo erano Chiopris austriaco e i tre veneti di Viscon di Torre (Viscone), Medeuzza e Villanova (Villanova del Judrio).

dai sudditi imperiali ma troppo vicino a Brazzano per farvi correre la linea territoriale. Dunque, dividendo il promiscuo, il mulino sarebbe passato sotto la dominazione veneta. Tuttavia, per ragioni di giustizia, fu stabilito il libero transito senza alcun aggravio per i sudditi imperiali e con l'assicurazione scritta da riportare solennemente in un articolo del trattato, che si sarebbe sempre garantito loro l'accesso alle macine, anche in caso di emergenze sanitarie.⁶

* * *

Per tutto il 1753, il Commissariato continuò a occuparsi anche di pascoli promiscui. Uno di essi, era in realtà un'immensa palude alla sinistra orografica del fiume Corno. Un grande spazio conteso per il quale esistevano investiture seicentesche del Magistrato dei beni comunali, ma ora, a più di un secolo di distanza, impossibili da verificare, tanto erano mutati i luoghi. Poi, gli scorpori a favore dei privati e la conseguente riduzione a coltura avevano modificato il paesaggio. Quello che un tempo era un grande incolto mezzo impaludato esteso fino ai boschi delle marine ora era interrotto dai campi arati e dai filari di vite. E lo scavo dei nuovi scoli e dei fossi divisorii tra la proprietà divenuta privata e quella rimasta di uso collettivo, aveva reso arduo rinvenire le antiche linee territoriali. Per i capi dei villaggi del Friuli asburgico, si trattava di beni soggetti al giusdicente di Gonars che stava brigando molto per impossessarsene, anche a danno di quei privati che ne avevano acquistato una parte dal Demanio.⁷ Un bel rompicapo.

Per uscire d'impatto, i due commissari esaminarono in via riservata i documenti presentati dagli interessati e da quel giusdicente, trovandoli contraddittori, senza l'indicazione di un confine certo. Perciò, anche per delimitare quest'ampia palude, decisero di tralasciare la lettura di quelle vecchie carte e di partire dall'esame dello stato di fatto. A suggerirlo fu per primo Donà, mentre il suo collega, il generale Harrsch,⁸ ebbe qualche momento d'imbarazzo. Infatti, aveva tra le mani un documento dei Provveditori sopra beni comunali che designava di 1.547 campi la superficie di quel promiscuo conteso. Invece, le misurazioni eseguite dagli ingegneri ne rinvennero solo 500, segno d'intacchi notevoli. Nelle conferenze ufficiali, si chiese ai privati di esibire i titoli legali dei loro possessi, mentre il rappresentante del giusdicente di Gonars, un membro della famiglia Vosserman, insisteva nell'asserire che quella palude promiscua era tutta soggetta al suo principale.

Il contrasto fra Malisana e Gonars per la divisione della palude promiscua fu forse la più importante ma non certo l'unica questione da risolvere nel basso Friuli dove più diffuse erano le enclave austriache. Infatti altre sei contese di simile natura coinvolgevano praticamente tutti i quattordici villaggi austriaci compresi tra il fiume Ausa, le lagune e la Stradalta, la strada regia postale che univa Gorizia a Pordenone. Non è che in passato non si cercò di dividere i beni comunali promiscui fra le comunità di villaggio interessate.

6 Si trattava del mulino di San Quirino posto tra Brazzano e Cormons che si alimentava con una roggia presa dallo Judrio qui tutto veneto. Vedi articoli 5 e 6 del Trattato di Gorizia 25 aprile 1753.

7 Il villaggio veneto maggiormente interessato a quel bene comunale promiscuo detto «Savojan o Pradiceu» era Malisana. ASVE, Confini, b. 230, 6 maggio 1753.

8 Il generale Ferdinando Filippo conte di Harrsch ricevette la plenipotenza nell'aprile del 1752. Suo padre aveva combattuto per la Repubblica durante la Guerra di Morea.

Infatti, nel 1743, si svolse una conferenza voluta dalla stessa imperatrice, ma fallì perché se si era d'accordo sull'utilità di ripartire quei pascoli, non si riuscì a trovare un metodo condiviso d'esecuzione.⁹ Per trovarlo, occorreva stabilire dei criteri e gli unici efficaci in tanta confusione erano quelli pragmatici concordati fra i Sovrani solo nel 1748 con l'adozione del principio dell'*ex aequo et bono*, in caso di assenza di una documentazione certa e valida, com'era per la maggior parte dei casi.

I criteri dunque. Il generale Harrsch cercò di riproporre uno di quelli di dieci anni prima, ossia, di ripartire il pascolo promiscuo in misura proporzionale al numero degli abitanti di ciascuna comunità di villaggio che lo godeva. Tuttavia, in questa parte della pianura, il criterio della popolazione avrebbe danneggiato troppo la sovranità della Repubblica. Essendo meno abitati, i villaggi del Friuli veneto avrebbero ricevuto una quota minore di pascolo e perciò Donà si oppose. Per lui, occorreva prima esaminare lo stato di fatto e poi ripartire quei pascoli in base all'antico e indiscusso possesso. Alla fine, il commissario imperiale convenne con Donà, non vi era altro modo per ripartire i beni comunali promiscui e mantenere al contempo la quiete fra le popolazioni confinanti che partire dalla situazione presente in quel momento.

Quando l'accordo per la divisione della grande palude rivendicata tra gli altri dal giudicante di Gonars sembrava a portata di mano, sopraggiunse una nuova difficoltà legata alla complicata feudalità dell'Impero. Infatti, l'investitura ricevuta da quel giudicante era camerale e perciò soggetta a devoluzione e quindi da ritenersi inviolabile e inalienabile. Se, come stabilito, si divideva il promiscuo in nove parti, tante quante le comunità di villaggio interessate, assegnandone quattro ai veneti e cinque agli austriaci, ebbene, le quote venete non potevano più essere restituite alla Camera imperiale in caso di devoluzione.

Il generale era perplesso. Se non si chiariva lo stato giuridico di quel bene comunale promiscuo, il giudicante avrebbe avuto buon gioco ad insinuare dubbi fra i membri del Direttorio viennese, mettendo a rischio la ratifica di quanto convenuto con tanta fatica. Poi temeva anche le proteste dei villaggi austriaci, tutti e sei in agitazione poiché si vociferava che una volta assegnati all'imperatrice, i beni comunali sarebbero stati posti in vendita. Era un rischio che quelle comunità non volevano correre e quindi misero in atto pratiche ostruzionistiche per impedirne la suddivisione. Certo, si poteva comunque assegnarne il godimento dei pascoli alle comunità di villaggio venete, lasciandone la sovranità all'Austria, in questo modo si sarebbe superato il problema della devoluzione. Però, così facendo, i sudditi veneti avrebbero continuato ad essere soggetti ai giudicanti imperiali, cosa che per amor di giustizia il commissario Donà voleva evitare assolutamente. In queste situazioni egli voleva che le linee confinarie di possesso e di principato coincidessero. E poi, si chiedeva, in un caso come quello prospettato, un pascolo di uso veneto ma di sovranità austriaca, come agire in caso di emergenze sanitarie? O i sudditi dovevano rinunciare al pascolo rimanendo al di qua del cordone, oppure dovevano abbandonare le proprie case per trasferirsi all'estero. La spartizione di un pascolo, una cosa in sé di poco conto, toccando però uno dei punti sensibili della sovranità, la popolazione, diveniva un affare di Stato tra i più delicati.

9 Accenna a quelle conferenze condotte dall'ambasciatore Capello (ASVE, Confini, b. 230, 1° luglio 1753).

Suddividere equamente tra le varie comunità di villaggio i beni comunali promiscui era come risolvere un rompicapo. Se si voleva una linea divisoria chiara e ragionevole, il più vicina possibile a una linea retta, occorreva ricorrere a delle permuthe, anche minute, qualche fazzoletto di terra, a seconda delle circostanze, togliendo ad alcuni un lembo di pascolo da una parte e restituendolo da un'altra. Per far ciò con raziocinio, fu necessario ascoltare le popolazioni locali, inviare sul posto gli ingegneri per verificarne la fattibilità e ottenere se non l'assenso almeno la non opposizione ai concambi dagli interessati.

Per il motivo già accennato, il timore di scorpori di beni comunali, ci fu una sorta di resistenza passiva operata concordemente dai sudditi di entrambi gli Stati. Paventando la rovina una volta spogliati dei pascoli, i capi di quelle comunità avanzarono mille cavilli per ritardare l'operato dei commissari, sperando in un rinvio, com'era successo tante altre volte in passato. Per Donà, quelle voci di prossime alienazioni dei beni comunali erano sparse ad arte dai malcontenti, da chi vedeva scemare la propria rendita di posizione una volta ben regolato il confine. Voci che non avevano alcun fondamento, almeno per parte veneta. Invece, il generale Harsch dovette confidargli che quei sospetti non erano del tutto ingiustificati. Aveva notizie certe che già erano stati presentati alla Regina imperatrice dei progetti di scorporo dei beni comunali, per ragioni di economia.¹⁰

Il più o meno fondato timore di un'ulteriore vendita dei beni comunali fu uno dei principali ostacoli da superare per definire i limiti territoriali dei due Stati nel basso Friuli. Il generale Harsch sperava di essere consultato prima che il Direttorio procedesse alle alienazioni dei pascoli promiscui. In tal caso, avrebbe dato parere negativo. Infatti, a suo avviso, quegli scorpori avrebbero spopolato definitivamente la provincia di Gradisca. E poteva dirlo con cognizione di causa. Infatti, tra i suoi incarichi, ebbe anche quello di stabilire l'entità delle «cernide» da istituire nuovamente nelle province di Gradisca e Gorizia, ossia, il computo dei contadini da destinare alle armi in caso di necessità. Per adempiere al mandato, doveva prima conoscere il numero esatto della popolazione locale e perciò aveva ordinato una ricognizione della gente suddita di quei contadi dove furono censite solo 22.000 anime. Quella somma lo sorprese negativamente, troppo esigua, tanto da apparirgli inverosimile, contandone la metà la sola città di Gorizia. Poi, appurò che i terreni migliori del contado di Gradisca non si stimavano mai più di 60 o 70 ducati al campo, prezzo a suo dire troppo basso. Il confronto con il distretto di Tolmino era imbarazzante. Pur essendo quello un territorio montuoso e freddo, era più densamente popolato e i terreni agricoli meglio stimati perché si vendevano anche a 150 ducati il campo. Ebbene, secondo il generale, la povertà del contado di Gradisca era dovuta alla mancanza di pascoli sufficienti ad allevare il bestiame necessario ai lavori agricoli. Impoverendo quei sudditi, le vendite passate dei beni comunali avevano favorito lo spopolamento. La scarsa manodopera e la penuria del patrimonio zootecnico avevano provocato di conseguenza il deprezzamento dei terreni.

Donà concordò appieno con le argomentazioni del suo collega. Anche per lui l'insufficienza dei pascoli dovuta alla vendita dei beni comunali era uno dei più gravi problemi del basso Friuli. Insomma, se anche da parte imperiale, come già si era stabilito dalla

10 ASVE, Confini, b. 230, 8 e 29 luglio 1753.

Repubblica, si fossero dichiarati inalienabili i beni comunali già promiscui, sarebbe stato molto più facile ricondurre quelle comunità di villaggio alla quiete e all'obbedienza e, finalmente, dividendo quei pascoli, stabilire anche una condivisa linea territoriale.

* * *

In quell'estate del 1753, grazie al lavoro indefesso degli ingegneri, i commissari sottoscrissero la convenzione che regolava i confini della più grande enclave austriaca, forte di quattordici popolosi villaggi, fra cui San Giorgio e Nogaro, separati dal restante contado di Gradisca da diciassette villaggi veneti compresi tra il corso del fiume Ausa, le lagune e Palmanova.¹¹

Anche in questa enclave, la questione dei promiscui fu risolta con la ripartizione tra le varie comunità di villaggio. Dove il contenzioso era di poca importanza, le divisioni furono facili perché conveniva a entrambe le parti definire con esattezza i pascoli dove condurre senza noie il proprio bestiame.¹² Un conto però fu segnare quelle linee sulle mappe, ben altra cosa fu renderle percepibili dando loro concretezza materiale. Ciò richiese agli ingegneri una pazienza certosina. Ad esempio, ne servì parecchia per delimitare un pascolo promiscuo di circa 600 campi, già di diretto dominio del soppresso patriarcato di Aquileia, entro il quale insistevano a complicare le cose dei coltivi di privati. Dunque, non solo bisognava ripartire quei beni comunali tra le varie comunità di villaggio che ne detenevano il dominio utile, ma occorreva tener conto anche della proprietà di singoli sudditi. Infatti, non si poteva di certo far passare un confine di Stato tagliando in due un campo di grano o separando dei filari di vite sostenuti magari da dei gelsi senza la rovina delle ditte titolari. Allora, per prima cosa, si decise di soprassedere sulla questione degli usurpi, dando per assodato che quelle proprietà private fossero legittime, nonostante la loro sospetta collocazione in mezzo a un grande pascolo. Sarebbe stato troppo lungo e costoso ripercorrerne le vicende secolari e poi erano di scarso valore. Quindi, per non tagliare in due le aziende contadine, i commissari concordarono delle piccole permuthe di sovranità così da far coincidere la linea territoriale con un confine notevole, il corso d'acqua detto Zellina, termine naturale così chiaro da essere inequivocabile.¹³

Rimaneva da sciogliere la questione relativa al grande promiscuo goduto da cinque villaggi austriaci, fra cui Gonars, e quattro veneti, fra cui Malisana. Il generale ripigliò l'argomento della ripartizione, più complicata in questo caso data la natura paludosa dei suoli. Necessitarono pazienza e fantasia. Per dare ai contorni della mappa una figura se non

11 ASVE, Confini, b. 230, 8 agosto 1753.

12 Ecco alcuni esempi di facile divisione dei pascoli promiscui regolati dal Trattato di Gorizia 4 agosto 1753. A causa della poca erba, il villaggio imperiale di Ontagnano possedeva un tratto di Stradalta promiscuo con Palmada veneta, quasi sotto le mura della fortezza; Ontagnano aveva poi in comune con Bagnaria veneta una palude di 20 campi. Si fece facilmente la divisione di entrambi i promiscui (artt. 1 e 48). Poi si divisero i due promiscui goduti insieme dalla veneta Corgnolo e dall'austriaca Porpetto, nel modo più salomonico, dandone uno ciascuna (art. 7). Ancora, si stabilì la divisione di 218 campi fra Porpetto e l'enclave veneta di Zuccola (artt. 19-23).

13 Questo ampio pascolo detto Boscet fu ripartito tra i villaggi austriaci di San Giorgio e Nogaro e quelli veneti di Morsano, Pozzoi e Pampaluna. Il confine si fece correre sull'acqua Zellina (artt. 32-36).

perfetta almeno decente, fu necessario un abile gioco di scambio.¹⁴ Si approfittò del fatto che la comunità di Gonars assieme ad altre tre comunità venete, pascolava su due promiscui tra loro separati dai coltivi dei privati. Ebbene, Gonars avrebbe ceduto i suoi diritti ai tre villaggi veneti in quei beni comunali che sarebbero così divenuti di giurisdizione della Repubblica. In cambio, avrebbe acquisito da quelle tre comunità i diritti sui beni comunali di un altro promiscuo, che sarebbe così diventato tutto di sovranità imperiale.¹⁵

Restava ancora da risolvere la questione del pascolo bastevole agli animali della comunità veneta di Malisana, la più lontana dai confini dei beni comunali promiscui che si andavano a ripartire; e le cui case si ritrovarono distanti dall'appezzamento assegnato dopo tutte quelle permutate. Se non si rimediava, si sarebbero ripetuti gli sconfinamenti con buona pace della quiete che si voleva raggiungere. I due commissari concordarono di ritagliare dal corpo maggiore del pascolo un terreno ampio 60 campi da concedere in uso a quelli di Malisana che però sarebbe rimasto sotto la sovranità austriaca e questo Donà non riuscì proprio ad evitarlo. Infatti, il generale non era ancora del tutto sicuro sulla questione delle devoluzioni camerale, voleva andarci cauto così da essere certo delle ratifiche. Comunque, se la sua Corte avesse acconsentito, ben volentieri avrebbe accordato quei campi alla Repubblica.

La divisione dei promiscui, assieme alla confusione, avrebbe eliminato un bel po' di dispute confinali. Rimaneva ora da rendere chiaramente percepibile con termini artificiali o naturali la linea di demarcazione. Non era semplice perché contratti di compravendita e d'affitto operati da sudditi di entrambi gli Stati avevano frammischiato i possessi. Perlostrando i luoghi, gli ingegneri trovarono una realtà diversa da quella immaginata. Infatti, si aspettavano solo ampie distese erbose e invece s'imbatterono in numerosi campi coltivati, ma tant'è, così erano le cose e occorreva tenerne conto. Ecco perché servirono ben dodici articoli della convenzione per dividere il territorio di Morsano veneta da quello di Gonars, cosa altrimenti inconcepibile la cui noiosa minuzia delle descrizioni stupisce essendo riferita a un contendere in fondo di poco conto, se non fosse per la prossimità alla fortezza di Palmanova.

Per ragioni di equità, la linea territoriale dovette seguire l'andamento irregolare dei possessi e dei beni comunali promiscui appena ripartiti.¹⁶ Così si delimitò anche l'isola veneto di Zuccola chiuso su tutti i lati dal villaggio austriaco di Corgnolo. L'effetto era quello di una specie di scatola cinese, un'enclave dentro un'altra enclave. Può sembrar curioso come in un solenne trattato internazionale fosse menzionato con dovizia di parti-

14 Le cinque ville austriache compresa Gonars erano Castel Porpetto, Porpetto, Fornei (Fornelli) e Favris. Le venete, compresa Malisana erano Felettis, Chiasellis e Bicinicco, distanti da Malisana 8 miglia.

15 Gonars acquisiva i diritti nel pascolo Pradiceu esteso 600 campi. I tre villaggi veneti nel Modolet e in un altro promiscuo chiamato Vieri (art. 51).

16 Trattato di Gorizia 4 agosto 1753. Il promiscuo in questione era chiamato Modolet (artt. 2-13). Di questa linea territoriale è rimasta la pietra confinaria principale con iscrizione latina, tuttavia non al suo posto, toltavi dai francesi nel 1808, ma nel cortile della canonica di Gonars: FINES/ AUSTRIAE INFERIORIS ET VENETI FORI IULII/ POST PACEM VORMATIENSEM/ NUNQUAM CONSTITUTI/ REGNANTIBUS/ MARIA THERESIA/ R. I. S. A. H. B. R. A. A./ ET/ FRANCISCO LAUREDANO/ VENETIARUM DUCE/ FERDINANDO PHILIPPO CO. DE HARRSCH/ IOANNE DONATO/ ARBITRIS FINIUM RECUDORUM/ COMPOSITI/ MDCCLIII.

colari il perimetro di un villaggio di appena dieci fuochi e di circa cento abitanti.¹⁷ Tutto questo però si spiega con l'intento di avere un'esatta ricognizione, mai avuta prima, di tutte le situazioni del basso Friuli, condizione necessaria se si voleva poi procedere alla definizione di un confine razionale volto a perfezionare il territorio di entrambi gli Stati, eliminando le enclave.

L'osmosi territoriale non riguardava solo i beni comunali promiscui, ma anche i possessi dei privati. Infatti, una delle cause maggiori di confusione e di discordie fu l'uso di affittare o, peggio, di vendere a sudditi di Stato alieno terreni e aziende agricole prossimi o poco discosti dalla linea territoriale. Questo aveva favorito una contaminazione di pratiche agricole che diede luogo a situazioni paradossali. Alcuni avevano approfittato dell'assenza di un confine certo per scegliersi il sovrano a cui pagare le gravanze, a seconda delle proprie convenienze; altri invece, data la confusione, non pagavano proprio nulla a nessuno.

Nel secolo XVII, il Senato aveva più volte vietato le alienazioni agli esteri di beni immobili posti presso il confine. Aveva proibito anche di affittare a conduttori esteri le aziende agrarie ai limiti dello Stato, ma tali provvedimenti non potevano essere retroattivi e perciò non furono decisivi. E poi, come accadde per molti altri ordini sovrani dati in quelle periferiche province, essi non trovarono concreta applicazione e così, anziché dipanarsi, la matassa confinaria si aggrovigliò ancor di più.¹⁸ Anche durante il Commissariato, non mancarono incidenti dovuti proprio ad animali che brucando attraversavano tranquillamente il confine perché le loro case e stalle erano in uno Stato e i prati insistevano nell'altro.¹⁹

Nel 1754, per por fine a tale scandalosa situazione, il commissario Donà pubblicò un nuovo proclama proibitivo di vendite e affitti a sudditi esteri di terreni prossimi al confine.²⁰ Fu costretto a un tal passo perché gli antichi decreti erano andati inosservati. La ragione era di convenienza. Trasferirsi era vantaggioso perché se si risiedeva nell'Austriaco i prodotti agricoli erano ritenuti austriaci anche se raccolti in campi situati sotto il dominio della Repubblica e perciò andavano esenti dal dazio d'entrata. Così, in pochi anni si erano spopolati i borghi del Friuli veneto anche se quelle famiglie emigrarono solo di poche centinaia di passi, spostandosi in case coloniche costruite ai bordi del presunto confine.²¹

Dopo la nuova pubblicazione del proclama di divieto di vendite e affitti a sudditi esteri, il flusso migratorio s'invertì. Infatti, per non perdere la possibilità di ottenere la conduzione di coltivi ancora liberi e sfitti, che si trovavano in gran parte nel Friuli veneto,

17 I confini di Corgnolo agli artt. 14 e 16; quelli di Zuccola agli artt.19-31 che, di fatto, dipendeva dal giurisdicente di Castel Porpetto.

18 ASVE, Confini, b. 230, 9 giugno 1754.

19 Ad esempio, i sudditi austriaci di Goricizza conducevano in affitto dei campi a Codroipo e per raggiungerli dovevano attraversare i beni comunali di quel villaggio. Ciò accadeva in molte altre situazioni. Per evitare tali disordini, il Senato ordinò la ripubblicazione dei vecchi editti del 1646 e del 1671 che vietavano le alienazioni e gli affitti a sudditi esteri, ASVE, Confini, b. 230, 14 giugno 1754.

20 Proclama a stampa di Zuanne Donà (ASVE, Confini, b. 230, 7 luglio 1754). Inoltre dovevano essere revocate entro tre mesi le affittanze già stipulate, affidando ai capi dei villaggi l'esecuzione degli ordini e la sorveglianza ai Provveditori ai confini della provincia.

21 ASVE, Confini, b. 231, 8 settembre 1754.

molti contadini emigrati ritornarono ad abitare nelle pertinenze dei villaggi di origine, non potendo più avere in affitto quelle aziende se avessero continuato a risiedere nel Friuli asburgico. La nuova disponibilità di manodopera indusse alcuni proprietari a investire in opere di miglìoria²² e così, invece di diminuire, com'era accaduto fino ad allora, il numero dei sudditi stava di nuovo aumentando.

In conclusione, la semplificazione del confine fallì, anche se fu ottenuto un grande risultato, la delimitazione con confini chiari e certi delle enclave, ma il progetto di un'unica linea territoriale che separasse i domini della Casa d'Austria da quelli della Repubblica fallì per le resistenze sia dei locali sia di quella parte del Senato veneto che non voleva cedere all'Austria nessuna delle marine.

SKUPNE OBČINSKE DOBRINE SPODNJE FURLANIJE SREDI 18. STOLETJA

Mauro PITTERI

ITIS C. Zuccante, via Baglioni 22, 30173 Venezia Mestre, Italija

e-mail: mpitteri@libero.it

POVZETEK

Razprava predstavlja sintezo obširnejše raziskave e delovanju avstrijsko-beneškega komisariata, ki je bil ustanovljen v drugi polovici 18. stoletja z namenom jasne a obenem razumne teritorialne razmejitve obeh sosednjih držav. Posebno težko rešljivo in zapeljeno vprašanje, s katerim sta se morala spopasti komisarja Donà in Harrsch, je bila meja spodnje Furlanije. Tu so bile številne enklave, ki so jih sestavljali pretežno pašniki pod neposrednim nadzorom vladarja, a obenem so bile na razpolago obmejnim vaškim skupnostim za skupno uporabo. Novi koncept državne teritorialnosti ni najbolje prenašal tako zmedenih razmer. Avtor je uporabil gradiva, ki se nahajajo v beneškem arhivskem fondu Mejne komore in nam omogočajo osvetliti kriterije, ki sta jih uporabila komisarja, da bi dosegla svoje cilje. Opustila sta namreč stare pravne ter dokumentacijske sisteme in v zameno upoštevala načela enakosti in pravičnosti. Fizično sta razdelila obče dobro med različne vasi, pri čemer sta upoštevala potrebe vseh, nato pa sta naročila inženirjem kartografsko označitev, potem pa še ustrezne razmejitve na terenu. To delo je moralo biti opravljeno pred dokončno racionalizacijo meje, vendar je projekt propadel zaradi odporov tako lokalne skupnosti kot beneškega senata, ki ni hotel prepustiti Avstriji obmorskih področij.

Ključne besede: meje, skupne občinske dobrine, pašniki, teritorialna črta

22 ASVE, Confini, b. 231, 10 novembre 1754.

FONTI E BIBLIOGRAFIA

- ASVE, Confini** – Archivio di Stato di Venezia, Provveditori e Soprintendente alla Camera dei confini.
- Barbacetto, S. (2000):** Tanto del ricco quanto del povero. Proprietà collettive ed usi civici in Carnia tra antico regime ed età contemporanea. Pasian di Prato (Udine), Edizioni del coordinamento dei circoli culturali della Carnia.
- Barbacetto, S. (2008):** «La più gelosa delle pubbliche regalie». I «beni comunali» della Repubblica veneta tra dominio della signoria e diritti delle comunità (secoli XV-XVIII). Venezia, Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti.
- Bianco, F. (1994):** Le terre del Friuli. La formazione dei paesaggi agrari in Friuli tra il XV e il XIX secolo. Mantova, Verona, Astrea, Cierre.
- Bragaglia, R. (2012):** Confini litigiosi. I governi del territorio nella terraferma veneta del Seicento. Sommacampagna (Verona), Cierre edizioni.
- Cittadella, A. (2012):** Nel secolo dei lumi. Il dibattito accademico sugli usi civici e sul possesso collettivo. In: Tilatti, A. (ed.): L'abbazia di Santa Maria di Sesto nell'epoca moderna (secoli XV-XVIII). Pasian di Prato (Udine), Lithostampa, 273–310.
- Lorenzini, C. (2012):** «Tra chei chu vivin sott la gaiada dell'agna femina dalle balancis di Siest». Vincoli e strutture economiche fra le comunità soggette e l'abbazia in età moderna, fra pratiche e prassi. In: Tilatti, A. (ed.): L'abbazia di Santa Maria di Sesto nell'epoca moderna (secoli XV-XVIII). Pasian di Prato (Udine), Lithostampa, 173–209.

LE COMPAGNIE DEI GIOVANI E LA RISPETTABILITÀ PUBBLICA
DEGLI ADULTI*Marco FINCARDI*Università Ca' Foscari Venezia, Dipartimento di Studi Umanistici, Dorsoduro 3484/D, 30123 Venezia, Italia
e-mail: fincardi@unive.it*SINTESI*

Nelle comunità tradizionali di antico regime, le compagnie dei celibi avevano la funzione di denunciare scandali attraverso pratiche rituali di derisione anonima notturna. Tali derisioni avevano in genere modalità molto rumorose ed elaborate anche sul piano di una rude teatralità, con lo scopo di rendere evidente una infrazione a determinate regole consuetudinarie, ma in particolare alla morale patriarcale che presiedeva alla vita sessuale e familiare, e alle scelte nel fidanzamento e nel matrimonio. In realtà, diversi altri scandali possono esser denunciati attraverso tali rituali notturni, e dal XIX secolo diviene sempre più frequente una loro estensione anche al campo genericamente sociale e politico. Se la tradizione orale prevede in genere una accurata codificazione di cosa possa essere o no deriso, in realtà la percezione di uno scandalo e delle sanzioni che lo possono condannare è negoziata caso per caso all'interno di una comunità, secondo i suoi equilibri del momento. I profondi mutamenti socio-culturali avvenuti nel XIX e XX secolo hanno mutato drasticamente le modalità e il senso di tali rituali, oltre a ridurne notevolmente la frequenza; tuttavia, periodicamente alcune loro rievocazioni si presentano ancora come strumento di protesta per minacce avvertite dalle diverse società.

Parole chiave: charivari, compagnie dei giovani, derisioni sessuali, aggressioni rituali folkloriche, usi satirici popolari, satira politica, stampa satirica

COMPANIES OF YOUTH AND ADULT PUBLIC RESPECTABILITY

SUMMARY

In traditional communities of the old regime, bands of unmarried men had the responsibility to denounce scandals through ritualistic practices of nocturnal and anonymous mockery. These parodies were generally very noisy and elaborate somewhat along the lines of a rude theatricality, with the objective of highlighting an offense to certain customary rules, but in particular the patriarchal morality presiding over sexual habits and family life, and choices in betrothal and marriage. In fact, other scandals could also be exposed by means of these nocturnal rituals, and from the 19th century, their extension into the generally social and political fields became increasingly frequent. If the oral tra-

dition generally provides an accurate codification of what may or may not be ridiculed, in reality, the perception of a scandal and penalties that may condemn them is negotiated on a case by case basis according to the current balance within the community. The profound socio-cultural changes that occurred in the 19th and the 20th centuries have drastically changed the style and meaning of these rituals, as well as greatly reducing the frequency; however periodically their revivals occur as a means of protest for threats perceived by different societies.

Key words: charivari, youth companies, sexual taunts, aggressive popular rituals, satirical folk customs, political satire, satirical press

Nelle comunità di antico regime, le compagnie dei celibi avevano per tradizione la funzione di denunciare scandali attraverso pratiche rituali di derisione anonima notturna. Tali derisioni avevano modalità molto rumorose ed in genere elaborate anche sul piano di una rude teatralità, con lo scopo di rendere evidente una infrazione a determinate regole consuetudinarie, ma in particolare alla morale patriarcale che presiedeva alla vita sessuale e familiare, e alle scelte nel fidanzamento e nel matrimonio. In larga parte dell'Europa, perciò, per secoli lo charivari costituì una forma di controllo della comunità sui comportamenti dei singoli. Limitava o regolamentava determinati fenomeni, considerati irregolari o destabilizzanti per il normale funzionamento delle famiglie, o per la perpetuazione dei modelli patriarcali a cui queste rimanevano ispirate. Erano le compagnie locali dei giovani celibi a farsene carico, esibendo una notevole carica di irriverente violenza simbolica, e talvolta anche materiale, attorno alla casa dei derisi. Sommando in sé vari generi di aggressioni simboliche, i cui effetti avrebbero potuto essere troppo destabilizzanti per una comunità, la loro carica di violenza era regolamentata da codificazioni tramandate da una generazione di giovani all'altra (Van Gennep, 1946; Le Goff, Schmitt, 1981; Castelli, 2004).

I giovani, se non mascherati almeno resi irriconoscibili dall'oscurità, agivano come «fantasmi», oscure forze scatenate a punizione di comportamenti irregolari, soprattutto in relazione al matrimonio. Preceduto da annunci per mezzo di segnali sonori lugubri di strumenti a fiato (corni, grandi conchiglie, o zucche vuote) oppure campanacci o catene trascinate per terra, il fracasso ostile – a tratti ritmato, e di solito alternato a irriverenti rime di derisione – caratterizzava questi rituali, in genere notturni. Anche musiche o canti prendevano volutamente toni cacofonici, o imitavano versi ridicoli o minacciosi di animali. Al frastuono prodotto battendo i più svariati oggetti atti a produrre rumore – tanto meglio se si trattava di oggetti metallici, non comuni nella società preindustriale – venivano alternati momenti in cui si annunciava la «colpa» dei derisi in forma di pubblica narrazione, cantata o declamata, spesso in rima, e abitualmente evocando in modo sconcio la loro sessualità, o presentandoli come soggetti anomali. Nella notte, l'assedio alla casa dei derisi era preceduto, intervallato o concluso da processioni rituali in cui la narrazione sui derisi veniva divulgata con clamore presso le case del vicinato. Nei cortei, talora

persino accompagnati da carri su cui venivano mimate teatralmente le ragioni della derisione, spesso figuravano persone travestite, o si trascinarono – magari cavalcando asini o travi alla rovescia – fantocci caratterizzanti i «colpevoli». La derisione avveniva per una o facilmente per più notti, di solito tre; se da parte dei derisi si manifestavano vistose resistenze all'assedio, il rituale poteva protrarsi più a lungo, anche per molte notti. Se la «colpa» non veniva espiata con doni e offerte di convivialità (vino, un pasto frugale, o musica da ballo), al termine del rituale spesso i fantocci erano bruciati: atto emblematico di una condanna che sarebbe durata nella memoria della comunità.

Soprattutto in certe date del calendario era frequente il ricorrere di rituali di dileggio e condanna, opera dei giovani maschi: un'ampia varietà di atti affini allo charivari, ma meno clamorosi, la cui simbologia era nota in ogni comunità. La consuetudine attribuiva ai celibi di ogni comunità compiti di controllo della rispettabilità di individui e famiglie, soprattutto delle donne. Gli uomini sposati, e ovviamente le donne, si astenevano dal partecipare a tali rituali, che sarebbero stati disdicevoli per la serietà dei loro ruoli nella comunità, e sarebbero risultati troppo offensivi verso i derisi. Solo in eccezionali momenti di tensione sociale la comunità popolare avrebbe potuto rivolgere anonime derisioni ritualizzate ad esponenti dei ceti superiori; e se eccezionalmente ciò avveniva, assumeva una straordinaria gravità. In genere era poca la distanza sociale e culturale tra chi faceva e subiva la derisione.

Queste aggressioni simboliche avvenivano nell'anonimato, favorito dalle tenebre notturne che impedivano di scorgere gli assediati di una casa. Coppie o individui derisi arrivavano così a sentirsi isolati, a sentire addosso l'ostilità pubblica dei propri vicini, che non accorrevano a proteggerli, nonostante il fracasso assordante e gli insulti che tutto il vicinato poteva ascoltare, anche a discrete distanze. Nei giorni seguenti, nelle comunità non si parlava d'altro. Pubbliche autorità e tutori dell'ordine di solito si eclissavano, come se la cosa non li riguardasse. In questo modo veniva teatralizzata collettivamente un'accusa, su cui specifici individui dovevano elaborare il senso di una colpa che li aveva posti all'indice, e possibilmente offrirsi per un'espiazione ritualizzata. I tradizionali poteri riconosciuti alle compagnie dei celibi permettevano di imporre a determinate coppie di sposi l'alternativa tra il pagare una taglia o il subire un'umiliazione rituale tale da rovinare la loro reputazione. Un'opportunità rilevante, perché una coppia di sposi, o le loro famiglie, potevano scegliere se accettare l'onta della derisione o evitarla con un'offerta rituale di denaro o vivande, di vino, o di musica per ballare. Persino iniziata la fragorosa derisione, le vittime potevano proporre la loro offerta, convertendo il dileggio in un'omaggio, come una improvvisata e ritardata festa di matrimonio in loro onore. Dunque, la reputazione di una coppia ritenuta anomala rimaneva oggetto di una ricorrente negoziazione: se accettava il pubblico pregiudizio negativo nei propri confronti e riscattava la propria «colpa» con un'offerta, poteva in qualche modo tornare a integrarsi negli equilibri locali; se invece non rendeva omaggio a tali pregiudizi della comunità, si esponeva a serie lesioni del proprio onore, con una probabile emarginazione sociale. Il rito, o i suoi annunci preliminari, costituivano perciò un momento critico in cui i soggetti sapevano messa in gioco la propria reputazione. Era tipico di questa versatilità dei rituali e dei canti e musiche che li accompagnavano l'uso ambiguo di termini come *mattinata* o *serenata*, che di norma

designavano canti di *rispetto* rivolti a qualcuno, solitamente una donna, ma che venivano usati pure con senso ironico – in un gioco di inversione – come indicativi del loro contrario, di *dispetti* ritualizzati in pubblici atti di ostilità. Sia nel caso di offerte rituali avvenute preventivamente, sia avvenute a charivari già avviato, i derisi riconoscevano l'autorità della comunità che attraverso le proprie tradizioni giudicava la conformità di una unione coniugale ai propri valori consuetudinari. Se invece i soggetti minacciati di charivari non accennavano ad alcuna offerta di transazione, la loro considerazione in pubblico ne risultava sminuita e – tanto più se avessero reagito con minacce o atti aggressivi contro la gioventù che li derideva – non è improbabile che verso di loro permanessero nel tempo atteggiamenti ostili. I matrimoni comunque non venivano impediti, ma giudicati dalla voce popolare, e minacciati di dileggio avvilente se determinate regole della comunità non fossero state osservate.

A lungo il sistema giuridico riconobbe come diritto consuetudinario questi ruoli delle compagnie della gioventù, mentre le parrocchie e i municipi legittimarono con proprie liturgie civiche i ruoli pubblici delle tradizionali aggregazioni dei giovani che esercitavano simili forme di controllo sulle comunità (Fincardi, 2009, 74–98; Fincardi, 2008). Le prevenzioni cristiane verso il matrimonio dei vedovi, e in particolare delle vedove, risalivano ai padri della chiesa e continuarono fin oltre la riforma protestante e il Concilio tridentino. Il diritto canonico vietava la benedizione in chiesa alla vedova – non più vergine – che si risposasse. Eppure, in una società dove la morte precoce di uno dei coniugi era frequente, il nuovo matrimonio del coniuge superstite, specialmente se aveva figli bambini, era una necessità vitale, a cui si faceva abitualmente ricorso. La comunità voleva però vigilare sul nuovo matrimonio, con particolari prevenzioni morali verso la pronunciata disparità d'età dei nuovi coniugi e verso la possibilità che i figli di primo letto potessero subire trattamenti ingiusti: quelli di cui le fiabe popolari danno spesso drammatiche immagini toccanti. In ambito profano i preconcetti negativi della chiesa verso i matrimoni dei vedovi trovavano perciò un terreno fertile per affermarsi, come legittimazione a controlli del vicinato sulla condizione, reputazione e gestione familiare di questi sposi.

Già dal XIV secolo autorità civili e religiose iniziarono a introdurre limitazioni o più spesso espressi divieti a queste pratiche rituali di derisione. Preoccupavano sicuramente i disordini e gli episodi cruenti che spesso generavano; ma anche il fatto che i celibi attaccassero la reputazione di persone che andavano a nozze per costituire una famiglia cominciava ad essere considerato un modo di guastare sia la sacralità del matrimonio, sia la tranquilla convivenza tra le diverse componenti di una comunità. In epoche variabili tra il XV e l'inizio del XIX secolo, il diritto pubblico e quello ecclesiastico intervennero a inibire e minacciare con pene più o meno severe questi diritti giovanili, ora presentati come abusi: atti infamanti del sacramento del matrimonio e contro persone, invasioni della sfera privata delle famiglie o degli individui, e minacce all'ordine (Corrain, Zampini, 1970). Con un simile passaggio epocale, teso a ottenere il ripudio di antichi costumi (Burke, 1980; Ginzburg, 1989; Camporesi, 1973; Muir, 2000, 122–141), si cercò d'imporre un'inversione di termini: secondo le autorità riformatrici non sarebbero stati i matrimoni giudicati per consuetudine irregolari a causare scandali. Invece, lo scandalo più lampante, una vera e propria opera di corruzione morale della comunità, erano proprio le pretese

delle compagnie dei celibi di dettare con prepotenza le proprie regole consuetudinarie agli sposi, coprendoli di gratuite insolenze e ingiurie. Si esigeva che da allora il compito di vigilare sulla pubblica moralità spettasse unicamente all'autorità ecclesiastica e alle magistrature civili, escludendo soggetti terzi come le compagnie dei celibi, secolari depositarie e regolatrici delle tradizioni locali, accanto alle parrocchie. I diversi glossari giuridici e dizionari linguistici francesi, compresa la stessa *Encyclopédie* degli illuministi, con illusoria esagerazione affermarono che in Francia lo stato assolutista aveva ridotto e ormai quasi estirpato lo *charivari* con sistematiche e pesanti multe comminate dalle autorità, o che l'affermarsi di una nuova cultura civile stava superando i costumi barbari ereditati dal medioevo.

In Italia, la maggiore opera polemica contro la tradizione popolare degli *charivari* fu pubblicata nel 1772 da un dotto parroco di campagna toscano, Benedetto Napoli, la cui opera venne commissionata dai maggiori ordini ecclesiastici di Lucca (Napoli, 1772). Monsignor Napoli – appellandosi alla dottrina del Concilio di Trento – scrisse la propria opera per mobilitare le autorità religiose italiane e quelle civili della piccola Repubblica aristocratica lucchese a reprimere ed estirpare alla radice la pratica delle scampanate. L'imponente documentazione ecclesiastica e letteraria citata da monsignor Napoli evitò accuratamente di menzionare a proprio sostegno la filosofia illuministica; benché molte delle sue perorazioni sul rispetto degli individui ne fossero improntate, tanto che è difficile immaginare che alla sua solida erudizione potesse mancare una lettura dell'efficace voce *charivari* curata dal magistrato e giurista Antoine-Gaspard Boucher D'Argis nell'*Encyclopédie* di Diderot e D'Alembert, le cui edizioni lucchese e livornese apparvero pochi anni prima. Il parroco riformatore dichiarava con chiarezza l'assunto dei propri studi: «abbiamo chiaramente riconosciuto delle Scampanate la turpissima licenza, e delle seconde nozze la dignità» (Napoli, 1772, 209). Dunque, il suo enunciato di base era che a contaminare i costumi familiari erano prioritariamente le intemperanze degli *charivari*, non i matrimoni che il volgo pretendeva indebitamente di mettere in discussione e canzonare.

Nella sua lunga dissertazione, don Napoli cercò di sciogliere con estrema disinvoltura e posizioni rigidamente prevenute una questione teologico-morale particolarmente controversa per il diritto canonico. Dai patriarchi ebrei e dalle grandi civiltà antiche, poi dai padri della Chiesa, dai concili della cristianità occidentale e orientale, e dalle disposizioni dei papi, oltre che dalle legislazioni moderne, a suo dire le seconde nozze dei vedovi non sarebbero mai state vietate, né particolarmente biasimate, fatti salvi i primi sinodi dell'era cristiana e alcune affermazioni di S. Agostino e S. Ambrogio, ma solo per necessarie esibizioni ascetiche, per smentire le accuse di immoralità rivolte ai proseliti della nuova religione. Ammise l'esistenza di culture che precludevano ai vedovi nuove nozze, o addirittura sopprimevano le vedove, ma le giudicò ispirate a forme insensate di paganesimo, poi a diverse deviazioni eretiche dal cristianesimo.

Don Napoli affermava che tra la gente colta molti si mostravano indulgenti verso gli *charivari* perché ne ignoravano «il libertinaggio» e ritenevano perciò che un tale divertimento fosse normale per dei villici: «reputano pur ancora falsamente questo un trattenimento ed uno scherzo pei costumi indifferente, benché un poco baldanzoso e incivile;

tale però che ne' contadini, gente rozza e sgraziata, si può comportare, come a tai labbri tal lattuga» (Napoli, 1772, 7). Solo un rozzo divertimento, apparentemente, ai loro occhi:

Molti sono coloro che non essendovisi mai trovati si danno a credere che le scampate altro in sostanza non sieno salvoché una musicaccia concertata di campanacci, bigongi, nicchj, e corni, e tamburacci, e naccheroni, e in uno di voci sgraziate, e di schiamazzi, che si alterna dalla più allegra e franca gioventù del paese a più cori: non mai si figurano che vi si cantino, anzi vi si eruttino cantilene tali, che siano un tessuto di equivoci maliziosi, di motti osceni, e di tratti petulanti (Napoli, 1772, 5).

Si trattava invece di una «infettiva e obbrobriosa licenza» (Napoli, 1772, 7), di «pericolose poesie lascive» e «narrazione di cose oscene» (Napoli, 1772, 12), tali da sollecitare un immaginario immorale, a cui l'usanza inveterata lasciava totale licenza: «gli equivoci più maliziosi, i motti più arditi, e le immagini più sconce passano per facezie, per lazzi e scherzi piacevoli» (Napoli, 1772, 9). La loro comicità era concentrata principalmente sul beffare la *concupiscenza* di persone anziane o rimaste vedove, toccando temi «i più pruriginosi» e facendone un oltraggio gridato ai quattro venti, con la protezione dell'anonimato, in cori dove si faceva a gara nel farsi più arditi nel creare immagini, racconti e versi che risultassero più sconci in materia sessuale o nel descrivere i rapporti matrimoniali. Diventava così una gara di maldicenza estrema messa in rima, e spesso in canzoni, ascoltate e imparate da tutta una comunità. Per di più, la diffamazione degli sposi giungeva agli estremi attraverso le iperboliche immagini caricaturali della satira popolare, che poi finivano per connotare a vita quelle persone, esagerandone la rappresentazione di deformità fisiche, difetti di espressione o anomalie comportamentali. E se qualcuno si fosse opposto, la derisione si sarebbe prolungata oltre le consuete tre sere, e i derisi avrebbero rischiato l'ulteriore umiliazione di essere rappresentati da fantocci caricaturali portati in corteo a cavallo di asini, tra le case, accompagnati da schiamazzi e sberleffi.

Tali umiliazioni ricadevano indirettamente anche sui «loro prossimi attinenti» (Napoli, 1772, 30), cioè sui parenti e, allargandosi a circuiti di relazioni extrafamiliari, su amici, compari o patroni: il che conferiva delle precise implicazioni a questi gesti nelle complesse strategie di alleanze politiche interne a una piccola comunità. Nessuno dei detrattori degli sposi osava alzarsi a parlare apertamente in pubblico all'annuncio delle nozze in chiesa: la derisione veniva preparata nel più segreto anonimato, tanto che – colti di sorpresa – nella maggior parte dei casi i derisi accettavano l'uso tradizionale di una cultura di cui erano partecipi, e subivano in silenzio l'affronto, magari placando il frastuono con l'offerta di libagioni a chi li canzonava senza risparmio di contumelie: «non hanno alito e lena di voltar viso a questa canaglia malandrina per trarsi le corna di capo» (Napoli, 1772, 64). In questi casi, a parenti e alleati dei derisi, se estranei al gruppo dei canzonatori, non restava altro che mantenersi in un solidale silenzio, ermeticamente chiusi in casa, per non essere anch'essi provocati e coinvolti dal trambusto avvilente. Secondo il sacerdote, la portata dell'offesa alla rispettabilità delle famiglie era tanto più aggravata dal fatto che a svillaneggiarle impunemente fossero elementi ritenuti indegni: «basta solo por mente da quali personcine vengono fatti; tali che sono i più indisciplinati e indocili del paese [...];

basta saper di qual calibro sono que' vecchi, od uomini fatti, che si fanno capi e direttori di sì fatti giuochi» (Napoli, 1772, 60).

Nel suo impegno a denunciare quanto quegli arcaici rituali comici andassero ad inquinare i moderni rapporti sociali, don Napoli richiamò pure l'attenzione sui meccanismi generazionali che rendevano pericolose le aggregazioni giovanili, verso cui i capoccia delle famiglie contadine si mostravano tolleranti, in rispetto della consuetudine che vedeva in tali gruppi lo spazio in cui avveniva l'iniziazione ai comportamenti virili. Per il prete lucchese, invece, «tali improvvisate», su argomenti di cui in pubblico mai si parlerebbe durante il giorno in simili termini, diventavano una scuola di turpiloquio e impudicizia per i ragazzi ancora ignari delle cose del sesso, così iniziati molto precocemente alla loro conoscenza, suscitando in essi fantasie sfrenate e pulsioni morbose tali da compromettere la loro castità, avviandoli alla masturbazione, allo stupro, a cercare amorazzi non consentiti, o comunque a desideri frustrati dalla limitata e vigilata promiscuità con le coetanee. La *combriccola*, o la *brigata* che le preparava e gestiva, attraeva essenzialmente dei ragazzi, anche impuberi, che attraverso questi divertimenti di gruppo – a suo parere – ricevevano un'informazione del tutto distorta sulle pratiche sessuali lecite nel matrimonio, o generalmente illecite. I celibi più anziani che talvolta ne erano a capo, a detta di don Napoli persone immorali o scriteriate, traviavano immancabilmente i numerosi ragazzi che li seguivano: «sempre sono o barba di vizj, o tali almeno che nella sola barba tengono il giudizio e il decoro» (Napoli, 1772, 11). E – cosa molto rilevante – questi «uomini fatti i quali si mettano alla testa della gioventù per consigliarla, per animarla, per assisterla all'impresa, per lo più hanno collo sposo qualche rancore» (Napoli, 1772, 11). Non i matrimoni anomali in sé, dunque, causerebbero le scampanate, ma equilibri, alleanze e annosi contrasti tra clan familiari e gruppi paesani divenivano il movente ultimo delle derisioni a una coppia di sposi, fatti oggetto di *vendetta* di una fazione ostile a quella a cui appartenevano:

È avvenuto in alcun luogo, che taluni caporioni del paese hanno con tutto lo studio e impegno possibile fatto rivivere un sì oltraggioso baccano stato abolito per forti insinuazione del Parroco, affine di riscattarsi (non avendolo mai potuto fare sicuramente in altro modo) di qualche considerabile aggravio, o vero o reputato, sopra il vedovo sposo [...] e se ne son gloriati essi medesimi, e i loro più stretti parenti. (Napoli, 1772, 61)

Al seguito di questi maturi scapoli, stimolati dalle dinamiche esibizioniste di gruppo nell'anonimato garantito dalla notte, i giovani contadini avrebbero perso il ritegno, facendosi maliziosi e intemperanti, distaccati dalla morale domestica ricevuta da genitori e nonni, o da apprendere col catechismo. Simili circuiti informali di socializzazione e acculturazione della gioventù maschile, sfuggenti al controllo ecclesiastico e alla morale ufficiale della Repubblica aristocratica di Lucca, ma anche ai capifamiglia contadini, finivano per coinvolgere nelle loro indecenti derisioni notturne tutta la popolazione rurale resa partecipe della gazzarra, che assorbiva con avida curiosità queste forme espressive, da cui solo pochi prendevano le distanze: «Sporcano tutto il corpo civile, di molti viziando

la semplicità, di altri molti corrompendo l'innocenza, di più altri irritando la libidine, e di tutti offendendo la delicatezza e il decoro» (Napoli, 1772, 26). In sostanza, a fare queste derisioni non sarebbero stati i portatori di una cultura largamente condivisa tra gli strati popolari, bensì dei marginali, la feccia più infima della società rurale, costituita da gruppi di giovinastri, traviati da alcuni uomini adulti di pessimi costumi e privi di morale. Solo in pochi passi del libro l'autore lascia trapelare che i valori e le forme di comunicazione su cui si basavano queste derisioni fossero propri dell'intera comunità rurale, comprese le stesse vittime della derisione. Gli bastava che le *Regole per le Classi di questa Diocesi*, introdotte pochi anni prima per orientare i parroci e confessori lucchesi, prevedessero che «per legge Civile ed Ecclesiastica è proibito sotto gravi pene il fare le Cembalate, o Scampanate» (Napoli, 1772, 258).

Scopo prioritario di questo prete non era capire un fenomeno che riteneva assolutamente depravato e di ispirazione diabolica, ma denunciarlo. Ne fece una descrizione approfondita e tentò di ricostruirne le origini storiche in modo tale da rendere inevitabile – da parte delle autorità religiose e civili, col sostegno delle accademie di letterati – una messa al bando di queste usanze, che giungesse davvero a radicarle. Per convincere i magistrati ad abbandonare ogni tolleranza verso consuetudini da bollare come barbare e da combattere con estrema risolutezza, don Napoli insinuò che da queste chiassate si insinuassero nel popolo il rigetto dell'ordine e lo spirito di ribellione: «di certo è tanto verisimile che quest'uso di scorbacchiar le seconde nozze sia stato adottato (giacché della primitiva origine ormai costa) dallo spirito di ribellione, quanto sensibilmente si oppone allo Spirito della Chiesa, e all'onestà» (Napoli, 1772, 248). Esse apparivano pericolose, perché spingevano all'eccesso: «dà nell'occhio l'irremissibile indegnità di tali bordelli, quantoche si fanno con un'estrema burbanza, soverchieria, e pervicacia, e portano così in fronte il Carattere più espresso, e caricato della temerità» (Napoli, 1772, 259).

Ciò che nelle norme consuetudinarie pareva funzionale a conservare un controllo sui comportamenti dei singoli e delle coppie di fidanzati o sposi, soprattutto riguardo alle nozze e alla sessualità, per evitare o limitare contaminazioni dell'onore o intrusioni esterne alla comunità, cominciò così a essere considerato a sua volta un grave elemento contaminante. Da strumento decontaminante, questa tradizionale liturgia delle comunità di vicinato venne completamente squalificata dai riformatori del costume, come una delle peggiori minacce disgreganti per la società e le famiglie, per il clamore e la brutalità con cui invadeva la sfera privata degli individui, tanto più con una maldicenza rituale e ogni genere di linguaggi irriverenti.

Per alcuni secoli, le nuove leggi scritte del diritto civile e di quello canonico stentarono tuttavia ad imporsi su queste inveterate consuetudini. Gli effetti delle proibizioni ufficiali si fecero ugualmente sentire: dal XVII e XVIII secolo divennero sempre più rari gli charivari diurni, e soprattutto le invasioni di case o la cattura di persone costrette a precedere i cortei dei giovani in pose umilianti, o cavalcando a ritroso degli asini. Sempre meno vi parteciparono giovani delle classi superiori e colte. In Italia, nel XIX secolo i folkloristi divennero i primi a condannare tali permanenze (De Gubernatis, 1869; Del Vecchio, 1885; Pola Falletti, 1995 [1937]; Pola Falletti, 1939-1943; Pola Falletti, 1953), seguiti da parecchi autori di letteratura regionalistica (Fincardi, 2005). I rituali di questa

tipologia diminuirono la loro frequenza e si fecero decisamente più clandestini, accentuando parecchio il proprio carattere anonimo; ma nelle aree che ho studiato si mantennero ugualmente fino alla prima metà del XX secolo nelle città e nelle aree di pianura, e talvolta sino al termine del secolo in aree di montagna. Tuttora diversi studenti mi segnalano rituali connessi a pratiche charivariche nell'area alpina e subalpina. Per verificare le lente riconversioni di questi rituali, ho potuto studiare o mettere a confronto i miei lavori con quelli vecchi e recenti di vari studiosi, in alcune regioni prossime all'Adriatico: Emilia, Bassa Lombardia, Romagna, Veneto, Trentino, Friuli, Venezia Giulia e Zara. Dopo una ricerca (essenzialmente attraverso fonti orali) condotta in collaborazione con numerosi folkloristi nella provincia di Reggio Emilia tra il 1986 e il 1987, ho potuto classificare i seguenti casi che portavano a uno charivari, qui presentati in ordine di frequenza di casi riscontrati: nozze tra due vedovi, nozze di vedovo, nozze di vedova, nozze di vedovi senza osservanza del lutto, nozze tra vecchi, nozze di vecchio, nozze di vecchia, sposi d'età sproorzionata, matrimonio di convenienza, fuga d'amore di ragazza, sposa con discussa verginità, nozze chiacchierate, nozze di celibe già padre, nozze di nubile già madre, più parti di ragazza nubile, ragazza o donna ritenuta immorale, generiche figuracce, separazione tra coniugi (fuga della moglie), fuga di moglie maltrattata, cessione al padre naturale di un figlio di coniuge defunto, seduzione di uomo sposato, seduzione con frode o magia, infedeltà coniugale della moglie, finta gravidanza, aborto, sospetta uccisione della moglie, data di nozze esageratamente protratta, separazione fidanzati, nozze con donna diversa dalla fidanzata, interruzione della cerimonia nuziale, turbamento di cerimonia nuziale, fuga d'amore fallita, percosse di una donna a rivale in amore, percosse alla moglie, omosessualità, sbruffonate, generici comportamenti disapprovati, abbruttimento per abituale ubriachezza, fuga di ospite, offerta d'amore respinta, suicidio simulato, incoerenza nel corteggiamento con l'immagine di sé (Fincardi, 1988). Premetto che la maggior parte degli charivari dovuti ancora a nozze tra vedovi era riscontrabile in comunità mezzadrili e contadine, mentre gli altri casi per lo più in aree a prevalenza bracciantile e operaia; comunque sempre, eccettuato in parte un caso, in ambienti non borghesi. Nel Polesine bracciantile della prima metà del XX secolo, dove era molto diffusa la convivenza tra coppie non sposate, è stata riscontrata la derisione rituale per donne che, dopo aver abbandonato la casa di convivenza, si umiliassero a farvi ritorno (Rigoni, Crepaldi, 2006). Tra la fine del XIX e l'inizio del XX secolo, in area emiliana, ho anche trovato sulla stampa o in archivi diverse notizie di charivari a sfondo chiaramente politico, o in un caso anche contro la propaganda di religioni eterodosse. Ricerche recenti sembrano confermare la tendenza delle pratiche tradizionali di derisione a condizionare le pratiche politiche in ambiente popolare (Baroncini, 2012a; Baroncini, 2012b)¹.

Nei secoli più recenti, lo charivari poteva scatenarsi pure se nel matrimonio i vicini avessero riscontrato irregolarità, quali infedeltà coniugali, maltrattamenti scandalosi di uno dei coniugi, o talora dei figli. Quando una famiglia o un suo componente si espone-

1 Importante il convegno europeo *Popular culture and protest repertoires in 20th century Europe*, tenuto nel maggio 2013 presso l'Istituto Universitario Europeo a Fiesole, i cui atti sono in corso di stampa a cura di Ilaria Favretto.

vano a chiacchiere, oppure assumevano in pubblico o in privato atteggiamenti ambigui o riprovevoli, pure quando non sottoposti ai clamorosi *charivari*, rischiavano comunque di ricevere in forma anonima, sempre di notte, segni convenzionali di pubblica disapprovazione, di cui tutta la comunità di vicinato veniva presto a conoscenza. Particolarmente esposte a tale rischio erano le ragazze. Se la tradizione orale prevedeva in genere una accurata codificazione di cosa potesse essere o no deriso, di fatto la percezione di uno scandalo e delle sanzioni che lo potevano condannare era negoziata caso per caso all'interno di una comunità, secondo i suoi equilibri del momento. In realtà, diversi altri scandali potevano esser denunciati attraverso tali rituali notturni, e dal XIX secolo divenne sempre più frequente una loro estensione anche al campo genericamente sociale e politico. I profondi mutamenti socio-culturali avvenuti nel XIX e XX secolo hanno trasformato drasticamente le modalità e il senso di tali rituali, oltre a ridurne notevolmente la frequenza; tuttavia, periodicamente alcune loro rievocazioni si presentano tuttora come strumento di protesta per minacce avvertite dalle diverse società.

Occorre aver presente una considerazione di fondo: al di là delle prese di posizione ufficiali delle autorità civili e religiose, o degli intellettuali, nei diversi paesi europei l'uso sociale delle rumorose derisioni notturne restò capillarmente diffuso fino almeno alla metà del XIX secolo e anche oltre. Che la cultura ufficiale biasimasse o cercasse di proibire lo svolgimento delle scampanate, le censure non comportarono una scomparsa di ciò che si proibiva. Anzi, alcuni degli storici sociali più autorevoli hanno mostrato come in Francia e Inghilterra le scampanate abbiano diffusamente messo a disposizione i propri linguaggi per alimentare nuove forme di protesta sociale e competizione politica. Per l'Inghilterra e il Galles, Edward P. Thompson ha mostrato come nelle competizioni elettorali le scampanate divennero presto un mezzo dei candidati per screditare gli avversari politici; poi col manifestarsi della protesta radicale popolare contro disagi economici e nuove legislazioni ritenute immorali, e infine con la crescita del movimento bracciantile o operaio, i linguaggi aggressivi della protesta si riproposero in modo ambiguo, con obiettivi e parole d'ordine politici, mescolati a un'espressività di tipo carnevalesco, e con mentalità cambiate, ma anche rivelatrici di molte permanenze di arcaismi (Thompson, 1991; Thompson, 1981; Conley, 1991; Hammerton, 1991; Jones, 1989; Bushaway, 1982). Secondo Thompson, i rituali di derisione notturna riguardavano per tradizione la vita domestica e familiare, o i comportamenti decorosi delle persone nella comunità, e si sarebbero politicizzati solo con la rivoluzione agrario-industriale: c'è in questa ipotesi una certa forzatura, dato che anche nel XVII secolo ci sono isolate testimonianze su usi politici di questi rituali da letterati come Traiano Boccalini e Ferrante Pallavicino. Pare però valida la sua valutazione che le derisioni notturne nel XIX secolo tendessero a perdere la propria vocazione essenziale a difendere l'ordine patriarcale, per diventare anche un momento di difesa sociale della comunità, soprattutto tra le classi lavoratrici sottoposte a perdite di precedenti garanzie economiche. In Francia era già in corso dalla metà del XVIII secolo uno strisciante utilizzo degli *charivari* nei conflitti politici municipali, che isolava e screditava diverse autorità dell'antico regime, per poi esplodere in forme di irruzione radicale dei nobili e del culto cattolico, nel 1792 e 1793 (Agulhon, 1968; Agulhon, 1979, 159–162; Vovelle, 1976, 13–54; Tilly, 1990; Bercé, 1985; Mastropasqua, 1976;

Ozouf, 1982, 121–150; Bonnain Moerdyk, Moerdyk, 1977; Faure, 1978, 89–126; Weber, 1989, 739–752). Un erudito legittimista illuminato pubblicò nel 1833 una dotta e spiritosa *Histoire morale, civile, politique et littéraire du charivari*, in cui presentò soprattutto la cronaca di continue scampanate a sfondo politico sobillate – contro autorità e notabili – dai repubblicani francesi nei due anni seguiti alla rivoluzione parigina del luglio 1830 (Dr. Calybariat, 1833; Gheno, 2008-2009). In Francia, clamorosi charivari politici continuarono a far parlare le cronache fino al Secondo Impero. Con dimensioni e aggressività molto inferiori, qualcosa del genere accadde in Baviera nei decenni centrali del XIX secolo (Hinrichs, 1981; Todd, 1978). La storia sociale sul manifestarsi di conflittualità popolari nell'Italia del XIX secolo ha individuato finora diversi casi frammentari in cui forme organizzate di scontro sociale passarono attraverso rielaborazioni dei linguaggi delle scampanate. Si possono ritrovare in tumulti anticlericali, come pure in derisioni fatte a dei parvenu acattolici, emancipatisi dagli antichi vincoli confessionali. Inoltre in tumulti contro notabili usurpatori di terre comunali nel Veneto, ma anche in derisioni di crumiri nelle nuove manifatture tessili del Biellese, oppure nei primissimi scioperi agrari padani, i cui cortei si muovevano e rumoreggiavano con minacce ritualizzate ed espressioni beffarde (Brunello, 1981, 11–13; Barozzi, 1983; Povoletto, 2000; Ramella, 1984, 227–237; Grimaldi, 1996).

Mentre le forme espressive delle ricorrenti proteste sociali del XVIII, XIX e XX secolo si rifacevano di frequente alle modalità di gridare allo scandalo tipiche delle scampanate, in Europa si diffuse la moda dei giornali satirici, che, in vignette e scrittura, dichiaravano di trasporre sulla carta stampata proprio i linguaggi critici e grotteschi delle scampanate, incorrendo spesso nei rigori della censura per ragioni politiche. Iniziò la serie, nel 1832, il quotidiano parigino *Le Charivari*, a cui dal 1841 si affiancò *Punch, or the London Charivari*. Entrambi acquistarono in breve tempo una fama internazionale, destinati a lunga e mutevole vita. Reclutarono per parecchi decenni le migliori penne satiriche, sia nel campo della grafica caricaturale, sia per i racconti e la cronaca d'attualità. Da tutti gli studiosi della vita intellettuale europea contemporanea vennero riconosciuti come le esperienze culturali fondanti la nuova concezione tipizzante dell'*humour* sia dei francesi che degli inglesi, con un corposo influsso anche in altri paesi europei e numerosi tentativi d'imitazione in altre nazioni. Da notare – in paesi cui fu preclusa dalla Restaurazione la possibilità di manifestare il minimo cenno di satira politica verso l'autorità dei sovrani assoluti e dei loro governi polizieschi e bigotti – che la ventata rivoluzionaria della *primavera dei popoli* del 1848 diffuse anche questa coscienza che – nei diversi linguaggi e nelle diverse tradizioni nazionali – le scampanate potessero essere prese a simbolo della satira sociale, anche rivolta ai poteri retrogradi. Non si è mai tentato un censimento di simili tentativi editoriali durante i mesi della grande ventata rivoluzionaria europea, ma anche a una ricognizione approssimativa si possono citare nella capitale austriaca il *Wiener-Charivari: Katzenmusik. Politisches Tageblatt für Spott und Ernst mit Karikaturen*; a Firenze lo *Charivari del popolano: rivista critica umoristica settimanale*. E persino in campo musicale non mancarono simili usi giocosi della musica discordante, in qualche occasione con esplicito richiamo alle scampanate in uso nei diversi paesi europei. La riflessione intellettuale sulle scampanate portò le élite intellettuali a tentativi

di ricodificare e in parte tradurre in immagini moderne e in rituali sublimati alcune delle tendenze aggressive e trasgressive presenti per secoli negli usi sociali. *Charivari* giornalistici o musicali restavano nell'ambito della cultura alta: richiami spiritosi a un'usanza che si sapeva sempre meno praticata nella società, provocazioni allegramente scanzonate, che non aspiravano particolarmente a divenire popolari, anche se, formalmente, a volte non disdegnavano di apparirlo.

Quando lo *charivari* si fece decisamente politico divenne ormai maturo il suo abbandono della dimensione notturna delle folle anonime, per giungere alla satira tramite scrittura riproducibile in serie. Il trasferimento simbolico dell'irriverenza delle ritualità rumorose delle compagnie tradizionali dei giovani alla carta stampata ebbe rilevanti conseguenze. Fu sicuramente in sintonia con la nuova morale borghese, che nel XIX secolo salvaguardava il diritto alla riservatezza degli individui nella loro sfera domestica. Portò inoltre la satira sociale sul piano astratto della scrittura e della grafica, mentre la sottrasse a una localistica fruizione comunitaria, e ne permise piuttosto una vasta diffusione, anche nazionale o perfino internazionale. Questa satira non rinunciò però alla tradizionale vocazione all'inversione simbolica, alla contaminazione e alla pubblica denuncia. Anche lo *charivari* che si faceva satira sul piano grafico comportò contaminazioni, perché rimase tipico della sua forma espressiva più incisiva, la caricatura, di riprendere i tratti identificativi di una persona, deformandoli in richiami ad animali, ortaggi o altro. La più nota delle immagini grottesche disegnate da *Le Charivari* fu il *re-pera*: caricatura irriverente del *re di luglio* Luigi Filippo d'Orléans, i cui funzionari di tribunale e polizia si esercitarono in continui sequestri e censure sull'impertinente gioiello, arrecandogli certo danni economici, ma allo stesso tempo molta fama.

DRUŠČINE MLADIH IN JAVNI UGLED ODRASLIH

Marco FINCARDI

Univerza Ca' Foscari v Benetkah, Oddelek za humanistiko, Dorsoduro 3484/D, 30123 Venezia, Italija

e-mail: fincardi@unive.it

POVZETEK

Avtor prikaže, kako so v tradicionalnih skupnostih starega reda družčine samcev imele nalogo, da z anonimnim nočnim zasmehovanjem naznanjajo pohujšljive zadeve. Ta zasmehovanja so bila na splošno zelo hrupna in zaznamovana z grobo teatralnostjo. Namenjena so bila opozarjanju na kršitve določenih običajnih pravil, zlasti pa patriarhalne morale, ki je obvladovala spolno in družinsko življenje, ter izbire pri zaroki in poroki. V resnici je bilo mogoče s temi nočnimi obredi objavljati tudi druge škandalozne zadeve. Od 19. stoletja dalje so se vse pogosteje pojavljali tudi na socialnem in političnem področju. Čeprav je ustno izročilo predvidevalo natančna pravila, iz česa se je mogoče posmehovati in iz česa ne, je bilo v resnici dojemanje nekega škandala in ustreznih sankcij stvar pogajanja znotraj skupnosti za vsak primer posebej, pač v skladu s trenutnim zdravim razumom. Korenite socialno – kulturne spremembe, ki so se dogajale v 19. in 20. stoletju, so močno vplivale na načine in smisel teh obredov. Poleg tega se je njihova pogostnost občutno zmanjšala; vendar občasno še oživijo nekatere njihove uprizoritve kot sredstvo protesta zaradi groženj, ki so jih občutile različne družbene skupine.

Ključne besede: charivari, skupine mladih, spolna zasmehovanja, agresivnost ljudskih obredov, ljudski satirični običaji, politična satira, satirični tisk

FONTI E BIBLIOGRAFIA

- Agulhon, M. (1968):** *Pénitents et francs-maçons de l'ancienne Provence*. Paris, Fayard.
- Agulhon, M. (1979):** *La République au village*. Paris, Seuil.
- Baroncini, E. (2012a):** «Quella musica barbara». *Linguaggi popolari nella Settimana rossa in Romagna*. *Memoria e ricerca*, 20, n.s. 39, 139–156.
- Baroncini, E. (2012b):** «Pedalanti eserciti»: la bicicletta nella Settimana rossa romagnola. *L'Almanacco (Reggio Emilia)*, 31, 59, 105–118.
- Barozzi, G. (1983):** La pentola e la rivolta. *Annali Istituto Alcide Cervi (Bologna)*, 5, 227–250.
- Bercé, Y. M. (1985):** *Festa e rivolta*. Cosenza, Pellegrini.
- Bonnain Moerdyk, R., Moerdyk, D. (1977):** À propos du charivari: discours bourgeois et coutumes populaires. *Annales ESC*, 32, 2, 381–398.
- Brunello, P. (1981):** *Ribelli, questuanti e banditi*. Venezia, Marsilio.
- Burke, P. (1980):** *Cultura popolare nell'Europa moderna*. Milano, Mondadori.
- Bushaway, B. (1982):** *By rite, custom, ceremony and community in England, 1700-1880*. London, Junction Books.
- Camporesi, P. (1973):** *Cultura popolare e cultura d'élite fra medioevo ed età moderna*. In: Vivanti, C. (ed.): *Storia d'Italia*. *Annali*, 4: *Intellettuali e potere*. Torino, Einaudi, 81–158.
- Castelli, F. (ed.) (2004):** *Charivari. Mascherate di vivi e di morti*. Alessandria, Edizioni dell'Orso.
- Conley, C. A. (1991):** *The unwritten law*. Oxford, New York, Oxford University Press.
- Corrain, C., Zampini, P. L. (1970):** *Documenti etnografici e folkloristici nei sinodi diocesani italiani*. Bologna, Forni.
- De Gubernatis, A. (1869):** *Storia comparata degli usi nuziali in Italia e negli altri popoli indo-europei*. Milano, Treves.
- Del Vecchio, A. (1885):** *Le seconde nozze del coniuge superstite*. Firenze, Le Monnier.
- Dr. Calybariat (1833):** *Histoire morale, civile, politique et littéraire du charivari depuis son origine vers le IV siècle*. Paris, Librairies de rue Vaugirard et Delaunay.
- Faure, A. (1978):** *Paris Carême-prenant. Du Carnaval à Paris au XIXe siècle*. Paris, Hachette.
- Fincardi, M. (ed.) (1988):** *Ricerca etnografica sulla cioccona*. *L'Almanacco (Reggio Emilia)*, 6, 12, 5–88.
- Fincardi, M. (2005):** *Derisioni notturne. Racconti di serenate alla rovescia*. S. Maria Capua Vetere, Spartaco.
- Fincardi, M. (2008):** *La satira notturna tra frastuoni plebei e rime aristocratiche*. *The Italianist*, 28, 1, 54–78.
- Fincardi, M. (2009):** *Il rito della derisione. La satira notturna delle battarelle in Veneto, Trentino, Friuli Venezia Giulia, Sommacampagna, Cierre*.
- Gheno, V. (2008-2009):** *Docteur Calybariat: Etienne Gabriel Peignot et les charivaris politiques de 1832 en France*. *Annali del Dipartimento di Studi storici dell'Università Ca' Foscari*, 9, 55–82.

- Ginzburg, C. (1989):** Folklore, magia, religione. In: Romano, R., Vivanti, C. (eds.): Storia d'Italia: I caratteri originali. Torino, Einaudi, vol. II, 603–676.
- Grimaldi, P. (1996):** Dal disordine all'ordine. Controllo politico e modelli religiosi in due ciabre di un paese di Langa. In: Grimaldi, P. (ed.): Tempi grassi, tempi magri. Torino, Omega, 107–121.
- Hammerton, J. A. (1991):** The target of rough music: respectability and domestic violence in Victorian England. *Gender & History*, 1, 3, 23–44
- Hinrichs, E. (1981):** Le charivari et les usages de réprimande en Allemagne. In: Le Goff, J., Schmitt, J.-C. (eds.): Le charivari. Paris, La Haye, New York, Mouton-Ecole des hautes études en sciences sociales, 304–306.
- Jones, D. V. (1989):** Rebecca's children. Oxford, Clarendon Press.
- Le Goff, J., Schmitt, J.-C. (eds.) (1981):** Le charivari. Paris, La Haye, New York, Mouton-Ecole des hautes études en sciences sociales.
- Mastropasqua, F. (1976):** Le feste della rivoluzione francese (1790-1794). Milano, Mur-sia.
- Muir, E. (2000):** Riti e rituali nell'Europa moderna. Milano, La Nuova Italia.
- Napoli, B. (1772):** Dei baccani che si fanno nelle nozze de' vedovi, detti volgarmente cembalate, o scampanate. Dissertazione teologica, e istoricocritica. Lucca, Marescandoli.
- Ozouf, M. (1982):** La festa rivoluzionaria (1789-1799). Bologna, Patron.
- Pola Falletti, G. C. (1939-1943):** Associazioni giovanili e feste antiche, IV. Milano, Bocca.
- Pola Falletti, G. C. (1953):** La Juventus attraverso i secoli, II. Milano, Bocca.
- Pola Falletti, G. C. (1995):** Le gaie compagnie dei giovani del vecchio Piemonte. Torino, Omega.
- Povolo, C. (2000):** Confini violati: Rappresentazioni processuali dei conflitti giovanili nel mondo rurale veneto dell'Ottocento: In: Da Passano, M., Mattone, M. et al. (eds.): La vite e il vino, Vol. II. Roma, Carocci, 1071–1111.
- Ramella, F. (1984):** Terra e telai. Torino, Einaudi.
- Rigoni, P., Crepaldi, C. (2006):** Il rumore rituale, batter marzo e tampelà. In: Rigoni, P., Crepaldi, C. (eds.): Ganzèga. Ritualità e alimentazione popolare nel Basso Veneto. Rovigo, Minelliana, 215–251.
- Thompson, E. P. (1981):** «Rough Music» et charivari. Quelques réflexions complémentaires. In: Le Goff, J., Schmitt, J.-C. (eds.): Le charivari. Paris, La Haye, New York, Mouton-Ecole des hautes études en sciences sociales, 273–283.
- Thompson, E. P. (1991):** Customs in Common: Studies in Traditional Popular Culture. New York, The New Press.
- Tilly, C. (1990):** La Francia in rivolta. Napoli, Guida.
- Todd, H. F. Jr. (1978):** Litigious marginals: character and disputing in a bavarian village. In: Todd, H. F., Nader, L. (eds.): The disputing process. New York, Columbia University, 86–121.
- Vovelle, M. (1976):** Les métamorphoses de la fête en Provence de 1750 à 1820. Poitiers, Paris, Aubier, Flammarion.

- Van Gennep, A. (1946):** Manuel de folklore français contemporain, tome I, partie II.
Paris, Picard.
- Weber, E. (1989):** Da contadini a francesi. Bologna, il Mulino.

“A PUNCIUTA”. NOTE SULL’IDENTIFICAZIONE E LA REPRESSIONE
DELLA MAFIA NELLA SICILIA DI ETÀ LIBERALE (1860–1880)

Francesco BENIGNO

Università di Teramo, Facoltà di Scienze della Comunicazione, Campus universitario di Coste Sant’Agostino,
via R. Balzarini 1, 64100 Teramo, Italia
e-mail: fbenigno@unite.it

SINTESI

In questo saggio mi propongo di analizzare la rappresentazione della mafia come setta nella sua fase originaria, il primo ventennio successivo all’Unità d’Italia. Di questo immaginario settario viene qui analizzato un frammento, quello della cerimonia di iniziazione, un rito che ha il suo punto culminante nella puntura di un dito nel novizio. La nascita di questo famoso rito viene qui legata al particolare clima degli anni settanta del XIX secolo e alle urgenze politiche che lo caratterizzavano. Tra esse, quella di trovare le prove che un raggruppamento di criminali costituisca una vera e propria «associazione di malfattori», nel senso delineato dal codice penale dell’epoca. Un passo avanti nella caratterizzazione del paradigma mafioso.

Parole chiave: mafia, crimine organizzato, ordine pubblico, polizia, classi pericolose

“A PUNCIUTA”. NOTES ON THE IDENTIFICATION AND PROSECUTION OF
THE MAFIA SICILY IN THE LIBERAL AGE (1860–1880)

ABSTRACT

In this essay I propose to analyse the representation of the Mafia as a secret society in its original phase, the first two decades after the unification of Italy. Of this imaginary it is analysed here only a fragment, that of the initiation ceremony, a ritual that has its climax in the prick of a novice’s finger. The birth of this famous ritual is here linked to the particular climate of the seventies of the nineteenth century and explained through the political urgencies that characterized this period. There is evidence of a governmental attempt to characterize a group of criminals as a true “associazione di malfattori” in the sense outlined in the Criminal Code of the time. A step forward in the identification of the Mafia’ paradigm.

Key words: mafia, organized crime, public order, police, dangerous classes

Queste brevi note si muovono nel solco della riflessione inaugurata dal sociologo Jeffrey C. Alexander, e che potremmo chiamare, con riferimento al titolo dell'edizione italiana di un suo libro, la *costruzione del male* (Alexander, 2006a; Alexander et al., 2006b). Con questa espressione, forse un po' arcana, ci si intende qui riferire ai codici che organizzano l'intellegibilità della vita collettiva e che sono continuamente riprodotti e modificati nelle pratiche dell'interazione sociale. Secondo Alexander questi codici hanno una struttura binaria, dispiegandosi tra sacro e profano, bene e male, amico e nemico, libertà e repressione. Si tratta di processi culturali di produzione di significato che rendono l'individuo non solo capace di orientarsi in quello che potremmo chiamare il «paesaggio culturale», ma che lo abilitano all'azione. E lo fanno, ci suggerisce Alexander, attraverso quello che lui chiama il «posizionamento simbolico», un codice tanto più potente ed efficace, osserva, quanto inconscio. Nel mondo postmoderno, egli osserva, le dichiarazioni fattuali e i racconti dell'immaginazione, la ricostruzione calligrafica della realtà e quella immaginifica, sono strettamente intrecciate attraverso narrazioni sociali che hanno come centro o meta la salvezza individuale e quella collettiva. È dunque cruciale il ruolo che gioca il male nella delineazione narrativa del reale ed è ovviamente per questa via che il racconto poliziesco d'ambiente urbano assume nell'immaginario collettivo quell'importanza che dopo Siegfried Kracauer (Kracauer, 1984) e Walter Benjamin (Benjamin, 1986), non può sfuggire.

Ciò detto, quando parliamo di configurazione simbolica occorre intendersi. C'è una ricorrente tentazione a vedere nei simboli delle strutture inconscie fisse, archetipe (e, va da sé, astoriche) dotate di un proprio autonomo potere numinoso. Contro questa visione immobilizzante, che si radica negli anni Trenta (quegli«anni bui» di cui scriveva famosamente Bertold Brecht) – gli anni della grande costruzione junghiana ma anche quelli della *Staatsymbolik* di Percy Ernst Schramm, è possibile, come si è cercato altrove di sostenere (Benigno, 2010; Benigno, 2013a), una lettura diversa, per così dire terrena e mobile dei simboli: intesi come grumi di significato animati, viandanti, conflittivi e non fissi e per così dire impalpabilmente posizionati nell'empireo; simboli perciò che vengono continuamente adattati e riadattati dai gruppi e dagli individui impegnati nella lotta per la significazione del mondo e quindi per la definizione dell'identità sociale. Il sottolineare la polimorfa capacità dei simboli e delle narrazioni che essi trascinano con sé (e di cui sono per così dire intimamente pervasi, o come usa dire, *embedded*) di attivare cariche empatiche (quella esperienza delle emozioni verso cui la storiografia nutre oggi un comprensibile anche se ambiguo interesse (Ferente, 2013) non vuol dire farne dei «motori immobili» dell'immaginario sociale, ma invece dei vettori che coagulano e consentono l'espressione dei processi di identificazione/repulsione (*feind/freund*) che organizzano l'appartenenza e il discrimine sociale. Dei vettori, per di più, mutanti, che sono tanto più longevi quanto capaci di adattarsi al nuovo, inglobando nelle proprie narrazioni inediti significati.

Dal punto di vista storico e non sociologico, sono però cruciali i processi di identificazione che quelle figure trascinano con sé, assegnando ai motivi simbolici, quasi come un'aurea, uno spazio e un tempo. Le costruzioni simboliche anche in questo mondo postmoderno che tutto mescola e sembra confondere, hanno cioè un radicamento particolare, un grumo di appartenenza, si fondano su esperienze che costituiscono ciò che Michael

Herzfeld definisce «intimacy» (Herzfeld, 2003), ovvero quel «nonsoché», quell'ineffabile intimità sociale che permette il riconoscimento. Le configurazioni simboliche tipizzate, in altre parole, possiedono un inconfondibile colore locale che rende possibile la loro presa identitaria, e quindi la loro stessa esistenza e riproduzione; sono per così dire «imbevuti» di un'atmosfera spazio-temporale unica, che conferisce loro un suo «marchio di fabbrica» o un suo *imprinting*. E le tracce di questo radicamento si ritrovano anche quando, come sorta di navicelle spaziali culturali, esse sono odiernamente proiettate nell'immaginario collettivo globalizzato.

Veniamo dunque alla configurazione cui voglio qui brevemente accennare: la rappresentazione della cosiddetta *mafia* in un tempo definito, quello delle origini, vale a dire il ventennio 1860-1880. Prima di tutto però occorre accennare al retroterra necessario di questa figura, vale a dire al tipo, simbolicamente connotato, della setta malefica e tenebrosa. È interessante come, in tempi recenti vi sia stato un ritorno di attenzione (che potremmo qualificare di postmoderno) per essa: un filone che da Dan Brown a Umberto Eco (Eco, 1988; Eco, 2010) ha riportato all'attenzione il tema risaliente della società segreta misteriosa e arcaica, malvagia e sfuggente; e ciò dopo un periodo di relativo appannamento, e pur con la luminosa eccezione del film *Rosemary's baby* di Roman Polansky del 1968 – tratto dal romanzo di poco precedente 1967 – di Ira Levin (Levin, 1969). La figura della società segreta o della setta congiurata ha però costituito un tratto decisivo della cultura europea del Settecento e poi dell'Ottocento, essendo un tratto stilizzato che rende conto delle maniere con cui si è strutturata sia la nuova tecnologia del potere (la massoneria) sia la politica dell'opposizione all'assolutismo (l'universo settario cospirativo). Il Novecento ha per larga parte ereditato questa tradizione, in modi che non si possono riassumere qui neppure per accenno, ma è certo che quando ci si riferisce all'idea di setta, e anche all'idea di setta criminale, non si può non pensare a questa tradizione e al rutilante universo di immagini e simboli che essa ha trascinato e trascina con sé.

Tra le sette che popolano l'immaginario collettivo italiano (e poi, a partire dalla seconda metà del XIX secolo, mondiale) la *mafia* è una delle più inquietanti e temibili: essa è infatti generalmente descritta come un'organizzazione potente, segreta e soprattutto pervasiva (si pensi all'immagine, poi anche televisiva, della «piovra»). Non è possibile in questa sede trattare delle varie teorie sulla natura della *mafia* e sull'evoluzione dell'atteggiamento della storiografia a riguardo, soprattutto a seguito della scoperta dell'esistenza dell'organizzazione denominata *Cosa nostra* da parte di Giovanni Falcone. Il famoso interrogatorio di Tommaso Buscetta, trascritto da Falcone a mano nel luglio 1984, contiene la famosa descrizione di «Cosa nostra», divenuta poi di senso comune: una società segreta composta da «uomini d'onore» organizzati in «famiglie», che si dividono il territorio, e dotata di un'istituzione di coordinamento, la famosa «cupola» che si riunisce periodicamente per dirimere i conflitti. Al contempo Buscetta, in uno dei primi interrogatori, dismette il concetto tradizionale di *mafia*, come inadatto a cogliere la realtà vera delle cose, definendo il concetto tradizionale di *mafia*, con voluto distacco, come *letteratura* (Arlacchi, 1995).

La mafia delle origini come letteratura, dunque, secondo Buscetta. E in effetti, se ritorniamo a quel secondo Ottocento che vede le origini del fenomeno mafioso non si può non

notare che, nella delineazione della setta segreta, misteriosa e terribile, di cui la *mafia* sarebbe incarnazione, il XIX secolo presenta un repertorio impressionante. Esso spazia dalla pubblicistica più direttamente politica, che si rivolge all'universo massonico e para-massonico, a quella più teorica, che riflette sui processi di politicizzazione indotti dalla rivoluzione francese (da De Maistre a Barruel) alla letteratura dei Misteri (da Sue e Balzac) e alle sue propaggini tarde (da Feval a Ponson du Terrail) alla nascita di un vero e proprio genere letterario (da Pierre Zaccone a Charles Williams Heckethorn) costituito dalla storia delle società segrete nell'evoluzione dell'umanità, repertori settari che iniziano col mondo classico e attraverso miriadi di organizzazioni esoteriche come i Templari e la setta degli Assassini, passano ai Thugs e alle moderne sette politiche, dai *Fenians* ai Carbonari. In breve, nel parlare di mafia delle origini dobbiamo tener presente che gli uomini dell'Ottocento vivevano immersi in un immaginario letterario o meglio politico-letterario che rappresentava quello che potremmo definire il loro orizzonte di comprensione: vale a dire quell'insieme di schemi di preconetti e di nozioni che – come ci ha insegnato Walter Lippmann – permettono di riconoscere e quindi di «vedere» le cose, di dare senso alla realtà. Non si tratta naturalmente solo di un'esperienza libresco ma di un vai e vieni, una dialettica tra esperienza e nozioni ricevute, tra quello che oggi chiameremmo *fiction* e *non-fiction* in cui l'immaginario plasma e orienta la realtà, si confonde e si mischia con le pratiche giudiziarie e con quelle poliziesche, e ne è continuamente modificato (Benigno 2005; Benigno 2011).

Ora se di questo orizzonte immaginario la setta malefica è una componente importante, e anzi decisiva, altrettanto lo è la delineazione dei membri delle «classi pericolose» come popolo. Vale a dire come un mondo sociale «altro» declinato, secondo l'impostazione romantica prevalente, come autonomo e cioè caratterizzato da stili di vita, regole di comportamento, tradizioni culturali e perfino una lingua (l'*argot*) sue proprie. In altre parole la delineazione romantica degli strati criminale come popolo (prima della scientificizzazione lombrosiana che tende ad attribuirlo al mondo della natura e prima anche della sua attribuzione all'universo storicistico, che ne fa un effetto del «ritardo» nell'evoluzione progressiva dell'umanità, un «avanzo di feudalesimo») serve a definire un «altro da noi» sociale che è necessario per separare le *classes labourieuses* dalle *classes dangereuses* (Chevalier, 1976). Mentre non deve sfuggire che ogni discorso sui criminali è nell'Ottocento un discorso sul popolo e sul suo potenziale eversivo. E che dunque anche il discorso sulla mafia delle origini è, in fondo, un discorso sul popolo siciliano e sulla sua terribilità sovversiva.

Se ci si chiede perciò cos'è il discorso sulla mafia nella Sicilia degli anni '60 e '70 dell'Ottocento bisogna concluderne che è essenzialmente un discorso sulla sovversione, e cioè sul turbamento dell'ordine politico. Il termine mafioso era usato sin dagli inizi degli anni '60 come un sinonimo siciliano di *camorrista* e come tale si ritrova nel titolo della commedia *I mafusi di la Vicaria* (Di Bella, 1991). È solo nel 1865 che invece esso inizia ad essere utilizzato come concetto astratto, diventa *mafia*. La prima volta che lo si incontra in un documento scritto è, com'è noto, nel rapporto di un prefetto della destra storica, Filippo Antonio Gualterio (De Vecchi, 1936) che può ben essere definito un prototipo di alto funzionario che interpreta quell'uso governativo e partigiano del governare dal quale tardivamente Silvio Spaventa – dopo esserne stato protagonista – prenderà le distanze. Per

Gualterio, che aveva una vera e propria predilezione per le sette e le congiure e che aveva messo in piedi un efficiente servizio di spionaggio personale, la *mafia* è infatti un'organizzazione politico-criminale che rischia di supportare e di riunire i nemici dell'ordine costituito: da una parte i repubblicani seguaci di Giovanni Corrao prima e di Giuseppe Badia poi, e cioè coloro che anche dopo Aspromonte continuavano a sognare un completamento dell'Unificazione attraverso la rivoluzione e l'istituzione della Repubblica; e dall'altra i clericali e borbonici nostalgici del passato regime. Gruppi contrapposti che si sarebbero messi insieme per abbattere il regime costituzionale di Vittorio Emanuele. È la tesi del complotto rosso-nero, che da allora avrà in Italia una lunga storia e che nel linguaggio novecentesco verrà poi ribattezzata come «convergenza degli opposti estremismi».

Dopo la rivolta di Palermo del 1866 la cosiddetta *mafia*, un'entità criminale organizzata in forma settaria e non ben definita, acquistò notorietà, divenendo uno dei termini chiave nel dibattito sull'inaudita insurrezione anti-nazionale di quella che era universalmente considerata la culla del Risorgimento, la «città delle grandi iniziative». Come già era accaduto a Napoli con la parola *camorra* (Benigno, 2013b), il termine *mafia* in Sicilia costituisce perciò nel ventennio postunitario un'espressione anfibia, che allude a un'organizzazione criminale che nessuno è in grado di definire con precisione ma al contempo è un termine che, entrando nel dibattito civile, indica comportamenti e attitudini che servono a squalificare l'avversario: *mafioso* diventa sinonimo di avverso al vivere civile e alle istituzioni ma anche di prepotente e di violento.

Come scriverà un testo del 1878, il primo che tratta di *camorra e mafia*, scritto dal giornalista e scrittore Angelo Umilta per presentare questi argomenti al pubblico francese:

Allorché per la prima volta queste due parole barbare sono state lanciate come due palle piene di materia esplosiva e deleteria nel dominio della pubblica opinione, la curiosità collettiva ne è stata vivamente eccitata. Ciascuno domanda al suo vicino che cosa queste parole possano significare. E da quando esse hanno fatto la loro apparizione nei dispacci da Roma, da Napoli e da Palermo la stampa è stata presa da una specie di febbre mischiata a sfiducia e ciascun giornalista si è creduto in dovere di offrire una definizione, che sovente è ben lungi dal soddisfare il lettore (Umilta, 1878).

L'anno prima, nel 1877 l'internazionalista siciliano Francesco Sceusa aveva scritto un libretto chiamato *Mafia ufficiale* in cui denunciava le manovre delle autorità che lo avevano fatto ammonire come *mafioso* allo scopo di impedirgli di svolgere la sua attività politica. Di fronte all'interrogazione parlamentare proposta da Giovanni Bovio, cui era dedicato il volume, nella tornata del 17 marzo 1877, il ministro dell'interno rispondeva recisamente che «i socialisti sono mafiosi in Sicilia, camorristi a Napoli, accoltellatori nelle Romagne» (De Clementi, 1984). In un altro libro di quegli anni (1880) di taglio clericale e reazionario e invero assai stravagante, la *mafia* viene considerata una società segreta massonico-repubblicana, una propaggine del mazzinianesimo, l'incarnazione del Grande Complotto (Vizzini, 1888).

Spesso la storiografia, di fronte a questa sfuggente e disturbante ambiguità semantica, infarcita di criminalizzazione e di folklorizzazione, è rifuggita dal prenderla sul serio e

ha assunto l'atteggiamento di colui che tenta di sceverare il vero dal falso, il grano dal loglio, l'atteggiamento genericamente prepotente da quello compiutamente criminale. Si è tentato così di studiare la storia del crimine organizzato al di là e in certo senso a prescindere dai discorsi che si fanno su di esso. Impostando, in questo campo di studi una maniera di procedere non ammessa in nessun altro campo della conoscenza storica ma invece assai praticata in sociologia: quella cioè di procedere per tipologie, per calchi idealtipici e andando poi a ritroso, col presente che aiuta a capire il passato. Una modalità che consente ovviamente di mettere, per così dire, la dimensione temporale tra parentesi: e di interpretare i «mafiosi» del XIX secolo attraverso quello che sappiamo dei *mafiosi* del Novecento, e spesso di quelli vissuti nella sua seconda metà, gli unici, tra l'altro di cui possediamo testimonianze dirette.

È possibile invece assumere un'altra posizione teorica, quella di chi indaga la confusione e sarei per dire la «contaminazione» dei discorsi, sapendo che non vi è una verità soggiacente ed originale che faccia da riferimento ad essi, l'esistenza di un Sacro Graal da ritrovare al di là dell'abbuffata retorica della contraddittorietà delle definizioni concorrenti e confliggenti; ma che assume invece la supposta esistenza del Sacro Graal, nel nostro caso di un'organizzazione segreta chiamata *maffia*, come uno di questi registri discorsivi tra gli altri: il terreno per appunto della configurazione mitica della setta onnipotente, tra letteratura dell'immaginario e prassi – politica, mediatica, giudiziaria, poliziesca – quotidiana.

Nel 1875 l'attività di indagine e di repressione delle forze di polizia nei confronti della criminalità siciliana si fa intensa. Prima nella borgata palermitana dell'Uditore e poi a Monreale vengono indagati e repressi dei gruppi di delinquenti che sembrano possedere più di un tratto in comune. Anzitutto si tratta di bande organizzate in forma di associazioni informali di mutua solidarietà, in possesso di una cassa in comune, di una gerarchia, di regole di comportamento, di capi. Niente di strano in verità essendo queste le modalità associative tipiche dei nascenti movimenti di organizzazione delle moderne società operaie e di mestiere, che, pur rimodellate secondo nuovi schemi ideologici e organizzativi riprendevano in buona sostanza le antiche tradizioni delle corporazioni artigiane e delle confraternite legate a specifiche attività su cui si erano poi innestate le tradizioni massoniche e carbonare (Lupo, 2011).

In un giornale palermitano del 1875 una corrispondenza da Terranova racconta dell'esistenza di una società operaia di mutuo soccorso che però non svolge in pratica tale funzione perché non ha denari per aiutare i soci: «è destinata piuttosto a servir a questo o quest'altro partito or per le elezioni comunali or per le politiche». Secondo il corrispondente questa società è soggetta all'influenza di soggetti esterni: «il consorte, il clericale, l'appaltatore, l'intrigante», insomma tutta una congerie, una *mafia*, che si infila nella società operaia per controllare gli effetti che la civiltà produce nelle menti «del muratore, del sarto, del calzolaio e dello stesso contadino» (La lince, 1875).

Le società di mutuo soccorso o quelle di stampo corporativo-monopolistico, spesso politicizzate e, dopo il 1874, pericolosamente inclini a fiancheggiare la sinistra, erano accusate di essere basi di attività della delinquenza organizzata mentre viceversa sino a questo momento i tentativi di scovare vere e proprie associazioni di malfattori erano cadute nel vuoto. Ora però le forze di polizia, grazie all'uso di delatori e infiltrati, vengono a

conoscenza di un rito che si ripeterebbe con strana somiglianza in molti di questi gruppi criminali. Si tratta di quello che è stato poi riscontrato, con varianti, nel corso del Novecento e fino ai giorni nostri e che è noto come la cerimonia di iniziazione della cosiddetta *punciuta*: grazie alla notorietà di questo rito il termine *punciutu* che significava un tempo tentato, toccato (per antonomasia toccato dal demonio) è divenuto sinonimo di affiliato.

Ma vediamo qualche testimonianza: il 22 ottobre 1876 il barbiere Leo Pellegrino di Caltabellotta depone davanti a vari agenti di pubblica sicurezza sull'esistenza di un'associazione di malfattori. Agganciato da tale Sebastiano Marsala il testimone sarebbe stato condotto nella casa di Don Vito Via dove vi erano altre persone che riunite in cerchio avevano proceduto al rito di affiliazione: «Marsala mi legò il dito indice della mano destra fortemente collo spago quindi mi forò la punta del dito stesso con uno spillone, asciugò il sangue con l'immagine di una santa bruciò poscia la santa stessa divise in due porzioni la carta bruciata e ne diede a me una parte. Dopo ciò tanto io che il Marsala abbiamo fregato la cenere nelle mani e quindi l'abbiamo gettata in aria». La testimonianza del Pellegrino confermava un'altra testimonianza rilasciata il 28 marzo 1876 da Domenico Intermaggio che raccontava negli stessi termini l'iniziazione e accusava le stese persone di far parte di una società segreta detta Oblonica (Di Menza 1878, II, 227).

Insieme alla scoperta del rito di affiliazione l'attenzione delle forze di polizia si concentra sulle parole d'ordine. Riti e segni di riconoscimento sono importanti perché stabiliscono l'esistenza di un'organizzazione che possa ricadere nella fattispecie giuridica della associazione di malfattori, un tipo di reato che prevede la costituzione di una banda criminale formata da più di cinque individui e dotata di una struttura organizzativa, di una gerarchia e di una condivisione degli utili derivanti dai reati. Anche qui l'attenzione è indirizzata a sorvegliare la somiglianza e ripetizione di questi segnali di riconoscimento. Secondo il procuratore Giuseppe Di Menza, uno dei protagonisti dei processi degli anni settanta ai gruppi delinquenziali siciliani: «La parola d'ordine è preceduta da un segno, il quale consiste nel portare la mano destra alla bocca. E quando la persona a cui la mano destra si dirige vi fa attenzione, allora il compare che vuole essere riconosciuto esclama: mi duole! – Che cosa vi duole? – il dente canino. Il riconoscimento è fatto, e i compari possono pienamente affidarsi gli uni sugli altri».

La ricerca affannosa di somiglianze tra le varie bande va contestualizzata. Essa si situa nel periodo che va dal 1874 al 1878, vale a dire nell'epoca del trapasso dalla destra alla sinistra storica. Attorno alla scoperta a Monreale di un'organizzazione criminale detta degli *Stoppaglieri* e della conseguente rivelazione (ad opera di una spia della polizia) di una derivazione della stessa a Bagheria, la banda detta dei *Fratuzzi*, si tenta di delineare la presenza in Sicilia di un'unica setta criminale-eversiva con varie ramificazioni, chiamata *mafia*. Il Ministero dell'interno, in cerca di argomenti per legittimare l'imposizione nell'Isola di leggi eccezionali in un contesto in cui la Sicilia con le elezioni politiche del 1874 veniva passando decisamente all'opposizione) inondava le prefetture con richieste di verifiche sui caratteri comuni delle varie bande. Ipotizzare un collegamento tra i diversi gruppi criminali identificati valeva a rafforzare l'idea dell'esistenza di un disegno sovversivo – in combutta con le sezioni dell'Internazionale e quindi la liceità dell'introduzione delle leggi eccezionali. Il punto aveva un'evidente rilevanza politica: il dibattito sulle leggi eccezionali, che

vedrà il governo prevalere a fatica, dopo un vero e proprio calvario parlamentare, costituirà il presupposto della caduta della destra storica, nel marzo del 1876.

Questa simbologia, che radica in tradizioni ecclesiastiche (i giuramenti concezionisti) e nella ritualità massonica e carbonara (l'uso dei pugnali) ha un significato comunque auto-evidente. Si veda il giuramento di un'altra di queste organizzazioni, la fratellanza di Favara: «giuro sul mio onore di essere fedele alla fratellanza come la fratellanza è fedele con me e come si brucia questa santa e questi pochi gocci del mio sangue così verserò tutto il mio sangue per la fratellanza, e come non può tornare questa cenere un'altra volta nel proprio stato, così non posso rilasciare la fratellanza» (De Luca, 1897, 437). Quel che occorre sottolineare qui è il preciso interesse delle forze dell'ordine per questi segni, in un contesto di scoperta della capacità poetica del popolo (sono gli anni in cui iniziano le ricerche di Giuseppe Pitre sulle tradizioni popolari) da un lato e di attenzione alla commistione tra criminalità e politica dall'altra. I segni, la simbologia, costituiscono poi – da un punto di vista giudiziario – la prova della possibilità di ricorrere a una precisa fattispecie di reato, quella dell'associazione di malfattori prevista dagli articoli 426 e 427 del codice penale: vale a dire, un'associazione criminale composta da più di cinque membri; che possieda in comune luoghi di ritrovo o di convegno e una divisione del bottino fra i soci, ma soprattutto che ubbidisca a uno stesso capo e abbia una propria gerarchia e proprie, strutturate regole di organizzazione.

La stessa Fratellanza di Favara è prima di tutto un'associazione di solidarietà dei lavoratori delle zolfare, che si chiamano tra loro fratelli e che dichiarano per loro scopo la Repubblica universale, parte di quel reticolo associativo che assumerà via via una più chiara impronta socialista e che sfocerà poi nella rivolta dei fasci siciliani (1891-1894). La setta cosiddetta degli *stoppaglieri*, considerata da Antonino Cutrera (un poliziotto che scriverà sul finire del secolo una sintesi delle conoscenze poliziesche sulla mafia) il tipo-modello delle associazioni a delinquere della mafia, è stata a lungo accostata a tendenze politiche (Cutrera, 1900, 118). Secondo il già citato procuratore Di Menza molti monrealesi pensavano e scrivevano (in denunce anonime) che gli *stoppaglieri* fossero una specie d'internazionalisti suscitando perciò l'ironia del procuratore:

Carlo Marx e compagni non hanno nulla di comune coi compari che distribuiscono tanto per capo il prodotto del sangue e delle rapine! [...] I compari non avranno lo appoggio di Carlo Marx e delle sue acute e pericolose teorie, ma hanno l'appoggio di numerosi ribaldi uniti dal giuramento e protetti dalle tenebre e dal mistero (Di Menza, 1878, II, 232).

La verità è che a quella data i discorsi sul crimine e i discorsi sulla politica sono inestricabilmente contigui e anzi commisti, se si vuole contaminati. Non solo. Commisti sono anche gli individui. Si prenda uno dei primi testi che denunciano l'esistenza di organizzazioni criminali che, avendo avuto un ruolo nel fiancheggiamento della cospirazione patriottica, rischiano di diventare ora (1864) strumento di reazione. Si tratta di un opuscolo scritto dal barone Niccolò Turrisi-Colonna, un patriota e proprietario terriero, membro di quell'élite siciliana che, pur muovendosi sul terreno monarchico-costituzionale, rima-

ne attaccata ai temi e ai miti del democratismo garibaldino (Turrisi Colonna, 1864). E prendiamo quell'individuo Antonino Giammona, che, *gabelloto* e commerciante di agrumi nella Conca d'oro, la storiografia ha individuato come il «tipo» del primo mafioso. Ebbene i due, lungi dal vivere lungo due trincee contrapposte, facevano affari ed erano certamente in rapporti, se non di amicizia, certo di conoscenza (Alfonso, 1875, 156-157).

Di più, a quella data, è impossibile prescindere dalle pratiche giudiziarie di definizione del criminale (quelle per cui proprio come la figura del *camorrista* è fissata dalla legge straordinaria Pica del 1863, quella del *mafioso* è stabilita dalla legge del 6 luglio 1871). In entrambi i casi queste figure criminali vengono introdotte per consentire, attraverso un processo di identificazione, di procedere alla repressione per via preventiva o amministrativa, attraverso la comminazione della ammonizione e, successivamente del domicilio coatto. Va inoltre osservato che non si possono trascurare poi le pratiche poliziesche di infiltramento, spionaggio, delazione o come si diceva allora *prevenzione* dei reati.

Ma torniamo per un momento alla setta degli *stoppaglieri*: l'opinione più accreditata al tempo la voleva fatta sorgere da un'iniziativa di tale Giuseppe Palmeri, fratello di Paolo Palmeri delegato di polizia di Monreale; questi avrebbe creato l'associazione degli *stoppaglieri* per opporre una nuova manovalanza criminale (una mafia giovane) a un'altra organizzazione esistente sul territorio e politicamente incontrollabile. Scriverà il giudice di Menza:

La polizia si fa coi confidenti. Che cosa sono i confidenti? Sono dei ribaldi e dei malandrini, diciamola schietta. Or bene, se i confidenti anziché dieci saranno cinquanta; se invece che starsene nel buio a fare la spia, si levino un po' per mostrare i denti in difesa del delegato e dell'ordine non è lo stesso e anche meglio ancora? Concessioni si fanno ai confidenti, concessioni si faranno ai giovani arditi della novella mafia. E in conseguenza di tutto codesto, ad opera della Polizia locale era già bella e rigogliosa una mafia novella e giovane, che, schierata in battaglia, venne ad opporre i suoi quadri alla vecchia mafia della contrada (Di Menza, 1878, 264).

Ancora una volta, linguaggi politici e criminali si mischiano. Gli *stoppaglieri* sono usati chiamano i loro avversari *scurmi fitusi*, vale a dire sgombri andati a male, ma anche *vittoriani*, vale a dire aderenti alla fazione moderata al governo: «E ci chiamavano infami e vittoriani, quanto a dire aderenti del governo di Re Vittorio» (Di Menza, 1878, 285-286). Appare evidente come alle ripetute tensioni tra il prefetto di Palermo e il suo delegato di Monreale corrispondesse una contrapposizione locale non solo, come era norma in tutti i paesi, tra due partiti, ma anche tra due gruppi «criminali», legati in vari modi alle forze politiche in campo.

Una ricerca relativamente recente vuole viceversa che l'accusa al fratello del delegato di pubblica sicurezza di Monreale, Paolo Palmeri di aver fondato la setta degli *stoppaglieri* fosse una montatura architettata in ambienti della questura per colpire quest'ultimo (Crisantino 2000). Nell'un caso come nell'altro, va comunque rivista l'idea corrente che la banda prototipo dell'organizzazione criminale siciliana per eccellenza (la *mafia*) nasca per germinazione spontanea nei bassifondi cittadini, germi nel ventre dei malfamati quartieri popolari di Monreale o di altri dintorni di Palermo. I criminali siciliani, come quelli parigini, non vivono in un mondo a parte ma attraversano lo stesso universo culturale e politico delle élites; di più, il medesimo universo dei loro persecutori, i giudici e

i poliziotti, e degli osservatori, viaggiatori, giornalisti e romanzieri; i cui diari, articoli e racconti offriranno, insieme ai processi e ai rapporti di polizia, non trascurabili materiali agli storici.

Il procuratore generale di Palermo Carlo Morena, richiesto dal prefetto Malusardi (mandato dal ministro dell'interno Giovanni Nicotera a dimostrare la capacità della sinistra storica di riuscire là dove la destra aveva fallito) di spiegare da dove venga quella strana fraseologia che costituiva un segnale di riconoscimento rispondeva così: «Cotale fraseologia coll'analogia mimica venne, se la cronaca è verace, inventata assai anni addietro nel carcere di Milazzo, e a renderla popolare nell'Isola concorsero, oltre un libro intitolato Vita e prodezze del bandito Pasquale Bruno di Bauso»¹, una canzone in dialetto siciliano nella quale si dice che colui il quale domanda: «che vi duole? Oltre le dita sul mento debba mostrarsi ... feddu, feddu ... coll'occhiuzzi in terra» (Fentress, Wickham, 1992, 193).

In conclusione queste brevi note propongono di reinserire lo studio della criminalità organizzata ottocentesca nel mondo che le è proprio: quello della politica ottocentesca, una politica sviluppatasi per decenni in forma eminentemente settaria; e quello della letteratura popolare dell'epoca, e in particolare della cosiddetta letteratura dei Misteri, questa letteratura che squaderna agli occhi del *bon bourgeois* le accattivanti brutture e le eccitanti intemperanze dei bassifondi popolari. Una visione di questo tipo, va da sé, punta a contestare l'idea che si possa costruire una tipizzazione storica del mafioso, più o meno sempre uguale a sé stesso a dispetto del tempo.

Torniamo dunque alle parole del ministro Nicotera, alla continua confusione del politico e del criminale. Di fronte a queste affermazioni gli analisti di oggi, storici e scienziati sociali, possono assumere due atteggiamenti distinti. Il primo, tradizionale, è quello di rifiutare tali affermazioni e considerarle l'effetto di processi di banale criminalizzazione, un portato di breve momento della retorica politica. In questa visione il sapere sul crimine (siamo qui alle soglie dell'imponente scientificizzazione del sapere criminologico prodotto a partire dall'apparizione de *L'uomo delinquente* di Lombroso – Lombroso, 1876) va distinto dalla sua utilizzazione politica, che è successiva e non ne intacca la tensione euristica dei processi conoscitivi, concepiti come distaccati dalle prassi giudiziarie e poliziesche.

Il secondo atteggiamento analitico è quello, che ho cercato qui di presentare: esso consiste nel non farsi intimorire dalla confusione dei linguaggi, dalla mescolanza del discorso politico, di quello letterario e di quello criminale, ma invece di penetrare ed indagare questa mescolanza; alla ricerca dei nessi, a volte non ovvi, che legano le trasformazioni discorsive alla congiuntura politica e ai processi (qui appena indicati più che analizzati) di individuazione, repressione, tipizzazione, folklorizzazione: quelli che connettono cioè l'immaginario, essenzialmente letterario, dell'epoca alle pratiche giudiziarie, poliziesche e in futuro sempre più medico-legali e che nell'insieme configurano l'utilizzazione del crimine nella sfera pubblica. Processi che, per la loro valenza performativa, non vanno scambiati per mere descrizioni dell'universo marginale e delle sue devianze ma analizzati come potenti vettori di costruzione delle identità collettive e dunque di parti non trascurabili della realtà sociale.

1 La nota del procuratore Carlo Morena sta in ACS, MGG, DGAP, b. 44, fasc. 558 "20", 3 marzo 1877.

"A PUNCIUTA". BELEŽKE O IDENTIFIKACIJI IN ZATIRANJU MAFIJE
NA SICILIJI V LETIH LIBERALIZMA (1860–1880)

Francesco BENIGNO

Univerza v Teramu, Facoltà di Scienze della Comunicazione, Campus universitario di Coste Sant'Agostino,
via R. Balzarini 1, 64100 Teramo, Italija
e-mail: frabenigno@gmail.com

POVZETEK

V eseju avtor poskuša analizirati predstavo mafije kot sekte v njenem izvirnem obdobju prvih dvajset let po združitvi Italije. V tem imaginarnem opisu sekte je tu razčlenjen le en segment, to je ceremonija iniciacije, ritual, ki doseže svoj vrhunec z vbodom v prst novinca. Začetek tega obče znanega rituala je tu povezan s posebno klimo sedemdesetih let 19. stoletja in s političnimi potrebami, s katerimi je bil obeležen. Med njimi je iskanje dokazov, da združevanje kriminalcev predstavlja dejansko "združbo zlikovcev", v smislu kot ga opisuje kazenski zakonik tistega obdobja. Korak naprej pri karakterizaciji mafijske paradigme.

Ključne besede: mafija, organizirani kriminal, javni red, policija, nevarni razredi

FONTI E BIBLIOGRAFIA

ACS, MGG, DGAP – Archivio Centrale dello Stato, Ministero di Grazia e Giustizia, Direzione Generale Affari Penali.

Alexander, J. C. (2006a): La costruzione del male: dall'Olocausto all'11 settembre. Bologna, il Mulino.

Alexander, J. C., Giesen, B., Mast, J. L., (2006b): Social Performance. Symbolic Action, Cultural Pragmatics and Ritual. Cambridge, New York, Cambridge University Press.

Alfonso, F. (1875): Trattato sulla coltivazione degli agrumi. Palermo, Pedone e Lauriel.

Arlacchi, P. (ed.) (1995): Addio cosa Nostra: i segreti della mafia nella confessione di Tommaso Buscetta. Milano, Rizzoli.

Benigno, F. (2005): Trasformazioni discorsive e identità sociali: il caso dei lazzari. *Storica*, 31, 7–44.

- Benigno, F. (2011):** Il ritorno dei Thugs: ancora su trasformazioni discorsive e identità sociali. *Storica*, 51, 97–120.
- Benigno, F. (2013a):** Parole nel tempo. Un lessico per pensare la storia. Roma, Viella.
- Benigno, F. (2013b):** L'imaginaire de la secte. Littérature et politique aux origines de la camorra (seconde moitié du XIX siècle). *Annales HSS*, 3, 755–789.
- Benigno, F., Scuccimarra, L. (2010):** Simboli della politica. Roma, Viella.
- Benjamin, W. (1986):** Parigi capitale del XIX secolo (a cura di R. Tiedemann). Torino, Einaudi.
- Chevalier, L. (1976):** Classi lavoratrici e classi pericolose: Parigi nella rivoluzione industriale. Roma, Bari, Laterza.
- Crisantino, A. (2000):** Della segreta e operosa associazione. Una setta all'origine della mafia. Palermo, Sellerio.
- Cutrera, A. (1900):** La mafia e i mafiosi. Origini e manifestazioni. Studio di sociologia criminale. Palermo, Reber.
- De Clementi, A. (1984):** Voce: Andrea Costa. In: *Dizionario Biografico degli Italiani*, 30. Roma, Istituto dell'Enciclopedia italiana Treccani.
- De Luca, F. (1897):** Favara. *Scuola positiva*, 7, 434–444.
- De Vecchi di Val Cismon, C. M. (1936):** Le carte di Giovanni Lanza, III. Torino, Miglietta, 202–204.
- Di Bella, S. (1991):** Risorgimento e mafia in Sicilia. I Mafiosi della Vicaria di Palermo. Cosenza, Pellegrini.
- Di Menza, G. (1878):** Cronache dell'assise di Palermo, voll. I-II. Palermo, tip. del giornale di Sicilia.
- Eco, U. (1988):** Il pendolo di Foucault. Milano, Bompiani.
- Eco, U. (2010):** Il cimitero di Praga. Milano, Bompiani.
- Fentress, J., Wickham, C. (1992):** *Social Memory*. Oxford, Balckwell.
- Ferente, S. (2009):** Storici ed emozioni. *Storica*, 43–45, 371–392.
- Herzfeld, M. (2003):** Intimità culturale: antropologia e nazionalismo. Napoli, L'ancora del Mediterraneo.
- Kracauer, S. (1984):** Il romanzo poliziesco: un trattato filosofico. Roma, Editori Riuniti.
- La lince (1875):** 8. 2. 1875, *L'Eco della provincia*.
- Levin, I. (1969):** *Nastro rosso a New York*. Milano, Garzanti.
- Lombroso, C. (1876):** *L'uomo delinquente*. Milano, Hoepli.
- Lupo, S. (2011):** *L'unificazione italiana. Mezzogiorno, rivoluzione, guerra civile*. Roma, Donzelli.
- Sceusa, F. (1878):** *Mafia ufficiale. Poche parole dell'ammonito Francesco Sceusa*. Napoli, Stabilimento Tipografico.
- Spaventa, S. (1910):** Sulla giustizia nell'amministrazione. In: Croce, B. (ed.): *La politica della destra*. Bari, Laterza, 53–105.
- Turrisi Colonna, N. (1864):** *Cenni sullo stato della pubblica sicurezza in Sicilia*. Palermo, Lorscheider.
- Umilta, A. (1878):** *Camorra e mafia. Notes sur l'Italie*. Neuchatel, James Attinger.
- Vizzini, A. (1888):** *La mafia*. Roma, tipografia Artero e compagni.

“COME UNA MONACA, SENZA LE DOLCEZZE DEL CONVENTO”.
L’AMBIGUA PUREZZA DELLA MAESTRA

Chiara SACCHET

Via IV Novembre, 51, 31010 Mareno di Piave TV, Italia
e-mail: chiara.sacchet@gmail.com

SINTESI

Il presente lavoro è un excursus nella letteratura italiana a partire dalla seconda metà dell'Ottocento, attraverso la figura della maestra elementare. Tale personaggio compare quale rappresentazione letteraria parallelamente alla fondazione della scuola elementare unitaria. Un'analisi delle caratteristiche comuni alla figura della maestra, dai personaggi deamicisiani fino agli esempi letterari del primo Novecento, è sia uno specchio delle condizioni di vita e di lavoro degli insegnanti primari, sia uno strumento di indagine su quali fossero i significati attribuiti al primo lavoro intellettuale femminile. Le maestre ci vengono sempre presentate come deboli, ammalate, la loro figura è spesso legata all'ambito erotico: risulta pertinente leggerle in un'ottica di contaminazione, sia dal punto di vista dei rapporti tra classi sociali che in un'ottica di genere. La conclusione del lavoro propone un confronto con testi di matrice autobiografica, diari o memorie poi pubblicate. Tali scritti rovesciano il punto di vista: la maestra è narratrice della propria esperienza. In tal caso permangono le condizioni di lavoro e le difficoltà, anche dal punto di vista della scomodità del ruolo attribuito, ma vi è una riappropriazione e un rovesciamento; alle difficoltà oggettive e alla "pericolosità" sottesa al lavoro si aggiunge un elemento di comprensione. Si sposta il punto di vista sull'avvenuto incontro, sulla capacità di affrontare le difficoltà e vincere i sospetti, svolgendo appieno il proprio mestiere.

Parole chiave: maestra, scuola elementare italiana, insegnamento elementare, lavoro intellettuale femminile, Scuola Normale

“AS A NUN, WITHOUT THE PLEASURES OF THE CONVENT”.
THE AMBIGUOUS PURITY OF THE TEACHER

ABSTRACT

The present work it's an excursus into the Italian literature from the second half of 19th century, through the figure of the elementary teacher. This character appears in literature simultaneously to the foundation of the united Italian school. The analysis of the common features of this figure, from the first characters of De Amicis' books, to the examples of the early 20th century, both mirrors the real condition of life and work of the

elementary teachers, and underlines the meanings associated to the figure of the feminine teacher, the first women intellectual job. Teachers are always presented as weak and poor (as actually they were), and their figure is often linked to the erotic sphere: it is for this reason relevant the category of contamination, both from a social and a gender point of view. The conclusion of the work is a comparison between other autobiographical texts, memories or diaries that were published, written by teachers. These writes overturn the point of view: the teacher is narrating her own experience. So, working conditions are still hard, the idea of being perceived as someone "contaminating/contaminated" is still present, but there is a re-appropriation: teachers positively deal with material difficulties and suspects, and they do realize a real encounter with students and people. They underline their abilities on doing a work they're proud of.

Key words: elementary teacher, Italian elementary school, teaching, intellectual women job, Normal school

La figura della maestra appare, nella letteratura italiana, nella seconda metà dell'Ottocento. All'indomani, cioè, dell'istituzione della scuola elementare, sancita dalla legge Casati poco prima dell'unificazione. La comparsa del personaggio letterario è cioè sostanzialmente contemporanea all'apparire, nelle molte scuole cittadine e rurali da poco istituite, di reali maestre, dei cui destini la letteratura rende una veritiera descrizione.

La Pessenda non potendo aspettare il concorso, ha subito accettato il posto di maestra rurale, comune di Olevano, nel Cilento, con cinquecento franchi l'anno di retribuzione. Nel grave freddo di due anni fa, non aveva potuto ottenere una indennità per il fuoco in casa, dopo avere invano scritto più volte all'ispettore scolastico e al provveditore, per qualche sussidio, la madre le si è ammalata di bronchite e le è morta. Nell'anno seguente, il comune di Olevano, avendo dovuto sopportare qualche spesa maggiore nel bilancio, ha diminuito di cento lire la retribuzione della maestra elementare; la Pessenda è rimasta, contentandosi di quello, in mancanza di meglio, visto che non vacavano altri posti di maestra rurale e che i concorsi in città si facevano sempre più difficili. Nell'ultima estate la Pessenda non ha usufruito delle vacanze, non avendo forse mezzi per recarsi in Piemonte; nell'agosto è stata presa dal tifo petecchiale, che è stato mal curato dal medico condotto. Essendosi nel paese

1 La legge Casati, del 13 novembre 1859, è il primo ordinamento legislativo comune che regola l'istruzione: «proclamata nel regno di Sardegna e nella Lombardia da pochi mesi sottratta all'Austria, poi dopo l'Unità via via – ma con forti difficoltà e ritardi- estesa a tutto il territorio, riordinando la nostra istruzione dalle primarie all'università, aveva istituito per alunni dai 6 anni in su una scuola elementare gratuita in due bienni di I e II grado; il biennio di I grado era obbligatorio per tutti dai 6 anni di età, in località con almeno 5 obbligati; l'altro di II grado come corso superiore soltanto in Comuni con popolazione maggiore di 4.000 abitanti e ovunque con almeno 50 iscritti» (Santoni Rugiu, 2006, 45).

diffusa la voce che la sua malattia era contagiosa, ella è stata abbandonata da tutti, anche dalla contadina che veniva a fare i grossi servizi; quindi non si può bene accertare il giorno della sua morte, avendola poi ritrovata quasi nera, sul letto, in una stanza senza mobiglio, con le finestre aperte e un lume spento, per terra, in un angolo. (Serao, 1889, 983)

Il drammatico racconto della breve vita della maestra Pessenda, ci introduce appieno nella tematica della rappresentazione delle vicende delle maestre, in particolare delle maestre rurali, nella letteratura dall'Ottocento in poi. È una rappresentazione la cui analisi risulta particolarmente pertinente in termini di contaminazione, sia per il modo in cui tali figure letterarie appaiono (e scompaiono presto) sia per i significati che a tale presenza sono sottesi.

La storia di Pessenda appartiene alla conclusione di un racconto di Matilde Serao, *Scuola normale femminile*, ispirato alle reali vicende delle compagne di scuola della giornalista, dei cui spesso tragici destini Serao aveva già scritto in un articolo, *Come muoiono le maestre*². Sembra, a scorrere la casistica di quanto successo alle giovani ragazze, che il mestiere di maestra sia un mestiere contaminante, in molteplici modi ma, prima di tutto, dal punto di vista della salute: «essendosi diffusa nel paese la voce che la sua malattia era contagiosa, ella era stata abbandonata da tutti» (Serao, 1889, 983). Il *topos* della maestra debole di salute, ammalata, ricorre nella letteratura dall'Ottocento con grande frequenza, a partire da *Cuore* di De Amicis, nel quale «le maestre, come i maestri, [...] sono spesso tristi e sofferenti, insidiati dalla malattia, per lo più poveri, con familiari a carico» (Bini, 1989, 334). La maestra di Enrico è, infatti, «sempre quella, piccola, col suo velo verde intorno al cappello, vestita alla buona e pettinata male, ché non ha tempo di rilassarsi, ma un poco più scolorita che l'anno passato, con qualche cappello bianco, e tosse sempre» (De Amicis, 1996c, 15). La madre di Enrico la interroga sulla propria salute:

Mia madre gliel'ha detto: – E la salute, cara maestra? Lei non si riguarda abbastanza! – Eh, non importa, – ha risposto, col suo sorriso allegro insieme e malinconico. [...] Povera maestra, è ancora dimagrata. Ma è sempre viva, s'accalora quando parla della sua scuola. [...] O mia buona maestra, mai, mai ti scorderò. (De Amicis, 1996c, 15)

Ma l'essere cagionevoli e lo scegliere un destino di malattia cominciano già nella formazione all'insegnamento, con le interminabili e pesanti ore di lezione della scuola normale, in particolare nel temibile terzo anno.

È sempre Serao a descriverlo «quel lungo sacrificio di tre anni, andando a letto tardi per studiare, levandosi presto quando s'aveva voglia di dormire, uscendo con la pioggia, col freddo, con l'umido, senza ombrello, senza mantello, con le scarpe sottili, con la tosse, mangiando poco, risicando il soldo per comprare i libri e rinunciando a un cappello per avere una scatola di compassi» (Serao, 1889, 978). Il tutto per cosa? È una nobile signora «dal cervello meschino e dal cuore inerte» (Serao, 1889, 972), venuta a controllare

2 Il Risveglio educativo, 4 luglio 1886, Serao, M.: Come muoiono le maestre (Bini, 1981, 1216).

l'operato delle ragazze, a ricordarlo: «Sulla porta, la marchesa pronunziò un fervorino, ricordando a quelle fanciulle che la loro triste condizione le obbligava a fare le maestre, che non avessero la superbia di credersi indipendenti e libere» (Serao, 1889, 973).

È il mestiere che mina la salute delle giovani donne che decidono di intraprenderlo e, a ricompensa di un lavoro già dipinto come ingrato, pare che persino i bambini abbiano maggiore considerazione dei maestri uomini che delle maestre, e dell'affetto sentito per queste ultime provino persino vergogna.

Ma almeno i bimbi le si affezionano? – le ha detto mia madre – Molti sì – ha risposto – Ma poi finito l'anno, la maggior parte non ci guardan più, quando sono coi maestri, si vergognano quasi di esser stati da noi, da una maestra. Dopo due anni di cure, dopo che s'è tanto amato un bambino, ci fa tristezza separarci da lui, ma si dice: – Oh di quello lì sono sicura, quello lì mi vorrà bene. – Ma passano le vacanze, si rientra alla scuola, gli corriamo incontro: – O bambino bambino mio! – E lui volta il capo da un'altra parte. (De Amicis, 1996c, 29)

Ma c'è un'altra questione che, quantomeno nella letteratura dell'Ottocento, pare indissolubilmente legata alle vicende/vite di questi personaggi. È la questione erotica: le maestre sono dei corpi, corpi di giovani donne spesso sole, che rischiano di contaminare o essere contaminate nell'ambiente in cui si trovano inserite per lavoro. All'inizio delle loro storie vi è spesso uno spostamento, per andare ad insegnare in disagiati sedi di confine.

Le maestre rurali sono, nell'elenco delle compagne di Serao di cui prima, le più sfortunate, quelle che non hanno passato il concorso che garantisse loro il posto in una scuola di città, o che per motivi economici si sono viste costrette ad accettare di insegnare nelle scuole di campagna. Quando le maestre si trovano sole, a vivere in locali fatiscenti adiacenti o nella scuola stessa, o ancora qualora si trovino ad insegnare nelle scuole serali, a persone adulte, ecco che raggiungono il grado massimo del loro potenziale di contaminazione. Si realizza così un doppio campo di tensione: da una parte la possibilità, e il conseguente pericolo, per una donna sola di venire contaminata, dall'altra l'accettazione di un ruolo lavorativo che pare sottendere a una certa disponibilità: le maestre sono pertanto oggetto di attenzioni da parte del sindaco, del potente di turno, del medico condotto.

Ad una connotazione sessuale del proprio ruolo si contrappone, quale antidoto, una purezza monacale, un destino di solitudine che si accompagna a trascuratezza nell'aspetto, abbandono da parte dei propri innamorati, abbandono anche da parte dei propri cari. In un racconto di Carola Prosperi una maestra, che ci viene presentata come «una ragazza anziana, vestita di nero, magra e scialba, col volto avvizzito e lungo, fisso in un'espressione di fredda e abituale malinconia» (Prosperi, 1919, 71), per difendersi dalle continue richieste di denaro della famiglia, a cui non sa opporre un rifiuto, decide alla fine di accettare la richiesta di matrimonio di un vecchio vedovo. Paola, questo il nome della donna, subisce lo scherno del fratello:

Il cuore della zitella trasalì a quella ferita nuova e sentì ravvivato il bruciore di tutte le ferite antiche. Chi aveva stabilito, alla sua nascita, che il suo destino dovesse essere

rinunzia, umiltà e sacrificio? Aveva pagato il fio di essere nata virtuosa e savia, tra gente senza scrupoli, dispotica e temeraria, che apprezzava soltanto l'ozio e i piaceri della vita; e quando la casa, peggio di una barca che fa acqua da tutte le parti, era stata lì lì per sfasciarsi, ella sola si era rassegnata a partire. (Prosperi, 1919, 71)

In seguito al matrimonio viene disconosciuta dalla famiglia, e di lei si dice che «fu morta al mondo, come una monaca, senza le dolcezze del convento; come una sepolta, senza le dolcezze della tomba» (Prosperi, 1919, 82). Per difendersi dalle calunnie, e difendere la propria purezza, la propria non contaminazione, le maestre arrivano ad uccidersi: lo fanno gli analoghi personaggi letterari, ma questo accade anche nella cronaca. È emblematico l'episodio di Italia Donati, maestra toscana che si suicida, il 1° giugno 1886, lasciando una lettera scritta al fratello in cui prega che le venga eseguita un'autopsia che dimostri la sua illibatezza, per non poter più tollerare le calunnie dell'intero paese, in seguito agli apprezzamenti del sindaco, presso la cui abitazione risiedeva, in mancanza di altre strutture attigue alla scuola.

Il caso scosse le coscienze, e sollevò un problema che era ben presente nella vita di molte delle maestre che uscivano dalla scuola normale. Ragazze che si recavano a lavorare lontano da casa, senza alcuna protezione simbolica offerta dal loro lavoro, e di cui la letteratura sembra fare una sottile ma tagliente ironia, facendole passare, qualora non cadano in errore, da «bambine grandi» a «ragazze anziane», monache «senza le dolcezze del convento». Vittime sempre della propria pericolosa sensualità, che non è mai agita consapevolmente ma sempre subita, sia che si scelga di viverla sia di rinunciarvi completamente.

De Amicis ci riassume efficacemente, attraverso le parole di un ispettore scolastico, quale dovesse essere lo stato della questione, quali e quante le inquietudini che le maestre, libere di girare per la città, dovessero provocare nei legislatori e detentori del decoro:

Si figuri il da fare che c'è a invigilare delle centinaia di signorine, la più parte delle quali son giovani, molte... anche troppe, belline, vivaci, moltissime indipendenti, sparpagliate per una grande città, nei sobborghi, a due, a tre miglia fuor dalla cinta. Si fa il possibile, certo, come vuole il decoro. Ma, insomma, non possiamo avere un corpo di polizia per i corteggiatori delle maestre. [...] Ci son delle personcine che ci fanno disperare, anche senza loro colpa, per colpa di madre natura, che le ha fatte come sono, che attirano gli occhi. [...] Certo, sarebbe molto più facile dare informazioni d'un maestro. In questo caso non si tratta che di dire: è un galantuomo o no, è monarchico o è repubblicano, ha o non ha debiti, beve o non beve. Io li ho tutti in mente, domandi pure... ma come si fa per le maestre? Come si fa? È una cosa complessa, è un argomento... spinoso. (De Amicis, 1996a, 426-427)

Non ci si lasci ingannare dall'ironia di questo brano, ironia e leggerezza che effettivamente pervadono tutto il racconto *Amore e ginnastica*, da cui è tratto. Si tratta di questioni terribilmente serie. Ed è proprio *Fra casa e scuola: bozzetti e racconti* (1892c) a presentarci due personaggi di maestre emblematici, per molti versi diametralmente op-

posti. L'una, la maestra Pedani, è una maestra di ginnastica fuori dal comune, che spicca e stona nell'affollato *corpus* di insegnanti di De Amicis. Già presente nel *Romanzo di un maestro*³, è a lei interamente dedicato il racconto *Amore e Ginnastica*:

Già, madre natura l'ha fabbricata per quello: le ha dato le proporzioni scheletriche più perfette che io abbia mai viste, una cassa toracica che è una meraviglia. L'osservavo giusto ieri nella rotazione del busto, che faceva per esperimento. Ha la flessibilità di una bambina di dieci anni! E mi vengano a dire i signori estetici che la ginnastica sforma il bel sesso! Quella maneggia i manubri come un uomo, e ha il più bel braccio di donna, se lo vedesse nudo, che si sia mai visto al sole. (De Amicis, 1996a, 379)

E di lei, ancora:

Usciva un giorno con il cappellino sbieco, un altro col cappotto sbottonato o con gli stivaletti da casa, camminava a passi troppo lunghi, si lasciava sfuggire delle note di voce maschile che facevano voltare la gente stupita, e pronunciava una erre quadruplicata che dava lo stridore d'una raganella. Ma invano. Tutti questi difetti e anche il nasino finto scomparivano nella bellezza poderosa e trionfante del suo corpo giovanile di guerriera. (De Amicis, 1996a, 390)

Il racconto è permeato di un'ironia gentile, che secondo Calvino è «di un garbo, una misura, una civiltà veramente rare, priva di complicità ma piena di comprensione umana»⁴, ed è altresì «un bel racconto dove l'amore si manifesta senza drammi ma solo con sussulti dell'anima e dei sensi giovanili e senili [...]. Le sole sofferenze sono quelle passeggero per l'innamoramento respinto e infine accettato, anzi conquistato dall'energica ginnasta: ma ancora una volta troviamo l'accostamento fra condizione della maestra, amore, sesso» (Bini, 1989, 337). E l'eroticismo gioioso e a tratti audace che pervade *Amore e Ginnastica* si rovescia in un racconto della medesima raccolta, che vede protagonista un'altra maestra emblematica, Enrica Varetti. Racconto quanto mai torbido, *La maestrina degli operai* è la storia di Enrica, figlia di un maggiore morto a Custoza, vissuta fino ai diciott'anni in collegio, che si ritrova ad insegnare in una scuola popolare serale a Sant'Antonio, periferia di Torino. La ragazza che «sui ventiquattro anni, benché alta di statura, ne dimostrava diciotto; era esile, aveva un corpo gentile di fanciulla adolescente, il viso d'una bianchezza latteata e d'una minutezza di lineamenti da bambina, e una piccola bocca scolorita, da cui usciva una voce debole e dolce di malata» (De Amicis, 1996b, 508).

La ragazza si chiede quale autorevolezza potrà avere, insegnando ad una quarantina di uomini e ragazzi di età diverse. Il fulcro narrativo della vicenda è il tragico innamoramento di uno dei ragazzi, un piccolo criminale di quartiere, per la maestra; Enrica è terrorizzata dai comportamenti del ragazzo e dai sospetti che sulla sua condotta possono ricadere, e tutta l'atmosfera della classe è turbata dalla presenza fisica della ragazza, che attira

3 La stesura de *Il romanzo di un maestro* è lunga: cominciata molto presto, viene interrotta per *Cuore* (1886), successivamente ripresa, e il romanzo verrà pubblicato da Treves nel 1890.

4 L'introduzione si trova in Calvino, 1981, VII.

sguardi «senza posa dal viso ai piedi e dai piedi in su» (De Amicis, 1996b, 530), e sembra scomparire dietro la propria bellezza, e farsi ogni giorno più avvenente e più ammalata. Il racconto si conclude tragicamente, con la morte dell'innamorato, parzialmente redento da un bacio in fin di vita della ragazza, e vi alberga un senso di sconfitta, che sembra sancire un fatale distacco tra il mondo borghese della ragazza, e quello condannato alla miseria del popolo. La breve distanza, che però appare incolmabile, tra la scuola e l'osteria.

Vorrei tuttavia ritornare al significato qui attribuito alla parola contaminazione: contaminazione è, in questa accezione, l'esito di un contatto deviato, in cui è implicita, o viene ravvisata, una pericolosità. Contaminazione si ha infatti solo nel caso vi sia un contatto, che è altresì condizione primigenia del mutamento, esattamente ciò di cui si ravvisa la pericolosità. E di che tipo di mutamento/ movimento si ha paura, cosa crea o potrebbe creare la "contaminazione da maestra"? Credo vi siano tre ordini di ragioni. Innanzitutto un mutamento di tipo fisico, uno spostamento, e la maestra è elemento disturbante soprattutto quando si muove, quando entra in contatto con un ambiente che non le appartiene, in cui è straniera, un *outsider*. La prospettiva di estraneità fisica si esprime spesso in un'incomunicabilità anche linguistica, ed è il primo tra i fattori di contaminazione della giovane insegnante.

Altro elemento è quello del contatto tra classi sociali. La giovane di buona famiglia, quantomeno minimamente istruita, senza tuttavia dimenticare che «si può supporre che il maestro o la maestra "mediocre o meno che mediocre" fosse una persona appena alfabetizzata, per lo più impegnata in un paese o in una borgata, che da anni non leggeva un libro, tagliata fuori da ogni contatto con la vita culturale, [...] chiusa in stanze malsane con decine e decine di alunni di tutte le età» (Bini, 1981, 1209), che entra in contatto con una classe sociale a cui non appartiene, con cui normalmente non comunicherebbe, rappresenta un contatto/ contaminazione tra classi che è percepito come pericoloso. Si ricordi, a questo proposito, quanto scrive Raffaele Garofalo, in un rapporto intitolato *La criminalità in Italia in rapporto all'educazione del popolo* (1896), «gli insegnanti sono spostati, malcontenti, genii incompresi, i quali, non potendo raggiungere i loro ideali sognati nelle scuole normali e dovendo annoiarsi ne' paesi a insegnare la grammaticetta, si vendicano col promuovere il socialismo, coll'insegnare cose che offendono la morale e la religione». Se vale per i maestri al maschile, questo è altrettanto vero per le maestre.⁵

5 Si ricordi a questo proposito la vicenda della maestra Rita Majerotti, da lei narrata nel racconto autobiografico *Pagine di vita*, pubblicato a puntate su *La difesa delle lavoratrici*, dal 1913 al 1915, poi ripubblicato come *Il romanzo di una maestra*. Rita nasce nell'agosto del 1876 in Veneto, a Castelfranco. Figlia di un maestro di idee socialiste, garibaldino, e di un'aristocratica di origine austriaca, decide di seguire la carriera del padre, diplomandosi alla scuola normale e diventando maestra. Partecipa attivamente alla vita del partito socialista prima, comunista poi, ricoprendo in entrambi ruoli di dirigenza. In seguito ad una dolorosa vicenda familiare, il matrimonio riparatore con un uomo violento, riflette e scrive molto in riferimento alla condizione femminile, anche all'interno del partito socialista. Si trasferisce a Bari, ma non smette mai di fare l'insegnante, malgrado l'ostilità che le viene riservata dalla dirigenza scolastica per le sue posizioni pacifiste e anticlericali. La persecuzione diviene ancor più serrata con l'affermazione del fascismo, costringendola ad interrompere la propria professione e trasferirsi in Francia. Si veda a questo proposito Majerotti, 1995. Un'altra celebre maestra socialista è Alda Costa, ferrarese, nata nel 1876, morta nelle carceri fasciste di Copparo nel 1944; della cui vicenda si occupa, pur in termini romanzescamente

A cui si aggiunge, infine, una terza variabile di contaminazione come cardine del mutamento, la variabile di genere. Una donna sola, elemento contaminante o a rischio contaminazione, dei cui esempi letterari abbiamo fin ora discusso, è un elemento di pericolosità. Qualora il contatto generasse cambiamento, e questo cambiamento interessasse le relazioni di genere, l'investitura conferita ad un mestiere femminile, la pericolosità insita nel mestiere stesso si palesa. Ecco allora la necessità di conferirgli vesti scomode, dimesse, che ne annullino in un certo senso la desiderabilità, sottolineandone, oltre che le difficoltà materiali, il legame quasi indissolubile alla solitudine forzata, o a qualcosa di torbido.

Due esempi letterari ci vengono per concludere dal Novecento, da due scrittori diversi in cui pure tornano tali antiche questioni. La prima è una celebre maestra di Pirandello, *La maestrina Boccardmé*, racconto del '24, la seconda Fiorella, la maestra di un racconto di Cassola.

Di Mirina Boccardmé, misto di «inesperienza, stupidaggine, da bambina chiusa fin dall'infanzia, prima in un orfanotrofo, poi in un collegio», e del cui triste destino amoroso si fa una fastidiosa ironia, sappiamo che è una ragazza umile, uscita dalla scuola normale e innamoratasi, per un fugace momento, di un giovane che l'ha baciata e le ha regalato un ritrattino, per poi scomparire. La ragazza è rimasta fedele tutta la vita al ricordo di quell'amore, e passando da maestra a direttrice di una scuola elementare, vive in una stanza spoglia all'interno della scuola, il cui unico suppellettile è appunto il ritratto. Il sogno d'amore si rivelerà per quello che è, un'illusione/ inganno, per quanto riferito da un'antipatica compagna dei tempi della scuola, venuta in villeggiatura nel luogo dove Boccardmé insegna. La ragazza è direttrice della scuola di una piccola località di mare, e la si descrive mentre

Restava a guardar le navi, a interessarsi alla vita di bordo, per quel che ne poteva immaginarla e guardarla così da fuori. [...] Quando le scuole erano chiuse per le vacanze estive, la maestrina Boccardmé non sapeva che farsi della sua libertà. Avrebbe potuto viaggiare, coi risparmi di tanti anni; le bastava sognare così, guardando le navi ormeggiate nel Molo e in partenza. (Pirandello, 2000, 95-96)

La maestra cioè vive in una sorta di isolamento, una specie di quarantena, per come è descritto il "paesello" sembra un'isola, che la separa dal mondo, non è chiaro se per spiare la colpa dell'unico innamoramento giovanile, o quale ineluttabile conseguenza dell'aver scelto di fare la maestra, per di più, la direttrice.

L'ultimo esempio letterario è quello di Fiorella, la protagonista del racconto *La maestra* di Carlo Cassola, che si reca, incinta e con l'altro bimbo di qualche anno, a lavorare in un paesino dell'appennino toscano nell'immediato dopoguerra, preferendo le disagioli condizioni dell'insegnamento rurale alla convivenza forzata con la suocera. Nel suo primo anno scolastico, la gravidanza la rende asessuata, tanto che può condividere gli spazi di vita con i boscaioli che lavorano nei boschi intorno, e che hanno come punto di riferimento

traslati, Giorgio Bassani nel racconto *Gli ultimi anni di Clelia Trotti* (1955).

i locali attigui alla scuola. Ma se «l'anno prima era come se non avesse sesso: la gravidanza la metteva al riparo dalle attenzioni maschili. Ora invece doveva stare in guardia. Una donna giovane, che viveva lontana dal marito, era inevitabilmente un richiamo per gli uomini» (Cassola, 1967, 114). Infatti Fiorella subirà le attenzioni di un giovane sindacalista, del geometra che sta ristrutturando la scuola, del medico condotto che ha fama di donnaiole. Di quest'ultimo però, si innamorerà, e fa sorridere il rovesciamento di prospettiva, rispetto al quadro triste delineato dalle figure precedenti: Fiorella decide di stare con il medico, e «le sorride l'idea», che non avrebbe più dovuto fare economia su tutto, per sé e per i propri figli, ma che almeno per quell'estate avrebbe potuto «fare i bagni».

Infine, concludendo questo breve percorso nelle rappresentazioni letterarie della maestra e nei significati che a tali rappresentazioni sono sottese, il riferimento è a due testi che, scritti «di proprio pugno» da due insegnanti elementari, rovesciano il punto di vista finora analizzato. Pur in una sostanziale analogia di contenuti e vicende, essi ne danno una lettura opposta. Si tratta di un romanzo autobiografico di Maria Giacobbe, *Diario di una maestra*, pubblicato nel 1959, e del *Diario di una maestra* di Franca Marinelli, depositato all'archivio di Pieve di Santo Stefano e poi pubblicato, che si riferisce all'anno scolastico 1952-1953: due esempi di particolare valore anche letterario, per la bellezza dello stile, ma che non differiscono molto nei contenuti da altri diari o memorie di maestre, depositati all'archivio o pubblicati presso piccole case editrici.

In questi racconti di vita si ritrovano, sotto forma di difficoltà narrate, tutti gli elementi citati in precedenza: il mestiere di maestra come mestiere contaminante per la salute, per le grandi difficoltà pratiche in cui viene svolto, la distanza tra il mondo dell'insegnante e quello dei contesti sociali in cui svolge il proprio lavoro, spesso poverissimi, l'essere percepita come un elemento estraneo, l'ambiguità sessuale sottesa al proprio lavoro, in particolare per la scelta di vivere sola, nella casa adiacente alla scuola o presso qualche famiglia. I racconti si soffermano così su agguati notturni, su apprezzamenti, sulla necessità, specie nei contesti di paese, di sottolineare la propria serietà, anche rinunciando ad andare al cinema con degli amici. Sono altresì storie in cui si rivendica con orgoglio, e non senza celare l'inadeguatezza, o l'imbarazzo degli inizi di fronte ai bambini, l'appartenenza a un mestiere, a una categoria professionale.

Il *Diario* della maestra Maria Giacobbe è un viaggio, anche fisico, nella Sardegna del dopoguerra, nelle diverse povertà che caratterizzano le realtà dell'entroterra. Maria, di famiglia benestante, si trova a vivere la medesima situazione di Enrica Varetti, *La Maestra degli operai*, tuttavia, malgrado l'iniziale paura, nell'insegnare a una classe di «trenta uomini tra i diciotto e i venticinque anni; più un vecchio di circa sessanta. Contadini – pastori [...] tutti più alti e più robusti di me» (Giacobbe, 1957, 21-22), l'esperienza per la ragazza è positiva, riesce ad instaurare un buon rapporto con i propri alunni ed anzi, i suoi ideali ne escono rinforzati: «la scuola dà i mezzi per sfrondare il destino di tutto il suo potere e per ridurlo a una semplice invenzione. I miei allievi, con l'ardore distruttore e rivoluzionario proprio dei giovani, si appassionano a questo lavoro e ascoltano avidamente tutto ciò che per loro sa di nuovo» (Giacobbe, 1957, 97-98). Nelle varie realtà in cui Maria insegna, accade comunque che l'incomunicabilità tra il mondo della maestra e quello del paese permanga. Alcune decisioni dell'insegnante non sono viste di buon

occhio dalla pubblica opinione, bigotta e retrograda. Così, l'aver permesso alle bambine di lavarsi a scuola, in una vera doccia con l'acqua calda, evento che per le piccole è stato fonte di enorme gioia, è visto con sospetto dal paese. I sospetti feriscono profondamente la ragazza, ma sono anche tasselli di un percorso di crescita, e maturazione. Giacobbe lo capisce poco a poco, dopo iniziali errori e enormi difficoltà con bambini già grandi e cresciuti in un contesto di violenza.

La impossibilità per molti, quasi tutti in Sardegna, di essere ciò che veramente vogliono essere, di fare ciò che ritengono meglio fare, di scegliere tra due strade e seguire quella che giudicano migliore è una delle cose che rendono così desolato questo paesaggio umano. Il nostro «destino» è reso spesso ancora più penoso da un carico di aspirazioni sbagliate o frustrate. Si intuiscono nuove soluzioni ai problemi, si apprezzano certi modi di vita dei continentali, che sono per molti remoti quanto i marziani, ma è impossibile uscire dal cerchio soffocante delle piccole abitudini, di sostenere l'ironia dei benpensanti, di vincere la paura della critica (Giacobbe, 1957, 97-98).

Malgrado le numerose delusioni, il percorso della ragazza, che è al tempo stesso esistenziale e geografico, e si conclude a Orgosolo, porta ad un rovesciamento totale della prospettiva di estraneità, la maestra come elemento contaminante, così come la letteratura l'aveva presentata. A sancire definitivamente la conclusione di un percorso, che porta dall'estraneità alla comprensione di una comunità, delle sue dinamiche ed esigenze, dell'affetto verso le persone che la abitano, è una nuova consapevolezza, anche politica.

Non mi viene più in mente, adesso, quella stupida frase che mi frastornava il primo giorno: «Orgosolo università del delitto». Ben altre cose ho imparato di questo paese: la sua miseria, i suoi bambini denutriti, le sue donne dignitose, i suoi uomini perseguitati, il suo triste attaccamento a forme di vita superate, la sua sfiducia non sempre immotivata nella giustizia e nella legge. [...] Non si può fermare il progresso ma non si può inghiottire la fame. Sono miei fratelli questi giovani che vengono a offrirmi la candidatura nella lista di pastori e contadini e operai che intendono presentare per le elezioni comunali. Non so ancora per quanto tempo potrò stare a Orgosolo e rifiuto. Ma con l'ostinazione dei santi ritornano per molti giorni a pregarmi, e sempre con lo stesso argomento come un ritornello: – Tu sei dei nostri, tu ci capisci e sai anche scrivere. Senza di te cosa sarà la nostra lista? Un corpo senza testa. (Giacobbe, 1957, 123)

Storia simile, e ugualmente difficile, è quella della maestra Franca Marinelli, che insegna per l'anno scolastico '52-'53 nella frazione di Cernai di Santa Giustina, un mucchio di case in mezzo alle montagne, che si raggiunge solo a piedi. L'arrivo della ragazza, che si fa trasportare a piedi per chilometri un pianoforte a coda, è accolto con sospetto e diffidenza, e turba gli equilibri e le dinamiche di potere del piccolo paese. Franca subisce minacce, la scuola viene forzata di notte e si favoleggia su quali comportamenti scabrosi la ragazza possa aver tenuto, per scatenare una simile vendetta. Sono le medesime situazioni di quasi un secolo prima, ma la ragazza non demorde, insegna con passione e descrive

con ironia i limiti e le enormi difficoltà dell'insegnamento in un contesto di montagna, tanto duro perchè dura è, prima di tutto, la vita di chi vi abita, caratterizzata da miseria, emigrazione, lavoro minorile. Eppure, dopo un anno di lavoro, andandosene da Cergnai, Franca non è più la stessa.

Ho capito di essere diversa, di essere una privilegiata, perché non ho abbandonato le mie aspirazioni e posso continuare a lottare, con la speranza di migliorare la mia vita e me stessa. [...] Ho cominciato ad amare questo paese e i suoi abitanti, ma mi rendo conto che è molto difficile vivere qui; è duro essere sempre fraintesa e vedere spegnersi ogni mio entusiasmo. Perché alcuni mi capiscono e altri, quasi tutti in verità, invece no? [...] «Sono buona gente – mi dice l'autista – e le vogliono tutti un gran bene. Magari le fanno dispetti, ma è il loro modo di dimostrare simpatia.» Io penso alle sassate, alle lettere anonime, alle maldicenze; ma all'improvviso non sento più alcun rancore. Non è colpa loro. È colpa nostra che ci dimentichiamo della loro miseria. Sul treno, frugando nella borsa, trovo l'ultimo disegno di Azzurra. Lo ha messo di nascosto, mentre mi baciava: è un mio ritratto in mezzo alla scolaresca. (Marinelli, 1987, 103–106)

La contaminazione avviene, a volte. Con esiti tutt'altro che negativi.

“KOT NUNA, BREZ LJUBEZNIVOSTI SAMOSTANA”. DVOUMNA ČISTOST UČITELJICE

Chiara SACCHET

Via IV Novembre, 51, 31010 Mareno di Piave TV, Italija

e-mail: chiara.sacchet@gmail.com

POVZETEK

Članek predstavlja sprehod v italijansko književnost druge polovice 19. stoletja skozi lik osnovnošolskega učitelja. Ta lik se v literaturi pojavlja istočasno z utemeljitvijo združene italijanske šole. Analiza splošnih dejavnosti lika – od prvih oseb v *De Amicisovih knjigah*, pa do primerov iz zgodnjega 20. stoletja – odseva dejanske pogoje življenja in dela osnovnošolskih učiteljev in poudarja pomene, ki so povezani z likom učiteljice, prvega ženskega intelektualnega poklica. Učitelje vedno predstavljajo kot šibke in revne (kar so dejansko bili), njihov lik pa je pogosto povezan s področjem erotike: iz tega razloga je pomemben za kategorijo kontaminacije, v obeh oblikah, tako družbeni, kot tisti, ki je povezana s spolom. V zaključku članka je primerjava med drugimi izdanimi avtobiografskimi besedili, spomini in dnevniki, ki so jih napisali učitelji. Ta besedila predstavljajo

obraten vidik: učitelj pripoveduje o svojih lastnih izkušnjah. Tako so delovni pogoji še vedno težki, ideja o razumevanju kot nekoga, ki "kontaminira/je kontaminiran", je še vedno prisotna, vendar pride do ponovne prerazporeditve nalog: učitelji se pozitivno spopadajo z materialnimi težavami in nezaupanjem ter se zavedajo resničnega soočenja z dijaki in ljudmi. Poudarjajo svoje sposobnosti pri delu, na katerega so ponosni.

Ključne besede: osnovnošolski učitelj, osnovna šola, poučevanje, intelektualno delo žensk, normalka

FONTI E BIBLIOGRAFIA

- De Amicis, E. (1996a):** Amore e ginnastica. In: De Amicis, E.: Opere scelte. Milano, Mondadori, 377–493.
- De Amicis, E. (1996b):** La maestrina degli operai. In: De Amicis, E.: Opere scelte. Milano, Mondadori, 495–586.
- De Amicis, E. (1996c):** Cuore. In: De Amicis, E.: Opere scelte. Milano, Mondadori, 99–375.
- Bassani, G. (1955):** Gli ultimi anni di Clelia Trotti. Pisa, Nistri-Lischi.
- Bini, G. (1981):** Romanzi e realtà di maestri e maestre. In: Vivanti, C. (ed.): Storia d'Italia, Annali 4: Intellettuali e potere. Torino, Einaudi, 1197–1224.
- Bini, G. (1989):** La maestra nella letteratura: uno specchio della realtà. In: Soldani, S. (ed.): L'educazione delle donne. Scuole e modelli di vita femminile nell'Italia dell'Ottocento. Milano, FrancoAngeli, 331–362.
- Calvino, I. (1981):** Nota Introduttiva. In: De Amicis, E.: Amore e ginnastica. Torino, Einaudi, V–XI.
- Cassola, C. (1967):** La maestra. In: Cassola, C.: Storia di Ada. Torino, Einaudi, 70–174.
- Garofalo, R. (1896):** La criminalità in Italia in rapporto all'educazione del popolo. Roma, [s.n.].
- Giacobbe, M. (1957):** Diario di una maestrina. Bari, Editori Laterza.
- Il Risveglio educativo.** Milano.
- Majerotti, R. (1995):** Il romanzo di una maestra. Roma, Ediesse.
- Marinelli, F. (1987):** Diario di una maestra. Milano, Rosellina Archinto Editore.
- Pirandello, L. (2000):** La maestrina Boccarmé. In: Campo, V. (ed.): Maestrine. Dieci racconti e un ritratto. Palermo, Sellerio Editore, 94–115.
- Prosperi, C. (1919):** Maestra di campagna. In: Prosperi, C.: Vocazioni. Milano, Treves, 71–82.
- Santoni Rugiu, A. (2006):** Maestre e maestri. La difficile storia degli insegnanti elementari. Roma, Carocci.
- Serao, M. (1889):** Scuola normale femminile. Milano, Treves.

SLOVENSKO IN AVSTRIJSKO NARODNO VPRAŠANJE V OBDOBJU MODERNE. NARODNA KONTAMINACIJA KULTURE ALI KULTURNA KONTAMINACIJA NARODA?

Manca GRGIĆ RENKO

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: Manca.GrgicRenko@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Prispevek tematizira pojav narodnega vprašanja v času dunajske moderne (1890-1910/18), enem najprodornejših umetniških obdobj avstro-ogrske monarhije, pri čemer je moderna tematizirana predvsem kot časovno in ne enotno umetnostno obdobje. Eno od izrazitih stičišč slovenskih dunajskih in avstrijskih dunajskih umetnikov s preloma stoletja je bilo ukvarjanje z narodnim vprašanjem: utemeljevanje naroda skozi kulturo in formiranje kulture s pomočjo naroda. Prispevek navaja in primerja podobnosti ter izpostavlja nekatere razlike v odnosu do narodnega vprašanja med vodilnimi avstrijskimi in slovenskimi umetniki (predvsem literati) in kulturnimi delavci svojega časa.

Ključne besede: moderna, narodna identiteta, kultura, umetnost, Avstro-Ogrska

LA QUESTIONE NAZIONALE SLOVENA E AUSTRIACA NELLA MODERNITÀ. CONTAMINAZIONE NAZIONALE DELLA CULTURA O CONTAMINAZIONE CULTURALE DELLA NAZIONE?

SINTESI

Il contributo analizza il problema della questione nazionale nel periodo della modernità viennese (1890-1910/18), uno dei periodi artistici più straordinari della monarchia austro-ungarica, dove la modernità viene esaminata soprattutto in senso cronologico e non quale periodo artistico a se stante. Uno dei più frequenti punti d'incontro tra artisti viennesi sloveni e artisti viennesi austriaci a cavallo dei due secoli era la questione nazionale: fondare la nazione sulla base della cultura e creare la cultura con l'aiuto della nazione. L'articolo cita e confronta le similitudini e mette in evidenza alcune delle divergenze sulla questione nazionale tra i più importanti artisti austriaci e sloveni (per lo più scrittori) e gli operatori culturali del tempo.

Parole chiave: modernità, identità nazionale, cultura, arte, Austria-Ungheria

UVOD

Vsa umetniška obdobja, ki jih danes enega za drugim nizamo na časovni trak, so v svojem času povzročila vdor v ustaljeno naziranje sveta. Bržkone je ena od značilnosti umetnosti, da bolj ali manj nasilno zareže v lastno sedanost in jo obsije z novo lučjo. Tako je bilo, ko je Giotto figure osvobodil njihove *zataknenosti* in jih postavil v perspektivo, pa tudi več kot pol tisočletja pozneje, ko je Marcel Duchamp razstavil *Fontano* in pokazal, da je celoten pogled na umetnost le stvar perspektive. Pričujoče delo bo v ospredje postavilo obdobje, ki ni povzročilo ostre zareze, temveč je v svojem času le počasi spodkopavalo ustaljeni red, hkrati pa je bilo tudi samo posledica spodkopanega reda devetnajstega stoletja. Gre za moderno, natančneje *dunajsko moderno*, ki jo okvirno lahko zamejimo z letnicama 1890-1910, čeprav je mogoče njene vplive opaziti že desetletje prej, nedvomno pa se vlečejo vse do prve svetovne vojne. Opazovanje dunajske moderne ni pomembno le z umetnostnega ali literarnega vidika, temveč je nujen tudi zgodovinski vpogled v dobo, ki je rodila eno najbolj bleščečih umetnostnih obdobj srednje Evrope. Kako se zgodovinski prostor in čas odražata v umetnosti? Natančneje: kako je moderno in njene vodilne avstrijske in slovenske predstavnike zaznamovalo narodno vprašanje, ki se je prav v času umetniškega razcveta tudi samo približevalo vrhuncu? Kako so vodilni slovenski in avstrijski umetniki, ki so tedaj še živeli znotraj istih državnih meja, pripadali pa različnim narodom, gledali na umetnost in kulturo? Kakšen vpliv ima kultura na narodnost – in obratno? Ali bi *moderna*, kakršno poznamo na Slovenskem in v Avstriji, sploh lahko obstajala, če ne bi prišlo do dveh kontaminacij: generacijske in narodnostne? Bi se kot “čista” sploh lahko razvila v podobo, kakršno poznamo danes? Zadnje poglavje še posebej povzame in izpostavi nekatere ključne podobnosti in razlike med različnimi oblikami nacionalizma, ki jih članek tematizira.

Pričujoče delo je nastalo predvsem na podlagi analize pisem, spominov in tudi umetniških del vodilnih umetnikov in kulturnih delavcev svojega časa. V ospredju stojijo Hermann Bahr, Hugo von Hofmannsthal, Leopold Andrian, Arthur Schnitzler, Ivan Cankar, Oton Župančič, Alojz Gradnik in Maks Fabiani. Večina izčrpnjših študij, ki so primerjale preplet slovenskih modernih gibanj z evropskimi (kot temeljno delo na tem mestu še vedno lahko navajamo *Ivan Cankar in evropski roman* Dušana Pirjevca, 1964) se osredotoča na slogovno-umetnostne primerjave, medtem ko je bila primerjava nacionalno-konstitutivnih vprašanj, s katerimi se ukvarja pričujoče delo, nakazana le v obrisih. V središču zanimanja stoji dojemanje narodnosti in naroda, kot ju vidijo ključni predstavniki avstrijske (dunajske) in slovenske (pred vsem literarne) moderne – pripadniki različnih narodov, ki pa so ustvarjali v istem obdobju in v isti monarhiji, nekaj časa pa so celo živeli v istem mestu.

ČIGAVA JE MODERNA? FRANCOSKA, NEMŠKA, AVSTRIJSKA, DUNAJSKA ALI LJUBLJANSKA?

Po Jürgenju Habermasu je moderno le tisto, kar se spontano prilagodi prenovljeni aktualnosti duha časa, ter tako pomaga pri oblikovanju objektivnega izraza. Novost, zna-

čilno za takšna dela, nato prevzame več naslednikov (Habermas, 1981, 446). Težko je natančno določiti, kdaj je prišlo do preloma s starim in kdo je bil prvi modernist. Radovednost ljubiteljev natančnih časovnih razmejitev (literarna) zgodovina pri vprašanju dunajske moderne največkrat poteši z letnico 1890, z izidom prve številke mesečne revije za književnost in kritiko *Moderne Dichtung* (kasneje *Moderne Rundschau*), ki jo je urejal Eduard Michael Kafka. Moderna na Slovenskem pa naj bi nastopila leta 1896, ko je Fran Govekar Marici Bartol Nadlišek v pismu napisal: "To bodi slovenska moderna," Ivan Cankar pa je istega leta to besedo uporabil tudi v pismu bratu Karlu (Kos, 2001, 205). Sicer pa je geslo *moderna* (die Moderne) v nemškem govornem prostoru prvi začel uporabljati nemški germanist in literarni teoretik Eugen Wolff, čigar najudarnější esej na to temo nosi naslov: *Moderna. O revoluciji in reformi literature* (Die Moderne. Zur Revolution und Reform der Literatur) (Wunberg, Braakenburg, 2010). Pri tem velja omeniti, da se pojem moderne v tem kontekstu navezuje na *naturalizem*, za katerega so se s prvimi prevodi Zolaja predvsem v drugi polovici 80. let 19. stoletja začeli zanimati številni nemški in avstrijski pisatelji (Pirjevec, 1964).

Ko govorimo o moderni, ne smemo pozabiti, da si je nobena evropska država ne lasti, vse pa je bolj ali manj zaznamovala. Dunajska moderna zaobjema družbeno in intelektualno okolje, ki ima izhodišče v celoti evropskih razmer – pa tudi v tipičnih regionalnih razmerah (Csáky, 2001). Tudi zato dunajske in slovenske moderne ne moremo obravnavati povsem ločeno: le s skupno analizo je mogoče prikazati, kako je duhovni in intelektualni naboj potoval iz enega mesta v drugo. Opozoriti je treba tudi, da moderna ni enotna umetniška smer, temveč združuje vrsto smeri, ki so hkrati vzniknile, se prepletale in prehajale ena v drugo. Moderna je tako časovni in ne slogovni pojem – gre za umetnostno zgodovinsko obdobje heterogenih umetniških vsebin in slogov (Kos, 2001). Zato moramo, ko govorimo o moderni, govoriti tudi o časovnem obdobju in še zdaleč ne le o umetniških slogih. Sicer pa se zamejitve moderne razlikujejo tudi glede na območje; dunajsko največ z letnico 1910, slovensko pa s 1918 (Kos, 2001).

Glede na to, da je večina vodilnih predstavnikov moderne na Slovenskem vsaj del svojega življenja preživela na Dunaju (predvsem za osebno oblikovanje odločujoče obdobje študija), je zanimivo, da domači literarni teoretiki za vzore slovenskih modernistov največkrat navajajo avtorje, ki so živeli in delali zunaj avstrijskih meja, kakor da bi si bili dunajska in slovenska moderna povsem tuji (prim. Kos, 2001). Z natančno analizo na pomen Nemčije in Avstrije opozori le Dušan Pirjevec (1964), ki pa se osredotoča na Ivana Cankarja. Res je, da je mogoče najti presenetljivo malo neposrednih dunajskih vplivov na Slovence. Večkrat kot na Dunaj se sklicujejo na Pariz. A prav Pariz je bil tisti center, ki je najbolj zaznamoval tudi Hermana Bahra, pa tudi nemške moderniste, na katere se slovenski literati večkrat sklicujejo. Preden se je Bahr za več kakor dvajset let vrnil na Dunaj, je prepotoval Evropo: v Berlinu je spoznal nemški naturalizem, v Parizu se je seznanil tudi s francoskim naturalizmom in srečal Baudelairja, v Madridu je napisal programski spis o moderni (Die Moderne), ki so ga objavili v reviji *Moderne Dichtung* (Wunberg, Braakenburg, 2010). Prav tako so na razvoj književnosti posameznih narodov vplivale svetovljanske literarne revije in čedalje ažurnejši literarni prevodi, ki so vplivali na kozmopolitsko razgledovanje po svetu. Že v zgodnejšem 19. stoletju je prišlo do rojstva dobe, ki

je prinesla hitrejšo in bolj kakovostno kulturno menjavo, kar je povzročilo intenzivnejše spoznavanje in vplivanje različnih kultur in literatur (Juvan, 2012, 85–87). Sočasno so obstajala različna književna žarišča, ki so v krajših časovnih obdobjih veljala za najbolj relevantna. Med letoma 1860 in 1880 je bila to Rusija (Turgenjev, Tolstoj, Dostojevski), med 1880 in 1890 Skandinavija (Hamsun, Ibsen, Strindberg), na prelomu stoletja pa dunajska moderna ter srednjeevropski modernisti (Thomsen, povzeto po Juvan, 2012, 193). Zdi se, kakor bi med slovenske moderniste vsa najpomembnejša literarna dela druge polovice devetnajstega stoletja prodrli hkrati. V njihovem dopisovanju je mogoče večkrat brati o Dostojevskem in Tolstoj, pa o francoskih simbolistih, dekadentih in novoromantikih. Med Avstrijci največkrat omenjajo Hermanna Bahra (več o sklicevanju nanj Pirjevec, 1964), od drugih nemško pišočin avtorjev pa pogosto omenjajo Nemca Richarda Dehmela, ki ga vsaj enkrat omeni prav vsak od slovenskih avtorjev, obravnavanih v pričujoči analizi. Ob tem se poraja vprašanje, če si Slovenci niso dopisovali o Avstrijcih, ker so jih predobro poznali? Ali pa nanje v resnici niso naredili posebnega vtisa? Vladimir Foerster je že v prvem obsežnejšem slovenskem članku o dekadenci in moderni (Dekadence, nova literarna smer, Ljubljanski zvon, 1897) kot vodilna nemška (sic!) moderna avtorja na uvodni strani omenil Arthurja Schnitzlerja in Felixa Dörmanna, sicer oba pomembni osebi dunajskega kulturnega življenja s preloma stoletja (Ljubljanski zvon, 1897, 17, 1, 37–41, 96–102).

Prav toliko omemb kakor različni evropski avtorji, pa v pismih dobijo tudi literarne revije. Malone vsi Slovenci, ki so bili v stiku z Dunajem, omenjajo *Die Zeit*, tednik, ki je na Dunaju izhajal med letoma 1894 in 1904 ter propagiral dekadenco in simbolizem, pozornost pa je namenjal tudi gospodarskim in družbenim vprašanjem. Njegov sourednik in sodelavec je bil prvi mož dunajske moderne Hermann Bahr. Ivan Cankar je o časopisu v pismu bratu Karlu zapisal: “Ta list je najboljši, kar jih doslej poznam. V politiki demokratičen, v znanosti napreden in zabaven, v veri lojalen, v literaturi skrajno moderen.” (Cankar, 1948a, 44, Cankar v pismu bratu Karlu Cankarju, 1. 3. 1897)

Brali pa so tudi revijo *Jugend* (1896–1949), ki je sicer izhajala v Münchnu, jo je bilo pa mogoče vsak teden svežo prebrati v dunajskih kavarnah. Revija je nosila ime po umetnostnem slogu *jugendstil*, ki pa mu v avstro-ogrski različici pravimo secesija. Ivan Cankar in Oton Župančič sta vsak teden na kup zbrala ves denar, ki sta ga premogla, da sta se lahko podala v kavarno, kjer sta prebiral münchensko revijo. Iz nje je, tako Cankar, dihala pravo moderno življenje, “ironija, sarkazem, zabavljanje; poleg tega mistična dekadentska poezija in bizarnost v risarijah”. (Cankar, 1948a, 45, Cankar v pismu bratu Karlu Cankarju, 1. 3. 1897)

Četudi slovenski literati dunajskih avtorjev največkrat ne omenjajo med svojimi najljubšimi, se moramo zavedati, da brez Dunaja in dunajskih kavarn najverjetneje ne bi poznali tolikšnega števila evropskih literatov. Dunaj je bil, tudi kar se tiče kulturne izmenjave, najpomembnejša točka za večino Slovencev, predvsem pa je bil za večino najbliže Parizu, o katerem so tako pogosto sanjali. Hermann Bahr je bil prepričan, da je ena od razlik med avstrijsko in nemško moderno v tem, da Nemci skušajo oponašati Francoze, Avstrijci pa so kakor Francozi – “Nemci imajo francoski namen, Avstrijci pa francoski učinek” (Bahr, 2010a, 291). A ne samo to – prav zaradi kontaminacije, mešanja različnih vplivov, romanskih, nemških in slovanskih, ki sestavljajo avstrijskost, bo po

Bahrovem mnenju prav Avstrijcem uspelo izumiti tisto evropsko umetnost, ki v vseh narodih išče “najnovejše in najčistejše vrenje” (Bahr, 2010a, 294). In če se danes ozremo nazaj, vidimo, da je Dunaju na prelomu stoletja res uspelo narediti tisti umetniški preboj, s katerim se je zapisal v zgodovino umetnosti. Težko je verjeti, da Slovencev, ki so imeli z Dunajem redne stike, ta preboj ni vsaj ošvrknil; pa četudi so trdili, da je tisto, kar jih je v resnici zadelo, Pariz. Moderna je, kakor lahko razberemo predvsem iz literarnih del, tako determinirana s časom, prostorom, da razvija celo svoje lokalne različice. Lokalno dogajanje v Ljubljani pa je Dunaj bržkone bolj zaznamoval od Pariza.

V ISKANJU AVSTRIJSKE DUŠE

Kot je bilo omenjeno v uvodu, ima umetnost s svojim časom dvojno povezavo. Po eni strani ga zabada in mu kaže v zrcalo neolepšani odsev, po drugi strani, pa se s tem istim časom oplaja. Zato ni nenavadno, da se na prelomu iz 19. v 20. stoletje, ko so se nacionalna trenja v Avstro-Ogrski bližala vrhuncu, tudi med modernisti pojavi tematiziranje naroda in narodnosti. Pri tem pa je treba poudariti, da se je pogled intelektualca na nacionalni problem razlikoval od pogleda malega človeka, kakor se je pogled umetnika razlikoval od pogleda politika. O tem priča raziskava Petra Hanáka, ki je analiziral približno tisoč petsto prestreženih in cenzuriranih pisem vojakov prve svetovne vojne. Z izjemo iredentistov, sploh bosanskih in vojvodinskih Srbov, ki so želeli Srbsko kraljestvo, na začetku vojne skoraj ni opaziti antimonarhističnih ali nacionalnih izpadov. Po Hanákovih oceni so le tretjino pisem napisali intelektualci: med temi jih je 18 odstotkov pisalo o socialni problematiki, 10 odstotkov o želji po miru, 16 odstotkov se je lotevalo narodnostnih vprašanj in odnosa do monarhije, v kar 56 odstotkih pisem pa je zaslediti mešanico vseh problemov (Hanák, 1970). Hanák na podlagi raziskave sklepa, da se do leta 1918 nacionalni sentiment še ni povsem izkristaliziral, saj se ljudje “še niso zavedali razlike med lojalnostjo državi in lojalnostjo narodu, ali pa se med dvema še niso povsem odločili.” (Hanák, 1970, 62) Poleg tega se moramo zavedati, da je tudi pojav *moderne* zaznamoval le izjeme. Ernest Hanisch predvideva, da je pred prvo svetovno vojno je na Dunaju in okolici živelo le nekaj sto ljudi, ki so se zanimali za moderno in ti so bili “neke vrste duhovni prostozidarji” (Hanisch, 1994, 244). Če odštejemo Arthurja Schnitzlerja, ki je dosegel nekoliko širši krog bralstva, je moderniste po njegovem mnenju spremljalo približno šest odstotkov prebivalstva (Hanisch, 1994). Hkrati pa se je prav v času moderne narodna zavest na Slovenskem čedalje bolj krepila in je dosegala celo množične manifestacije. Sploh manjše kulturne skupnosti se opirajo na literate, ki naj bi združevali narodnost, jezik, kulturo in zgodovino ter na ta način poudarjali nacionalizem (Juvan, 2012).

Z narodnim in kulturno-umetnostnim vprašanjem so se – tako na Slovenskem kot na Dunaju – praviloma poglobljeno ukvarjali le izbranci. Je bil pa zato njihov glas toliko bolj prodoren, sploh, ker so nemalokrat povezovali umetnost in politiko. Ali kot pravi Eric Hobsbawm: javne zadeve so se povsod v Evropi z umetnostjo najmočneje povezovale v tistih deželah, kjer so se razvijali nacionalna zavest in nacionalna gibanja za osvoboditev ali enotnost. Nacionalna kultura je boj za kulturno prevlado narodnega jezika in domačega ljudstva proti aristokratski in tujejezični kulturi. (Hobsbawm, 1968).

Hermann Bahr v svojih Študijah h kritiki moderne (*Studien zur Kritik der Moderne*, 1890/91) zapiše, da dunajsko moderno od modernih umetniških tokov drugih evropskih držav loči četvero posebnosti: prvič, nima uradnega programa; drugič, v nasprotju z berlinsko moderno ni antinaturalistična, ampak deluje v skladu z zapovedmi naturalizma; tretjič, raje se je opira na tradicijo, kakor bi bila revolucionarna; in četrtič, je *avstrijska* (Csáky, 2001). Pri tem sta v luči pričujoče raziskave najbolj zanimivi zadnji dve točki, ki govorita o tradiciji in avstrijskosti. Pričakovali bi lahko, da se moderna začne, ko pride do preloma s tradicijo, a po Hermannu Bahru bi moderna “staro delo prednikov priredila za nov čas in ga naravnala po zadnjem trenutku” (Bahr, 2010a, 291). V tem pa dunajski moderni tudi slovenska ni povsem tuja, saj lahko prav pri vseh avtorjih tega obdobja iz pisem ali del razberemo navezanost na Franceta Prešerna, torej na “tradicijo”. Avstrijski in slovenski dunajski literati niso tako trdo prekinili s tradicijo kot njihovi Münchenski in berlinski sodobniki (Pirjevec, 1964).

A kar je morda še bolj zanimivo, je Bahrovo izpostavljanje avstrijskosti kot enega od štirih osrednjih parametrov dunajske moderne. Sploh v času – skoraj na prelomu stoletja – ko je bil pretok evropske književnosti v primerjavi s prejšnjimi časi toliko lažji. To nas napelje na misel, da univerzalna moderna nikoli ni obstajala – ne v slogovnem kakor tudi v evropskem smislu ne. Jernej Habjan pravi, da je moderna obstajala samo v partikularnih lokalnih aktualizacijah, njeno “konkretno univerzalno pa je v sami nujnosti lokalnega sprejetja univerzalne moderne” (Habjan, 2012, 62, citirano po Juvan, 2012, 219), kar pa Marko Juvan nadaljuje z mislijo, da svetovna književnost obstaja v partikularnih lokalnih aktualizacijah, njena konkretna univerzalnost pa je v tem, da mora vsaka lokalna različica v mreži razmerij modernega svetovnega literarnega sistema zasedati določen strukturni položaj (Juvan, 2012). Hkrati to ne pomeni nujno jasnih nacionalističnih tendenc, kar pa se je v Avstriji na prelomu stoletja vsaj na idejni ravni manifestov in apelov, dejansko zgodilo.

Ob koncu 19. stoletja je avstro-ogrski politik in pravnik Josef Redlich v enem od pisem zapisal, da se je *avstrijski problem* spremenil v *avstrijski kaos* (Fellner, 1980, 104). S tem je mislil na narodnostna trenja, ki so v monarhijo po letu 1848 postajala čedalje močnejša in proti koncu stoletja – tako se je zdelo – že kar nevdržna. Prejemnik pisma ni bil nihče drug kot Hermann Bahr, že prej citirani “oče moderne”. Sprva je Bahr, kot še nemalo drugih avstrijskih intelektualcev, zagovarjal nemška nacionalna stališča in bil je mnenja, da je avstrijski kulturni prostor sestavni del nemškega. Kot piše v svoji avtobiografiji, je temu verjel, vse dokler ni bil v Berlinu na obisku pri pruskem kanclerju Ottu von Bismarcku, čigar zaupnik Franz Johannes von Rottenburg je dejal, da bi Avstrijci (in z njimi vsi Nemci) ogromno izgubili,

če bi se odcepili iz svoje zgodovinske simbioze s Slovani, Madžari in Italijani, in kako [...] je pomembno, da se ohrani barva Avstrijca, barva, za katero se ima ta zahvaliti prav in samo tistemu tesnemu stiku z drugimi narodi. (Bahr, 1923, 185–186)

Avstrija naj bi bila, tako so verjeli tudi njegovi somišljeniki, v prednosti pred Nemčijo prav zaradi kontaminiranosti z drugimi narodnostmi, ki so jih sestavljale številne kulturne

tradicije. Vplivi različnih kultur naj bi po Bahrovem mnenju tudi bili temelj avstrijske književnosti, samo avstrijska književnost pa lahko, je izrazil v več esejih, pove, kje tiči bit avstrijstva. Hkrati pa bi ta mešanica, ki tvori avstrijsko, lahko prerasla v tisto, kar pomeni evropsko:

In lahko bi se zgodilo, da najdejo (mladi dunajski pesniki, op. a) pravi lik avstrijstva, kakršno obstaja zdaj, s temi pisanimi sledovi vseh ljudstev, s temi romanskimi, nemškimi, slovanskimi značilnostmi, s to upogljivo spravo najbolj tujih sil – čisto lahko bi se zgodilo, da bi v tej avstrijski umetnosti našli tisto evropsko kulturo, ki jo danes v vseh narodih iščejo najnovejši, najfjnejši nagoni. (Bahr, 1894, 79)

Ideje o zgodovinski simbiozi s Slovani se je kasneje oprijelo več vodilnih avstrijskih piscev in mnogi med njimi so bili pod neposrednim Bahrovim vplivom. Od Josepha Rotha, ki je s svojimi romani postavil nesmrtni (in idealistični) spomenik avstro-ogrski multietničnosti in multikulturnosti, pa vse do tistih, ki so se sprva približevali velikonemški ideji, a so nato, sploh ob izbruhu velike vojne, začeli na umirajočo monarhijo gledati drugače. Slednji skupini lahko prištejemo celo samega “čudežnega dečka” dunajske moderne, Huga von Hofmannsthala, ki se je z libretom za Straussovo *Arabello* (1933) poklonil že davno razpadli monarhiji in njenim (nenemškimi) narodom, ko je v delu med drugim prikazoval hrvaške običaje.

Sicer bi bilo bržkone mogoče tudi zagovarjati, da je tisto, kar je srednjeevropsko regijo (Avstro-Ogrsko) najbolj poenotilo, prav pluralistična ureditev monarhije. Narodi in kulture so namreč živeli v tako tesnem stiku, da so si svoj posamezni ali ločeni obstanek lahko zagotovili le, če so se medsebojno spoštovali. In tako je prišlo do “pragmatizma sožitja” (Csáky, 2001, 118).

Opozoriti pa velja, da je večina avstrijskih zapisov, ki so pozivali k sobivanju različnih narodnosti in etničnih skupin, nastala ob izbruhu prve svetovne vojne ali celo po njej, ko so bili Avstrijci, ki so se nenadoma znašli v majhni republiki, razočarani nad svojo novo državo. Takšen je bil tudi projekt *Avstrijska knjižnica* (Österreichische Bibliothek) Huga von Hofmannsthala, ki je pod okriljem leipziške založbe *Insel* med prvo svetovno vojno (1915–1917) izdajal knjige, ki tematizirajo *avstrijskost* in *avstrijsko identiteto*, s čemer naj bi opogumljale različne narode monarhije ter krepile njihov občutek pripadnosti Avstriji. Hofmannsthal je želel zbirko prilagoditi tudi nenemškimi narodom monarhije, zato je pesniku, dramatik in ravnatelju Burgtheatra Antonu Wildgansu, znanemu po pisanju domoljubnih pesmi, predlagal, če bi lahko med svoje zanosne besede dodal tudi kakšen slovanski element in poudaril sožitje, v katerem živijo nemški in nenemški narodi. Wildgans se je sprva strinjal, četudi je bil sam prepričan, da je za ohranitev monarhije pomembna vodilna vloga enega naroda, nato pa je čez čas priznal, da himnične pesmi s slovanskimi elementi ne zmore napisati (Lindström, 2008).

Zgodovinar Fredrik Lindström je obdobje na prelomu stoletja poimenoval “kolektivna kriza identitete” (Lindström, 2008, 2). Nemško pišoči pisci v habsburški monarhiji so si sicer zastavljali drugačna identitetna (narodnostna) vprašanja kakor slovenski, a podton vseh je enak: kam spadam in kakšno je sploh okolje, ki mi pripada. Kako definirati tisto,

kar je slovensko, avstrijsko in nenazadnje tudi avstro-ogrsko? Kakšna je naša *duša*, o kateri so govorili tisti, ki so se ukvarjali z vprašanjem naroda?

Sploh v času pred izbruhom prve svetovne vojne, pa tudi po vojni, so Avstrijci v literarnih delih prikazovali narodnostna sožitja v monarhiji ter tudi lastno avstrijskost utemeljevali na drugih narodnostih. Verjetno je najbolj znan tovrsten primer Joseph Roth, pri katerem lahko na povečevanje večnarodnosti naletimo v več delih, najbolj znani pa so verjetno *Hotel Savoy* (1924), *Radetzkyjeva koračnica* (1932) in *Kapucinska grobnica* (1938). Letnice izidov nam povejo, da je Roth pisal o nečem, kar je že davno minilo in je bilo zato idealiziranje lažje. Čeprav so bila omenjena Rothova dela napisana po vojni, pa vsa tematizirajo čas moderne in življenje v multietničnih krajih, ki naj bi predstavljali pomanjšano monarhijo. Tudi v provinci, kakršno opisuje v svojih delih, je mogoče prepoznati resnične zgodovinske obrise kronskih dežel. Za Rotha je bilo obrobje monarhije pomembnejše od središča; njegov prvoosebni pripovedovalec, dekadentni meščanski Dunajčan, se na začetku *Kapucinske grobnice* na predvečer Cesarjevega rojstnega dne čudi ljudem na Slovenskem, da se tako zavzeto pripravljajo na slavljenje vladarjevega praznika. Pozneje se dokoplje do odgovora: “Bistvo Avstrije ni center, temveč periferija. Avstrije ne boste našli v Alpah, tam so gamsi in planike in encijan, toda komajda kakšna slutnja dvojnega orla. Avstrijska substanca se hrani in vedno znova polni s kronskimi deželami.” (Roth, 1984, 17)

Prav ta nadnacionalnost, ki je prevevala avstrijsko literaturo po 1. svetovni vojni, pa je po Magrisu eden od treh temeljnih elementov (poleg birokracije in nasladnega ter uživaškega hedonizma) pri oblikovanju “habsburškega mita” (Magris, 2001, 17), ki ga je med drugim s svojimi literarnimi deli ustvarjal tudi Roth.

SLOVENSKA KULTURA MED CESARJEM, NARODOM IN DRUŽINO

Slovenski pogled na Avstrijo je bil povsem drugačen. Alojz Gradnik se je spominjal, da je v njegovi osnovnošolski učilnici v briški Medani visel portret cesarja Franca Jožefa, ki so mu učenci vsak dan pred koncem pouka morali zapeti “cesarsko pesem” (Gradnik, 2008, 281). Gradnik nikoli ni razumel, zakaj so učenci morali prepevati to pesem, pa tudi tega ne, zakaj v učilnici visi cesarjev portret. In tudi Avstrijci, ki so ob izbruhu velike vojne s tako gorečnostjo skušali kazati razumevanje za kulturo nenemških narodov monarhije, v resnici zanj niso imeli kaj pride posluha.

O tem se lahko prepričamo ob okornem ravnanju kulturnih oblasti z nenemškimi umetniki. Tak primer je predlog, o katerem je 25. februarja 1908 poročal tudi časnik *Slovenski narod*: ob šestdesetletnici vladanja cesarja Franca Jožefa I. naj bi na Dunaju pripravili gledališko predstavo v jeziki vseh narodnosti monarhije. Četudi se to morda sliši kot strpen predlog, ki želi počastiti avstrijsko večnarodnost, je iz pisma Ivana Cankarja, ki ga je poslal Mariji Reisnerjevi, jasno, kaj si je o tem mislila večina slovenskih, verjetno pa tudi drugih nenemških ustvarjalcev:

S tisto dunajsko predstavo, upam, da ne bo nič. Jaz čisto gotovo ne bom ničesar pisal; posebno pa ne, če ostane res pri tem, da bo stvar v prvi vrsti etnografska in šele mi-

mogrede umetniška. Hočejo namreč, da bi različni avstrijski narodi (ki jih smatrajo Dunajčani za Botokude ali kaj) pokazali na odru svoje »narodne« kostume, šege in navade. To sodi v cirkus, ne pa v gledališče! Ob takih okolonostih bi jaz smatral vso prireditev za profanacijo in zasmehovanje nenemških narodov. (Cankar, 1948b, 191, Cankar v pismu Mariji Reisner, 28. 2. 1908)

Iz Cankarjevega ogorčenja lahko razberemo, da je avstrijsko vabilo razumel kot podcenjevanje nenemških narodov monarhije, saj naj bi jim oblast pripisovala le etnografski pomen, ne pa tudi umetniško-ustvarjalne zmožnosti.

Sicer pa korespondenca in zapiski slovenskih umetnikov na Dunaju pričajo o dvojnem odnosu, ki ga imajo do obeh domovin – slovenske in avstrijske. Po eni strani so ob prihodu na Dunaj osupli ob pogledu na velikost in sijaj mesta, po drugi strani pa se jim kaj kmalu začne tožiti po rodni grudi. A ko enkrat stopijo nanjo, jo vnovič preklinjajo, skupaj z domnevno zaostalostjo večine sonarodnjakov. Ivan Cankar je leta 1908 dolgoletni zaročenki Štefki Löffler pisal, da svojo očetnjavo vzljubi le tisti, ki je nima. (“O Vaterland, o Vaterland, wer dich nicht hat, der lernt dich schätzen!” – “O očetnjava, očetnjava, kdor te nima, te zna ceniti!”) (Cankar, 1948b, 78, Cankar v pismu Štefki Löffler, 17. 5. 1907).

Kako zapletena so lahko narodna čustva pa lahko vidimo tudi pri Maksu Fabianiju, arhitektu, ki se mu je v dunajskem akademsko-umetniškem krogu uspelo povzpeti najvišje od vseh Slovencev. Kljub temu pa mu lastna narodna pripadnost ni dala miru. Projektiral na Dunaju, v Ljubljani, Trstu, Kvarnerju in Pragi, je bil sin veleposestnika Antona Fabianija ter njegove žene, tržaške plemkinje, po rodu s Tirolske, Charlotte von Koffer. Poreklo Fabianijevih je bilo italijansko, njihova kultura avstrijska, družinsko okolje pa trijezično z enakovredno zastopanim slovenskim, nemškim in italijanskim jezikom (Pozzetto, 1997). Fabiani tudi sam ni imel enega samega odgovora na to, kateremu narodu pripada. Ob vsakoletnem napredovanju v višji letnik na dunajski Politiehniki je moral poleg opravljenih izpitov dopisati tudi narodno in versko pripadnost. V letih 1883–1885 se je opredelil za Slovenca, kasneje, med letoma 1886–1889 in med služenjem vojaščine pa se je označil za Italijana (Pozzetto, 1997).

Kot pričajo Fabianijevi “filozofski” spisi, ki so nastali med prvo svetovno vojno, dopolnil pa jih je med drugo, mu še zdaleč ni bilo vseeno za lastno poreklo ali vprašanje narodnosti. Zapisal je:

Noben posameznik se ne more popolnoma izločiti iz naroda, iz katerega izhaja. Razumljivo je, da izobražen človek včasih meni, da njegova sposobnost presega vezi in lastnosti naroda, posebno, če izhaja iz mešane družine; toda tudi to prepričanje je več ali manj iluzija. (Fabiani, 1999, 93)

To misel hitro povežemo s Fabianijevim lastnim mešanim poreklom ter njegovimi dunajskimi leti, ko se je, četudi je bil univerzitetni profesor in priznan arhitekt, v najvišji dunajski družbi nemalokrat počutil tuje in drugačno ter je to pripisoval svojemu nedunajskemu poreklu. To še dodatno pojasni z besedami:

Čeprav potomci mešanih zakonov v sebi združujejo vse lastnosti enega ali več narodov, ne morejo izoblikovati enotne mentalitete ali predstavljati specifične kulture [...] Življenje jih prisili, da zavzamejo določeno stališče, kar storijo neradi in neprepričljivo. Zaznamovani so kot žrtve mešanja krvi, čeprav so tako potrebni razvoju človeštva. (Fabiani, 1999, 94)

Fabiani je bil prepričan, da je narodna zavest ena največjih obstoječih sil, ki se ji nobena država ne sme odreči (Fabiani, 1999). Hkrati pa je bil človek, ki v svojem stoletju dolgem življenju nikoli ni nesporno pripadal enemu samemu narodu in še danes si ga lasti kulturna zgodovina treh držav: Slovenije, Avstrije in Italije.

AVSTRIJA: PRIKAZEN NAMESTO DOMOVINE

A domovina ni manjkala le Slovencem, ki so se izgubili v večnarodni monarhiji ali celo družini. Tudi nemškimi prebivalcem Dunaja se je lastna domovina zdela izgubljena. Hugo von Hofmannsthal je bil prepričan, da nima očetnjave. Prijatelju (prav tako vidnemu modernistu) Leopoldu Andrianu je na predvečer prve svetovne vojne v pismu celo zapisal znameniti stavek: “Wir haben eine Heimat, aber kein Vaterland – an dessen Stelle nur ein Gespenst.” (“Imamo rodno grudo, nimamo pa očetnjave – na njenem mestu je le prikazen.”) (Perl, 1968, 198) To pa še zdaleč ni bilo edino pismo, v katerem sta avtorja moderne pozornost namenjala domovini in nacionalnim problemom. Andrian je med drugim odločno nasprotoval Dunaju kot pruski provinci, za kar so se v avstrijskem parlamentu prizadevali nemški liberalci (“Dunaj ni nemški provincialni center in ga zato ne pustim obravnavati kot takega, Avstrije pa ne kot aneksa Nemčiji.”) (Perl, 1968, 110) Hofmannsthalu in Andrianu je Dunaj predstavljal srce Avstrije, morda celo edino avstrijsko stvar, ki jo je bilo mogoče zlahka opredeliti, izmeriti in pokazati na zemljevidu. Zato je bila tudi Hofmannsthalova opredelitev Avstrije povezana z Dunajem: Avstrija je po njegovem namreč “zemlja, ki obdaja Dunaj” (Lindström, 2008, 108), hkrati pa je bil mnenja, da je avstrijsko mogoče definirati le iz regionalne, zgodovinske in kulturne mnogoterosti (Csáky, 2001, 131). Spomladi 1894 sta oba avstrijska modernista v svoje dnevnike pisala podobne vtise o Dunaju in okolici, se trudila definirati *dušo* in *značaj* Dunaja ter Avstrije ter se za povrh označevala za “zadnja avstrijska poeta” (Lindström, 2008, 120). Zdelo se jima je, da bo *avstrijski kaos* monarhijo dokončno pokopal, kar se je tudi sicer skladalo z apokaliptičnim duhom časa, sploh v avstrijski prestolnici. Čeprav so tedanjega duha časa večkrat opisovali z apokaliptičnimi besednimi zvezami (“vesela apokalipsa Dunaja”, “veliko umiranje”, “smrt izčrpanega človeštva”, “vakuum vrednot” ali “razpad vrednot”) je Hermann Bahr leta 1893 zapisal, da je iz ljubega, starodavnega, počasnega mesta vstal nov sijaj Dunaja, domovino je zajel nov industrijski val, zgodile pa so se tudi politične spremembe, kar vse vpliva na to, da se na ulicah in v mislih spreminja svet. To bi radi tudi umetniki zajeli v svoja dela – “ta ljubi dunajski napev od nekoč, a s kiticami od danes” (Bahr, 1894, 79). Osrednji cilj “mladega Dunaja” naj bi bil po Bahrovem zadeti “avstrijsko barvo in vonj današnjosti” (Bahr, 1894, 79).

Ob naštevanju avstrijskih značilnosti literature se Bahr med drugim osredotoči na protagoniste del Arthurja Schnitzlerja ter poudari, da so tipični avstrijski uživači, ki se razli-

kujejo od francoskih *viveurjev* in predstavljajo Dunaj in dunajsko življenje (Bahr, 1894, 297). Pri tem se seveda porodi vprašanje, kaj je tipično dunajsko. Cankar in Schnitzler sta si v motiviki na prvi pogled večkrat podobna a Cankarjevi liki predstavljajo sloj, ki ga Schnitzler skoraj dosledno spregleda, in prikazujejo Dunaj, kakršnega si Schnitzler sploh ni mogel predstavljati. Oba prikazujeta dogajanje na mestnih ulicah in vrtovih istega mesta istega časa – a se njuni opisi povsem razlikujejo. Če za primer vzamemo samo njuno upodobitev žensk, ki pri obeh avtorjih večkrat nastopajo v vlogah osrednjih likov,¹ celo protagonistk: *Das süsse Mädel* ali sladko dekle Arthurja Schnitzlerja, ki je ta lik izdelal do popolnosti, predstavlja zanj tipično žensko figuro s preloma stoletja: idealno ljubico mladih Dunajčanov, ki pripada nižjemu socialnemu sloju, opravlja poklic (guvernanta, šivilja), je lepa ter koketna in se svobodno poda v avanturo z mladim moškim (višjega sloja), kar se (zanjo) največkrat konča tragično. Cankar okrog leta 1900 številna svoja prozna dela napleta okoli deklet, ki prihajajo iz slovenskega vaškega okolja ali dunajskega predmestja. Vendar pa njegova dekleta nikoli niso vesela, spogledljiva in koketna, temveč jih je življenje že zelo mlade oropalo upov in veselja. Ob večerih niso razposajene in polne življenja, ampak so zgarane in nesrečne, namesto v Pratu pa so v podstrešni izbi. Skladajo se s splošno družbeno podobo, ki jo slika Cankar, in se razlikuje od tiste, ki jo za bralca ustvarja Schnitzler. In zato je “tipično avstrijsko” in “tipično dunajsko”, ki ju zagovarja Hermann Bahr, očitno nesmiselno iskati v literarnih delih. V najboljšem primeru lahko dobimo opise dveh Dunajev – prvi je bleščeč in ga najdemo v delih Stefana Zweiga, Josepha Rotha, Huga von Hofmannsthala in Arthurja Schnitzlerja, drugi pa je beden in ga morda najbolje od vseh opiše Ivan Cankar, ki se je iz svojega Ottakringa le redko premaknil v središče sijajnega mesta. Za primer Cankarjeve “temne” dunajske literature bi lahko služila črtica *Dunaj poleti* (1900), še bolje pa verjetno najbolj znano delo dunajskega opusa, roman *Hiša Marije Pomočnice* (1904).

In če so Slovenci svojo identiteto pogosto utemeljevali s pojasnjevanjem, v čem se razlikujejo od Avstrijcev, pa so Avstrijci poudarjali, kako drugačni so od Nemcev. Avstrija je bila svet zase, ločen od Nemčije. Pred izidom v akademskih krogih težko pričakovanega literarno-zgodovinskega dela *Handbuch zur Geschichte der deutschen Dichtung in Österreich-Ungarn* (Zgodovinski priročnik o nemški književnosti Avstro-Ogrske, prvi natis 1899) je Hermann Bahr zapisal, da mu to ni prav nič všeč, saj je govorjenje o nemško-avstrijski literaturi nesmiselno:

Nemško-avstrijsko, le kakšna pošast je to? Čemu ta mešanica? Obstajajo avtorji, ki so v Avstriji rojeni in tu živijo in nemško mislijo, nemško čutijo ter nemško ustvarjajo – ti spadajo k nemški literaturi. Nemški pesnik, na Kitajskem rojen in v Indiji živeč, bo, če je iz nemškega bitja, vedno sodil k zgodovini nemške književnosti. Ampak mi imamo tudi druge, ki se, tudi če govorijo z nemškimi besedami, ne čutijo Nemce, ker imajo drugačne živce ter čute in povsem drugačnega duha od Nemcev – ti gradijo našo avstrijsko književnost. (Bahr, 2010b, 315–316)

1 Glede ženskega lika v Cankarjevi drami *Lepa Vida* npr. Poniž, 2009.

V nadaljevanju Bahr še zapiše, da jezik, v katerem avtorji ustvarjajo, ni pomemben, pomembno pa je, kaj čutijo in kam spadajo. Torej: če nekdo ustvarja v nemščini še ne pomeni, da je Nемеc. Nato se vpraša: “Kaj pa je ‚avstrijsko‘? Vsi čutimo, a nihče ne zna ubesediti. O tem bi lahko napisali knjigo: učenjaki bi nam morali pomagati, da bi prišli do prave predstave avstrijskega, o čemer imamo zdaj le občutke.” (Bahr, 2010b, 317)

Bahr je predlagal, da bi se do bistva “avstrijskega” dokopali tako, da bi svoj pogled v zgodovino obrnili. Namesto da bi potovali iz preteklosti v sedanost, bi se morali podati od sedanosti v preteklost. Izbrali bi morali mladega Dunajčana (Dunaj kot bistvo Avstrije!), ki je zelo avstrijski. Bahr je predlagal Andriana (ki se je sicer rodil v Nemčiji in umrl v Švici) ali Altenberga. Tega bi potem morali počasi izpraševati, od kod prihaja in kam spada, ter tako odkrivati vsa njegova občutja. Na ta način bi odstrli nemške in francoske plasti, ki se skrivajo v vseh književnostih, ter se prikopali do avstrijskega. In nato bi si zastavili vprašanje, ali so v preteklosti, denimo Grillparzer, podobno močno čutili avstrijsko. Tako bi potovali v preteklost, dokler ne bi odkrili, kdo je prvi začutil, kaj ga dela Avstrijca. Postalo bi jasno, kaj je avstrijsko in bi lahko to omejili, merili in opazovali. Samo tako bi tudi lahko izvedeli, kdaj in kje se je začela avstrijska književnost, kaj je njen smisel in kako so se razvijali njeni duhovi. Šele s temi dognanji bi bilo po Bahrovem mnenju mogoče napisati zgodovino avstrijske književnosti (Bahr, 2010b, 317–318).

Pri Bahrovem dojemanju avstrijskosti je zanimivo, da utemeljitve narodnosti ne išče na ozemlju, plemenski skupnosti, veličastni preteklosti ali skupnem jeziku, temveč se mu zdi pomembno prav iskanje duše, pri čemer verjame, da lahko pojme sedanosti prenese v preteklost.

“KOZMOPOLITSKA DISTANCA DO DOMOVINE”

Tudi Slovenci na Dunaju so se srečevali z različnimi narodnostnimi vprašanji. Ob prvem stiku s prestolnico in njeno izrazito večkulturnostjo je marsikoga očaral pisan svet, na katerega so naleteli. Fran Govekar (1871–1949) Ivanu Cankarju leta 1897 pisal, da človek na Dunaju nehote postane “internacijonalist in indiferentist, kar je sicer za pisatelja jedino pravo, a za človeka, kot člana naroda, vsekakor demoralizujoče”. (Govekar, 1978, 126, Govekar v pismu Ivanu Cankarju, 15. 5. 1896) Če Govekarjeve besede povzamemo drugače: slovenski pisatelji so na Dunaju okusili čar mednarodne metropole in se zavedali pomena pretoka različnih narodnosti za umetnost, hkrati pa so čutili, da s tem ogrožajo lastno narodnost. Tudi Alojza Gradnika je večnacionalnost monarhije, predvsem pa Dunaja, prevzela. Privlačila ga je predvsem “ločnica med vzhodom in zahodom, tisočletna usledina najrazličnejših evropskih kultur”, ki je potekala prav skozi prestolnico monarhije (Gradnik, 2008, 314). Pri tem pa, narodno zaveden kakor je bil, ni pozabil dodati, da je ta kultura le v “neznatni meri nemška” (Gradnik, 2008, 34). Večina slovenskih modernistov se je zavedala, da je za *narodno umetnost* nujno, da je odprta in seznanjena z drugimi umetniškimi tokovi. Narodnost ni prva stvar, ki je pri umetnosti pomembna – pomembnejše je tisto, kar se skriva v človeku. Mladi Murn je pisal, da mora biti pesnik *velik duh*, sploh pa “mora biti kozmopolit, mora biti vesolen. V njem se zrcali vse človeško, ne narod!” (Murn, 1954, 107, Murn v pismu Ivu Šorliju, maj 1898) Tudi

Župančič si je želel, da bi v slovenski prostor prodrlo več tujega. Antonu Aškercu je leta 1900 pisal:

Čas je že, da napravimo line v svet, saj smo bili prekleto dolgo opasani s kitajskim zidom. Poglejte 'Život' in druge hrvaške liste; glejte 'Wiener rundschau' – v nji je včasih več prevodov nego originalnih stvari – samo mi se branimo z vsem štirimi vsega tujega, samo mi hočemo ohraniti svoje ozko omejeno obzorje. (Župančič, 1989, 48–49, Župančič v pismu Antonu Aškercu, 1900)

Tovrstni pogled na domovino je zgodovinar Walter Lukan posrečeno imenoval “kozopolitiska distanca do domovine” – četudi so ji Slovenci želeli vse dobro, si niso mogli kaj, da jih pogled od zunaj ne bi spodbudil še k dodatnemu kritiziranju rodne grude (Lukan, 1994, 47–56).

Pretakanje različnih kultur in mecenstvo dunajskega (predvsem judovskega) meščanstva je dodatno vplivalo na očaranost Slovencev nad cesarskim mestom. Na prelomu stoletja se je zdelo, da se umetnost na Dunaju dobro počuti. Ali kakor je zapisal Stefan Zweig: “Umetnik se najbolje počuti tam, kjer ga cenijo, umetnost doseže vrhunec tam, kjer postane življenjska zadeva naroda.” (Zweig, 2008, 29) To so nedvomno občutili tudi Slovenci. Rihard Jakopič je problem slovenske umetnosti videl ravno v tem, da ni *življenjska zadeva naroda*:

To, kar je bila Lahom umetnost v času renesanse, kar je Francozom še danes, to je narodna umetnost. Pri nas je bila umetnost luksuz, ne notranja, temveč zunanja potreba [...] Umetnost postane šele tedaj, ko nam postane življenjska potreba, kadar bomo slikali same sebe v njej. (Cankar, 1920, 49)

Za ponazoritev odnosa do umetnosti na Slovenskem pa je dovolj, če se spomnimo na vzklik pomembnega meščana, ljubljanskega notarja, soustanovitelja in podpredsednika Mestne hranilnice Ivana Gogale, ki je dejal: “Pustite nas v miru z umetnostjo! Kaj je vendar treba slovenskemu narodu umetnosti!” (Zadravec, 1991, 195).

Sicer je med slovenskimi pisci in intelektualci zelo pogosto povezovanje naroda in kulture. Znan je vzdih Otona Župančiča, ki ga je leta 1902 namenil prijatelju Antonu Lajovicu: “Kultura, brate, kultura! Tukaj šele vidiš, kaj je narod. Potem bi imel človek domovino, potem bi imel brate.” (Župančič, 1989, 227, Oton Župančič v pismu Antonu Lajovicu, 1902). Josip Vidmar je v svojih *Kulturnih problemih Slovenstva* (1995, 36) na podlagi podobnih misli slovenskih umetnosti prišel do sklepa, “da je kultura poglavitna in osrednja vsebina narodnega življenja”.

Čeprav je dunajska umetnost na Slovence naredila vtis, pa je nikoli niso čutili tako globoko, kakor bi jo, če bi bila slovenska. To ni bila njihova *narodna* umetnost. Oton Župančič je leta 1911 napisal kritiko ljubljanske uprizoritve drame Sappho Franza Grillparzerja (1791–1872) ter pri tem opozoril:

Sappho ima v razvoju avstrijske dramatike brez oporekanja svoje trdno mesto, vendar mislimo, da Grillparzer ni, da bi utegnil pridobiti naše občinstvo za klasično

dramo. Dunajski Nемеc uživa svoje klasike deloma s pieteto do svoje preteklosti – za nas odpade tista kulturna zveza, ki bi nam omilila to umetnino in jo oblila za naše čustvovanje še z nečim, kar je izven umetnosti. (Župančič, 1982, 12)

Torej: nemška in avstrijska klasična književnost je imela na Slovence drugačen učinek kakor na Nemce in Avstrijce, ker Slovenci v klasičnih delih tujcev niso začutili kulturne povezave z lastnim položajem, saj dela niso bila prilagojena njihovemu (predvsem narodnem in socialnem) čustvovanju. Hkrati pa so bili Slovenci tudi prepričani, da potrebujejo drugačno umetnost, kakor je avstrijska, saj ne njihov narodni značaj drugačen. Josip Murn je bil prepričan, da se dekadencijska umetnost Francozov in Nemcev prilagaja duševnim aristokratom, kar pa pri narodu, kakršen je slovenski, ni mogoče:

Taka načela nekako imajo tudi dekadentje, samo da oni po moje mnenji stvari popolnoma prav ne prijemajo. Oni operirajo z duševnimi aristokrati in velikani, za narod, ki je zlasti v Nemcih in Francozih radi svoje množice še tako zelo na nizki stopnji, se malo menijo. S to disharmonijo med aristokracijo – seveda duševno – in pa med proletarijatom hočejo priti do popolne prekucije, v kateri bi morali seveda slabši podleči. ... Trda je ta pot – a mogoče je pri večjih narodih edino prava... a pri nas ni! Treba pri nas drugačne poti! Treba delati v meji, dostopni za ves naš narodič! (Murn, 1954, 67–68, Murn v pismu Nikolaju Omersi, 28. 6. 1897)

PODOBNOSTI IN RAZLIKE DVEH NACIONALIZMOV

Zgornja poglavja nakazujejo, kako pomembno je bilo vprašanje naroda za avstrijske (dunajske) in slovenske (dunajske) umetnike in kulturne delavce. Hkrati pa primerjava že sama po sebi izpostavlja tudi razlike. Res je, da pri obeh skupinah lahko opazimo intenzivno tematizacijo narodnega vprašanja, hkrati pa se iskanja odgovorov lotevata na povsem drugačne načine. Vzgibe za prvo razliko lahko iščemo že v Hrochovi (1993) delitvi na “zgodovinske” (z lastnim plemstvom, vladarji iz svojih vrst) in “nezgodovinske narode” (živijo v monarhijah s tujerodnimi vladarji), med katere sodijo tudi Slovenci, ki so morali v procesu formiranja svojega naroda preiti tri stopnje – od učenjaške dejavnosti redkih izobražencev – preko preporodnega obdobja politično angažiranih akterjev, ki težijo h kulturni, upravni in državni avtonomiji – do množičnih gibanj meščanstva (Hroch, 1993). Književnost je imela pri tem pomembno vlogo pri konstrukciji narodne identitete. Pirjevec (1969) in Rupel (1976) sta s “prešernovsko strukturo” in “slovenskim kulturnim sindromom” politično-nacionalni aganžma slovenskih literatov celo povezovala z zavrtostjo slovenske literature 19. in zgodnjega 20. stoletja, saj naj bi književnost igrala vlogo nadomestka za manjkajoče politične sile, pisatelji pa naj bi svoj individualizem namesto umetnosti namenjali skupinskim vrednotam. A Juvan (2012) opozarja, da književnost kot medij za oblikovanje nacionalne identitete ni slovenska posebnost, marveč jo lahko zasledimo tudi drugod po Evropi od konca 18. stoletja dalje. Iz preteklih poglavij je mogoče razbrati, da dunajski Avstrijci kljub privilegiranosti svoje narodnosti znotraj monarhije, narodnim vprašanjem niso namenjali nič manj pozornosti od Slovencev. Skupna točka avstrijskega in slovenskega primera je dvojna identiteta. Nemški Avstrijci so bili v 19. stoletju razpeti med močno nemško, ki je

izhajala iz porekla, jezika, vzgoje, literature in socialnega kroga ter šibko avstrijsko, ki se je navezovala na dinastične simbole donavske monarhije (Hanisch, 1994). Pri judovskih avtorjih bi bržkone veljalo opozoriti še na judovski del identitete. Dvojna identiteta Slovencev pa je izhajala iz močne avstrijske zavesti, ki je dajala občutek varnosti in stabilnosti, ki sta se opirali na vladarske rituale, uradni jezik in birokracijo, ter šibke slovenske, ki je predstavljala družinsko okolje, domačnost, lokalno zavest in razumljiv svet. Zdi se, da se prav na prelomu stoletja začne pri obeh narodih krepiti tista zavest, ki je šibkejša, kar vodi k čedalje ostrejšemu konfliktu. Poleg tega so tako Avstrijci kot Slovenci začutili, da se morajo razlikovati od *drugega*, tistega, ki naj bi jih najbolj ogrožal. Za Avstrijce je bil to nemški liberalizem, za Slovence avstrijska nadoblast.

Ena od temeljnih razlik med slovenskim in avstrijskim tematiziranjem narodnosti je, kakor je nakazano v 3. poglavju, narodnostna heterogenost dunajskih modernistov, saj so njen bistveni del sestavljali judovski avtorji, kar je že samo po sebi krepilo idejo nadnacionalnosti. Tako slovenski kot avstrijski avtorji enačijo pripadnost narodu s pripadnostjo kulturi (Kulturnation), pri čemer ima poseben pomen narodna literatura. A glede na prebrano se zdi, da avstrijska literatura ne razrešuje nacionalnih vprašanj v smislu politične angažiranosti, marveč se bolj ukvarja z iskanjem "avstrijske duše", medtem ko razreševanja slovenskega narodnega vprašanja ne moremo ločiti od teženj po politični emancipiranosti.

Pri obravnavi multietničnosti velja vsaj za konec omeniti še jugoslovansko vprašanje, ki ga lahko zaradi odnosa med multietničnostjo in kulturo vsaj približno primerjamo z avstrijskimi tematizacijami avstro-ogrske umetnosti, čeprav se v osnovi razlikujeta. Če za primer vzamemo le Cankarjev govor *Slovenci in Jugoslovani* iz leta 1913: Cankar znotraj jugoslovanske države ne vidi enega naroda, marveč sobivanje več narodov, pri čemer kar se da ostro nasprotuje kakršni koli skupni jugoslovanski kulturi ali celo jeziku (Cankar, 1913). Avstrijci, nasprotno, so, kakor je razvidno iz izbranih odlomkov v članku, verjeli, da se tokovi različnih avstro-ogrskih kultur stekajo v eno samo reko, ki predstavlja enotno avstrijsko kulturo, ki je ravno zaradi svoje mešanice najbolj prodorna. Hkrati pa so kulturo nenemških narodov upoštevali le toliko, kolikor je lahko služila pri udejanjanju njihove, "avstrijske duše". A vzpostavitev enotne avstrijske zavesti, ki bi se razširila po celotni monarhiji, ne glede na prizadevanja, nikoli ni uspela (Zwitter, 1962).

ZAKLJUČEK

Pisma, spomini, programski spisi in umetniška dela ključnih slovenskih in avstrijskih predstavnikov moderne pričajo o izjemnem zanimanju za narodno vprašanje. Primerjava dokazuje, da je osnovni dvom o narodni identiteti enako pomemben za vse umetnike, ne glede na njihovo nacionalno pripadnost. Do razlike pride na lokalni ravni: Slovenci se sprašujejo, kaj jih loči od Avstrijcev (in na ta način definira), Avstrijce pa zaposluje vprašanje, v čem so drugačni od Nemcev. Poleg tega Avstrijci nakazujejo željo po dialogu z nenemškimi narodi monarhije, saj naj bi bila med drugim prav multietničnost eden od narodnih temeljev. Temu Slovenci, z redkimi izjemami pri tematiziranju jugoslovanskega vprašanja, ne namenjajo pozornosti, saj so preveč zaposleni z uveljavitvijo lastne narodnosti. Tako pri Slovencih kot Avstrijcih lahko opazimo tudi dvojno (ali v primeru

judovskih avtorjev celo trojno) identiteto, kar seveda vpliva na različni odnos no narodnega vprašanja.

Analiza nacionalnih teženj *modernistov* med drugim pokaže, da je kulturo, umetnost, narod in politiko v avstro-ogrski monarhiji na prelomu iz devetnajstega v dvajseto skoraj nemogoče ločiti. Narod po eni strani vidijo kot posledico specifične kulture, kulturo pa kot neločljiv del naroda (Kulturnation). Opazimo lahko, da sta narodno in politično vprašanje pri Slovencih povezana nekoliko močneje kot pri Avstrijcih, kjer je v ospredju “avstrijska duša”.

Narodna *kontaminacija* kulture tako ni nič manjša od kulturne *kontaminacije* naroda, zarisujejo pa se tudi jasni obrisi, ki pričajo o tem, da srednjeevropska *moderna* v obliki, kakršno poznamo danes, brez narodne, kulturne in generacijske kontaminacije sploh ne bi mogla vznikniti. Skrivnost njenega izvora je prav v vdoru novega, mladega in tujega v ustaljeno, tradicionalno in domače.

SLOVENIAN AND AUSTRIAN NATIONAL QUESTION IN THE TIME OF MODERNISM. NATIONAL CONTAMINATION OF CULTURE OR CULTURAL CONTAMINATION OF THE NATION?

Manca GRGIĆ RENKO

University of Primorska, Science and Research Centre, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia

e-mail: Manca.GrgicRenko@zrs.upr.si

SUMMARY

Viennese Modern Age (Wiener Moderne) (1890-1910) is one of the artistic highlights of the Austro-Hungarian Empire, as well as the whole of Central Europe. Modern fermentation was not only present in Vienna but was also expanded to the crown lands, where the modernism received its local varieties. A number of Slovenian artists living in Vienna found themselves under the influence of Wiener Moderne. Although Paris was the city that influenced the Slovenian Modern Age, there are certain specific and recurring themes that bind Slovenian and Austrian modernism at the end of 19th century. One of the most important questions is: what is the homeland and how are nation and culture connected? The article provides some of the key issues in the intrusion of national art, as well as ethnic dilemmas of Austrian and Slovenian artists. Did Austrian culture contaminate Slovenian or the other way round? Or did they fertilize each other and wouldn't be able to exist without the cross-contamination? Furthermore, the article should also take into account that the appearance of modern art itself is the contamination of the old with the

new (and vice versa), which is reflected in the style, as well as generational battle of old vs. young. Several letters, autobiographies and literary works of the leading representatives of the Wiener Moderne were analysed: Hermann Bahr, Hugo von Hofmannsthal, Leopold Andrian, Arthur Schnitzler, Ivan Cankar, Oton Župančič, Max Fabiani, Alojz Gradnik, and many other.

Key words: Viennese Modern Age, Modernism, national identity, culture, art, Austro-Hungarian Empire

VIRI IN LITERATURA

- Bahr, H. (1894):** Studien zur Kritik der Moderne. Frankfurt a. M., Rütter&Loenig.
- Bahr, H. (1923):** Selbstbildnis. Berlin, S. Fischer Verlag.
- Bahr, H. (2010a):** Das jünge Österreich. V: Wunberg, G., Braakenburg, J. J. (ur.): Die Wiener Moderne. Literatur, Kunst und Musik zwischen 1890 und 1910. Stuttgart, Reclam, 287–309.
- Bahr, H. (2010b):** Österreichisch. V: Wunberg, G., Braakenburg, J. J. (ur.): Die Wiener Moderne. Literatur, Kunst und Musik zwischen 1890 und 1910. Stuttgart, Reclam, 315–318.
- Cankar, I. (1913):** Slovenci in Jugoslovani (http://sl.wikisource.org/wiki/Predavanja_in_članki#Slovenci_in_Jugoslovani, 15. 6. 2014).
- Cankar, I. (1920):** Obiski. Ljubljana, Nova založba.
- Cankar, I. (1948a):** Pisma Ivana Cankarja, prvi del (ur. Izidor Cankar). Ljubljana, Nova založba.
- Cankar, I. (1948b):** Pisma Ivana Cankarja, tretji del (ur. Izidor Cankar). Ljubljana, Nova založba.
- Fabiani, M. (1999):** Akma, duša sveta. Koper, Ustanova Maks Fabiani.
- Govekar, F. (1978):** Pisma Frana Govekarja, knj. 1 (ur. Dušan Moravec). Ljubljana, SAZU.
- Gradnik, A. (2008):** Alojz Gradnik, Zbrano delo, knj. 5 (ur. Miran Hladnik). Tone Pretnar, Ljubljana, DZS.
- Ljubljanski zvon.** Ljubljana, 1881-1941.
- Murn, J. A. (1954):** Zbrano delo (ur. Dušan Pirjevec). Ljubljana, DZS.
- Perl, W. (ur.) (1968):** Briefwechsel: Hugo von Hofmannsthal und Leopold Andrian. Frankfurt a. M., S. Fischer Verlag.
- Roth, J. (1984):** Kapucinska grobnica. Ljubljana, Mladinska knjiga.

- Zweig, S. (2008):** Stefan Zweig, Včerajšnji svet. Spomini Evropejca. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Župančič, O. (1982):** Oton Župančič, Zbrano delo, knj. 8 (ur. Joža Mahnič). Ljubljana, DZS.
- Župančič, O. (1989):** Oton Župančič, Zbrano delo, knj. 11 (ur. Joža Mahnič). Ljubljana, DZS.
- Csáky, M. (2001):** Ideologija operete in dunajska moderna. Ljubljana, ICK.
- Fellner, F. (ur.) (1980):** Dichter und Gelehrter. Hermann Bahr und Josef Redlich in ihren Briefen 1896-1934. Salzburg, Neugebauer.
- Habermas, J. (1981):** Die Moderne – ein unvollendetes Projekt. V: Kleine politische Schriften. Frankfurt a M., Suhrkamp.
- Hanák, P. (1970):** Die Volksmeinung während des letzten Kriegesjahre in Österreich-Ungarn. V: Die Auflösung des Habsburgerreiches. Wien, Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum, 58–66.
- Hanisch, E. (1994):** Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert. Wien, Ueberreuter.
- Hobsbawm, E. (1968):** Obdobje revolucije. Ljubljana, DZS.
- Hroch, M. (1993):** From National Movement to the Fully Formed Nation. New Left Review, 198, 3–20.
- Kos, J. (2001):** Primerjalna zgodovina slovenske literature. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Juvan, M. (2012):** Prešernovska struktura in svetovni literarni sistem. Ljubljana, Literatura.
- Lindström, F. (2008):** Empire and Identity. Biographies of Austrian State Problem in Late Habsburg Empire. West Lafayette, Purdue University Press.
- Lukan, W. (1994):** Dunaj in slovenska politika od 1948 do 1919. V: Mihelič, D. (ur.): Dunaj in Slovenci. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev, SAZU, 47–56.
- Magris, C. (2001):** Habsburški mit v moderni avstrijski književnosti. Trst, ZTT EST.
- Pirjevec, D. (1964):** Ivan Cankar in evropska literatura. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Poniž, D. (2009):** Cankarjeva Vida (drama *Lepa Vida*) in Kraigherjeva Pepina (drama *Školjka*) kot primera femme fragile in femme fatale v slovenski dramatik na prelomu stoletja. Annales, Series historia et sociologia, 19, 1, 231–238.
- Pozzetto, M. (1997):** Maks Fabiani – vizije prostora. Kranj, Libra.
- Rupel, D. (1976):** Svobodne besede od Prešerna do Cankarja. Koper, Lipa.
- Vidmar, J. (1995):** Kulturni problemi Slovenstva. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Vodopivec, P. (2004):** Slovenci in Habsburška monarhija. V: Nečak, D. et al. (ur.): Slovensko avstrijski odnosi v 20. stoletju. Ljubljana, Oddelek za zgodovino filozofske fakultete, 33–45.
- Wunberg, G., Braakenburg, J. J. (ur.) (2010):** Die Wiener Moderne. Literatur, Kunst und Musik Zwischen 1890 und 1910. Stuttgart, Reclam.
- Zadravec, F. (1991):** Cankarjeva ironija. Murska sobota, Pomurska založba.
- Zwitter, F. (1962):** Nacionalni problemi v Habsburški monarhiji. Ljubljana, Slovenska matica.

OBRANA ČASTI NOŽEM I BATINOM U SLUČAJEVIMA
NEISPUNJENOG BRAČNOG OBEĆANJA*Zdravka JELASKA MARIJAN*Hrvatski institut za povijest, Opatička 10, 10000 Zagreb, Hrvatska
e-mail: jelaska@isp.hr

SAŽETAK

U Splitu je tijekom međuratnog razdoblja zabilježeno više slučajeva neispunjenog bračnog obećanja u kojima su djevojke pokušale spasiti svoju i obiteljsku čast fizičkim napadom na mladića. U najtežim slučajevima koji su završili smrću mladića koji nisu ispunili zadano obećanje prikazi i komentari sudskih postupaka pružaju detaljniji uvid u društvena mjerila kojima se u ono vrijeme procjenjivalo čast i mogućnost njezine obrane.

Ključne riječi: žena, čast, zaruke, umorstvo, Split, Dalmacija

DIFESA DELL'ONORE CON COLTELLO E BASTONE IN CASO DI MANCATA
PROMESSA DI MATRIMONIO

SINTESI

Nel periodo tra le due guerre a Spalato ci sono stati alcuni casi in cui le ragazze hanno cercato di salvare l'onore e quello della loro famiglia aggredendo fisicamente il ragazzo che non aveva soddisfatto la promessa di matrimonio. I verbali e i commenti processuali relativi ai casi più gravi, con esito mortale dei ragazzi non intenti ad ottemperare la promessa di matrimonio, offrono uno spaccato dettagliato delle norme utilizzate in quel periodo storico per valutare l'offesa e la possibilità di difendere l'onore.

Parole chiave: donna, onore, impegno, omicidio, Spalato, Dalmazia

UVOD

Tijekom dvadesetog stoljeća društveni običaji i shvaćanja u Dalmaciji, kao i na širem europskom prostoru, mijenjali su se mnogo brže nego tijekom ranijih razdoblja. U ne tako davnom vremenu, prije manje od stotinu godina, djevojke kojima su mladići obećali da će ih vjenčati, a zatim ih napustili, bile su prema društvenim pravilima osramoćene, a sramota je padala i na njihove obitelji. U takvim slučajevima kontaminacija je bila vezana uz pojam časti. Daljnje sudbine tih djevojaka bile su različite. Istraživanja o običajima i shvaćanjima vezanim uz brak i zaručke na području Dalmacije, kao i na području ostalih hrvatskih pokrajina uglavnom su provođena za seoske sredine. Neka od njih uključuju i probleme odnosa koji nisu doveli do sklapanja braka, a pokazuju da su djevojke koje su se našle u takvim situacijama uglavnom napuštale obitelj i rodno selo, a u nekim slučajevima odlučile okončati svoj život, dok su rijetke ipak nastavljale živjeti s tim (Birt et al., 2003, 459–461; Erlich, 1971, 115–118, 122–133; Rajković, 2003, 549–550; Mogorović Crljenko, 2014). Spoznaja o običajima na području gradova ima malo i uglavnom nisu rezultat sustavnih istraživanja. Proučavajući povijest Splita u međuratnom razdoblju naišla sam na niz slučajeva u kojima su djevojke pokušale promijeniti svoj položaj napadima na mladiće koji su ih iznevjerili. No, nisam naišla na podatke koji bi upućivali da je takav običaj bio proširen na širem prostoru. Takvi bi se postupci mogli smatrati svojevrsnim pokušajima dekontaminacije.

Primjerice, kasno navečer 23. travnja 1919. jednog mladića koji se vraćao kući napala je iznenada „bivša vjerenica“. Udarila ga cjepanicom po glavi, izlupala šakama i zabila mu nož pod rebra. Ujutro se sama prijavila redarstvu (Novo doba, 24. 4. 1919, 3; 25. 4. 1919, 3).

U srpnju iste godine druga je djevojka, nakon bezuspješnog uvjeravanja mladića da vjenča njezinu mlađu sestru s kojom je izlazio, izvukla nož i zabila mu ga pod rebra. Zatim je otišla u obližnju zgradu suda i svojevrijedno se prijavila. Mladić je preminuo, a slučaj je dobio sudski epilog (Novo doba, 22.-24. 7. 1919, 3; 6. 12. 1919, 3; 9. 12. 1919, 4–5).

Godine 1930. jedna je djevojka ubila svog zaručnika koji je šest godina odgađao vjenčanje jer nije imao zaposlenje. Zanimljivo je da je uoči ubojstva majka djevojci savjetovala da nemoguću situaciju, u kojoj djevojka mladića nije mogla napustiti, a on je stalno odgađao vjenčanje, savjetovala kako joj je jedini izlaz „nož u trbuh“ (Jadranska pošta, 14. 5. 1930, 4). Ovaj savjet kojeg nije trebalo pojašnjavati ukazuje da takav način postupanja nije bio neuobičajen u tadašnjem Splitu, iako ovakvi slučajevi nisu bili česta pojava. No, nije poznato od kada taj običaj datira.

Navedeni primjeri govore o djevojkama koje su odrasle u gradu. Donekle slični slučajevi djevojaka koje su u grad došle sa sela imali su blaže ishode, što upućuje na to da ovaj običaj nije bio rasprostranjen na širem prostoru. Tako je, primjerice, u rujnu 1925. godine jedna djevojka presrela je financijskog pripravnika koji je tri godine ranije službovao u njezinom rodnom mjestu, obećao joj vjenčanje ali je napustio kada je premješten. Djevojka je ostala trudna, a nakon porođaja napustila je rodno mjesto i otišla služiti u Split. Kada je pronašla svog nekadašnjeg mladića tražila je objašnjenje. Tek je tako saznala da je on oženjen i ima troje djece. Bila je šokirana njegovom izjavom jer se godinama nadala da će on ipak popraviti sramotu koju joj je nanio. Pokušala ga je zadaviti, a kad se otrgnuo

nastavila je vičući nasrtati na njega. Rastavio ih je stražar i oboje priveo na redarstvo gdje se priča raspela i završila djevojičinim proklinjanjem i sebe i bivšega dragoga (Jadranska pošta, 25. 9. 1925, 3).

MLADI LJUDI I DRUŠTVENI OBIČAJI

Mladi Splićani u to su vrijeme imali određenu slobodu ponašanja, upoznavanja, udvaranja i izbora budućih bračnih drugova. Uglavnom su sami birali bračnoga druga, ali s njihovim su se izborom roditelji morali suglasiti. Prilika i mjesta za upoznavanje mladih bilo je mnogo. Najviše prigoda za susrete davale su večernje šetnje. Jedno od glavnih obilježja javnog života Splita u to vrijeme bio je život na otvorenom tijekom gotovo cijele godine, na što je utjecala i povoljna mediteranska klima. Uvečer nakon završenog posla ili škole običavalo se poći na šetnju. U jesen, zimu i proljeće uglavnom se šetalo glavnim gradskim trgov popularno zvanim Pjaca, a ljeti središnjim dijelom obale, popularno zvanim Riva. U ovim su šetnjama sudjelovali svi slojevi stanovništva i različite generacije. U hladnijim mjesecima prigodu za druženje, upoznavanje i udvaranje davala je i sezona plesova koja se održavala od sredine siječnja do početka Korizme. Bilo je i prigoda za susrete i udvaranje koji su vezani samo za neke slojeve stanovništva. U obiteljima srednjeg i imućnog statusa postojali su običaji prijema gostiju određenim danom u tjednu. Te su prigode ponekad i obitelji koristile za pozivanje mogućih udvarača koje su smatrale poželjnim izborom u nadi da će se mladi zbližiti. Ponekad su i mladići nalazili nekoga tko će ih uvesti na takve susrete nakon što bi im se neka djevojka свидjela. U predgrađima u kojima se vodovodna mreža tek postavljala u međuratnom razdoblju dio se stanovništva opskrbljivao vodom na javnim česmama. Po vodu na česme išle su djevojke, a mladići bi se okupljali oko česme te je to bilo glavno mjesto susreta težačke mladeži. Stanovništvo predgrađa u to se vrijeme još uvijek velikim dijelom bavilo obradom vinograda i vrtova u okolici grada, a s razvojem industrijalizacije postupno su se od težačkog (poljoprivrednog) preobražavali u radničko stanovništvo (Jelaska Marijan, 2009, 268–272, 355–361, 373–374, 401–407).

Nakon dugog razmjenjivanja pogleda, ako bi naklonost s obje strane bila uočljiva počinjalo bi udvaranje. Ono je često uključivalo pjevanje serenade pod prozorom odabranice. Zatim bi se zaljubljeni nastojali što češće sastajati. No, postajala su pravila prihvatljivog ponašanja. Djevojka se s mladićem mogla sastajati uz odobravanje obitelji i pratnju neke ženske osobe, (sestre, prijateljice, tete ...). Sastajanje djevojke s mladićem bez pratnje treće osobe za djevojku je bio sklizak teren i već je takvo ponašanje smatrano nedoličnim i za nju i za njezinu obitelj. Nisu bili rijetki slučajevi u kojima bi djevojke koje su se pokušale same sastajati s mladićima dobile batine od roditelja ili starije braće, a jednako bi prošli i oni s kojima su se sastajale. O tipičnim i netipičnim situacijama pri udvaranjima govore književna i memoarska djela o Splitu međuratnog razdoblja (Kovačić, 1971, 197–199, 185; Plenković, 1990, 5–6; Uvodić, 1939, 57–82, 90–94, 125–131, 163–172, 179–183; Uvodić, 2002, 13–20, 33–34, 39–49, 57–61, 103–114, 126, 139–145).

Nakon što bi mladić i djevojka jedan drugome očitovali svoje osjećaje, a roditelji se suglasili s njihovim izborom, sklapane su zaruke i ugovarano vjenčanje. Zaručnici su

imali nešto veću slobodu druženja, jer su njihove veze već odobrile obitelji te se smatralo da će sigurno dovesti do vjenčanja. Tada više nije bilo predomišljanja oko izbora budućega bračnog druga. Iako su se zaruke mogle raskinuti, njihovo je raskidanje predstavljalo sramotu za obje strane. Taj je običaj gotovo do apsurdna doveden u Uvodicevoj priči „Besida je besida“ (Riječ je riječ) u kojoj majka sinu zabunom isprosi krivu djevojku umjesto njegove odabranice. Unatoč zabuni sin mora oženiti tu drugu djevojku, jer bi povlačenje dane riječi značilo veliku sramotu za obitelj (Uvodić, 2002, 44–46).

Ismijavanje ovog običaja u nekim apsurdnim situacijama polako je unosilo duh novog vremena, no tradicija se ipak uvelike još poštovala. I sami su mladi ljudi raskidanje zaruka smatrali sramotnim, pa su takve situacije mogle biti i povod samoubojstva. Takav je slučaj i s jednim od najpoznatijih slučajeva samoubojstva u međuratnom Splitu koji se zbio na terasi svjetionika na lukobranu 1933. godine kada je mladi ljubavni par svojevolumno izabrao smrt. Prema izvaji mladića na samrti na očajnički čin zajednički su se odlučili te je on njoj pucao u srce, a zatim sebi ispod srca. Oboje su svojevolumno odlučili umrijeti jer je postojala „prepreka za ženidbu“. Djevojčin otac je za to znao te ih je pokušao razdvojiti poslavši nju na mjesec dana u Šibenik. Djevojka se vratila tjedan dana prije tragedije, te su se ponovo sastali. Razlog samoubojstva ležao je u tome što se mladić koji je prije živio u Budvi tamo bio zaručio s jednom djevojkom. Nakon preseljenja u Split ohladio se od te ljubavi i zaljubio u drugu djevojku, no nije htio prekršiti riječ zadanu prvoj djevojci. Smatrao je kako je bolji izlaz smrt nego razvrgnute zaruke, a njegova druga djevojka ga je podržala i odlučila mu se pridružiti u očajničkom ljubavnom činu (Jelaska Marijan, 2002, 397).

U sretnijim slučajevima zaruke su vodile vjenčanju. O vjenčanju i mirazu redovito su se dogovarali roditelji ako su ih mladenci imali. U težačkim obiteljima u pravilu se smatralo da je djevojka dobivanjem miraza namirena za svoj nasljedni dio, te su se one ujedno tog dijela i odricale o čemu je često sastavljan i bilježnički spis (Jelaska Marijan, 2007).

Glavna prepreka mogućem braku moglo je biti suprotstavljanje roditelja izboru. Razlozi suprotstavljanja mogli su biti imovinske prirode, ako su odabranik ili odabranica bili izrazito siromašni, no ako su mladi bili uporni ta bi prepreka znala biti uklonjena čekanjem da se mladić zaposli i počne zarađivati dovoljno da prehrani obitelj. Veći problem bilo je postojanje kakvih razmirica između obitelji. U takvim su situacijama mladić i djevojka u pravilu čekali da prepreka nestane. Obitelj je nastojala odgovoriti mladu osobu od takvog stava, ali su mnogi ostajali uporni, a bilo je i slučajeva u kojima bi netko od rođaka ili obiteljskih prijatelja posredovao da roditelji popuste, no to nije uvijek bilo uspješno. Katkad bi roditelji nakon više godina upornosti mladih popustili, a katkad su mladi jednostavno godinama čekali da im roditelji umru. Na dugotrajno čekanje javnost je uglavnom gledala sa simpatijama, cijeneći vjernost i odanost. Iako u tim situacijama nije bilo službenog sklapanja zaruka, ovakve se parove ipak nazivalo zaručnicima jer su jedno drugome obećali vjernost (Uvodić, 1939, 65–76, 91–94; Uvodić, 2002, 57).

Nešto su drugačije okolnosti koje su smatrane slučajevima zavođenja. To su veze u koje bi se djevojke upustile bez odobrenja obitelji, te bi se s mladićem sastajale bez odobrenja roditelja. Ukoliko bi u takvim okolnostima mladić djevojci obećao brak, ona se s pravom nadala realizaciji tog obećanja, no valjalo je utvrditi da je takvo obećanje bilo lažno.

U slučaju da se djevojka upustila u vezu s mladićem bez privole roditelja situacija je također bila sramotna za obitelj, jer se postavljalo pitanje je li obitelj učinila dovoljno da to spriječi. U takvim situacijama ponekad se pokušavalo popraviti stvari naknadnim dogovorima o vjenčanju. No, prema zakonskim odredbama nije bilo mogućnosti nekoga natjerati na brak.

Prema austrijskom Općem građanskom zakoniku, koji je u Dalmaciji u pitanjima ženidbenog prava vrijedio do 1946. godine, dakle i u vrijeme prve jugoslavenske države, zaruke su prethodno obećanje dviju osoba različitog spola da će jedna s drugom sklopiti brak, ali „ne donosi sa sobom pravne obaveze niti da se sklopi žendbu, niti da se učini ono, što je bilo ugovoreno za slučaj, ako bi se odustalo od obećanja“ (Opći austrijski građanski zakonik, §45, 25). Iz tumačenja Općeg građanskog zakonika proizlazi da se zaruke mogu smatrati pravnom činjenicom, ali ne i pravnim poslom. Stoga zaruke ne uzrokuju bilo kakve pravne obaveze, a posebice ne obavezu sklapanja braka, jer se u brak moglo ući jedino dobrovoljno, a ne pod prisilom. Stoga ni razvrgavanje zaruka nije moglo povući za sobom tužbu radi prekršene obaveze sklapanja braka. Moglo se jedino tražiti povrat darova, ako ih je bilo, a u nekim slučajevima i naknadu štete ukoliko bi sud uopće procijenio da je ikakve štete bilo. Na sličan su način zaruke bile definirane i u tada važećem kanonskom pravu, prema kojem je to ugovor muškarca i žene kojim međusobno obećavaju da će sklopiti brak. Ali ni po kanonskom pravu iz tog obećanja nije nastajalo nikakvo pravo tužbe na sklapanje braka, niti su razvrgnute zaruke s jednom osobom mogle biti prepreka sklapanju braka s drugom osobom (Majstorović, 2005, 751–753).

Do raskidanja zaruka moglo je doći iz različitih razloga. Ponekad bi se ispostavilo da su se djevojke, izmakavši kontroli obitelji, nesmotreno upustile u vezu u kojoj pravog obećanja vjernosti nije ni bilo, već se radilo o zavođenju lažnim obećanjem. Ponekad bi se netko od zaručnika jednostavno ohladio, a ponekad se mladi par jednostavno nije znao nositi s različitim preprekama. Neke su od tih situacija vodile tragičnim ishodima. Među njima su posebno zanimljivi napadi koji su dobili sudski epilog jer tijekom suđenja i javni novinski komentari slučajeva otkrivaju širi društveni kontekst. Slučajevi su rekonstruirani prema novinskim tekstovima jer je arhivska građa za Split međuratnog razdoblja sačuvana tek u fragmentima.

NAJPOZNATIJI SLUČAJEVI

Prodavačica cvijeća, Tonka Ozretić, koja je 1919. godine mladiću svoje sestre nožem nanijela ozljedu od koje je preminuo, optužena je za umorstvo, a pred sudom se pozvala na obranu časti. Tonka je mladića pokušala uvjeriti da vjenča njezinu mlađu sestru Danicu, a kad je on to odbio, probola ga je nožem. U svoju je obranu izjavila da ga je probola nožem radi obrane časti. Suđenje Tonki Ozretić, staroj 22 godine, održano je u prosincu 1919. na Okružnom sudu u Splitu uz veliki interes javnosti. U sudnici je osobito bila brojna ženska publika koja je otvoreno davala podršku optuženoj. U iskazu pred sudom navela je da je nakon smrti oca preuzela brigu o obitelji. Otac je od nje na samrti tražio da se brine o braći i sestrama, a i majka joj je to prepustila. Sestru je odgovarala od veze s mladićem koji je bio nešto imućniji od njih. No, sestra je nije poslušala i na kraju zatrud-

njela. Tonka je tada poduzela što je mogla da dođe do vjenčanja. Kako bi sestri osigurala veći miraz, odlučila se odreći svog nasljednog dijela u korist sestre, a isto je zatražila i od majke te je mladića pokušala nagovoriti na vjenčanje. Međutim, on je njezinu ponudu ismijao, nakon čega ga je probola nožem. Na kraju svog iskaza pred sudom je istaknula da joj je žao, ali „da će radije da je strijeljaju nego da sutra na nju ljudi prstom pokazuju“ (Novo doba, 9. 12. 1919, 4–5). Tužiteljstvo je nastojalo optuženu prikazati kao osobu koja mrzi svijet, osobito muškarce, a njezinu sestru kao djevojku čije ponašanje nije bilo nimalo uzorno, jer je izlazila i s drugim mladićima. Obranu časti opovrgavali su tvrdnjom da ponašanje sestre nije bilo časno i da se nije imalo što braniti. Međutim, svjedoci su uglavnom potvrdili navode obrane. Na ruku optuženoj išao je i iskaz mladića koji je u bolnici, prije smrti izjavio da je Tonkinjoj sestri obećao brak, iako nije mislio ozbiljno, nego joj je to rekao „samo da je uzmogne imati“ čime je potkrijepljena tvrdnja o zavođenju djevojke (Novo doba, 9. 12. 1919, 4). Tužiteljstvo nije uspjelo dokazati ni da se Tonkina sestra vidala s drugim mladićima, a svi iskazi o Tonki bili su vrlo povoljni. U Tonkinu korist išao je i iskaz mlađe sestre koja je navela da je Tonka ozbiljno upozoravala na problematičnost veze s mladićem koji ne bi htio vjenčati djevojku bez miraza, da joj je vezu s pokojnikom branila, pa je čak i tukla zbog toga, odnosno da je poduzela sve što je mogla kao dvadesetogodišnja djevojka koja je preuzela brigu o brojnoj obitelji. Obrana je uspjela dokazati obranu časti i Tonka je odlukom porote oslobođena optužbi. U završnom govoru branitelj optužene je, među ostalim, istaknuo da zakon zavedenoj djevojci ne pruža nikakvu zaštitu. Zavodnika možda osude na 1-2 mjeseca zatvora, a djevojci ostaje trajna sramota. Tvrdio je da je optužena postupila po savjesti, žrtvujući se da spasi čast obitelji, te je od porotnika tražio neka presude po svojoj savjesti. Prema tužitelju optužena je, pak, hladno izvršila umorstvo, za što je bila predviđena smrtna kazna, a istaknuo je i da okaljanu čast nož ne može obraniti. Odlukom porote Tonka Ozretić oslobođena je i optužbe za umorstvo i optužbe za ubojstvo. Publika je presudu primila s glasnim odobravanjem (Novo doba, 6. 12. 1919, 3; 9. 12. 1919, 4–5).

Pozivanje na obranu časti nije uvijek bilo uspješno. Ono je otvaralo pitanje moralne slike djevojke i njezine obitelji te se pravo pozivanja na takvu obranu dokazivalo kroz vrlo neugodno propitivanje osobnog života. U spomenutom slučaju iz 1930. godine u kojem je djevojka ubila zaručnika koji je šest godina odgađao vjenčanje, optužena se nije uspjela pozvati na obranu časti jer joj brojne okolnosti nisu išle u prilog. Slučaj je privukao veliku pažnju javnosti kako zbog samog događaja, tako i zbog duljeg sudskoga postupka.

Prema činjenicama utvrđenima tijekom istrage i prema optužnici Fedora Dumanić i Antun (Ante, Nino) Radeljak bili su u vezi šest godina. Dvije godine prije događaja optužena je izgubila djevičanstvo s pokojnikom. Nekoliko mjeseci prije zločina, njezini su je roditelji potjerali iz kuće. Zaručnik ju je sklonio kod svoje tete, a nakon toga joj je stric dao kućicu za stanovanje pored kuće njezinih roditelja, s kojima se ona s vremenom izmirila, te joj je i majka nosila hranu. Zaručnik ju je redovito posjećivao, nosio joj novac i hranu, ali stalno je odlagao vjenčanje jer je bio nezaposlen. Po zanimanju je bio drvodjelac. Djevojka je po zanimanju bila krojačica, a ni ona nije bila zaposlena. Obitelji nisu bile naklonjene ovoj vezi, ali nisu joj se ni protivile. Nekoliko mjeseci prije ubojstva čak su bile i obavljene napovjedi, ali do vjenčanja ipak nije došlo. Djevojci roditelji nisu

bili spremni dati nikakav miraz, tvrdeći kako za to nemaju mogućnosti, no prigovaralo im se da nisu ni htjeli izaći u susret mladiću koji bi se bio zadovoljio i malom vrijednošću dovoljnom da započnu zajednički život. Djevojka i njezina majka umjesto toga su od mladićeve tete tražile da njegova obitelj financijski pomogne mladom paru. Teta je odgovorila da to ne ovisi o njoj, da je mladiću doduše pokojni stric ostavio određenu imovinu, ali da mladić time može raspolagati tek nakon njezine smrti. Tom je prilikom djevojčina majka pred mladićevom tetom kćeri rekla da joj nema druge nego „nož u trbuh i kuline vanka“. Teta je u istrazi i pred sudom svjedočila da je i sama djevojka u nekim prigodama udarala mladića. Ni drugi svjedoci nisu dali povoljne iskaze o čudi optužene i njezinom ponašanju prema pokojniku. Dapače, više ih je svjedočilo kako mu je u raznim prilikama prijetila da će ga probosti nožem. Ni o čudi i ponašanju njezine majke nisu imali lijepih riječi, slažući se da ju je majka i poticala na nasilno i neprimjereno ponašanje, ali i da su obje bile silovite čudi. Za pokojnika su svjedoci navodili da je bio vrlo strpljiv i da je i djevojci stalno savjetovao strpljivost i čekanje boljih vremena za njihovu vezu (Jadranska pošta, 14. 5. 1930, 4; 11. 10. 1930, 4; Novo doba, 10. 10. 1930, 7).

U svoju obranu optužena je navela da je zaručnik htio napustiti, da ju je tukao i vrijeđao, no za to nije bilo dokaza. Navodila je da se nije htio zadovoljiti minimalnim iznosom potrebnim za vjenčanje već je tražio veći miraz. Kobne večeri zaručnik je došao k njoj, a ona je molila neka ju vjenča, no on je i dalje odgađao. Došlo je do svađe tijekom koje je ona izvukla nož, koji je kupila ranije tog dana. Ubola ga je nožem u desno stegno, presjekavši mu i arteriju i venu. U suprotnosti s tvrdnjama da ju je zaručnik htio ostaviti, djevojka je i sama navela da ju je on, umirući, molio neka ga poljubi i zove svećenika koji će ih vjenčati. Ona je umjesto toga oprala ruke, presvukla se, otišla na vrata roditeljske kuće i rekla što je učinila te je s bratom otišla u policijsku stanicu ostavljajući zaručnika neka iskrvari. Optužena je priznala zločin, ali se branila da joj je policija bila bliža od liječnika te da je mislila kako će ga policijski stražari odnijeti liječniku. Prema liječničkom vještačenju ozljeda je izazvala jako krvarenje te je smrt brzo nastupila. U prvom sudskom postupku Okružni je sud u Splitu je, 14. svibnja 1930., utvrdio da je optužena zločin počinila hotimično, ali ne i nakon zrelog razmišljanja. Osuđena je na devet godina robije, trajni gubitak časnih prava i plaćanje troškova pogreba pokojnika (Jadranska pošta, 14. 5. 1930, 4–5; 15. 5. 1930, 4–5; 11. 10. 1930, 4; Novo doba, 10. 10. 1930, 7). Novine upozoravaju na veliki interes javnosti za događaj. U sudnicu su puštane samo osobe s dozvolom, a mnogi su čekali ispred zgrade suda. Nakon presude „pred vratima je čekala velika masa naroda od više stotina ljudi“ (Jadranska pošta, 15. 5. 1930, 5).

Optužena se žalila na Stol sedmorice u Zagrebu, koji je poništio presudu i vratio slučaj splitskom Okružnom sudu na ponovni pretres. Tijekom ponovljene rasprave optužena je donekle promijenila iskaz, iako je većinu ponovila kao i prije. Tada je tvrdila da je nož kupila s namjerom da ubije i sebe i zaručnika, te je žalila što nije uspjela i sebe ubiti. Kad je na samrti tražio da ga poljubi, ona ga je i poljubila, a tek tada je oprala ruke i presvukla se. Obrana je ovaj put imala i više svjedoka koji su svjedočili u korist optužene kao osobe mirne čudi, te se nastojalo pobiti navode tužitelja da je optužena zlostavljala pokojnika. Nakon ponovljene rasprave, 11. listopada 1930., Okružni sud u Splitu donio je isti zaključak kao i prvi put (optužena je zločin počinila hotimično, ali ne i nakon zrelog

razmišljanja), ali je izrekao manju kaznu te je taj put Fedora Dumanić osuđena na pet godina robije (Jadranska pošta, 11. 10. 1930, 4; 13. 10. 1930, 3; Novo doba, 10. 10. 1930, 7; 13. 10. 1930, 5).

Zbog neobičnog mjesta događaja ističe se slučaj pokušaja ubojstva koji se odigrao u zgradi Kotarskog suda u Splitu 17. listopada 1932. Pred tim sudom tada se vodila rasprava između Filomene (File) Šegvić i Vicka Dvornika Vesanovića radi utvrđivanja očinstva Filine kćeri. Raspravi su bile nazočne i obje obitelji. Kada je rasprava za taj dan završena i zakazana nova, a nazočni se počeli spremati na odlazak, File je iz ručne torbice izvukla nož i Vicku zadala pet uboda u trbuh prije nego što su se nazočni snašli i oduzeli joj nož. Samo je jedna od pet rana bila dovoljno duboka da izazove unutarnje ozljede, a brzom intervencijom ranjeni je prevezen u bolnicu i operiran te se brzo počeo oporavljati (Jadranska pošta, 18.–20. 10. 1932, 4). Mlada je žena odmah odvedena na policiju gdje je izjavila kako je već kao sedamnaestogodišnja djevojka ljubovala s Vickom. Djevojka je s obitelji stanovala na Trsteniku, predjelu splitskog polja na rubu grada. Mladićeva obitelj bila je iz težačkog predgrađa Lučac, a bili su vlasnici polja u blizini Filine kuće. U takvim okolnostima mladi su se često susretali na području gdje nije bilo mnogo ljudi. Godinu dana prije napada na sudu Fila je rodila kćer. Vicko se ohladio i napustio je još prije poroda. Dijete nije htio priznati te je ona pokrenula parnicu radi utvrđivanja očinstva. O samom napadu i njegovim razlozima Fila je izjavila: „Ono što sam učinila, uradila sam radi svoje časti. [...] Smrklo mi se pred očima kad je Vicko na sudu rekao da me ne poznaje, a pred mjesec dana me napao i izudarao u polju kad sam nosila mlijeko. Tražila sam od njega ako ne ljubav, ono barem da prizna da je otac našeg djeteta. Ja sam siromašna djevojka, ali od poštene i čestite obitelji.“ U nastavku je pojasnila problem pri utvrđivanju očinstva u ovakvim prilikama: „On je poricao da me je poznavao prije porodjaja djeteta i da smo uopće vodili ljubav, jer kaže, za to nema svjedočanstava. To me najviše uzrujalo, jer svak čini ljubav potajno, a niko ne tišći sviću kad čini ljubav.“ Uz to je bila uvjerenja da su Vicka od nje odvrćale njegove sestre (Jadranska pošta, 18. 10. 1932, 4). S mladićeve strane mogle su se čuti kontradiktorne izjave u kojima je tvrdio i da djevojku uopće ne poznaje i da je poznaje, ali nisu bili u vezi, odnosno da su bili u vezi, ali nije siguran da je on otac djeteta (Jadranska pošta, 18.–19. 10. 1932, 4).

Zanimljivo je da niti jedna od mladih žena koje su počinile ovakve napade nikad nije bježala, već bi se mirno i svojevrijem prijavile policiji, što ostavlja dojam da su bile svjesne kako su počinile tragičan, ali konačan čin.

ZAKLJUČAK

Opisani slučajevi su svaki na svoj način ekstremni i nisu slika uobičajenog ponašanja, ali upravo svojim odstupanjem od uobičajenog govore o tome što je bilo poželjno, a što nepoželjno ponašanje. Oni oslikavaju poglede na pitanje časti djevojaka i njihovih obitelji, na pitanje kontaminacije, ali i na određene mogućnosti dekontaminacije. Na nasilnost reakcija vjerojatno je određenog utjecaja imao i burni mediteranski temperament.

Svi su slučajevi vezani za imovinski slabo imućno stanovništvo, najviše uz težački sloj i djevojke bez ili tek s minimalnim iznosom miraza. Na ovakve postupke ne nailazi-

mo kod djevojaka iz srednjeg ili imućnog sloja gradskog stanovništva. Moguće je da je na to utjecalo to što su djevojke iz srednjeg i imućnog sloja boljim školovanjem i pažljivijim odgojem usvojile i veću profinjenu ponašanja, ali bez utjecaja sigurno nije bilo ni to što su djevojke s mirazom bile manje izložene samovolji mladića, a utjecaj obitelji veći. No, treba voditi računa i o tome da se odnos prema zarukama vremenom mijenjao, a strogostr nazora popuštala brže među imućnijim i obrazovanim stanovnicima, nego među siromašnijima među kojima su se tradicionalne vrijednosti teško mijenjale.

Odnos javnosti u ovim slučajevima ukazuje na to da je publika s određenim odobravanjem gledala na hrabrost djevojaka u borbi da spase čast svojih obitelji, ali samo ako za to nije bilo drugog načina, odnosno ako je djevojka prethodno pokazala strpljenje u traženju i čekanju rješenja. O samim slučajevima dobrim dijelom se odlučivalo i na temelju općeg dojma o ponašanju djevojke i mladića, te je svaki slučaj na svoj način bio poseban.

THE DEFENSE OF HONOUR WITH STICK AND KNIFE IN CASES OF NON-REALIZED MARRIAGE PROMISES

Zdravka JELASKA MARIJAN

Hrvatski institut za povijest, Opatička 10, 10000 Zagreb, Hrvatska

e-mail: jelaska@isp.hr

SUMMARY

During interwar period in Split were recorded several cases of non-realized marriage promises in which maids tried to save her's own honour and her's family honour by phisical attack on lad. There were recorded cases of waiting vith sudden assult by stick or some other thing and olso cases of knifed after unsuccessful assurances. Reviews and anotations of legal proceedings in the hardest cases which ended by death of lads who didn't realized pledged word giving detailed insight in that time social criterions of evaluating honour and possibility of it's defense.

Described cases are extreme evry in another way and aren't illustration of usual behaviour, but just by aberration of usual shaw what was desirable and what was not desirable behaviour.

All cases were connected with poorly situated people, mostly with labourers and maids without of dowry or with minimal dowry. There are no cases like this in the medium and upper classes of urban population.

Key words: female, honour, engagement, murder, Split, Dalmatia

IZVORI I LITERATURA

- Birt, D., Jurković J., Kelemen, P. (2003):** Život mladih, pripreme za brak i sklapanje braka na obroncima Senjskog bila. *Senjski zbornik*, 30, 445–538.
- Jadranska pošta.** Split, dnevni list, 1925-1934.
- Novo doba.** Split, dnevni list, 1918-1941.
- Erlich, V. (1971):** Jugoslavenska porodica u transformaciji. Studija u tri stotine sela. Zagreb, Liber.
- Jelaska Marijan, Z. (2002):** Vrste i oblici nasilja u Splitu između dva svjetska rata. *Acta Histriae*, 10, 2, 391–410.
- Jelaska Marijan, Z. (2007):** Neka ostavština bude dosudjena ostalim nasljednicima bez obzira na nju kao da se nije niti rodila (Običaj odricanja od prava nasljeđivanja u Splitu 1919–1940). *Časopis za suvremenu povijest*, 39, 3, 611–651.
- Jelaska Marijan, Z. (2009):** Grad i ljudi: Split 1918.-1941. Zagreb, Hrvatski institut za povijest.
- Kovačić, I. (1971):** Smij i suze starega Splita. Split, vlastita naklada.
- Majstorović, I. (2005.):** Zaruke i miraz kao neregulirani instituti suvremenog hrvatskog obiteljskog prava. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 55, 3-4, 733–774.
- Mogorović Crljenko, M. (2014):** The Abduction of Women for Marriage: Istria at the Beginning of the Seventeenth Century. *Acta Histriae*, 22, 3, 617–632.
- Opći austrijski građanski zakonik** – drugo popravljeno i dopunjeno izdanje. Spevec, F. J. (ur.). Zagreb, L. Hartman (Kugli i Deutsch), 1899.
- Plenković, L. (1990):** Da se ne zaudobi. Split, Logos.
- Rajković, M. (2003):** Život žene u selima Senjskog bila. *Senjski zbornik*, 30, 539–586.
- Uvodić, M. (1939[?]):** Libar Marka Uvodića Spličanina. Zagreb, Binoza.
- Uvodić, M. (2002):** Drugi Libar Marka Uvodića Spličanina. Split, Marjan tisak.

PREVZGOJA NEMŠKIH VOJNIH UJETNIKOV V ČASU DRUGE
SVETOVNE VOJNE V JUGOSLAVIJI

Urška LAMPE

Inštitut Nove revije, Zavod za humanistiko, Gospodinjska 8, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: urskalampe@gmail.com

IZVLEČEK

Prispevek obravnava kako so države zaveznice (ZDA, Velika Britanija in Sovjetska zveza) v času druge svetovne vojne prevzgajale vojne ujetnike. Prikazuje načine prevzgoje ter tudi načrte s prevzgojenimi ujetniki ob povratku v domovino. Uvodni del služi predvsem seznanitvi bralca s problematiko ideološke prevzgoje, nato pa avtorica, na podlagi dostopnih arhivskih virov, prikaže kakšen odnos so do tega vprašanja imele jugoslovanske oblasti ter kateremu sistemu so se najbolj približale.

Ključne besede: prevzgoja, vojni ujetniki, ideologija, ideološka kontaminacija, ideološka dekontaminacija, druga svetovna vojna, Jugoslavija, Sovjetska zveza, Velika Britanija, ZDA

RIEDUCAZIONE DEI PRIGIONIERI DI GUERRA TEDESCHI IN JUGOSLAVIA
DURANTE LA SECONDA GUERRA MONDIALE

SINTESI

L'articolo tratta la questione di rieducazione dei prigionieri di guerra durante la seconda guerra mondiale, alla quale hanno fatto ricorso i paesi alleati (USA, Gran Bretagna e Unione Sovietica). Presenta i modi di rieducazione e i piani di ritorno in patria dei prigionieri rieducati. La parte introduttiva serve principalmente per far conoscere al lettore il problema della rieducazione ideologica. A seguire l'autrice, sulla base delle disponibili fonti archivistiche, presenta l'atteggiamento verso la questione da parte delle autorità jugoslave e a quale sistema esse si sono avvicinate.

Parole chiave: rieducazione, prigionieri di guerra, ideologia, contaminazione ideologica, decontaminazione ideologica, seconda guerra mondiale, Jugoslavia, Unione Sovietica, Gran Bretagna, USA

UVOD

Tako kot so se skozi stoletja spreminjale razmere in pogoji, v katerih so vojni ujetniki preživljali svoj čas do osvoboditve, tako se je spreminjal tudi njihov pomen za države, ki so te ujetnike zadrževale. 20. stoletje je ob dveh največjih spopadih v zgodovini prineslo spremembe tudi na tem področju. V času druge svetovne vojne sta številčnost držav udeleženk in izredna mobilnost armad prispevale k največjemu številu vojni ujetnikov v zgodovini. Poleg tega je v tem obdobju *Ženevska konvencija o ravnanju z vojnimi ujetniki* iz leta 1929 doživela prvi pravi preizkus in se pri tem izkazala za le delno učinkovito, glede nekaterih vprašanj pa za zelo pomanjkljivo. Ukvarjanje z usodo vojni ujetnikov je tako v času druge svetovne vojne bolj kot kdajkoli prej izrazito presešlo meje zgolj vojaške zgodovine. Ideološka narava druge svetovne vojne je države udeleženke posledično spodbudila, da posežejo tudi na družbeno in politično področje poraženih držav (Lagrou, 2005, 3). Vendar se je do danes le malo zgodovinarjev ukvarjalo z za to obdobje značilno prevzgojo vojni ujetnikov. Zgodovinar in profesor na kalifornijski univerzi California State University Arthur L. Smith je bil tako prvi, ki je opravil natančnejšo raziskavo, ki je temeljila tudi na gradivu iz moskovskih arhivov (Smith, 1996). Kljub temu, da so druga zgodovinopisna dela (čeprav tudi ta redka) že obravnavala to vprašanje (npr. Faulk,¹ 1977 ali Robin, 1995), je Smithovo delo prva primerjalna študija in kot taka tudi najbolj znanstveno relevantna do sedaj. Izpostavimo lahko tudi nekaj drugih vidnejših prispevkov in člankov (npr. Biess, 1999; Reiss, 2005; Hilger, 2005).

Zato ne preseneča, da se temu vprašanju do sedaj tudi raziskovalci v Sloveniji niso posebej posvečali. Prav tako tudi ne zgodovinarji iz ostalih nekdanjih jugoslovanskih republik. Razen nekaterih izjem, ki so se vprašanja vojni ujetnikov v času druge svetovne vojne delno dotaknili (npr. Troha, 2000; Bajc, 2012), pravzaprav nimamo pravih poglobljenih raziskav o vojnem ujetništvu v Jugoslaviji nasploh. Prevzgoji po drugi svetovni vojni se je delno posvetil Milko Mikola, ki je pripravil študijo o prisilnem, poboljševalnem in družbeno koristnem delu v Sloveniji (Mikola, 2002) ter zbral in uredil številne dokumente in pričevanja o povojnih delovnih taboriščih v Sloveniji (Mikola, 2006). Pri tem pa se ni posebej posvetil prevzgoji vojni ujetnikov. Delno je to posledica tudi tega, da večino gradiva glede vojnega ujetništva hrani arhiv srbskega Ministrstva za notranje zadeve, ki je za povojno obdobje nesrbskim raziskovalcem še vedno nedostopen. Na razpolago so torej le nekateri viri, ki jih hranijo druge arhivske inštitucije.

Namen pričujočega prispevka je opisati skupne poteze in razlike v prevzgoji vojni ujetnikov s strani zaveznikov (ZDA, Velike Britanije in Sovjetske zveze). Pri tem bodo prikazani načini prevzgoje ter njihov namen in cilji, hkrati pa bomo skušali tudi ugotoviti kakšne načrte so imele oblasti s prevzgojenimi ujetniki po povratku v domovino. Uvodni del bo namenjen predvsem seznanitvi s potekom prevzgoje v Sovjetski zvezi, ZDA ter Veliki Britaniji, na podlagi tega pa se bomo posvetili vprašanju, koliko je bila prevzgoja aktualna v jugoslovanskih taboriščih za vojne ujetnike in kateremu modelu se je najbolj približala.

1 Henry Faulk je bil eden izmed organizatorjev programa prevzgoje v Veliki Britaniji, zato njegovo delo temelji tako na arhivskih raziskavah kot na osebni izkušnji.

PREVZGOJA VOJNIH UJETNIKOV V SOVJETSKI ZVEZI, ZDA IN VELIKI BRITANIJI

Prevzgoja je bila v kontekstu vojnega ujetništva v drugi svetovni vojni razumljena kot poskus, da bi spreobrnilo politično prepričanje skupine posameznikov (vojnih ujetnikov) in s tem vplivali ter dolgoročno preobrazili politični in ideološki sistem držav, iz katerih so ujetniki prihajali. Ideologija je v tem kontekstu uspešno sovpadla z vzponom moderne družboslovja in njegovim naraščajočim vplivom na področje vzgoje in izobraževanja (Zagovec, 2006, 327). Rabi izraza prevzgoja (*re-education*) so se države pogosto raje izogibale. Predvsem so terminu nasprotovali v Veliki Britaniji, ker naj prevzgoja ne bi bila njihov temeljni namen. Zagovarjali so namreč tezo, da je njihov namen predvsem širitev demokratskih vrednot med vojnimi ujetniki in skrb za njihovo izobraževanje (Smith, 1996, 50). V ZDA so za opis svoje vzgojne dejavnosti uporabljali izraz preusmeritev (*reorientation*), Sovjetska zveza pa je svoj sistem poimenovala *antifa* (protifašistično šolanje). Kasneje se v zgodovinopisju za splošno poimenovanje teh vzgojno-izobraževalnih sistemov ti niso uveljavili, tako kot tudi ne izraz indoktrinacija, čeprav ga nekateri uporabljajo tudi v tem kontekstu (npr. Vance, 2006, 193–194). Slednji je namreč zelo omejen in bi ga lahko uporabljali predvsem za opisovanje procesa sprejemanja novih vrednot (kontaminacije), ne pa tudi za opuščanje starih (dekontaminacije), kar pa je pri našem problemu ključno. Zato se je tudi v zgodovinopisju najbolj uveljavil izraz prevzgoja, ki problem opredeljuje najširše.

PROTIFAŠISTIČNO ŠOLANJE V SOVJETSKI ZVEZI

Zaveznice so se zavedale, da bodo prav vojni ujetniki imeli pomembno vlogo pri obnovi Evrope. Pomen vojnih ujetnikov (predvsem nemških) pri izgradnji novega evropskega sistema po njihovem povratku v domovino, je bil proti koncu vojne vse bolj očit. Ne nazadnje so to bili moški v svojih »najboljših letih«, ki bi ob prihodu domov predstavljali neprecenljivo delovno silo tako pri fizični obnovi, kot pri formiranju novih oblastnih struktur (Biess, 1999, 145). Gotovo je bila prva, ki se je zavedala pomena načrtne prevzgoje vojnih ujetnikov, Sovjetska zveza. Očitno je, da to zanjo ni bila novost, saj je bila metoda prevzgoje v Sovjetski zvezi značilna tudi za predvojno obdobje in je bila pomembno sredstvo indoktrinacije v komunistično-socialistično idejno usmeritev. Zato pri obravnavi problema ne smemo zanemariti partijske politike, ki je bila že od vsega začetka usmerjena v širitev sovjetskega vplivnega območja proti zahodu. Prevzgoja vojnih ujetnikov tako v času vojne ni bila naključna ali splet okoliščin, temveč skrbno načrtovana. Zaradi navezave na svojo predvojno tradicijo tudi ne preseneča, da so temelje prevzgoje vojnih ujetnikov v Sovjetski zvezi postavili nemški emigranti v Moskvi. Ti so v političnem delu z ujetniki videli priložnost za usposabljanje kadra za povojno vzpostavitev »ljudske demokracije« v Nemčiji (Hilger, 2005, 69). Vodilno vlogo je zato prevzel Nacionalni komite Svobodna Nemčija (*Nationalkomitee »Freies Deutschland«* – NKFD). Tudi ni naključje, da je bil idejni vodja in avtor programa eden izmed vodilnih predvojnih nemški komunistov in prvi vodja povojne Demokratične Republike Nemčije

Walter Ulbricht. Ta je s skupino nemških emigrantov že jeseni 1941 opravil informativni ogled nekaterih taborišč, katerega namen je bil oceniti možnosti in potencial za prevzgojo vojnih ujetnikov (Smith, 1996, 3–5). Posledično jim tudi izbira kadrov ni povzročala težav, saj je bila večina »učiteljev« pripadnikov nemške emigracije in članov predvojne Komunistične partije Nemčije (*Kommunistische Partei Deutschlands* – KPD). Tako so razpolagali s preverjenim kadrom, ki je seveda obvladal nemški jezik, kar je pri izbiri svojega kadra povzročalo veliko težav ostalima zaveznicama.

Prva protifašistična šola, imenovana *antifa*, je zato v Sovjetski zvezi pričela delovati že maja 1942. Posebna pozornost je bila pri tem posvečena izbiri primernih ujetnikov za prevzgojo. To je bilo sicer značilno za vse tri zaveznice, saj so vse že takoj izločile prepričane nacistične ujetnike, ker bi bila njihova prevzgoja neuspešna. Šolanje je bilo povsod osnovano na prostovoljni odločitvi ujetnikov, ki pa je bila pogojena z množico različnih dejavnikov: boljši življenjski pogoji ujetnikov, želja po čimprejšnji repatriaciji, sovraštvo do nacizma, iskanje novih izkušenj, so bili samo nekateri izmed njih. Življenjski pogoji v taboriščih, kjer je potekalo šolanje, so bili povsod boljši kot sicer, tako da je v Sovjetski zvezi bil to eden izmed ključnih faktorjev pri odločitvi ujetnikov za sodelovanje pri prevzgoji (Smith, 1996, 62–63).

V osrednjih sovjetskih *antifa* šolah so ujetniki sledili predvsem predavanjem o osnovah dialektičnega in historičnega materializma, marksizmu in leninizmu. Poleg tega je bil del ur posvečen tudi sovjetski in nemški zgodovini, politični ekonomiji ter aktualnim političnim razmeram (Smith, 1996, 112). Značilnost *antifa* šol je bila tudi ta, da so bili tu, zaradi zgodnjega začetka s prevzgojnimi ukrepi, organizirani bolj intenzivni in dolgotrajni tečaji. Ne nazadnje je največja *antifa* šola svoja vrata zaprla šele novembra 1950 (Smith, 1996, 190). To kaže ne samo na mnogo večje število ujetnikov, ki je to šolo lahko obiskovalo, temveč tudi na velik pomen, ki so ga sovjetske oblasti temu pripisovale. Po koncu vojne in z zmago nad nacizmom je namreč prevzgoja postala pomembno sredstvo v kontekstu hladne vojne, kar je vplivalo tudi na učni program v šolah. Specifika *antifa* šol je bila tudi ta, da je bilo šolanje namenjeno vsem, torej tudi pripadnikom drugih narodnosti (Smith, 1996, 111).²

Nesporno je, da so ujetnike z *antifa* šolanjem pripravljali na njihovo politično vlogo in pomen v družbeni rekonstrukciji nove Nemčije. Kljub temu, da so mnenja o uspehu prevzgoje še vedno deljena, ostaja prepričanje, da so sovjetske oblasti dosegle največji uspeh v primerjavi z ostalima zaveznicama. Tako kot že z načrtno indoktrinacijo v predvojnem obdobju, je bil tudi zdaj (v času vojne) cilj prevzgoje vojnih ujetnikov širitev sovjetskega vplivnega območja. Zato so partijske oblasti že v zadnjih mesecih vojne, pred majem 1945, v Nemčijo pod vodstvom Ulbrichta poslale manjšo skupino, katere člani so bili tudi vojni ujetniki. Naloga skupine je bila, da ponovno vzpostavi delovanje nemške komunistične partije. Smith meni, da je bil uspeh te skupine izrednega pomena za nadaljnji razvoj dogodkov v vzhodni Nemčiji in ključen pri vzpostavitvi tamkajšnjega komunističnega

2 Npr. italijanskim ujetnikom, katere so ameriške oblasti sprva sicer nameravale vključiti v svoj projekt, a to od jeseni 1943, ko je italijanska vlada (na jugu države) prestopila na stran zaveznic, ni bilo več aktualno. Tudi o prevzgoji italijanskih vojnih ujetnikov v Sovjetski zvezi imamo zelo malo zgodovinopisnih del, glej npr. Giusti, 2005 ali Rossi, 2010.

povojnega režima. Brez pomoči prevzgojenih ujetnikov, meni, bi bil uspeh gotovo manjši (Smith, 1996, 180).

Po nekaterih raziskavah naj bi se, poleg masovnega političnega dela, ki je bilo organizirano za vse ujetnike v Sovjetski zvezi, prevzgoje v *antifa* centrih udeležilo približno 48.000 nemških ujetnikov (2,5 % vseh, ki so bili repatriirani) (Hilger, 2005, 70). Po drugih izračunih pa naj bi jih bilo samo v povojnem obdobju najmanj 85.000, kar znaša nekaj več kot 4 % repatriiranih (Smith, 1996, 193). Velike razlike so posledica predvsem tega, da Sovjetska zveza od začetka prevzgojnih programov ni vodila natančne evidence.

»POSEBNI PROJEKTI« V ZDA

Zahodni zaveznici (Velika Britanija in ZDA) sta se ob novicah, da je Sovjetska Zveza pričela z načrtno prevzgojo vojnih ujetnikov, zavedali, da to že nakazuje na njene povojne načrte (Smith, 1996, 12). Vendar sta se sami soočali s številnimi dilemami in pomisleki glede uvedbe tovrstnega programa tudi v svojih taboriščih za vojne ujetnike. Vojne oblasti v ZDA so bile skeptične iz strahu, da bi nemške oblasti tovrstne posege razumele kot kršenje Ženevske konvencije,³ kar bi lahko poslabšalo položaj ameriških vojnih ujetnikov (Smith, 1996, 19). Poleg tega je dvome povzročal tudi finančni zalogaj, ki bi bil potreben za zagon programa, pomanjkanje primerne osebja, predvsem pa tudi prepričanje nekaterih, da je večina preprostih rekrutov »intelektualno neprimernih za tak program« (Reiss, 2005, 92). Po drugi strani pa naj bi ameriške oblasti skrbelo, da bodo ne-prevzgojeni nacistični ujetniki po povratku v domovino spodkopali trud ameriških oblasti pri širjenju demokratičnih idej (Tuttle, 1997, 121). Nazadnje so zaradi naraščajočega pritiska javnosti vojaške oblasti leta 1944 prižgale zeleno luč programu, ki so ga poimenovali *Special Projects*. Pričetek prevzgoje je med drugim podprla tudi ameriška prva dama, Eleanor Roosevelt. Ta je ob seznanitvi z razmerami v taboriščih, kjer je vladal nacistični teror nekaterih ujetnikov, na pogovor poklicala uradnika iz vojaške pisarne za upravo z vojnimi ujetniki majorja Maxwella McKnighta. Obenem je pritisnila na svojega moža, ameriškega predsednika Franklina D. Roosevelta in tako tudi sama predlagala prevzgojo vojnih ujetnikov (Bailey, 2008, 52–53). Da bi se izognili morebitnim povračilnim ukrepom s strani nemških oblasti, je program ostal tajen vse do konca vojne. ZDA so ga skrbno skrivale tudi pred svojimi najožjimi zavezniki, Britanci. S prevzgojo so ameriške oblasti zaključile že aprila 1946, ko so bili repatriirani tudi zadnji ujetniki. Zadnje šolanje je potekalo na evropskih tleh, v kraju Querqueville v Franciji (Smith, 1996, 48).

Kljub temu, da je bila večina kadra, ki se je ukvarjal s prevzgojo vojnih ujetnikov, v ZDA in Veliki Britaniji bolj izobraženega od tistega v Sovjetski zvezi (zadolžili so predvsem profesorje in pedagoge),⁴ je največjo oviro zanje predstavljalo predvsem nezna-

3 *Konvencija o ravnanju z vojnimi ujetniki* iz leta 1929 sicer prevzgoje ujetnikov ni prepovedovala, vendar je niti ni posebej izpostavljala. V 17. členu je sicer velela spodbujati organizacijo intelektualnih in športnih dejavnosti, ne pa tudi vzgojno-izobraževalnih (kar je bilo kasneje izpostavljeno v dopoljnjeni konvenciji iz leta 1949). Sovjetska zveza tovrstnih zadržkov ni imela, ker ni bila podpisnica konvencije.

4 O načinu izbiranja kadra v ZDA, poteku izobraževanja ter kasneje poteku prevzgoje zanimivo pripoveduje John Fahey, ki je bil izbran za prevzgojo nemških vojnih ujetnikov v ZDA (Fahey, 1992/1993).

nje nemškega jezika (Smith, 1996, 30–31). Ker tudi večina nemških ujetnikov ni imela predznanja angleškega jezika, je to povzročalo težave pri razumevanju podanih vsebin. Zato sta tako ZDA kot Velika Britanija v učne načrte vključili tudi tečaj angleškega jezika (Smith, 1996, 45). V ZDA je urnik poleg tega predvideval še predavanja o ameriški in nemški zgodovini ter vojaški upravi (Smith, 1996, 86), kar je od vsega začetka nakazovalo na povojne načrte z ujetniki.

Odgovorni so program zasnovali tako, da bi bili prevzgojeni ujetniki ob vrnitvi v Nemčijo lahko uporabljeni v vojaški upravi ameriške cone. Kljub temu, da so tudi uradniki, ob pripravah na vojaško upravo v Nemčiji, videli zaposlovanje prevzgojenih ujetnikov kot smiselno posledico programa *Special Projects*, se to ni uresničilo. Guverner ameriške cone, general Lucius Dubignon Clay, je takoj izrazil svoje nestrinjanje z zaposlitvijo ujetnikov iz prevzgojnih programov, saj bi po njegovem mnenju to ustvarilo vtis kolaboracije, kar bi izničilo njihov družbeni vpliv (Reiss, 2005, 96). Zgleda, da je do nesoglasij prišlo predvsem v odnosu med ameriški zunanjimi (*State Department*) in vojnimi (*War Department*) oblastmi. Ključno sporno vprašanje naj bi bilo, katero od dveh je v ameriški okupacijski coni odgovorno za civilne zadeve. Ne glede na željo in večkratne posege zunanjega ministrstva, da bi se prevzgojene ujetnike vključilo v delo vojaške uprave, je to guverner Clay vztrajno odklanjal. V resnici pa tudi ni nikdar izdal posebnega dekreta, ki bi njihovo zaposlovanje prepovedoval. »Prevzgojeni« so tako ob iskanju zaposlitve morali skozi enake poizvedovalne postopke in izpraševanja, kot civilno prebivalstvo (Smith, 1996, 147–149).

Zgodovinopisje do danes še ni natančno odgovorilo na vprašanje, koliko nemških vojnih ujetnikov je bilo deležno prevzgoje v ameriških taboriščih. Teh naj bi bilo nekje med 23.000 (Bailey, 2008, 59) in 39.000 (Smith, 1996, 49), kar znaša med 6 in 10 % od približno 370.000 nemških ujetnikov (Krammer, 1976, 68), ki so svoje ujetništvo preživljali v taboriščih po ZDA.

»POSEBNO ŠOLSKO SREDIŠČE« V VELIKI BRITANIJ

Zaradi relativno majhnega števila vojnih ujetnikov do zadnjega leta vojne, so v Veliki Britaniji program pričeli oblikovati šele leta 1944. Velika Britanija je namreč večino vojnih ujetnikov sprejela šele po sporazumu o razdelitvi ujetnikov z ZDA. »Posebno šolsko središče«, kot so mu rekli, je svoja vrata zato odprlo šele po koncu vojne, in sicer januarja 1946 v taborišču Wilton Park (po katerem je bil program tudi poimenovan) (Smith, 1996, 25–26). Wilton Park je nato po dveh letih in pol svoja vrata zaprl junija 1948 (Smith, 1996, 50). Podobno kot v šolah ostalih zaveznic, so tu ujetniki sledili predavanjem o nemški in britanski zgodovini. Zaradi pomanjkanja nemško govorečega kadra, so bili organizirani tudi tečaji angleškega jezika. Pričetek šolanja šele po koncu vojne je omogočal tudi aktualne razprave o povojnih mednarodnih odnosih in dogodkih (med drugim npr. tudi o Nürnberških procesih). Številni gostujoči predavatelji so ure popestrili z nepolitičnimi razpravami o britanski literaturi in poeziji ter o vsakdanjem življenju v Veliki Britaniji. Velik poudarek so dajali diskusiji in neposrednim stikom s civilnim prebivalstvom, kar naj bi omogočalo »resnični« vpogled v življenje v »demokratični družbi« (Smith, 1996,

136). Pri tem so oblasti poudarjale, da njihov cilj ni vzgojiti kadre, ki bi jih uporabili v britanski administraciji v Nemčiji (Smith, 1996, 70). Osrednji namen je bil, da bi vojne ujetnike izobrazili ter jim nepristransko predstavili razvoj dogodkov v Nemčiji v zadnjih 80 letih (Smith, 1996, 25). Kljub temu, da ob repatriaciji teh res niso načrtno vpeljali v politično propagando, pa je Arthur L. Smith prepričan, da so določen politični vpliv zagotovo imeli (Smith, 1996, 170).

V Wilton Parku so prevzgojili približno 4.500 ujetnikov (Smith, 1996, 50), kar pomeni, da se je šolanja udeležilo približno 1 % vseh nemških vojnih ujetnikov v Veliki Britaniji (Smith, 1996, 137).

JUGOSLOVANSKA »PREVZGOJA V DEMOKRATSKEM DUHU«

Osvobajanje jugoslovanskega ozemlja izpod nemške okupacije in s tem pričetek vojne ujetništva za zajete pripadnike sovražnih armad, sta časovno sovpadala z načrti Komunistične partije Jugoslavije (KPJ) o prevzemu oblasti. Od poletja 1944 dalje je bila namreč temeljna naloga KPJ ustanavljanje novih organov oblasti in krepitev starih, spodbujanje dela množičnih organizacij ter seveda propaganda. Partija je pri tem imela največ težav na tistih območjih, kjer je partizansko gibanje obstajalo že pred letom 1944 in je nastalo iz tamkajšnjih političnih potreb (predvsem na Hrvaškem in Slovenskem). Starega in preverjenega partijskega kadra je primanjkovalo (kot posledica vojnih izgub), mladi pa so imeli zelo malo politične in teoretične izobrazbe, saj so bili v partijo večinoma sprejeti po vojaških zaslugah. Zato je Centralni komite (CK) KPJ veliko pozornosti posvečal vzgoji in izgradnji novih političnih kadrov, ki so se izobraževali na posebnih partijskih kurzih (Vodušek Starič, 1992, 54–58).

Iz dosedanjih raziskav je razvidno, da so jugoslovanske (in slovenske) oblasti prevzgoji, po vzoru sovjetskih metod, posvečale veliko pozornosti. Kot sredstvo prevzgoje so uporabljali tri vrste dela; fizično, učno-vzgojno in kulturno-prosvetno delo (Mikola, 2006, 11). Šele proti koncu vojne se je začel urejati tudi status vojnih ujetnikov. Generalštab (GŠ) jugoslovanske armade (JA) je 15. aprila 1945, na podlagi 77. člena *Konvencije o ravnanju z vojnimi ujetniki*,⁵ izdal ukaz o formiranju Odseka za vojne ujetnike, ki naj bi spadal pod nadzor Ministrstva za narodno obrambo (MNO). Odsek je s tem postal uradni obveščevalni biro za vojne ujetnike JA in je bil pristojen za:

- vodenje natančne evidence vojnih ujetnikov in posredovanje podatkov pristojnim službam,
- skrb in nadzor nad taborišči vojnih ujetnikov,
- nadzor in sprejemanje potrebnih ukrepov za dosledno upoštevanje odredb *Konvencije o ravnanju z vojnimi ujetniki*.⁶

Tako je bil šele v zadnjem mesecu vojne oblikovan odsek, ki je obravnaval vprašanja povezana z vojnimi ujetniki. Očitno je bila to tudi posledica tega, da Jugoslavija do

5 77. člen konvencije veleva, da mora vsaka država, ki zadržuje vojake sovražnih armad, ustanoviti uradni biro za zbiranje in posredovanje informacij o vojnih ujetnikih.

6 AJ-642, škatla (šk.) 10, arhivska enota (a.e.) 31, Ukaz o formiranju Odseka za vojne ujetnike, 15. 4. 1945.

zadnjih mesecev vojne pravzaprav sploh ni imela vojnih ujetnikov. Iz tega sklepamo, da načrta ali vsaj centralno organizirana prevzgoja pred tem ni potekala.

Da je bila prevzgoja pomembno sredstvo pri vzpostavljanju in ohranjanju novih oblasti nam nakazuje načrt zakona o upravljanju s taborišči in zavodi z dne 12. julija 1945. Načrt je pripravilo Ministrstvo za notranje zadeve (MNZ), s pomočjo MNO, Ministrstva za pravosodje (MP) in Javnega tožilstva ter ga naslovilo v presojo Ministrstvu za konstituanto (MK).⁷ V spremnem dopisu je navedeno, da je odnos novih oblasti usmerjen v prevzgojo obsojencev. Namen tega je, da bi se ti po preteku kazni vrnili kot »popravljeni, novi, narodu in državi koristni ljudje«. Zato je MNZ na MNO, MP in Javno tožilstvo naslovilo predlog o povezovanju administracije in nadzora nad taborišči in zavodi pod enotno vodstvo MNZ. Menili so namreč, da bi bil tak nadzor bolj uspešen in učinkovit, ter bi se tako kader za upravo, varnost in prevzgojo usposabljal bolj popolno in hitreje.⁸ Čeprav gre za načrt, ki se neposredno ne nanaša na prevzgojo vojnih ujetnikov, je po svoje pomemben za razumevanje jugoslovanskega odnosa do prevzgoje. V odgovoru z dne 14. julija 1945 je MK izrazilo mnenje, da začasno, do dokončne organizacije državne uprave, MNZ lahko vrši upravo nad kazenskimi zavodi, poboljševalnimi zavodi in preiskovalnimi pripori.⁹ Ker je dostopen le del gradiva in korespondence glede tega vprašanja, imamo na razpolago mnenje Odseka za izgradnjo narodne oblasti iz 20. avgusta 1945. Iz pisma, naslovljenega na Predsedstvo ministrskega sveta, je razvidno, da naj bi se delokrog nadzora MNZ razširil tudi na zavode za prisilno delo. Pri tem je načelnik odseka izrazil prepričanje, da je potrebno ohraniti vpliv narodnega sodstva pri izvrševanju kazni, ne samo zaradi njegovega ugleda, temveč predvsem zaradi zagotovitve pravilnega izvrševanja kazni in predvsem vzgoje kaznjencev. Zato so predlagali, da bi bili predstavniki sodišč vpeti v upravo kazenskih zavodov, bodisi kot člani uprave ali kot člani svetovalnih organov. Svoje pripombe so nazadnje zaključili z mnenjem, da bi splošni nadzor nad upravo in organizacijo zavodov za izvrševanje kazni vršilo MNZ, neposredno vodstvo in organizacija pa bi bili v pristojnosti MNZ bodočih republiških oblasti.¹⁰

Očitno je, da je bil prevzem nadzora in pristojnosti nad kazenskimi zavodi s strani MNZ v interesu vseh pomembnejših državnih organov. Pri tem nas seveda zanima, koliko so se ti ukvarjali z vprašanjem prevzgoje vojnih ujetnikov. Kljub pomanjkanju literature glede vojnega ujetništva v Jugoslaviji, je iz nekaterih del, ki so preučevala podobna področja, razvidno, da so jugoslovanske oblasti menile, da so vojni ujetniki dolžni sodelovati pri obnovi države, ki naj bi jo v času vojne porušili (npr. Troha, 2012, 286). Zato je bila večina vojnih ujetnikov angažirana pri povojni obnovi Jugoslavije (gradnja Novega Beograda, delo nemških in italijanskih vojnih ujetnikov pri čiščenju ruševin viadukta v Borovnici

7 MK je bilo osnovano marca 1945 pod vodstvom ministra Edvarda Kardelja. Temeljna naloga tega ministrstva je bila priprava potrebnih aktov za izbor in konstituiranje Ustavodajne skupščine ter oblikovanje načrta prve ustave nove jugoslovanske države.

8 AJ-3, šk. 2, a.e. 577/45, Načrt zakona o upravljanju s taborišči in zavodi, 12. 7. 1945.

9 AJ-3, šk. 2, a.e. 577/45, Odgovor Ministrstva za konstituanto na načrt zakona o upravljanju s taborišči in zavodi, 14. 7. 1945.

10 AJ-3, šk. 2, a.e. 577/45, Pripombe Odseka za izgradnjo narodne oblasti glede vprašanja organizacije in načrtov kazenskih zavodov in zavodov za prisilno delo, 20. 8. 1945.

Obnova naših železnic, Primorski dnevnik, 24. 6. 1945, 2.

ipd. – npr. PD, 24. 6. 1945, 2: Obnova naših železnic). Tudi iz tega razloga je večina vojnih ujetnikov Jugoslavijo zapustila šele po več letih. Z intenzivnimi pripravami na splošno repatriacijo vojnih ujetnikov je Jugoslavija pričela šele po treh letih, avgusta 1948. Najbrž ni naključje, da se je to zgodilo le mesec dni po izključitvi Jugoslavije iz Informbiroja. Glede na diplomatske spretnosti takratnega jugoslovanskega predsednika, Josipa Broza – Tita, je mogoče sklepati, da je bila tudi repatriacija vojnih ujetnikov ena izmed propagandnih potez, da bi se prikupil zahodnemu javnemu mnenju. Repatriacija je nato potekala od 1. novembra 1948 do 18. januarja 1949. Navodilo, ki ga je MNZ izdalo ob pripravah, nam poleg splošnih pojasnil glede poteka repatriacije ter postopanja z ujetniki jasno razkriva, da je tudi v Jugoslaviji potekala prevzgoja vojnih ujetnikov. Ob tej priliki so bila namreč komandam taborišč dana izrecna navodila, med drugim tudi priprava seznamov ujetnikov z vsemi karakteristikami. Posebej je bilo izpostavljeno, da morajo za vsakega posameznika navesti, kako je sodeloval v izobraževalnem delu ter kako je »prevzgojen v demokratskem duhu« (popolnoma, zelo dobro, dobro, slabo ali je »nepopravljiv fašist«).¹¹

Ideološke vsebine prevzgoje so še najbolj razvidne iz številnih pisem in »zahval«, ki so jih vojni ujetniki zadnje dni ujetništva naslavljali na jugoslovanskega predsednika Tita. Večina teh je bilo napisanih s strani nemških in avstrijskih ujetnikov, nekaj pa tudi s strani italijanskih. Številčnost teh sporočil raziskovalca navdaja z nezaupanjem, zato bi bilo že samo ozadje nastajanja le-teh, ki jih je očitno podpisala večina ujetnikov, zanimivo za podrobnejšo obravnavo. Ni namreč povsem jasno, ali so sporočila res iskrena ali so delo enega izmed partijskih funkcionarjev.

Vsebinsko gledano je večina podobno strukturiranih, saj se ujetniki v prvi vrsti zahvaljujejo za humano postopanje z njimi in priznavajo, da so bili v zmoti in »ideološko zavedeni«, ker so v času vojne na jugoslovanskem ozemlju izvajali nasilno okupacijsko politiko. Nato svojo izkušnjo ujetništva označijo kot zelo pozitivno, saj naj bi jim dala nov pogled na svet ter jih »navdihnila s socialistično mislijo«. Ob povratku v domovino bodo zato »podpirali misel mednarodne solidarnosti« in storili vse, da vzpostavijo socializem po jugoslovanskem vzoru. Zahvalam so nazadnje priloženi tudi številni podpisi vojnih ujetnikov. Tako je približno 1200¹² italijanskih vojnih ujetnikov, ki so se 28. novembra 1946 vračali iz Splita, podpisalo sporočilo maršalu Titu, v katerem so izrazili svojo hvaležnost. Zagotovili so, da se bodo v prihodnje trudili vzpostaviti prijateljsko vez med Italijo in Jugoslavijo. Ob tej priliki so tudi izrazili nameru, da se bodo na podlagi izkušnje in vzgoje, ki so je bili deležni v Jugoslaviji, v domovini borili za vse cilje, za katere se borijo delavski razredi po svetu.¹³ Dne 30. novembra 1948 so se ujetniki, ki so se vračali v Nemčijo, zahvalili, ker se jugoslovanske oblasti niso maščevale nad njimi, saj so kot »vojaki nemške vojske prispevali k uničenju Jugoslavije«. Ob povratku v domovino naj bi se, po prevzgoji, zavedali, da se »domači in tuji monopolisti v zahodnem delu Nemčije trudijo, da bi se ta del Nemčije ponovno znašel na pragu oboroženega spopada

11 ARS-1931, tehnična enota (t.e.) 1459, a.e. 26, mapa (m.) 4, Priprave za splošno repatriacijo vojnih ujetnikov, 28. 8. 1948.

12 Natančnega števila v dokumentu ni, gre za okviren izračun avtorice po preštevanju podpisov.

13 AJ-836, š.k. 1-5/2, Sporočilo italijanskih ujetnikov ob repatriaciji maršalu Titu, 28. 11. 1946.

s *Sovjetsko zvezo in narodnimi demokracijami*«. Ker, kot pravijo, so bili v Jugoslaviji poučeni, da taka politika ne služi interesom naroda, bodo zato vložili ves trud, da bosta zahod in vzhod ponovno združena v »izgradnji Nemčije delavskega naroda, miru in socializma«. ¹⁴ Dne 18. decembra 1948 so nemški in avstrijski ujetniki jugoslovanskemu predsedniku poslali sporočilo, v katerem navajajo, da so prišli v Titovo zemljo kot nemški vojaki »zaslepljeni s fašistično ideologijo, nahujskani z lažmi nacistične propagande« in so zato bili »vršilci imperialističnih ciljev nemških industrijskih baronov in s tem orodje uničenja«. »Kot drugi ljudje« so se poslavljali od Jugoslavije, ki so jo imenovali »država maršala Tita, država socializma, ki se razvija«. Vojno ujetništvo, kot so trdili, je bil zanje »čas učenja«. ¹⁵

Očitno je, da so ujetniki v času ujetništva sledili predavanjem z marksistično-leninističnimi ideološkimi vsebinami. Hkrati pa je prevzgoja potekala skladno z duhom hladne vojne, saj je ideološki in politični razkol med zahodom in vzhodom v sporočilih jasno izražen. V nekaterih pa sta prevzgojno delo in politična dejavnost tudi neposredno navedeni. Tako so nemški vojni ujetniki, ki so Beograd zapuščali 6. decembra 1948, izrazili svojo hvaležnost, ker jim je bilo omogočeno, da se »politično izobražujejo in vršijo bogato kulturno dejavnost, zaradi česar so postali drugi ljudje«. ¹⁶ Tisti nemški ujetniki, ki so iz Beograda odhajali 30. decembra 1948, pa so sporočili, da je »politično-izobraževalno delo, ki jim je bilo omogočeno, [...] iz njih ustvarilo ljudi, ki politično mislijo«. Poleg tega so bili ob odhodu prepričani, da je bilo vojno ujetništvo zanje »čas osvoboditve«, v katerem so zavrnili »umsko in telesno uniformnost« in se v domovino vračajo s sposobnostjo »političnega razmišljanja«. ¹⁷ Skupina nemških vojnih ujetnikov, ki je Jugoslavijo zapuščala 18. januarja 1949, je izrazila prepričanje, da ob odhodu komajda lahko govorijo o vojnem ujetništvu. V času ujetništva so namreč, kot pravijo, igrali šah, imeli svoje roketne in nogometne ekipe, potovali in imeli svoja prvenstva, prav tako pa so imeli svoje glasbene in gledališke skupine, ki so gostovale po taboriščih po vsej državi. Posebno so se zahvaljevali za omogočeno jim »ideološko prevzgojo«, saj naj bi se mnogi v Nemčijo vračali kot »zreli in izobraženi ljudje«. ¹⁸

Ne glede na to, ali je besedilo spisal eden izmed partijskih funkcionarjev (ki je imel navodila o tem, kaj mora v sporočilu pisati) ali so to storili ujetniki sami, je jasno, da je politična prevzgoja vojnih ujetnikov v Jugoslaviji potekala po omenjenih ideoloških smernicah. Na podlagi znanih dejstev o vojnem ujetništvu v Jugoslaviji in omenjenih številnih sporočil ugotovljamo, da je delo z ujetniki potekalo podobno kot z obsojenci. To je preko fizičnega dela (pomoč pri obnovi in izgradnji države), kulturno-prosvetne dejavnosti (glasbene, gledališke, športne idr.) ter učno-vzgojnih oziroma političnih ur, kjer so bili poučeni o socializmu po jugoslovanskem in sovjetskem vzoru. V večini sporočil je tudi navedeno, da bodo ujetniki svoje izkušnje in novo politično zavest prenesli in promovirali

14 AJ-836, šk. 1-5/2, Sporočilo maršalu Titu 30. 11. 1948.

15 AJ-836, šk. 1-5/2, Sporočilo maršalu Titu 18. 12. 1948.

16 AJ-836, šk. 1-5/2, Sporočilo maršalu Titu 6. 12. 1948.

17 AJ-836, šk. 1-5/2, Sporočilo maršalu Titu 30. 12. 1948.

18 AJ-836, šk. 1-5/2, Sporočilo maršalu Titu 18. 1. 1949.

v domovini. S tem naj bi prispevali k izgradnji novega socialističnega in »demokratičnega« režima v matični državi ter k prijateljskim vezem z Jugoslavijo.

Jugoslavija torej ni bila izjema v takratnem evropskem kontekstu in je tako kot ostale države zaveznice (ZDA, Velika Britanija in Sovjetska zveza) stremela k prevzgoji nemških in avstrijskih vojnih ujetnikov, prav tako pa tudi italijanskih. V odnosu do prevzgoje je brez dvoma sledila vzoru Sovjetske zveze, ki je vojne ujetnike poučevala o socialistični misli in jih hkrati skušala odvrniti od kapitalistične nevarnosti, ki jim preti iz Zahoda. To je razvidno iz številnih sporočil, kjer je razkol z Zahodom tudi neposredno naveden in zato domnevamo, da so bile politične ure usmerjene tudi v preprečevanje širjenja teh vplivov med ujetniki ob povratku v domovino. Kljub podobni vsebinski zasnovi prevzgoje, ki je v Sovjetski zvezi in Jugoslaviji temeljila na marksistično-leninističnih načelih, sta se procesa med seboj razlikovala. Nesporno je, da je bila prevzgoja v Jugoslaviji veliko slabše organizirana, saj vse do konca druge svetovne vojne sploh ni obstajala. Slednje je seveda povezano s tem, da se je komunistična oblast v Jugoslaviji pričela vzpenjati šele tekom vojne. Poleg tega pa Jugoslavija praktično do konca vojne sploh ni imela vojnih ujetnikov. Veliko težav je jugoslovanskim oblastem povzročala tudi kadrovska politika, saj je šolanje kadrov, za razliko od tistih v Sovjetski zvezi, primanjkovalo. Čeprav je bilo že iz predvojnega obdobja eno temeljnih vodil sovjetske politike širjenje svojega vplivnega območja, za Jugoslavijo to težko trdim. Ker je Jugoslavija do pomladi 1948 zvesto posnemala sovjetski sistem in je bila večina vojnih ujetnikov nato repatriiranih do konca leta 1948, je bila ideološka kontaminacija vojnih ujetnikov najverjetneje predvsem v funkciji širjenja komunističnih nazorov, ne pa tudi svojega vplivnega območja. Ne nazadnje se je jugoslovansko vodstvo v prvih treh letih po vojni soočalo tako s številnimi notranjimi konflikti in napetostmi, kot tudi s svojo nejasno mednarodno vlogo. Nesmiselno bi bilo širiti svoje »vplivno območje«, ko pravzaprav partijsko vodstvo ni imelo popolnega nadzora niti znotraj svojih meja. So pa številna sporočila o vzornem ravnanju z vojnimi ujetniki gotovo prispevala k večji naklonjenosti mednarodne javnosti Jugoslaviji. Nekatera izmed teh so namreč bila tudi posredovana medijem, o čemer nam pričajo pripisi ob straneh »za *štampe*«. Nesporno je, da je Jugoslavija po sporu s Sovjetsko zvezo mednarodno podporo zelo potrebovala. Gotovo je bil tudi to eden izmed številnih poskusov, da bi jo pridobila.

SKLEP

Prevzgoja vojnih ujetnikov je bila v času druge svetovne vojne novost, kot je bila novost izrazita ideološka narava vojne. Zato tudi ni imela zgodovinskih precedensov. Nanjo udeležene države niso bile povsem pripravljene (z izjemo Sovjetske zveze), prav tako pa je ni posebej omenjala niti *Konvencija o ravnanju z vojnimi ujetniki*. Dvomi nekaterih držav, da bi uvedle prevzgojne programe med vojnimi ujetniki, so izhajali iz prepričanj, da bo tovrstno ravnanje izzvalo povračilne ukrepe (predvsem s strani nemških oblasti). Kljub temu pa je bilo že tekom vojne jasno, da je denacifikacija nujno potrebna.

V prispevku smo predstavili potek in načine prevzgoje po posameznih državah ter kratko orisali načrte, ki so jih te imele z vojnimi ujetniki ob njihovem bodočem povratku

v domovino. Ugotavljamo, da so bili programi Sovjetske zveze, ZDA in Velike Britanije osnovani na dveh ključnih smernicah. Po eni strani je bil namen predvsem denacifikacija ter opustitev starih idejnih in političnih prepričanj (dekontaminacija), po drugi strani pa aktiviranje posameznikov v sprejemanje nove politične misli (kontaminacija). Pomen, ki so ga države pripisovale obema procesoma, pa je bil zelo različen. Med seboj sta se razlikovala tudi britanska in ameriška procesa, pa čeprav je bilo za obe zaveznici značilno poudarjanje demokratične vzgoje. V resnici sta sicer tesni »sodelavki« v boju proti nacizmu, v svojih načrtih o prevzgoji in predvsem vključitvi nemških ujetnikov v povojno življenje v Nemčiji, stremeli k različnim ciljem. Tako so britanske oblasti poudarjale predvsem dekontaminacijo nemških ujetnikov nacistične ideologije, a vendar ne moremo trditi, da ta proces že sam po sebi ni vključeval elementov kontaminacije z demokratičnimi idejami. ZDA so bile v svojih prepričanjih nekje vmes med Britanci in Sovjetsko zvezo, saj so ob načrti dekontaminaciji že od vsega začetka ciljale tudi na širitev demokratičnih idej in svojega vpliva v povojni Nemčiji. Cilj sovjetskih oblasti pa je bil predvsem politična ekspanzija, kar je pomenilo, da je bila dekontaminacija nacističnih ideoloških nazorov predvsem v funkciji kontaminacije z novo ideologijo in širitve komunizma. Očitno je, da je bila specifična njenega *antifa* šolanja ravno v tem, da je bila to le ena izmed oblik ideološke indoktrinacije, ki je bila temeljno sredstvo širitve ideologije in utrjevanju političnega sistema že v predvojni Sovjetski zvezi.

V prispevku smo pokazali, da je bila prevzgoja aktualna tudi v jugoslovanskih taboriščih za vojne ujetnike. Ugotavljamo, da se je prevzgojni sistem v Jugoslaviji najbolj približal tistemu v Sovjetski zvezi, kar je razumljivo, saj je ta bila tudi njena najtesnejša zaveznica in vzornica. Kljub temu pa so bile razlike med njima očitne, saj je v Jugoslaviji prevzgoja postala aktualna šele po vojni, medtem ko so se je v Sovjetski zvezi posluževali že od začetka vojne. Posledično je bil jugoslovanski sistem, v primerjavi s preverjenim in na izkušnjah slonečem sovjetskem sistemu, mnogo slabše organiziran. Prav tako Jugoslavija ni stremela k teritorialni ekspanziji, kar je bilo v takratni notranje in zunanjepolitični situaciji tudi nesmiselno. V tem oziru se je Jugoslavija tudi najbolj razlikovala od ostalih treh zaveznic, čeprav je bila želja po dekontaminaciji in s tem denacifikaciji (defašizaciji) skupna vsem. To je razumljivo, saj Jugoslavija ni igrala nobene vloge v povojni izgradnji nemških oblasti. Je pa zato skušala širiti komunistične nazore med ujetniki in tako pomagati Sovjetski zvezi pri načrtu širitve ideologije in političnega sistema v zahodno Evropo. Tudi s svojimi ambicijami v prevzgoji se je Jugoslavija v prvih povojnih letih torej izkazala kot njena zvesta sopotnica.

Kljub razhodu s Sovjetsko zvezo leta 1948 to ni imelo več večjega vpliva na prevzgojo vojnih ujetnikov v Jugoslaviji. Prvič zato, ker so ti bili kmalu po sporu med Titom in Stalinom repatriirani, pa tudi za to, ker se je spor dogodil tako iznenada, da sprememba ideološkega kurza ni bila mogoča. Partijski kadri so bili v svoji vzgoji pač preveč staliniščno indoktrinirani, da bi se to lahko čez noč spremenilo.

RE-EDUCATION OF GERMAN PRISONERS OF WAR DURING THE SECOND
WORLD WAR IN YUGOSLAVIA*Urška LAMPE*

Institut of Nova revija for Humanities, Gospodinjska ulica 8, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: urskalampe@gmail.com

SUMMARY

We usually place the emergence of ideological contamination into the first half of the 20th century when the carriers of Fascist, Nazi and communist ideologies tried to contaminate society in various ways. Their main objective was a mass adoption of values in order for the regimes to »create« a »new man«. It is therefore not a coincidence that a special feature of the Second World War was its ideological nature. Camps for prisoners of war were one of the most suitable areas for the re-education of hostile armies' members as they were already gathered in groups. In addition, prisoners of war represented a large group of people that could potentially have influenced the post-war social order and new power structures in their homelands. The Allies (USSR, USA, Great Britain) were primarily focused on the re-education of German prisoners of war. The first one to start with the re-education was the Soviet Union. The first anti-fascist school (antifa) was based on Marxist-Leninist doctrines and was opened already in May 1942. The Americans introduced the Special projects in 1944. Through hours of political lessons they tried to explain their democratic system to prisoners and thus offer them an alternative to the Nazi system in Germany. Due to a small number of prisoners of war, the British have not opened their re-education school (Wilton park) until January 1946. There, too, as in USA, they tried to educate their prisoners in the spirit of democracy. The Yugoslav authorities had their programmes for the re-education of prisoners of war as well, mostly following the USSR example. But the USSR was much more successful as their re-education systems had already been established for a longer period of time. In Yugoslavia, however, the re-education as a means of propagating communist ideologies did not emerge until the end of the Second World War. For the Allies, the re-education therefore represented an attempt to change the convictions of the prisoners of war and at the same time a desire that the re-educated prisoners could later have influenced the political (ideological) systems in their homelands. Through the ideological decontamination of prisoners of war they tried to contaminate them and therefore the societies in their countries with a new ideological context. At the same time, they hoped to spread their area of influence which was especially true for the USSR.

Key words: re-education, prisoners of war, ideology, ideological contamination, ideological decontamination, Second World War, Yugoslavia, Soviet Union, Great Britain, USA

VIRI IN LITERATURA

- AJ-3** – Jugoslavije, Beograd (AJ), Ministarstvo za konstituantu 1945-1946 (fond 3).
- AJ-642** – AJ, Ministarstvo socijalne politike DFJ (FNRJ) 1945-1946 (fond 642).
- AJ-836** – AJ, Kancelarija maršala Jugoslavije, spoljnopolitička vprašanja (fond 836).
- ARS-1931** – Republike Slovenije, Ljubljana (ARS), Republiški sekretariat za notranje zadeve SR Slovenije (fond 1931).
- PD** – Primorski dnevnik. Trst, 1945-.
- Bajc, G. (2012):** Aretacije, internacije in deportacije po prvi in drugi svetovni vojni na območju Julijske krajine: oris problematike in poskus primerjave. *Acta Histriae*, 20, 3, Koper, 389–416.
- Bailey, R. H. (2008):** Lessons in Democracy. The Secret and Controversial Attempt to Teach German POWs about Freedom while They were Still in Captivity. *World War II*, 23, 3, 52–59.
- Biess, F. (1999):** »Pioneers of a New Germany«: Returning POWs from the Soviet Union and the Making of East German Citizens, 1945–1950. *Central European History*, 32, 2, 143–180.
- Fahey, J. (1992/1993):** Reminiscence: John Fahey on »Reeducating« German Prisoners during World War II. *Oregon Historical Quarterly*, 93, 4, 368–393.
- Faulk, H. (1977):** Group captives. The Re-education of German Prisoners of War in Britain, 1945–1948. London, Chatto and Windus.
- Giusti, M. T. (2005):** Anti-fascist Propaganda among Italian Prisoners of War in the USSR, 1941–6. V: Moore, B., Hatley-Broad, B. (ur.): *Prisoners of War, Prisoners of Peace. Captivity, Homecoming and Memory in World War II*. Oxford, Berg, 77–89.
- Hilger, A. (2005):** Re-educating the German Prisoners of War: Aims, Methods, Results and Memory in East and West Germany. V: Moore, B., Hatley-Broad, B. (ur.): *Prisoners of War, Prisoners of Peace. Captivity, Homecoming and Memory in World War II*. Oxford, Berg, 61–75.
- Krammer, A. (1976):** German Prisoners of War in the United States. *Military Affairs*, 40, 2, 68–73.
- Lagrou, P. (2005):** Overview. V: Moore, B., Hatley-Broad, B. (ur.): *Prisoners of War, Prisoners of Peace. Captivity, Homecoming and Memory in World War II*. Oxford, Berg, 3–10.
- Mikola, M. (2002):** Delo kot kazen. Izrekanje in izvrševanje kazni prisilnega, poboljševalnega in družbeno koristnega dela v Sloveniji v obdobju 1945-1951. Celje, Zgodovinski arhiv.
- Mikola, M. (ur.) (2006):** Dokumenti in pričevanja o povojnih delovnih taboriščih v Sloveniji. Ljubljana, Ministrstvo za pravosodje Republike Slovenije.
- Smith, A. L. (1996):** *The War for the German Mind. Re-educating Hitler's Soldiers*. Providence, Berghahn Books.
- Reiss, M. (2005):** The Nucleus of a New German Ideology? The Re-education of German Prisoners of War in the United States during World War II. V: Moore, B., Hatley-

- Broad, B. (ur.): *Prisoners of War, Prisoners of Peace. Captivity, Homecoming and Memory in World War II*. Oxford, Berg, 91–102.
- Robin, R. (1995):** *The Barbed-Wire College. Reeducating German POWs in the United States during World War II*. Princeton, Princeton University Press.
- Rossi, M. (2010):** *Militari ed emigranti politici italiani e sloveni provenienti dalla Venezia Giulia nel paese dei Sovieti aggredito (1941–1946)*. *Acta Histriae*, 18, 3, 713–730.
- Troha, N. (2000):** *Italijani v vojnem ujetništvu v Jugoslaviji 1944–1947*. *Annales, Series historia et sociologia*, 10, 2, 325–340.
- Troha, N. (2012):** *Fojbe v slovenskih in italijanskih arhivih*. V: Pirjevec, J., Dukovski, D., Troha, N., Bajc, G., Franzinetti, G.: *Fojbe*. Ljubljana, Cankarjeva založba, 253–296.
- Tuttle, W. M. Jr. (1997):** *»Professors into Propagandists«: German Pows and the Failure of Reeducation*. *Reviews in American History*, 25, 1, 121–126.
- Vance, J. (2006):** *Indoctrination*. V: Vance, J. (ur.): *Encyclopedia of Prisoners of War and Internment*. New York, Grey House Publishing, 193–194.
- Vodušek Starič, J. (1992):** *Prevzem oblasti, 1944–1946*. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Zagovec, R. A. (2006):** *Reeducation*. V: Vance, J. (ur.): *Encyclopedia of Prisoners of War and Internment*. New York, Grey House Publishing, 326–328.

si describe il rapporto tra le autorità comuniste e la storiografia: dai tentativi di consolidare una storiografia marxista, attraverso progetti pan-jugoslavi di scrittura di una storia nazionale condivisa, alla creazione politicamente motivata di istituti che si sarebbero occupati della storia del movimento operaio e del Partito Comunista, secondo i dettami del marxismo e le esigenze del partito.

Parole chiave: storiografia, Slovenia, Jugoslavia, marxismo, materialismo storico, storiografia di partito, commissione storica CK ZKS/ZKJ (Comitato Centrale della Lega dei Comunisti sloveni/Lega dei Comunisti jugoslavi), storia dei popoli jugoslavi, storia del movimento operaio

UVOD

Domala vsaka oblast utrjuje svojo legitimnost tudi v preteklosti, zato je prepletenost med politiko in zgodovinopisjem pogosto neizbežna. Politični pritisk na zgodovinopisje se praviloma stopnjuje sorazmerno z nedemokratičnostjo oblasti, v nasprotju z demokratičnimi sistemi pa avtoritarni in totalitarni sistemi ne dopuščajo različnih razlag preteklosti. Pri tem se opirajo na propagando, s katero širijo in utrjujejo svoj pogled na preteklost, na cenzuro, s katero brišejo vse ostale, propaganda in cenzura skupaj pa oblikujeta t. i. uradno zgodovino.

Poskusom vzpostavljanja uradne zgodovine podlegajo tudi demokratični sistemi. O tem pričajo, denimo, razprave o oblikovanju nacionalnega kurikulumu v Veliki Britaniji v devetdesetih letih, francoski »zgodovinski zakoni« o holokavstu, genocidu nad Armenci in kolonializmu ter nenazadnje poskusi evropskega parlamenta in drugih institucij Evropske unije, da bi skozi različne resolucije, deklaracije, izjave in spominske dneve oblikovali skupen pogled na sodobno evropsko zgodovino.

Na globino interakcije med preteklostjo in vsakokratno sedanjostjo je v svojih znamenitih cambriških predavanjih opozarjal že britanski zgodovinar Edward H. Carr. Po njegovem mnenju značaj družbe najbolj očitno razkrije zgodovina, ki jo ta družba piše, in še bolj zgodovina, ki je ta družba ne piše. Študentom in raziskovalcem preteklosti je zato svetoval, naj preden se lotijo preučevanja zgodovine, preučijo zgodovinarja, preden preučijo zgodovinarja, pa naj preučijo okolje, v katerem je ta zgodovinar ustvarjal (Carr, 2008, 44–45).

Prav okolje, v katerem so delovali zgodovinarji v socialistični Jugoslaviji, je tema pričujoče razprave. Raziskava se opira na arhivske vire zgodovinske komisije pri Centralnem komiteju Zveze komunistov Slovenije (CK ZKS) in Centralnem komiteju Zveze komunistov Jugoslavije (CK ZKJ), govore in članke vodilnih politikov in partijskih ideologov ter na programske razprave slovenskih zgodovinarjev in izbrane zgodovinske monografije. Našteti viri, dopolnjeni z domačo in tujo znanstveno literaturo, omogočajo

razmeroma dober vpogled v mehanizme političnega nadzora in poskuse ideološke »kontaminacije« slovenskega in jugoslovanskega zgodovinopisja v socialistični Jugoslaviji.

Odnosa oblasti do zgodovinopisja v obdobju socializma se je v raziskavah o ustanovitvi Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, današnjega Inštituta za novejšo zgodovino, dotaknil že Aleš Gabrič (Gabrič, 2009; Gabrič, 1997), nedavno pa sta o tem izšli obsežni študiji hrvaških zgodovinarok Magdalene Najbar Agičić (Najbar Agičić, 2013) in Snježane Koren (Koren, 2012). Njuni knjigi ponujata celovit vpogled v položaj hrvaškega zgodovinopisja med letoma 1945 in 1960, prva v znanstveno in partijsko zgodovinopisje, druga v zgodovinske učbenike. Raziskavi Korenove in Najbar Agičičeve sta vpeti v jugoslovanski okvir, skozi analizo položaja hrvaškega zgodovinopisja in pisanja zgodovinskih učbenikov pa nazorno osvetlujeta odnos med politiko in zgodovinopisjem v prvih petnajstih letih socialistične Jugoslavije. S položajem zgodovinopisja v drugi Jugoslaviji se je že pred njima ukvarjal srbski zgodovinar Ljubodrag Dimić, toda nekaterih očitnih primerov pritiska oblasti na zgodovinopisje, presenetljivo, ni zaznal (Stanković, Dimić, 1996). O časopisnih polemikah med zgodovinarji v letih med 1961 in 1991 je pisal tudi srbski zgodovinar Kosta Nikolić, a se njegova metodološko ne najbolj posrečena raziskava osredotoča predvsem na srbsko-hrvaške odnose in na osemdeseta leta (Nikolić, 2003). Odnos politike do zgodovinopisja v državah vzhodnega bloka, ki je še najbolj primerljiv z razmerami v socialistični Jugoslaviji, je raziskoval zlasti poljski zgodovinar Maciej Górny, ki se loteva položaja poljskega, češkoslovaškega in vzhodnonemškega zgodovinopisja (Górny, 2008), nekatere vidike sovjetizacije madžarske historiografije pa je preučeval Árpád von Klimó (Klimó, 2008). Poleg omenjenih raziskav je za celovitejšo osvetlitev razmerij med politiko in zgodovinopisjem nepogrešljiv tudi obsežen pregled cenzure novejšega zgodovinopisja belgijskega zgodovinarja Antoona De Baetsa, zlasti njegova uvodna študija (De Baets, 2002).

Poskusi odpiranja širše razprave o problemih slovenskega zgodovinopisja in ideološko-političnih vplivih nanj sodijo že v prvo polovico osemdesetih let. Uredništvo Naših razgledov je v začetku leta 1983 povabilo strokovnjake z različnih področij, naj v kratkih prispevkih predstavijo svoje poglede na zgodovino (Naši razgledi, 1983, 20), odziv na povabilo pa je bil tolikšen, da so se članki različnih avtorjev drug za drugim vrstili skozi vse leto 1983. V razpravi so poleg filozofov, sociologov, psihologov in drugih sodelovali tudi številni zgodovinarji, med njimi Fran Zwitter (Zwitter, 1983), Bogo Grafenauer (Grafenauer, 1983), Peter Vodopivec (Vodopivec, 1983), Franc Rozman (Rozman, 1983), Dušan Nečak (Nečak, 1983), Jože Pirjevec (Pirjevec, 1983) in Vasko Simoniti (Simoniti, 1983). Leta 1984 je bila o odnosu med zgodovinopisjem in ideologijo organizirana tudi okrogla miza, razprave z nje pa so bile objavljene v reviji Problemi (Vodopivec, 1984; Simoniti, 1984; Peršič, 1984).

Po letu 1990 je razpravo o slovenskem povojnem zgodovinopisju načel Vasko Simoniti v Zgodovinskem časopisu (Simoniti, 1992), toda njegov pogled na zgodovinopisje v obdobju socializma je bil premalo utemeljen, da bi preživel kritiko. Komaj začeta polemika je zamrla že po obsežnem odgovoru Boga Grafenauerja v začetku leta 1993, prav ta članek pa pomeni eno ključnih izhodišč za raziskovanje odnosa med politiko in zgodovinopisjem v obdobju socializma pri nas (Grafenauer, 1993). Nekatere teoret-

ske vidike slovenske povojne historiografije je osvetlil tudi Oto Luthar (Luthar, 1993), o slovenskem in jugoslovanskem zgodovinopisju v obdobju socializma pa sta pisala tudi Božo Repe (Repe, 1996) in Bojan Godeša (Godeša, 2004). Vpogled v slovensko povojno historiografijo deloma ponujajo razprave z okrogle mize ob 65-letnici Zgodovinskega časopisa (Zgodovinski časopis, 2013), svoje poglede na sodobno slovensko zgodovinopisje pa so zgodovinarji v zadnjih dveh desetletjih soočili tudi na nekaj drugih okroglih mizah in konferencah (npr. Dolenc, 1999; Nova revija, 2007). Toda te so se zgodovinopisja v obdobju socializma dotaknile le bežno, toliko bolj kritično pa so osvetlile problem zaprtosti precejšnjega dela slovenskega zgodovinopisja v nacionalne okvire ter pomanjkanje primerjalnih študij in (samo)refleksije. Težnje po konceptualnih premikih in preseganju nacionalnih okvirov, ki so v delu slovenskega zgodovinopisja sicer prisotne že desetletja, lahko v zadnjih letih zaznamo zlasti v reviji Acta Histriae (Verginella, 2012; Pelikan, 2012).

Pričujoči članek nadgrajuje dosedanja spoznanja o slovenskem povojnem zgodovinopisju in teoretske premisleke o razmerju med ideologijo in zgodovinopisjem s konkretno raziskavo odnosa politične oblasti do zgodovinopisja v prvih dveh desetletjih po drugi svetovni vojni. Opira se na doslej neraziskano ali malo poznano arhivsko gradivo partijskih zgodovinskih komisij in druge zgodovinske vire, ki jih umešča v širši družbeni in politični kontekst obravnavanega obdobja.

OBRAČUN IN PROGRAM¹

V prvih letih po prevzemu oblasti so jugoslovanski komunisti v odnosu do znanosti zvesto sledili sovjetskemu vzorcu ter znanstveno raziskovanje presojali predvsem z vidika njegove ideološko-politične primernosti in uglašenosti z dialektičnim materializmom. Takoj po vojni je oblast poddržavila znanstvene ustanove ter s tem prevzela ne le njihovo financiranje, temveč tudi vzvode nadzora nad njimi, kadrovske pa se je naslonila na strokovnjake, ki so oblast bodisi podpirali ali se ji vsaj niso zamerili. Sprva se je oblast, deloma pod vplivom sovjetskih vzorov in deloma zaradi realnih potreb države po drugi svetovni vojni, osredotočila na vlaganje v tehniške in naravoslovne znanosti, humanistika in družboslovje pa sta bila v tem pogledu začasno odrinjena na stranski tir (Gabrič, 2008). Obratno sorazmerno s finančnimi vlaganji je humanistika občutila politični pritisk, saj je oblast »klasično« inteligenco obravnavala s precej več nezaupanja kot »tehnično« inteligenco.

Znotraj humanistike je imelo v očeh komunistične partije zgodovinopisje poseben pomen, zgodovina pa je postala pomembno orodje legitimizacije partijske oblasti. Prednostni nalogi zgodovinopisja sta postali iskanje tradicij naprednih gibanj v preteklosti in dokazovanje linearnosti zgodovinskega razvoja, ki naj bi bil usmerjen k nenehnemu napredku. Zgodovinopisje naj bi se napajalo z dialektičnim in historičnim materializmom ter se usmerilo k marksističnemu preučevanju zgodovine ljudskih množic, za vzor marksističnega zgodovinopisja pa je veljal Kardeljev *Razvoj slovenskega narodnega vpraša-*

1 Naslov uvodnika v prvi številki Zgodovinskega časopisa leta 1947.

nja (Sperans, 1939). Hkrati s prevajanjem zgodovine v jezik marksizma bi morali zgodovinarji razširiti svoje raziskave na novejšo in sodobno zgodovino, zlasti na obdobje med obema vojnama ter na čas druge svetovne vojne in t. i. narodnoosvobodilne borbe (NOB), ki je bila osrednja legitimizacijska točka komunistične partije. Podobnim ideološkim in političnim pritiskom je bilo zgodovinopisje podvrženo tudi v primerljivih državah vzhodnega bloka (Górny, 2008; Klimó, 2008).

Poleg integracije marksizma ter širitve raziskav na novejšo in sodobno zgodovino je zgodovinopisje v Jugoslaviji dobilo še eno pomembno nalogo: utrjevanje bratstva in enotnosti jugoslovanskih narodov. Josip Broz Tito je že konec leta 1947 v svojem govoru ob izvolitvi za častnega člana Jugoslovanske akademije znanosti in umetnosti v Zagrebu izrecno poudaril vlogo zgodovinopisja pri utrjevanju bratskih odnosov med jugoslovanskimi narodi. Hkrati je ocenil, da je zgodovinopisje južnih Slovanov polno nacionalističnih ponaredkov, ki so jih tja zanesle stare »vladajoče klike in posamezniki«, ter zgodovinarje pozval k čiščenju »falsifikatov in nepotrebnih primesi« (Najbar Agičić, 2013, 228).

Leta 1947 je v Sloveniji kot osrednje glasilo slovenskega zgodovinopisja začel izhajati Zgodovinski časopis. V novo dobo je stopil z uvodnikom z naslovom *Obračun in program*, običajno in obvezno ideološko popotnico, ki je zakoličila smernice novega slovenskega zgodovinopisja. Uvodnik je kolektivno podpisalo uredništvo, a danes vemo, da ga je napisal Fran Zwitter (Grafenauer, 1993, 125). Starejše slovensko zgodovinopisje je ocenil kot »provincialen odtенок avstrijske historiografije s slovenskim predznakom«, mu očital odsotnost sinteze in »topo nerazumevanje in odbijanje stremljenj, ki so študirala v zgodovini predvsem razvoj civilizacije, iskala zakone zgodovinskega razvoja in verovala v napredek v zgodovini« (Zgodovinski časopis, 1947, 7). Uvodnik je zgodovinarje nagovarjal z marksizmom ter od njih zahteval, da postanejo aktivni soustvarjalci nove družbe. Zgodovinarji bi se morali temeljito seznaniti z deli Marxa, Engelsa, Lenina in Stalina ter se »na novi osnovi znanstvene metode dialektičnega in historičnega materializma priboriti do slike slovenske zgodovine«. Seznanjati bi se morali tudi z zgodovino drugih narodov in aktivno prispevati k poznavanju zgodovine južnoslovanskih narodov, predvsem pa so dolžni »objasniti vprašanja nedavne preteklosti, narodnoosvobodilne borbe in sedanjosti« (Zgodovinski časopis, 1947, 9).

Uvodniku je sledil nič manj programsko zasnovani članek Boga Grafenauerja, takrat tridesetletnega docenta na Filozofski fakulteti v Ljubljani. V članku *Problemi in naloge slovenskega zgodovinopisja v našem času*, Grafenauerjevem nastopnem predavanju decembra 1946, se je zrcalil duh časa, družbenih razmer in okolja, v katerem so delovali takrat še maloštevilni slovenski zgodovinarji. Slovenski zgodovinarji izpred druge svetovne vojne po Grafenauerjevem mnenju »nikakor niso izpolnili tega, kar so bili dolžni svojemu narodu«, saj so pri pisanju sledili »skoraj brez izjeme metodi nemškega zgodovinopisja, sloneči na pogledih nemške idealistične filozofije«. Zato je v obdobju med obema vojnama postalo toliko pomembnejše »zgodovinsko delo ljudi, ki sicer niso prešli strokovne šole na univerzi, zato pa so bili do potankosti podkovani v novih metodičnih prijemih historičnega materializma, ki je šele zaključil razvoj zgodovine v resnično znanost«. V tej luči je Grafenauer kot daleč najboljšo sintezo slovenske zgodovine ocenil Kardeljev *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, ki je bil »sploh prvi poskus resnične

razlage zgodovine, ugotovitve njenih resničnih gonilnih sil« (Grafenauer, 1947, 16).² Težišče zgodovinopisja bi se moralo po njegovih besedah s politične zgodovine premakniti na »gospodarski in družbeni razvoj širokih ljudskih množic«, denimo na »razredni boj slovenskih podložnikov proti tujim gospodom«, kajti »prav v analizi te velike linije slovenske narodne zgodovine, v liniji dosledne borbe majhnega proletarskega naroda proti zunanjim in notranjim sovražnikom za gospodarski in družbeni napredek, ki si ga z neizogibno zakonitostjo pribori, [...] je najboljše orožje, ki ga more in mora dati slovenski zgodovinar svojemu ljudstvu v njegovih današnjih borbah« (Grafenauer, 1947, 23–25).

Poleg uvodnika in Grafenauerjevega članka je prva številka Zgodovinskega časopisa prinesla še nekaj programsko zasnovanih člankov, denimo zapis Franceta Škerla *Zgodovinarji v novi dobi* ob nastanku Zgodovinskega društva za Slovenijo. To je zamenjalo predvojno Muzejsko društvo in naj bi po Škerlovih besedah v vseh pogledih preraslo njegove ozke okvire, se odprlo navzven, sledilo historičnemu materializmu, širilo raziskovanje s starejših v novejšo dobo in nasploh skrbelo za »rast in dvig slovenske zgodovinske znanosti« (Škerl, 1947, 151–154).

Kljub politični spodbudi in zavezam o širitvi zgodovinskih raziskav v novejši čas, je sodobna zgodovina v delih vodilnih slovenskih zgodovinarjev še lep čas ostajala na obrobju, vrzeli pa ni zapolnilo niti imenovanje Metoda Mikuža za izrednega profesorja zgodovine NOB na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani leta 1947. Z njegovim imenovanjem je sodobna zgodovina prvič postala del študija zgodovine na ljubljanski univerzi, Mikuževa katedra pa je bila tudi prva tovrstna v Jugoslaviji (Gestrin, 1969, 194). Zgolj načelno spodbujanje raziskovanja novejših dobe in integracije marksizma v zgodovinopisje ni bilo dovolj za preboj raziskovanja sodobne zgodovine, prosta pot pa je bila odprta strokovno manj usposobljenim piscem, ki največkrat niso obvladali niti historičnega materializma niti katerekoli druge znanstvene metode (Gabrič, 2009, 19). Ugotovitve, da raziskovanje novejših zgodovine močno zaostaja za preučevanjem starejših obdobij, so tako ostajale rdeča nit političnih analiz stanja slovenskega zgodovinopisja tudi v naslednjem desetletju.

Po sporu z Informbirojem in odmiku od nekaterih najbolj grobih sovjetskih vzorcev vladanja so bili neposredni politični posegi v znanost in kulturo v precejšnji meri opuščeni, želja partije, da bi zgodovinopisje bolj zavzeto sledilo njenim načelom, pa vendarle ni zamrla. Smernice, po katerih bi se moralo ravnati slovensko zgodovinopisje, je leta 1951

2 Bogo Grafenauer je ob drugi izdaji Kardeljevega *Razvoja slovenskega narodnega vprašanja* leta 1957 napisal prvo strokovno oceno tega dela, a je ni objavil. Kasneje je zapisal, da je »še deset let pozneje [...] pustil po 24. strani tak poskus nedokončan in je bil znan le nekaterim prijateljem, ki pa so bili enakega mnenja (npr. Sergij Vilfan), da tako besedilo ne bo moglo biti nikdar objavljeno zaradi mnogih napak, ki jih je v Speransu odkrivalo« (Grafenauer, 1993, 123). Kritično oceno Kardeljeve knjige je Grafenauer objavil šele ob njeni tretji izdaji leta 1970 v Zgodovinskem časopisu (Grafenauer, 1970), a je njegova ocena naletela na negativen odmev, »ko se je z ene strani Zwitter bal možnih posledic za Zgodovinski časopis in Zgodovinsko društvo, Ziherl mi je očital, da ocene ne bi smel objaviti, ker se mi avtor, tako lepo, zahvaljuje za pomoč pri popravljanju knjige, še deset let pozneje pa je Marjan Britovšek na nekem simpoziju v Banja Luki označil to oceno kot ‚drobnjarkarsko‘ ugotavljanje ‚zgodovinskih netočnosti‘, ki je ‚prežeto s sivino preživelih pojmovanj meščanskega objektivizma‘ in s še več podobnimi ideološkimi karakteristikami« (Grafenauer, 1993, 123).

na zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Ljubljani predstavil minister za znanost in kulturo pri slovenski vladi Boris Zihlerl. V uvodu referata z naslovom *O nekaterih teoretičnih in praktičnih problemih slovenskega zgodovinarstva* je poudaril, da podobno kot vsako revolucijo, »tudi našo, v osvobodilni vojni spočeto revolucijo, obeležuje tisto, čemur navadno pravimo prevrednotenje vseh vrednot«, hkrati pa »gre tudi za prevrednotenje vrednot v naši znanosti in umetnosti, zlasti v družbenih vedah, katerih najobsežnejša veja je zgodovinarstvo« (Zihlerl, 1989, 56–57). Dotedanje slovensko zgodovinarstvo je ocenjeval kot odsev nemškega zgodovinarstva ter mu očital konservativnost, zamaknjenost v starejša obdobja, beg od »preklete aktualnosti«, odsotnost marksizma in prevlado pozitivizma, »na občutno vrzel v vsem slovenskem zgodovinarstvu« pa je po njegovih besedah opozorila že predvojna marksistična publicistika. Napake slovenskega zgodovinarstva so bile po Zihlerlovem mnenju »družbenorazredno pogojene«, saj naj bi razredna družba zgodovinarjem zastirala pogled in ovirala objektivno vrednotenje preteklosti. Slovenskim zgodovinarjem je svetoval, naj odslej več raziskovalne pozornosti namenjajo najnovejši dobi, zlasti neraziskanemu obdobju med obema vojnama, brez katerega ni mogoče pisati zgodovine NOB. Pri svojem delu bi morali zgodovinarji slediti »dialektični metodi zgodovinskega materializma«, ki se je seveda »ni mogoče naučiti po shemah iz političnih katekizmov«, temveč v neposrednem stiku z družbeno stvarnostjo in ob prebiranju del klasikov marksizma – Marxa, Engelsa in Lenina. »Zato mislim«, je nadaljeval Zihlerl, »da bo tudi za nas bolje, če pustimo marksizmu, naj v naši socialistični republiki uveljavlja svojo moč predvsem v plodni diskusiji in polemiki, ob obravnavanju konkretnih zgodovinskih problemov« (Zihlerl, 1989, 66–67).

Zihlerlovi pozivi k strokovni razpravi o marksistični znanstveni metodi in njeni uveljavitvi v zgodovinarstvu v osrednjem glasilu slovenskih zgodovinarjev, *Zgodovinskem časopisu*, niso naleteli na odmev, slovensko profesionalno zgodovinarstvo pa je tudi v naslednjem desetletju pretežno ostajalo usmerjeno v raziskovanje starejših obdobj. Kljub neodmevnosti Zihlerlovega posega v zgodovinarstvo, podobnih javnih intervencij slovenskih partijskih ideologov v delo zgodovinarjev v naslednjih nekaj letih ni bilo. Zdi se, da se je partija sčasoma sprijaznila, da starejših zgodovinarjev ne bo prevzgojila in je začela svoje upe polagati v vzgojo mlajših, marksističnih kadrov. Na drugi strani pa je bila, kot je kasneje ugotavljal Bogo Grafenauer, do sredine šestdesetih let »relativna svoboda delavskih zgodovinarjev« pač posledica dejstva, da je bilo le z njihovim znanjem mogoče ustvarjati vse mogoče publikacije (uradne memorandume in neuradno publicistiko) v zvezi z diplomatskim bojem za meje, pozneje pa uresničevati vrsto pomembnih znanstvenih projektov (npr. *Zgodovino narodov Jugoslavije* in *Enciklopedijo Jugoslavije*). To je nomenklaturi vezalo roke, čeprav je z druge strani res, da je bila oblika varovanja možnosti za delo tudi avtocenzura« (Grafenauer, 1993, 123).

PROJEKT ZGODOVINE NARODOV JUGOSLAVIJE

V prvih povojnih letih je oblast na področju humanistike in družboslovja precej več pozornosti kot znanosti in visokemu šolstvu namenjala nižjemu šolstvu. Ena prvih nalog, ki si jo je zadala na tem področju, je bilo pisanje učbeniške zgodovine, pouk zgodovine in

zgodovinski učbeniki pa so bili tudi kasneje intenzivneje podvrženi partijskemu nadzoru in manipulacijam kot zgodovinska znanost.

Pisanje učbenikov nacionalne zgodovine je bilo deležno zanimanja partije od vsega začetka (Koren, 2012, 220–235), še bolj intenzivno pa so se začeli partijski voditelji s tem ukvarjati po izbruhu spora s Sovjetsko zvezo leta 1948. Resolucija Informbiroja je namreč jugoslovanskim voditeljem očitala hvalisavost in neskromnost v prikazovanju zaslug jugoslovanskih komunistov in Titovih partizanov za zmago v pretekli vojni, ti očitki pa so močno odmevali v referatih vodilnih politikov na petem kongresu Komunistične partije Jugoslavije (KPJ) konec julija 1948. Generalni sekretar Josip Broz Tito je v političnem poročilu sistematično povzel celotno zgodovino jugoslovanske partije in na tej podlagi utemeljeval pravilnost njene politike (Tito, 1948), načelnik agitpropa Milovan Đilas pa je v poročilu o agitacijsko-propagandnem delu poudarjal pomen marksistične osvetlitve jugoslovanske preteklosti (Đilas, 1948).

Potreba oblasti pa novih zgodovinskih učbenikov se je najeksplicitneje izrazila v članku Milovana Đilasa *O nacionalni zgodovini kot učnem predmetu*. Članek, ki je izšel januarja 1949 v Komunistu, glasilu CK KPJ, je zakoličil ideološke okvire pisanja jugoslovanskih učbenikov nacionalne zgodovine. Đilas je zgodovinarje pozival, naj se otresejo tradicionalnih nazorov in starih pogledov na nacionalno zgodovino ter začnejo prebirati klasike marksizma, najverjetneje kot davek negotovemu času začetka spora z Informbirojem pa je *Zgodovino VKP(b)* še vedno postavljajl za »neprekosljiv zgled, na katerem se mora učiti vsak vesten in resen pisec ter predavatelj zgodovine«³ (Đilas, 1949, 71). Zgodovinarji bi morali na podlagi dialektičnega materializma, ki ga je imel Đilas za »edino pravilo znanstveno metodo« (Đilas, 1949, 52), odkrivati zakonitosti zgodovinskega razvoja in ugotavljati, na kakšen način in v kakšnih okoliščinah so se te zakonitosti izrazile v zgodovini jugoslovanskih narodov. Hkrati bi morali pri svojem delu razviti kritiko in odkrivati ne le sile, ki so gnale razvoj naprej, temveč tudi tiste, ki so razvoj zavirale, pri ocenjevanju dogodkov in osebnosti iz nacionalne preteklosti pa zgodovinarjev ne bi smel voditi nacionalizem. »Ta načela bi morala voditi našo zgodovino, taka bi morala biti današnja zgodovina narodov Jugoslavije, bodisi kot učni predmet, bodisi kot znanstveno delo sploh«, je pribil šef agitpropa (Đilas, 1949, 59). Orisu splošnih načel, ki bi jim po Đilasovem mnenju moral slediti vsak zgodovinar, so sledile ocene zgodovinopisja v Jugoslaviji in bolj konkretna načela pisanja nacionalne zgodovine. Na prvem mestu je bilo načelo, da mora »vsaka zgodovina narodov Jugoslavije [...] v pravi luči prikazovati preteklost vseh njenih narodov (Đilas, 1949, 59), kajti »trdnost in trajnost te oblasti sta tudi v bodočnosti odvisna od dela za bratstvo in enotnost jugoslovanskih narodov« (Đilas, 1949, 62). Tega je po Đilasovi oceni v prvih povojnih jugoslovanskih zgodovinskih učbenikih kronično primanjkovalo, še več, njihovi avtorji so v želji, da bi sledili novi

3 Đilas je ta članek kasneje predelal in ga konec leta 1949 objavil znova, tokrat brez omembe *Zgodovine VKP(b)* in z novim poudarkom: učbenik nacionalne zgodovine naj bi po novem služil tudi kot sredstvo ideološkega boja »proti poskusom zanikanja zgodovine naših narodov, njihove borbe in njihove zmožnosti za življenje, ki se izvajajo v SSSR, da bi se ‚idejno‘ opravičili poskusi vsiljevanja neenakopravnih odnosov naši deželi« (Koren, 2012, 238).

ideologiji, zapadali v nacionalni nihilizem in vulgarni marksizem. Pod drobnogled je vzel zlasti prvi povojni učbenik jugoslovanske zgodovine, *Istorija naroda Jugoslavije* Anta Babića iz leta 1946: »Glavna pomanjkljivost Babićeve knjige je [...] nepravilna metoda obravnavanja zgodovinskih pojavov. Babić ne presoja zgodovinske preteklosti na osnovi objektivnih zakonov, ki so takrat vladali, marveč na osnovi svojih sedanjih moralnih nazorov. Babić nasilno tlači stvarnost v svoje ideološke kalupe, s čimer ideologija ne pridobi čisto nič, stvarnost pa neha biti to, kar je« (Đilas, 1949, 72). Avtorju učbenika je očital abstraktne in netočne formulacije ter nerazumevanje historičnega materializma, zato je kot takrat »najnujnejšo potrebo v zgodovinski znanosti« navedel »sestavo kolikor toliko solidnega učbenika nacionalne zgodovine«. Ta naj bi hkrati služil kot ideološko orožje partije, kot »sestavni del borbe za naglo idejno dviganje in naglo prevzgojo naših delovnih ljudi in naše mladine« (Đilas, 1949, 74), »analoga zgodovinarja pa je v tem, da podpre borbo Partije za pravilno osvetlitev narodne preteklosti, borbo Partije za novo življenje« (Đilas, 1949, 77).

Znotraj teh ideoloških okvirov se je rodila zamisel o pripravi skupnega gimnazijskega učbenika zgodovine narodov Jugoslavije. Komisija zgodovinarjev za pripravo učbenika je na pobudo zveznega ministrstva za znanost in kulturo nastala že konec leta 1948, njevo vodenje pa je prevzela ministrica za prosveto pri srbski vladi Mitra Mitrović Đilas. V komisiji so sodelovali takrat najuglednejši jugoslovanski zgodovinarji, od slovenskih Ferdo Gestrin, Fran Zwitter in Bogo Grafenauer, učbeniški okviri projekta pa so bili že zaradi strukture sodelavcev kmalu preseženi. Sprva so bile načrtovane štiri knjige: prva do začetka 16. stoletja, druga od 16. do 18. stoletja, tretja naj bi zajela 19. in začetek 20. stoletja, četrta pa obdobje po letu 1918. Na koncu sta izšli le dve knjigi z naslovom *Zgodovina narodov Jugoslaviji*: prva je izšla leta 1953 in je zajela zgodovino do 16. stoletja, druga, ki je segla do konca 18. stoletja, pa je izšla leta 1959. Hkrati s krepitvijo mednacionalnih napetosti in deloma tudi zaradi slabe odzivnosti nekaterih avtorjev je po letu 1959 projekt čedalje bolj zamiral, čeprav se je delo na tretjem zvezku vleklo še vsaj desetletje, sestanke sodelavcev pa so sklicevali še v sedemdesetih letih (Najbar Agičić, 2013, 301–371). Koncu projekta so botrovala globoka nesoglasja med zgodovinarji, ki so pripravljali tretjo knjigo, zlasti različni pogledi na nacionalna gibanja, razvoj jugoslovanske ideje pri posameznih narodih, oblikovanje modernih nacij in nastanek Kraljevine SHS (Repe, 1996, 70).

V času priprave projekta pisanja zgodovine narodov Jugoslavije konec štiridesetih let je bila močno izražena težnja po prilagajanju nacionalne zgodovine novi ideologiji. Iskala se je, kot je zapisal Jaroslav Šidak, »platforma, ki ne nasprotuje niti marksističnemu pogledu niti dejstvom« (Najbar Agičić, 2013, 229). Toda z izjemo vnaprej pripravljene kronologije, ki je temeljila na družbeno-ekonomskem razvoju, in prizadevanj po vključitvi poglavij iz gospodarske zgodovine, je bil končni rezultat projekta daleč od pričakovane marksistične interpretacije zgodovine. *Zgodovina narodov Jugoslavije* ni prinesla metodološkega prevrata, v besedilih pa je še vedno prevladoval pozitivizem.

Po izidu prve knjige *Zgodovine narodov Jugoslavije* je uredništvo beograjskega mesečnika *Nova misao* oktobra 1953 o njej organiziralo razpravo. Ta je bila skrajšana tudi objavljena, v razpravi pa so sodelovali nekateri ključni pisci prve knjige, med njimi Bogo

Grafenauer. Največ kritik je knjigi namenil Milovan Đilas, a ne toliko v neposredni razpravi z zgodovinarji, kolikor v njeni razširjeni različici, ki je bila naknadno objavljena v *Novi misli*.⁴ Đilas je *Zgodovini narodov Jugoslavije* očital odsotnost marksistične sinteze, materializem, kolikor ga je v knjigi bilo, pa je bil po njegovem mnenju v besedilo prevečkrat vnesen na silo. Poleg tega je ugotavljal, da knjigi manjka enotna zasnova in da iz nje ni razvidna skupna zgodovina narodov Jugoslavije (Nova misao, 1953). Januarja 1954 se je na Đilasove kritike v *Novi misli* odzval Bogo Grafenauer.⁵ V svojem odgovoru je opozoril na temeljna metodološka načela zgodovinarstva, njegovo odvisnost od virov in nujno različne ali vsaj ne enake pristope k pisanju v večavtorskem delu, kakršno je bilo *Zgodovina narodov Jugoslavije*. Obenem je Đilasovi kritiki previdno očital posploševanje in delno pristranskost, saj je Đilas po Grafenauerjev mnenju v marsičem izhajal iz idealizirane predstave o zgodovinski sintezi (Grafenauer, 1954).

V projektu zgodovine narodov Jugoslavije, ki je zaradi učbeniške zasnove že na samem začetku dobil pečat uradne zgodovine, so se zrcalile tako rekoč vse težave tedanjega zgodovinarstva: od odnosa oblasti do znanosti, ideologizacije zgodovinarstva in zasidranosti starih historiografskih tradicij, do čedalje bolj zaostrenih mednacionalnih odnosov znotraj jugoslovanske federacije. Na nekatere metodološke in konceptualne težave pri nastajanju *Zgodovine narodov Jugoslavije* je že v času njenega nastajanja previdno opozarjal Bogo Grafenauer, tako v razpravi, ki jo je po izidu prve knjige jeseni 1953 organizirala Nova misao in v odgovoru na Đilasove kritike v začetku leta 1954, kakor tudi ob izidu drugega zvezka v *Istoriskem pregledu leta 1960* (Grafenauer, 1960).

PARTIJSKO ZGODOVINOPISJE

Sodobna zgodovina je imela za partijo poseben pomen, ključno legitimizacijsko vlogo pa sta imeli zgodovina delavskega gibanja in komunistične partije ter zgodovina NOB. Končno interpretacijo teh obdobij si je partija pridržala zase, partijski monopol nad interpretacijo sodobne zgodovine pa je postal pomemben del partijskega ideološkega monopola v celoti. Raziskovanje partijske zgodovine in sodobne zgodovine nasploh je bilo že od samega začetka ločeno od preostalega zgodovinarstva, zato so se poklicni zgodovinarji, zlasti v prvem povojnem desetletju, izogibali raziskovanja najnovejše zgodovine. S pisanjem in interpretacijo zgodovine komunistične partije in NOB so se tako ukvarjali kar partijski voditelji sami ali pa posamezni organi znotraj partije oziroma z njimi povezani posamezniki, večinoma udeleženci teh dogodkov (Najbar Agičič, 2013, 376–377).

Najpomembnejše interpretativne smernice na področju najnovejše zgodovine so določali najvišji partijski voditelji, zlasti Josip Broz Tito, s pomenom njegovih govorov in referatov za jugoslovansko zgodovinarstvo pa se lahko po pomenu za sovjetsko zgodovinarstvo

4 Na razširitev Đilasove kritike na eni strani in skrajšanje razprav zgodovinarjev na drugi strani je v svojem odgovoru na *Diskusijo o »Istoriji naroda Jugoslavije«* v *Novi misli* v začetku leta 1954 opozoril Bogo Grafenauer (Grafenauer, 1954, 70).

5 V isti številki *Novi misli* je Milovan Đilas objavil politični pamflet *Anatomija jednog morala*. Nekaj dni zatem se je moral zaradi tega in serije člankov v *Borbi zagovarjati pred izvršnim komitejem CK ZKJ*, čemur je sledila njegova politična odstranitev (Režek, 2005, 133–145).

vinopisje kosa le še *Zgodovina VKP(b)*. Velik vpliv na kasnejše interpretacije zgodovine prve Jugoslavije, vstaje in NOB so imeli že Titovi medvojni referati in članki (Koren, 2012, 309–324, 332–346), po vojni pa je imelo status »kanona« zlasti Titovo politično poročilo na petem kongresu KPJ leta 1948, v katerem je podal pregled zgodovine jugoslovanske komunistične partije. Svojo zgodovino partije je začel na samem začetku delavskega gibanja na jugoslovanskih tleh, nadaljeval z ustanovitvijo KPJ, podrobnim prikazom zgodovine partije med obema vojnama, še podrobnejšim opisom delovanja partije med drugo svetovno vojno ter krajšim orisom njene vloge v povojni graditvi nove Jugoslavije (Tito, 1948). Titov referat je vzpostavil okvir, znotraj katerega se je v Jugoslaviji pisala zgodovina delavskega gibanja, komunistične partije in NOB. Pisci partijske zgodovine so ga lahko dopolnjevali z lokalnimi dogajanjmi, iskali argumente in primere za Titove interpretacije in, če niso posegli v zgodbo, kvečjemu korigirali posamezne številke (Najbar Agičić, 2013, 408).

Na petem kongresu KPJ je bil z resolucijo o osnovnih tekočih nalogah organizacij KPJ sprejet tudi sklep o organiziranem raziskovanju partijske zgodovine, zgodovine delavskega gibanja, NOB in povojne graditve socializma (V. kongres KPJ, 1948, 456). Oktobra 1948 je bil ustanovljen zgodovinski oddelek pri CK KPJ, ki ga je vodil Moša Pijade, zgodovinski oddelki pa so nastali tudi pri republiških centralnih komitejih – zgodovinski oddelek CK KPS je bil ustanovljen v začetku leta 1949. Partijski zgodovinski oddelki so zbirali in objavljali gradivo za zgodovino partije ter nadzirali partijsko zgodovinopisje, iz njih pa so v drugi polovici petdesetih let nastali partijski zgodovinski arhivi – Zgodovinski arhiv pri CK ZKS je bil ustanovljen leta 1957 (Drnovšek, 2001, 85).

Na področje zgodovinopisja delavskega gibanja in komunistične partije je oblast še odločneje posegla v drugi polovici petdesetih let. Zaradi spoznanja partijskih voditeljev o zamiranju ideološkega dela in posledični slabitvi vpliva partije v družbi so bile pri zveznem in republiških centralnih komitejih ustanovljene ideološke komisije in komisije za posamezna »občutljiva« področja, med katerimi je bila na prvem mestu zgodovina. Pri CK ZKJ je bila zgodovinska komisija ustanovljena leta 1956, pri CK ZKS pa leta 1959. Hkrati so se pojavile zamisli o ustanovitvi posebnih inštitutov, ki bi se ukvarjali samo z novejšo in sodobno zgodovino ter pri svojem delu sledili marksizmu in potrebam partije. Te zamisli so bile uresničene konec petdesetih in v začetku šestdesetih let z nastankom inštitutov za zgodovino delavskega gibanja v domala vseh jugoslovanskih republikah, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja (IZDG) v Ljubljani pa je bil ustanovljen leta 1959 (Režek, 2010; Gabrič, 2009; Gabrič, 1997). O nujnosti ustanovitve posebnega inštituta za zgodovino delavskega gibanja je na četrtem kongresu ZKS konec junija 1959 spregovoril eden vodilnih slovenskih partijskih ideologov Boris Ziherl. V Sloveniji je po njegovih besedah resno primanjkovalo »visokokvalificiranih marksističnih kadrov«, k odpravljanju te težave pa naj bi pripomogla tudi ustanovitev inštituta za proučevanje delavskega gibanja (4. kongres ZKS, 1959, 191).

IZDG je ob ustanovitvi dobil program, po katerem naj bi v razmeroma kratkem času z vidika marksizma raziskal najnovejšo slovensko in jugoslovansko zgodovino. Partija je od novega inštituta pričakovala veliko, vendar svojih pričakovanj ni prilagodila dejanskim razmeram, zlasti neraziskanosti sodobne zgodovine in kroničnemu pomanjkanju

ustrezno izobraženega kadra, ki bi bil sploh kos tej nalogi. Ob ustanovitvi je imel inštitut 80 zaposlenih, od tega samo dva diplomirana zgodovinarja, Milico Kacin in Toneta Ferencna, ter nekaj diplomantov drugih fakultet, drugi zaposleni pa so bili, kot je novembra 1959 poročal prvi direktor IZDG Dušan Bravničar, »samo starejši partijski in partizanski kadri brez formalne najvišje izobrazbe [...] Manjka nam nekaj zgodovinarjev-marksistov – znanstvenih delavcev, ki jih trenutno tudi ne moremo kje iskati. Stanje naše univerze in Akademije znanosti in umetnosti je zaenkrat tako (Kos, Grafenauer, Zwitter, Mikuž), da se lahko na enega ali drugega [...] delno strokovno opremo, marksistov pa med njimi ni. [...] Vodstvo inštituta bi moralo najti elastične oblike, kako koristiti obstoječe slovenske znanstvene kadre iz področja zgodovine in forsirano vzgajati svoj lastni mlajši znanstveni naraščaj«. ⁶ Kot »zelo ugoden« pa je Bravničar ocenil »politični sestav« IZDG, »saj je večina članov ZK«. ⁷

Pomen novejšje zgodovine za komunistično oblast se ni izrazil samo v politično motiviranem ustanavljanju novih inštitutov, temveč tudi v nastanku partijskih zgodovinskih komisij. Med glavnimi nalogami zgodovinske komisije pri CK ZKS sta bili usmerjanje raziskovanja in pisanja zgodovine partije in delavskega gibanja ter nadzor nad dejavnostjo ustanov, ki so se ukvarjale s sodobno zgodovino, zlasti nad IZDG in katedro za novejšo zgodovino na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani. Poleg tega naj bi komisija skrbela za zbiranje, urejanje in izdajanje gradiva iz zgodovine komunistične partije in delavskega gibanja, zagotavljala kadre in pogoje dela na tem področju ter vzpostavila sodelovanje z založbami, vse z namenom, »da bi zagotovili verodostojno obravnavanje zgodovinskih dejstev in likov«, ⁸ kot so zapisali v ustanovnem aktu zgodovinske komisije pri CK ZKS leta 1959. Do začetka osemdesetih let predsedniki slovenske zgodovinske komisije niso bili zgodovinarji, temveč vplivni politiki: Vlado Krivic, Mitja Ribičič in Lidija Šentjurs, med njenimi člani pa je bila le peščica poklicnih zgodovinarjev.

Že na prvi seji zgodovinske komisije CK ZKS 12. decembra 1959 je nekaj njenih članov poudarjalo pomen preventivnega političnega nadzora nad zgodovinopisjem. Predsednik komisije Vlado Krivic je omenjal tudi »nepravilnosti« v knjigi Metoda Mikuža, kakršne bi zgodovinska komisija z branjem besedil pred natisom lahko vnaprej preprečila. ⁹ Najverjetneje je imel v mislih *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji*, prvo monografsko delo o zgodovini NOB v Sloveniji izpod peresa profesionalnega zgodovinarja in univerzitetnega profesorja. Kasneje so nameravali o tej knjigi organizirati celo politično razpravo, a je Dušan Bravničar zgodovinsko komisijo opozoril, da so zaradi pomanjkanja ustrezno izobraženih kadrov na IZDG Metoda Mikuža namestili kot honorarnega sodelavca in mentorja, zato bi bilo nes pametno oziroma »ne bi bilo prav, da bi začeli prav z njegovo knjigo«. ¹⁰

6 ARS, AS 223, Vlada Republike Slovenije, škatla (šk.) 642, dok. 117/59 (gl. tudi: Gabrič, 1997, 55).

7 ARS, AS 1589, CK ZKS, šk. 166, Zapisnik 2. seje Zgodovinske komisije CK ZKS, 13. 1. 1960, 2.

8 ARS, AS 1589, CK ZKS, šk. 166, Naloge zgodovinske komisije CK ZKS, 1959, 1.

9 ARS, AS 1589, CK ZKS, šk. 78, Zapisnik 1. seje Zgodovinske komisije CK ZKS, 12. 12. 1959, 4

10 ARS, AS 1589, CK ZKS, šk. 166, Zapisnik 3. seje Zgodovinske komisije CK ZKS, 17. 1. 1961, 3.

Člani zgodovinske komisije CK ZKS o objavljenih delih s področja sodobne zgodovine niso pogosto razpravljali, kadar so, pa se jim njihov politični predznak večinoma ni zdel sporen. Bolj jih je motila parcialnost raziskav, odsotnost marksistične sinteze, prevlada pozitivizma in naštevanja zgodovinskih dogodkov brez historičnega konteksta. Zakaj sta bila interpretacija in historični kontekst v večini raziskav odsotna, se člani zgodovinske komisije, vsaj sodeč po zapisnikih njihovih sej, niso spraševali. Toda razlogov za odsotnost sinteze in historičnega konteksta vendarle ne gre iskati le v omejeni strokovnosti, ki so jo največkrat očitali prav sodelavcem IZDG, temveč je šlo v številnih primerih za umik zgodovinarjev v varne vode »faktografije« in izogibanje nevarnim vodam interpretacije.

Zgodovinska komisija si je na deklarativni ravni močno prizadevala za uveljavitev marksističnega zgodovinopisja, kako naj bi bilo to videti v praksi, pa niso najbolje vedeli niti njeni člani. Direktor IZDG Franc Kimovec je denimo na seji zgodovinske komisije CK ZKS 30. decembra 1965 ob ostrih kritikah tovarišev na račun nestrokovnosti sodelavcev IZDG pripomnil, da je »na tem inštitutu tri leta in pol in v vsem tem času še nisem doživel, da bi kdo rekel dobro besedo o inštitutu«. Po njegovem mnenju je bila komisija pri ocenjevanju dela inštitutskih sodelavcev pristranska, glede očitkov o odsotnosti marksističnega zgodovinopisja pa se je spraševal, »če je ta komisija sposobna povedati, kaj je to materialistična in marksistična historiografija«. ¹¹ Simptomatično je, da je Kimovčevo vprašanje izzvenelo v prazno – v več kot peturni razpravi nanj ni odgovoril nihče.

PROJEKT ZGODOVINE DELAVSKEGA GIBANJA NARODOV JUGOSLAVIJE

Hkrati z ustanovitvijo inštitutov za zgodovino delavskega gibanja in zamiranjem projekta zgodovine narodov Jugoslavije se je rodila zamisel o novem, nič manj ambicioznem projektu pisanja zgodovine delavskega gibanja narodov Jugoslavije. Ta naj bi zajel 19. in zlasti 20. stoletje, zasnovan pa je bil kot marksistična sinteza jugoslovanske novejšje in sodobne zgodovine. Projekt se je začel leta 1962 z ustanovitvijo koordinacijskega odbora pri zgodovinski komisiji CK ZKJ, po prvotnih načrtih pa naj bi bila končna sinteza nared leta 1969, ob 50-letnici ustanovitve KPJ. V projekt so bili vključeni inštituti za zgodovino delavskega gibanja, univerze, muzeji in arhivi, v zaključno redakcijo pa so bili povabljeni tudi nekateri vodilni politiki.

Predsednik zgodovinske komisije CK ZKJ Rodoljub Čolaković je v zvezi s projektom že konec leta 1963 opozarjal na številne težave, zlasti na zapiranje v republiške okvire in nezadostno poudarjanje enotnosti delavskega gibanja v Jugoslaviji ter na razpršenost delovanja inštitutov za zgodovino delavskega gibanja in nesodelovanje fakultet, ki naj bi bile še vedno zamaknjene v starejša obdobja. Resen problem je videl tudi v pomanjkanju primernih strokovnih sodelavcev, zato je izrazil potrebo po vzgoji mlajših kadrov, ki bi jih štipendirali in pritegnili k raziskovanju zgodovine delavskega gibanja in partije. ¹²

11 ARS, AS 1589, CK ZKS, šk. 167, Zapisnik III. seje Komisije za zgodovino pri CK ZKS, 30. 12. 1965, 40–41.

12 ARS, AS 1589, CK ZKS, šk. 166, Zapisnik sa sastanka Komisije za istoriju SKJ CK SKJ, 27. 12. 1963. Gl. tudi: ARS, AS 1589, CK ZKS, šk. 167, Zaključci Koordinacionog odbora, 24. 2. 1964.

Kot slabo je stanje zgodovinopisja najnovejše dobe leta 1964 ocenil tudi Marijan Britovšek, član zgodovinske komisije CK ZKS. Raziskovanje delavskega gibanja je bilo po njegovih besedah na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani skrajno zanemarjeno, predavanj iz zgodovine delavskega gibanja skoraj ni bilo, nekateri zgodovinarji, ni jih imenoval, pa naj bi zgodovine delavskega gibanja ne imeli za znanstveno disciplino zaradi njene podvrženosti ideologizaciji. Po Britovškovi oceni je pri večini zgodovinarjev prevladovala pozitivistična, empirična znanstvena metoda: nastajale so solidne zgodovinske rekonstrukcije, vendar brez analitičnih in sintetičnih zaključkov.¹³

Oceni razmer v zgodovinopisju se ni izognil niti Josip Broz Tito na osmem kongresu ZKJ decembra 1964. V svojem govoru se ni ukvarjal z znanstvenimi metodami, z marksizmom ali pozitivizmom, temveč je opozarjal predvsem na pojave nacionalizma v zgodovinopisju. O tem je govoril zelo splošno, zato zgolj iz njegovih besed ni mogoče razbrati, kaj oziroma koga natančno je imel v mislih (8. kongres ZKJ, 1964, 38–39). Po vsej verjetnosti so bile Titove kritike odziv na niz polemik med zgodovinarji v prvi polovici šestdesetih let, zlasti na polemične razprave na tretjem kongresu jugoslovanskih zgodovinarjev v Ljubljani leta 1961 ter na polemike, ki sta jih sprožili Terzičeva knjiga *Jugoslavija u aprilskom ratu* in *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije* leta 1963 (Radelić, 2011, 32–33).

Zgodovinska komisija CK ZKJ se je februarja 1965 na Titov govor na osmem kongresu ZKJ odzvala s sklepom, da bo odslej bolj pozorna na ideološka vprašanja, zlasti na romantični zanos posameznih zgodovinarjev in na pojave nacionalizma,¹⁴ pri čemer so omenjali Franja Tuđmana, Vasa Bogdanova, Dušana Nedeljkovića, Veljo Terzića in Sergija Dimitrijevića.¹⁵ Zgodovinska komisija naj bi zato raziskave s področja novejše zgodovine pregledovala že pred njihovo objavo ali vsaj predlagala ustrezne recenzente,¹⁶ čeprav v poznejših dokumentih ni mogoče zaslediti pretirane cenzorske gorečnosti.

Glede projekta pisanja zgodovine delavskega gibanja se sredi šestdesetih let ni dogajalo nič bistveno novega. V zvezni zgodovinski komisiji se še vedno niso mogli zediniti niti glede naslova končne sinteze – ali naj bo to »delavsko gibanje narodov Jugoslavije« ali »jugoslovansko delavsko gibanje« ali, kot je predlagal Boris Zihlerl, »delavsko gibanje v deželah Jugoslavije« – težave pa so imeli tudi pri vzpostavljanju redakcij in kroga sodelavcev.¹⁷ Glede na spisek sodelavcev iz leta 1966 naj bi bili od Slovencev v splošni redakciji Lidija Šentjunc, Metod Mikuž in Julij Titl, delo pa naj bi bilo razdeljeno na tri obdobja: prvo do leta 1918, drugo med obema vojnoma in tretje med letoma 1941 in 1945. Od slovenskih zgodovinarjev so bili kot avtorji posameznih poglavij predvideni Dušan Kermavner za obdobje do leta 1918, Franček Saje, Ivan Kreft in Dušan Biber za obdobje med obema vojnoma ter Metod Mikuž za obdobje druge svetovne vojne.¹⁸

13 ARS, AS 1589, CK ZKS, šk. 167, Marijan Britovšek, 19. 5. 1964.

14 ARS, AS 1589, CK ZKS, šk. 167, Zapisnik sa sastanka Komisije za istoriju SKJ CK SKJ, 26. 2. 1965, 5.

15 Prav tam, 9–10.

16 Prav tam, 11–12.

17 Prav tam, 17–18.

18 ARS, AS 1589, CK ZKS, šk. 188, Opšta komisija za projekat »Istorija radničkog pokreta i SKJ« (priloga k Zapisniku Komisije za istoriju SKJ CK SKJ, 6. 5. 1966).

Vsebinsko izhodišče projekta zgodovine delavskega gibanja je bil *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, v slovenskem prevodu *Pregled zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije*, ki ga je leta 1963 na pobudo CK ZKJ izdal Inštitut za proučevanje delavskega gibanja v Beogradu. Ta knjiga naj bi pomenila sintezo dotedanjih raziskav, k pripombam in dopolnitvam pa je zvezna zgodovinska komisija pozvala tako zgodovinarje kot politike. Večina je svoje pripombe poslala v letih 1964 in 1965, slovenski zgodovinarji pa so pri tem precej zamujali – sredi leta 1965 so bili menda edini, ki pripomb sploh še niso poslali.¹⁹

Septembra 1965 se je Mitja Ribičič ob prevzemu krmila zgodovinske komisije CK ZKS čudil nad neodzivnostjo slovenskih zgodovinarjev, ki bi vendarle morali »z večjo ihto« odgovoriti na *Pregled zgodovine ZKJ*. Direktor IZDG Franc Kimovec je Ribičiču odvrnil, da si zgodovinarji te knjige ne upajo kritično ocenjevati, »ker so mnenja, da bi kritika pomanjkljivosti zgodovine KP izpadla kot kritika Zveze komunistov. [...] V zvezi je nekaj ljudi, ki so za nacionalna vprašanja zelo neobčutljivi in o sleherni tovrstni pripombi menijo, da se pojavljajo šovinistični nacionalistični izpadi, ki se v ZK ne smejo pojavljati.«²⁰

Najbolj celovito kritiko *Pregleda zgodovine ZKJ* je kasneje napisal France Škerl in jo leta 1967 objavil v *Zgodovinskem časopisu*. Njegova kritika je bila obsežna in je zajela vsa obdobja, kot zgrešene ali posplošene pa je zavrnil številne teze v tej knjigi. Največ kritičnih besed je namenil prikazu druge svetovne vojne. Zmotilo ga je predvsem neupoštevanje slovenskih posebnosti, zlasti Osvobodilne fronte (OF), oziroma zanemarjanje specifik odporniškega gibanja v Sloveniji, ki je bil prilagojen slovenskim razmeram in se je zlasti v začetnem obdobju razvijal precej avtonomno. V svoji oceni je med drugim zapisal: »Deli, ki se npr. nanašajo na Slovenijo, so v sedANJI obliki napisani in vključeni v celoto tako, da bi v primeru, če bi izpadli, celota ne izgubila ničesar. In vendar je razvoj v Sloveniji bil v mnogočem specifičen glede na razvoj pri ostalih jugoslovanskih narodih. Ta specifičnost je bila Osvobodilna fronta in vse, kar je bilo z njo povezano« (Škerl, 1967, 309).

Zdi se, da je v čedalje bolj zapletenih političnih razmerah sredi šestdesetih let začel del slovenske politike iskati zgled za svoje delovanje tudi v OF. Spomin nanjo je po vojni čedalje bolj bledel, leta 1958 je bil 27. april celo ukinjen kot državni praznik, že prej pa ni bil dela prost dan. Deset let kasneje, leta 1968, je 27. april znova postal slovenskih državni praznik, dve leti prej, leta 1966, pa je bila ob 25-letnici ustanovitve OF na pobudo slovenskega političnega vrha na IZDG o njej organizirana prva znanstvena konferenca (PZDG, 1966).

Nekaj dni po tej konferenci je predsednik zgodovinske komisije CK ZKS Mitja Ribičič obiskal Metoda Mikuža in ga povprašal po mnenju o tem posvetu. Mikuž je konferenco pohvalil in kratko pokomentiral večino referatov in diskusijskih prispevkov. Pomembno se mu je zdelo tudi, da so se simpozija udeležili »gostje iz južnih republik« in se poučili o OF in posebnostih slovenskega odpora. Ob koncu pogovora je nekaj besed

19 ARS, AS 1589, CK ZKS, šk. 167, Zabeležka s sestanka Komisije za zgodovino ZKJ v Beogradu, 28. 5. 1965, 3.

20 ARS, AS 1589, CK ZKS, šk. 167, Zapisnik seje Komisije za zgodovino ZKS, 9. 9. 1965, 18.

namenil tudi projektu zgodovine delavskega gibanja narodov Jugoslavije. Zdi se, da Mikuž v tem projektu ni želel sodelovati, čeprav ga je zvezna zgodovinska komisija navajala kot enega ključnih avtorjev končnega teksta. Še več, Mikuž je v pogovoru z Ribičičem ocenil, da projekt sploh ni realen, in sklenil: »Zgodovino naj obdela vsak jugoslovanski narod sam, nato pa bomo videli, kaj imamo skupnega.«²¹

Medtem je skušala zvezna zgodovinska komisija zaradi lažje koordinacije projekta oblikovati združenje vseh jugoslovanskih inštitutov za zgodovino delavskega gibanja, vendar so na IZDG v Ljubljani v celoti zavrnili predlagani statut tega združenja. Kot je 6. maja 1966 poročal predsednik zgodovinske komisije CK ZKJ Rodoljub Čolaković, naj bi zlasti dva vplivna sodelavca IZDG vztrajala, da je treba zgodovino delavskega gibanja najprej raziskati v nacionalnih okvirih.²² Imen omenjenih sodelavcev IZDG ni navedel, povedal je le, da nista člana partije, zato bi lahko sklepali, da je imel v mislih Dušana Kermavnerja in Franceta Škerla. Čolaković je njuno razmišljanje odločno zavrnil in vztrajal pri konceptu skupne in enotne zgodovine jugoslovanskega delavskega gibanja, kar je bil tudi eden od sklepov te seje zgodovinske komisije CK ZKJ.²³

V drugi polovici šestdesetih let je projekt zgodovine delavskega gibanja narodov Jugoslavije skoraj zastal. Pestile so ga številne težave, ki niso bile povezane le s financiranjem ter pomanjkanjem strokovnega in hkrati politično sprejemljivega kroga sodelavcev, temveč so izvirale iz zaostrenih medrepubliških in mednacionalnih odnosov. Projekt se je verjetno tudi zato kasneje omejil zgolj na zgodovino komunistične partije, ki je začela nastajati konec sedemdesetih let. Ambiciozno načrtani projekt zgodovine delavskega gibanja narodov Jugoslavije se torej ni končal s prvotno zamišljeno marksistično sintezo jugoslovanske novejšje in sodobne zgodovine, ampak zgolj s *Hronologijo radničkog pokreta i SKJ* leta 1980, niti ne preveč obsežna *Zgodovino Zveze komunistov Jugoslavije* pa je izšla šele leta 1986.

Podobno kot v projektu zgodovine narodov Jugoslavije, so se tudi v projektu zgodovine delavskega gibanja zrcalili tako rekoč vsi problemi, s katerimi se je soočalo zgodovinopisje v drugi Jugoslaviji. Marksistična sinteza jugoslovanske novejšje in sodobne zgodovine se je lomila in navsezadnje tudi zlomila pod težo pričakovanj partije in čedalje bolj nestabilne jugoslovanske federacije.

SKLEP

Komunistična oblast je ob odsotnosti demokracije in z njo povezane politične legitimnosti dobro sprejemala le tisto »zgodovinsko resnico«, skozi katero se je lahko legitimirala, zato je zgodovino tudi sama ustvarjala ali si vsaj prizadevala za politično in ideološko ustrezno uglašeno opisovanje preteklosti. Sistematična analiza arhivskega gradiva zgodovinske komisije CK ZKS in CK ZKJ, govorov in člankov vodilnih politikov, programskih besedil in nekaterih monografij slovenskih zgodovinarjev razkriva, da so v

21 ARS, AS 1589, CK ZKS, šk. 189, Zabeležka, 13. 5. 1966.

22 ARS, AS 1589, CK ZKS, šk. 188, Zapisnik sa sastanka Komisije za istoriju SKJ CK SKJ, 6. 5. 1966, 3 in 6.

23 Prav tam, 10.

obdobju socializma, z izjemo prvih povojnih let, prevladovale implicitne, posredne prakse nadzora nad zgodovinopisjem. Najmočnejši vzvod nadzora je bila ideološka monopolizacija preteklosti, najbolj občutljivo področje raziskovanja pa novejša in sodobna zgodovina. Strategija oblasti do zgodovinopisja se je kazala v politično motiviranem ustanavljanju institucij, ki so se ukvarjale z novejšo in sodobno zgodovino, v vsejugoslovanskih projektih pisanja skupne nacionalne zgodovine, zlasti zgodovine delavskega gibanja in komunistične partije, v odsotnosti, nedostopnosti ali omejeni dostopnosti zgodovinskih virov, v spodbujanju prednostnih raziskovalnih tem, v nejasnih kriterijih njihovega financiranja ter v poskusih nadzora nad kadrovanjem, naštetimi mehanizmi nadzora pa so se zrcalili tudi v samocenzuri zgodovinarjev.

Ideološki in politični pritisk sta v določenem delu slovenskega zgodovinopisja sprožila deklarativno sprejemanje marksizma oziroma dialektičnega in historičnega materializma. Zgodovinarji so v svoja dela vpletali fraze o razrednem boju, sledili periodizaciji glede na družbeno-ekonomski sistem, toda o globljem sprejemanju marksizma v povojnem slovenskem zgodovinopisju vendarle ne moremo govoriti. Poskusi uvajanja marksizma in obvladovanja tradicij nacionalnega zgodovinopisja so bili za partijo nadvse težavni, bolj ali manj jalova pa so bila tudi njena prizadevanja za vzgojo mlajših, marksističnih kadrov. Marksizem je tradicionalno slovensko zgodovinopisje zgolj izzval, kritični preboj, ki bi bistveno prenovil zgodovinopisje v Sloveniji in ga odmaknil od predvojnih tradicij, pa mu ni uspel. Še manj uspešna so bila prizadevanja partije za vzpostavitev skupne zgodovine jugoslovanskih narodov, zlasti sinteze zgodovine delavskega gibanja. Ti projekti so se bodisi končali na pol poti ali pa so propadli, še preden so zares zaživel.

DIRECTED PAST:
THE ATTEMPTS OF IDEOLOGICAL AND POLITICAL »CONTAMINATION« OF
HISTORIOGRAPHY IN SOCIALIST SLOVENIA AND YUGOSLAVIA (1945–1966)

Mateja REŽEK

University of Primorska, Science and Research Centre, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia

e-mail: mateja.rezek@zrs.upr.si

SUMMARY

The article discusses the mechanisms of political surveillance and the attempts of ideological “contamination” of Slovenian and Yugoslav historiography in the period of socialism. The research is based on archival sources of the Historical Commission of the Central Committee of the League of Communists of Slovenia and the League of Communists of Yugoslavia, speeches and articles by the leading politicians and Party ideologists, as well as on discussions of Slovenian historians and selected historical monographs.

In the absence of democracy and resulting political legitimacy, the Party only accepted the “historic truth” that gave it legitimacy. As a result the Party also created history or at least strove for a politically and ideologically appropriate description of the past. The systematic analysis of historical sources, together with relevant scientific literature, reveals that during the period of socialism, with the exception of the first post-war years, implicit and indirect approaches to controlling historiography were used. The ideological monopolisation of the past was the strongest lever of control, and modern and contemporary history were the two most sensitive areas of research. The authorities’ strategy regarding historiography was reflected in the politically-motivated establishment of institutions dealing with modern and contemporary history, in pan-Yugoslavian projects aimed at creating a common national history, especially a history of the workers’ movement and the Communist Party, in the absence, unavailability or limited availability of historical sources, in encouraging priority research topics and unclear criteria for financing such projects, as well as in attempts to control staffing. Many historians reacted to these control mechanisms by applying self-censorship.

As a result of the exertion of ideological and political pressure, a certain part of Slovenian historiography accepted Marxism and its dialectic and historical materialism at the declarative level. Although historians included references to the class struggle in their works and followed the periodization based on the social and economic development, no deeper acceptance of Marxism occurred in Slovenian post-war historiography. The Party found it incredibly difficult to introduce Marxism and control the tradition of national historiography, and the Party’s attempts at educating younger Marxist professionals also more or less failed. Marxism only challenged traditional Slovenian historiography, while it did not succeed in making a critical breakthrough that would allow it to significantly impact historiography in Slovenia. The Party’s attempts to establish a common history of Yugoslav nations, and especially to generate a history of the workers’ movement, were even less successful. These projects either remained half-finished or failed before they had really begun. They reflected all the difficulties encountered by historiography of the

time: from the authorities' attitude towards science, ideologising of historiography and prevalence of old historiographical traditions, to the ever more strenuous relations within the Yugoslav federation.

Key words: historiography, Slovenia, Yugoslavia, marxism, historical materialism, the Party historiography, historical commission, history of the workers' movement

VIRI IN LITERATURA

ARS, AS 223 – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana (ARS), fond 223, Vlada Republike Slovenije (AS 223).

ARS, AS 1589 – ARS, fond 1589, Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (AS 1589).

V. kongres KPJ (1948) – V. kongres Komunistične partije Jugoslavije. Ljubljana, Ljudska pravica.

4. kongres ZKS (1959) – Četrti kongres Zveze komunistov Slovenije. Ljubljana, Cankarjeva založba.

8. kongres ZKJ (1964) – Osmi kongres Zveze komunistov Jugoslavije. Ljubljana, Komunist.

Đilas, M. (1948): Poročilo o agitacijsko-propagandnem delu. V: V. kongres Komunistične partije Jugoslavije. Ljubljana, Ljudska pravica, 223–272.

Đilas, M. (1949): O nacionalni zgodovini kot učnem predmetu. Komunist, 1, 52–77.

Grafenauer, B. (1947): Problemi in naloge slovenskega zgodovinopisja v našem času. Zgodovinski časopis, 1, 1-4, 11–26.

Grafenauer, B. (1954): Oko diskusije o »Istoriji naroda Jugoslavije«. Nova misao, 1, 70–84.

Grafenauer, B. (1960): Povodom drugog sveska »Historije naroda Jugoslavije«: beleške o nastajanju knjige. Istoriski pregled, 3-4, 157–180.

Grafenauer, B. (1970): Edvard Kardelj (Sperans), Razvoj slovenskega narodnega vprašanja. DZS, Ljubljana 1970. Zgodovinski časopis, 24, 3-4, 312–333.

Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919–1979 (1980) – Beograd, Institut za savremenu istoriju.

Mikuž, M. (1960-1973): Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji. Knj. 1-5. Ljubljana, Cankarjeva založba.

- Nova misao (1953)** – Diskusija o »Istoriji naroda Jugoslavije«. Nova misao, 11, 758–797.
- Pregled zgodovine ZKJ (1963)** – Pregled zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije. Ljubljana, Beograd, Inštitut za proučevanje delavskega gibanja, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja.
- PZDG (1966)** – Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 6, 1-2 (Zbornik razprav in obravnava znanstvenega posvetovanja o Osvobodilni fronti slovenskega naroda ob njeni 25-letnici od 28. do 30. aprila 1966).
- Sperans (1939)**: Razvoj slovenskega narodnega vprašanja. Ljubljana, Naša založba.
- Škerl, F. (1947)**: Zgodovinarji v novi dobi. Zgodovinski časopis, 1, 1-4, 151–154.
- Škerl, F. (1967)**: Pripombe k nastanku stare Jugoslavije in prikazovanju Osvobodilne fronte v »Pregledu«. Zgodovinski časopis, 21, [1-4], 305–312.
- Tito, J. Broz (1948)**: Politično poročilo. V: V. kongres Komunistične partije Jugoslavije. Ljubljana, Ljudska pravica, 7–148.
- Zgodovinski časopis (1947)** – Obračun in program. Zgodovinski časopis, 1, 1-4, 7–10.
- Zgodovina narodov Jugoslavije (1953, 1959)** – Ljubljana. Državna založba Slovenije.
- Zgodovina ZKJ (1986)** – Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije. Ljubljana, Komunist, Državna založba Slovenije.
- Ziherl, B. (1989)**: O nekaterih praktičnih in teoretičnih problemih slovenskega zgodovinskega. V: Ziherl, B.: Zbrana dela: peta knjiga. Ljubljana, SAZU, 56–70.
- Carr, E. H. (2008)**: Kaj je zgodovina?. Ljubljana, Studia humanitatis.
- De Baets, A. (2002)**: Censorship of Historical Thought: A World Guide, 1945–2000. Westport, Conn., London, Greenwood Press.
- Dolenc, E. (ur.) (1999)**: Problemi slovenskega zgodovinskega o 20. stoletju: teme za razpravo na okrogli mizi. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino.
- Drnovšek, D. (2001)**: Uporaba partijskega gradiva: nekoč in danes. V: Arhivi in uporabniki: arhivi in zgodovinske, 20. zborovanje Arhivskega društva Slovenije. Ptuj, Zgodovinski arhiv Ptuj, 85–88.
- Gabrič, A. (1997)**: Ustanovitev Inštituta za zgodovino delavskega gibanja. Prispevki za novejšo zgodovino (Ferenčev zbornik), 37, 2, 43–58.
- Gabrič, A. (2008)**: Znanstvena politika v Sloveniji po drugi svetovni vojni in vloga Antona Peterlina. V: Bukošek, V. et al. (ur.): Anton Peterlin 1908–1992: življenje in delo. Ljubljana, SAZU, Inštitut Jožef Stefan, 62–91.
- Gabrič, A. (2009)**: Med idejami proučevanja novejšo zgodovine in zgodovine delavskega gibanja. V: Gabrič, A. (ur.): Zgodovinske v zrcalu zgodovine: 50 let Inštituta za novejšo zgodovino. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 17–48.
- Gestrin, F. (1969)**: Metod Mikuž – šestdesetletnik. Zgodovinski časopis, 23, 3-4, 193–199.
- Godeša, B. (2004)**: Spreminjanje pogledov na jugoslovansko revolucijo po informbirojevskem sporu. V: Fisher, J. et al. (ur.): Jugoslavija v hladni vojni – Yugoslavia in the Cold War. Ljubljana, Toronto, Inštitut za novejšo zgodovino, University of Toronto, 487–490.
- Górny, M. (2008)**: Marxist Historiography in Poland, Czechoslovakia and East Germany (late 1940s – late 1960s). V: Apor, P., Apor, B., Rees, E. A. (ur.): The Sovietization

- of Eastern Europe: New Perspectives on the Postwar Period. Washington DC, New Academia Publishing, 249–263.
- Grafenauer, B. (1983):** Zgodovinsko mišljenje in naš čas. Naši razgledi, 7. 10. 1983, 546–547.
- Grafenauer, B. (1993):** Ob pisanju o slovenskem zgodovinopisju. Zgodovinski časopis, 47, 1, 117–129.
- Klimó, A. (2008):** The Sovietization of Hungarian Historiography. V: Apor, P., Apor, B., Rees, E. A. (ur.): The Sovietization of Eastern Europe: New Perspectives on the Postwar Period. Washington DC, New Academia Publishing, 238–248.
- Koren, S. (2012):** Politika povijesti u Jugoslaviji (1945–1960): Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija. Zagreb, Srednja Europa.
- Luthar, O. (1993):** Med kronologijo in fikcijo: strategije historičnega mišljenja. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
- Najbar Agičić, M. (2013):** U skladu s marksizmom ili činjenicama? Hrvatska historiografija 1945–1960. Zagreb, Ibis.
- Nečak, D. (1983):** Antihistorizem, historična zavest, nacionalna identiteta. Naši razgledi, 10. 6. 1983, 322.
- Nikolić, K. (2003):** Prošlost bez istorije: polemike u jugoslovenskoj istoriografiji 1961–1991. Beograd, ISI.
- Naši razgledi (1983) –** Sodobna zgodovinska zavest. Naši razgledi, 1, 14. 1. 1983, 20.
- Nova revija (2007) –** Zgodovinopisje v ogledalih: razprave s posveta »Sodobno slovensko zgodovinopisje«. Nova revija, 307/308, 193–353.
- Pelikan, E. (2012):** Zgodovinopisje ob slovensko-italijanski meji. Acta Histriae, 20, 3, 281–292.
- Peršič, J. (1984):** Kardeljevo razumevanje etnogeneze Slovencev. Pogledi, 12, 13–14.
- Pirjevec, J. (1983):** Zgodovina in ideologija; posebej še o narodu. Naši razgledi, 21. 10. 1983, 576.
- Radelić, Z. (2011):** Institut za historiju radničkog pokreta/Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske 1961–1990. V: Radelić, Z., Turkalj, J. (ur.): Pola stoljeća prošlosti: Hrvatski institut za povijest (1961–2011). Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 13–63.
- Repe, B. (1996):** Razpad historiografije, ki nikoli ni obstajala: institucionalne povezave jugoslovanskih zgodovinarjev in skupni projekti. Zgodovina za vse, 3, 1, 69–78.
- Režek, M. (2005):** Med resničnostjo in iluzijo: slovenska in jugoslovanska politika v desetletju po sporu z Informbirojem (1948–1958). Ljubljana, Modrijan.
- Režek, M. (2010):** Nevidna cenzura zgodovinopisja v socializmu. V: Režek, M. (ur.): Cenzurirano: zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes. Ljubljana, Nova revija, 217–234.
- Rozman, F. (1983):** Smo eden sila redkih narodov, ki še nima svoje znanstveno napisane zgodovine od začetkov do danes. Naši razgledi, 13. 5. 1983, 258.
- Simoniti, V. (1983):** Historična (ne)zavest. Naši razgledi, 8. 7. 1983, 384.
- Simoniti, V. (1984):** Ali obstaja koncept slovenske zgodovine? Problemi, 12, 10–12.
- Simoniti, V. (1992):** O slovenskem zgodovinopisju 1945–1990 ali kako je na zgodovinopisje vplivalo staranje oblasti. Zgodovinski časopis, 46, 3, 387–394.

- Stanković, Đ., Dimić, L. (1996):** Istoriografija pod nadzorom: prilozi istoriji istoriografije. Beograd, Službeni list SRJ.
- Verginella, M. (2012):** Asimmetrie, malintesi e sguardi speculari: da una storia etnocentrica ad una storia plurale e congiunta della regione alto-adriatica. *Acta Histriae*, 20, 3, 321–334.
- Vodopivec, P. (1983):** Razsežnost časa in sodobni pragmatizem. *Naši razgledi*, 26. 8. 1983, 455.
- Vodopivec, P. (1984):** Poizkus opredelitve razvoja slovenskega zgodovinoisjsja z vidika odnosa zgodovina–ideologija (teze za razpravo). *Problemi*, 12, 6–9.
- Zgodovinski časopis (2013)** – Slovensko zgodovinoisjsje po drugi svetovni vojni v zrcalu Zgodovinskega časopisa. *Zgodovinski časopis*, 67, 3-4, 494–512.
- Zwitter, F. (1983):** Morda bi spoznanje o historični relativnosti pripomoglo k idejnemu sožitju, idejni razorožitvi in s tem k prizadevanju za preživetje človeštva. *Naši razgledi*, 11. 3. 1983, 130–131.

TAJNI VARUHI DRŽAV PRED ZUNANJO KONTAMINACIJO OZIROMA
PROTIOBVEŠČEVALNA DEJAVNOST V OBDOBJU HLADNE VOJNE V
FIKCIJI IN REALNOSTI: PRIMER JOHN LE CARRÉ IN NJEGOV ROMAN
TINKER, TAYLOR, SOLDIER, SPY

Gorazd BAJC

Inštitut Nove revije, Zavod za humanistiko, Gospodinjska ulica 8, 1000 Ljubljana, Slovenija
gorazd1.bajc@gmail.com

IZVLEČEK

Prispevek predstavlja analizo romana Johna le Carréja, Tinker, Taylor, Soldier, Spy, ki je prvič izšel leta 1974 in opisuje problem odkrivanja sovjetskih vrinjencev v britanskih tajnih službah. Avtorjev namen je prikazati, v kolikšni meri literarna vsebina sovпада z ugotovitvami zgodovinarjev o enem izmed najpomembnejših problemov hladnovojne konfrontacije tajnih služb in tako opozoriti na tedaj najbolj relevantne značilnosti delovanja britanskih obveščevalnih služb v preprečevanju zunanje kontaminacije.

Ključne besede: John Le Carré, fikcija, sovjetski krti, obveščevalne službe, hladna vojna, MI6, MI5, KGB, HUMINT

I CUSTODI SEGRETI DEGLI STATI CONTRO LA CONTAMINAZIONE
ESTERNA, OVVERO L'ATTIVITÀ DI CONTROSPIONAGGIO NEL PERIODO
DELLA GUERRA FREDDA NELLA FINZIONE E NELLA REALTÀ:
IL CASO DI JOHN LE CARRÉ E DEL SUO ROMANZO *LA TALPA*
(*TINKER, TAYLOR, SOLDIER, SPY*)

SINTESI

L'articolo presenta l'analisi del romanzo di John Carré La talpa (Tinker, Taylor, Soldier, Spy), che è stato pubblicato nel 1974 e tratta il problema dell'individuare le talpe sovietiche all'interno dell'intelligence britannica. L'autore intende mostrare in che misura il contenuto dell'opera letteraria coincide con le conclusioni degli storici su uno dei problemi maggiori per i servizi segreti durante la Guerra fredda per così indicare le caratteristiche più rilevanti per quanto riguarda la prevenzione da parte dei servizi segreti britannici dalla contaminazione esterna.

Parole chiave: John Le Carré, finzione, talpe sovietiche, servizi d'intelligence, Guerra fredda, MI6, MI5, KGB, HUMINT

UVOD

Obveščevalne in predvsem protiobveščevalne službe so imele v zgodovini (in očitno imajo še zmerom) med drugim nalogo, da varujejo svoje države pred vdorom sovražnikov. Že v obdobju pred koncem prve svetovne vojne, toliko bolj pa pozneje, med drugo svetovno vojno, najbolj pa v letih hladne vojne, je protiobveščevalna dejavnost predstavljala tudi obrambo pred ideološko kontaminacijo in kontaminacijo – v obliki vrinjenja tujih agentov – na sploh.

Obveščevalna dejavnost je kot tema navdihnila številne literarne ustvarjalce. Med njimi velja za enega izmed najboljših britanski romanopisec John Le Carré. V razpravi bomo tematizirali njegov roman *Tinker, Taylor, Soldier, Spy*,¹ ki opisuje problem odkrivanja sovjetskih vrinjencev v britanskih tajnih službah, in sicer ne kot bi to storili literarni kritiki, literarni zgodovinarji ali komparativisti, temveč kot zgodovinarji, ki jih zanima primerjava med fikcijo in realnostjo, kakršno je zgodovinopisje spoznalo v zadnjem obdobju. Namen je namreč prikazati, v kolikšni meri Le Carréjeva fikcija sovпада z ugotovitvami zgodovinarjev o enem izmed najpomembnejših problemov hladnovojne konfrontacije tajnih služb, in tako opozoriti na tedaj najbolj relevantne značilnosti delovanja britanske *intelligence* za preprečevanje zunanje kontaminacije.

Izhajali smo iz hipoteze, da nam lahko fikcija o obveščevalni dejavnosti pripomore k njenemu boljšemu razumevanju in torej prepoznavanju sveta skrivnosti, zakulisij, varljivosti, na pol resnic, podobno kot velja za literarne objave o diplomaciji (npr. Jazbec, 2013). Vedno večja dostopnost primarnih virov tajnih služb v javnih arhivih (npr. Bajc, 2007)² nam seveda ponuja dobre možnosti raziskovanja tajnega delovanja v preteklosti, ne more pa nam pričarati tiste atmosfere vidnega, a hkrati na pol vidnega ter nevidnega, značilne za »podzemlja« obveščevalne dejavnosti.

Pri analizi romana smo upoštevali številna dela zgodovinarjev in najbolj relevantno literaturo, ki na splošno ter posebej v okviru Le Carréjeve ustvarjalnosti analizira elemente v t. i. *spy fiction* in jih primerja z realnostjo (Maddox, 1986; Wark, 1991; Aronoff, 1999; Black, 2004; West, 2004; INS, 2008; West, 2009), kot tudi splošne teorije o delovanju obveščevalnih služb, ki segajo v preteklost. Obveščevalna dejavnost je stara toliko kot človeška družba. Torej klasične teorije o vojskovanju, prevzemu in ohranitvi oblasti, ko – makiavelistično – cilji opravičujejo vsa dovoljena in nedovoljena sredstva, zato pa je treba nasprotnika in sovražnika (ter celo »prijatelja«) globinsko spoznati, ga zavajati, pridobiti o njem tajne informacije. Že za klasične utemeljitelje vojaške doktrine, ki so se spraševali, kaj vojna je in kako v njej premagati sovražnika, je bilo tajno delovanje eden izmed temeljev uspeha. Sledi o obveščevalni dejavnosti najdemo že pri starih Kitajcih, Grkih, Rimljanih idr., v Bibliji, pa v literarnih in drugih zapisih, ko je bila tudi nemalokrat pomembna vloga žensk – vohunk (Rapetto, Di Nunzio, 2002, zlasti, 53–83, 191–193; prim. Frewin, 1968; Barring, 1970; Boar, Blundell, 1987; Levy, 2004; Greene, 2006, 242–258). Obveščevalne službe pa so se najbolj razvile v sodobni zgodovini, na kar je pomembno vplival tehnološki

1 Uporabili smo enega izmed številnih italijanskih prevodov, ki je izšel leta 1998.

2 Nekatere novodostopne vire obveščevalnih služb v Britanskem državnem arhivu bomo omenili v nadaljevanju, glede najnovejših v Arhivu Republike Slovenije pa glej npr. Režek, 2013a in Režek, 2013b.

razvoj 20. stoletja, ki je pripomogel, da se je »špijonaža« še bolj razvila oz. globalizirala, saj so veliki državni interesi na globalni sceni pripeljali do svetovnih spopadov nepredvidenih razsežnosti ter tako dodatno vplivali na porast obveščevalne dejavnosti.

Vse to je navdihnilo literate, ki so skrivnostni svet »špijonov« prenašali v fikcijo ter tako burili ljudske domišljijske predstave in ustvarili prave mite. Nekateri avtorji so se naslanjali na resnične zgodbe pomembnih obveščevalcev (npr. Meissner, 1966, ki je uporabil zgodbo sovjetskega agenta Richarda Sorgeja), svoj pečat pa so pustili tudi nekateri profesionalni obveščevalci, ki so del izkušenj opisali v memoarih, ki so koristni tudi pri zgodovinskih rekonstrukcijah (npr. Marchetti, 1937; Berndorff, Johnson, Ladoux, 1940; Vauhnik, 1965; Popov, 1974; Pacepa, 1989; Liddell, 2005a; Liddell, 2005b). Medijski odmev tematike tajnih služb v knjigah, stripih, filmih, zadnje čase tudi v računalniških video igrah, je očitno večkrat vplival na percepcijo ljudi in celo na zgodovinsko obravnavo obveščevalnih služb. Vendar nekateri zgodovinarji, zlasti eden izmed najpomembnejših britanskih vojaških strokovnjakov John Keegan (Keegan, 2004a; Keegan, 2004b, 508–531), svarijo pred nekritičnim precejevanjem realne vloge tajnih služb.

Le Carréjev roman ni le mojstrsko napisan roman in torej privlačno branje napete vohunske zgodbe, temveč vsebuje veliko realnih elementov o delovanju tajnih služb. V razpravi bomo navedli in analizirali najznačilnejše primere, ki nam prikažejo problem kontaminacije zunanjega sovražnika (Sovjetov) in prizadevanja za dekontaminacijo.

TINKER, TAYLOR, SOLDIER, SPY

Roman je prvič izšel leta 1974 in postal pravi bestseller. Poznavalci vohunskega romana so si edini v oceni, da sodi v sam vrh tega žanra. John Le Carré – to je psevdonim, pravo ime je David John Moore Cornwell, rojen 1931 – je svoj prvenec objavil leta 1961 in doslej napisal 24 knjig, ki z izjemo ene vse obravnavajo skrivnostni svet vohunov. Po nekaterih njegovih uspešnicah so pripravili tudi radijske igre ter vrteli televizijske in filmske priredbe, zadnjo pred tremi leti, ravno na podlagi romana *Tinker, Taylor, Soldier, Spy*, v režiji Tomasa Alfredsona in izvrstni interpretaciji Garyja Oldmana.

Vsebina romana je naslednja: voditelju sovjetskih tajnih služb *Karli* je v britansko tajno službo uspelo vrniti svojega agenta, t. i. »krta« (med tistimi Britanci, ki sumijo, da se je sovjetski agent res zasidral mednje, nadenejo krto fiktivni vzdevek *Gerald*). Izjemne nevarnosti se šef službe, ki ga Le Carré imenuje *Control*, dobro zaveda, vendar se vsi njegovi poskusi, da bi krta odkrili, izjalovijo. V tajni operaciji, imenovani *Testify*, *Control* pošlje agenta Jima Prideauxa na Češkoslovaško, da bi se sestal z nekim generalom, ki naj bi Britancem razkril identiteto krta (v resnici je bila to dobro pripravljena past, ki jo je s pomočjo krta *zrežiral Karla*), vendar se operacija izkaže za polomijo, zato šefa britanske tajne službe in njegovega namestnika Georgea Smileyja – to je glavni protagonist romana – odstavijo. Velika Britanija in njene službe se blamirajo, razkritih je tudi več drugih agentov, nekaj podatkov pricurja celo v časopise, in v Londonu se pojavijo parlamentarna vprašanja. Skratka, prava katastrofa za britansko *intelligence*.

Šef kmalu zatem umre, britanske oblasti in zunanje ministrstvo, Foreign Office, pa kljub vsemu Smileyja ponovno vpokličejo v svoje vrste, in sicer s posebno nalogo: da

odkrije krta. Smiley je pred zelo težko nalogo, ki seveda ostaja tajna tudi novemu vodstvu službe, četverici, ki jo sestavljajo novi šef Percy Alleline, vodja londonske sekcije, ki je prevzela monopol nad vsemi operacijami, Bill Haydon, vodja sekcije, ki se ukvarja z državami na drugi strani železne zaves, Roy Bland, in vodja notranje varnostne službe Toby Esterhase. Medtem *Geraldu* uspe še učinkoviteje plasirati lažna poročila (Sovjetom s pomočjo krta uspe britansko tajno službo zalagati s številnimi apokrifnimi podatki, in sicer preko skrivnostnega vira *Merlin*, v okviru operacije, ki jo v britanski službi imenujejo *Witchcraft*), česar pa se omenjeni člani novega vodstva ne zavedajo. Ravno obratno, okoli vira *Merlin* postavijo skoraj nepredušno bariero, tako da se drugim ni dovoljeno vmešavati v najpomembnejše zadeve. Zgodbo o domnevnem krtu utišajo in lažnim podatkom še naprej verjamejo, saj upajo, da se bodo izkazali pred »bratrance« v Washingtonu. *Karlin* cilj pa je, da bi mu preko preslepljenih britanskih služb naposled uspelo vohuniti za Američani in tudi njim podtakniti lažne informacije. Nadvse ambiciozen načrt ima vse možnosti, da bo prej ali slej uspel, saj je krt nihče drug kot eden izmed nove četverice vodilnih. Zato uspe pridobiti naklonjenost svojih kolegov, ki ne slutijo, da jih vleče za nos.

V samem vodstvu torej sedi sovjetski agent, a Smileyja to ne zaustavi, in tako še naprej potrpežljivo preiskuje ozadje vira *Merlin*: natančno analizira in interpretira lažno dokumentacijo in druge podatke, pri čemer uporabi inteligentne načine sklepanja, brska po starih dosjeh in izpraša vse vpletene v pripravo na nesrečno operacijo *Testify*, ki jih je služba na krtovo pobudo dala na stranski tir ali pa z njimi prekinila sodelovanje; Prideaux se je moral na primer zaposliti kot učitelj na neki šoli v periferiji. Smileyju tako uspe sestaviti zapleteno sestavljanko in razkriti sovražnika številka ena, za katerega se naposled izkaže, da je eden izmed četverice, Haydon. Ta naposled prizna, da ga je *Karla* rekrutiral že pred desetletji. Smileyju torej uspe rešiti tajno službo pred katastrofo, ni pa naiven, ker ve, da sovjetska služba ne bo mirovala. Le Carré namreč v naslednjih dveh romanih (*The honourable schoolboy* iz leta 1977 in *Smiley's people* iz leta 1980), ki skupaj s prvim romanom tvorijo trilogijo o *Karli*, ponovno vpreže Smileyja (ta je sicer protagonist tudi v nekaterih drugih Le Carréjevih romanih), ki se na svoj – nič kaj James Bondovski način – bori proti zapriseženemu sovražniku.

V romanu je nekaj avtobiografskih elementov,³ saj je sam avtor John Le Carré pripadal britanskim tajnim službam. Po drugi svetovni vojni je namreč najprej deloval v okviru britanske protiobveščevalne službe Security Service ali Military Intelligence 5 (MI5), v obdobju od 1960 do 1964 pa je pod kritjem zaposlenega na britanskem veleposlaništvu v Bonnu in nato na konzularnem predstavištvu v Hamburgu delal za tajno obveščevalno službo Secret Intelligence Service ali Military Intelligence 6 (MI6) (Polmar, Allen, 2004, 379; West, 2004, 280; Maddox, 1986, 161). Le Carré ni bil edini bivši *insider*, ki je objavil literarne uspešnice na temo tajnih služb. Med Britanci je večina takih služila v protiobveščevalni službi MI5 (West, 2004; West, 2009, 192–193, 235–241). Ravno tako je bilo v ZDA, čeprav v precej manjšem obsegu (McCarry, 2008). Avtobiografski je tudi kontekst zgodbe. Kariera agenta Johna Le Carréja se je namreč nepričakovano prekinila, ko je

3 O vplivu avtobiografskih elementov na pisatelje glej npr. Pirjevec, 2011.

eden izmed najpomembnejših sovjetskih vrinjencev v britanskih službah, znani Harold A. R. (Kim) Philby, leta 1963 zbežal v Moskvo in med drugim pričel razkrivati identiteto številnih agentov. Le Carré je bil tako naslednje leto prisiljen zapustiti tajno delovanje. Podobno uspe v romanu krtu *Gerladu* (Le Carré, 1998, zlasti 275–276) razkriti celo vrsto tajnih britanskih agentov, ki so med drugim delovali v vzhodni Evropi.

CIRCUS – MI6 IN LACON – STALNI PODSEKRETAR NA MINISTRSTVU ZA ZUNANJE ZADEVE⁴ V OBDOBJU PONOVDNE HLADNOVOJNE ZAOSTRITVE

Le Carré nam neposredno ali posredno postreže z nekaterimi vsaj navidezno manj pomembnimi podatki, ki pa so ključni za pravo kontekstualizacijo zgodbe. Očitno je služba, ki ji pripada Smiley, ena izmed tajnih britanskih obveščevalnih služb, in sicer MI6, čeprav tega avtor nikoli ne zapiše. Službo Le Carréjevi protagonisti imenujejo *Circus*, vzdevek, ki so ga nekaj let po objavi romana pravzaprav nekateri uporabili za drugo službo, MI5 (West, 1983a).⁵ Nekateri raziskovalci (Rapetto, Di Nunzio, 2002, 539) po drugi strani omenjajo, da se je interno v MI6 uveljavil izraz *the Firm*, drugi pa (Davies, 2005, 1), da je poznana tudi kot *the Office*, *the Racket* in *the Friends*. Katero je bilo pravo interno poimenovanje, pa v našem primeru ni niti najpomembnejše, saj je, kot bomo videli, Le Carréjeva izbira primerjave službe s cirkusom nadvse posrečena. Medtem pa je šef službe v romanu poimenovan kot *Control*, se pravi vzdevek z začetnico C. Poznavalci vemo, da so se v resnici vsi voditelji MI6 podpisovali s črko C, in to ne samo v interni korespondenci.⁶ To je bila začetnica priimka prvega izmed njih v letih 1909–1923, ki se je pisal Cumming (George Mansfield Smith-Cumming). V dostopnih dokumentih, ki jih hrani britanski državni arhiv, se na splošno celotna služba MI6 večkrat pojavlja kot C.⁷

Smileyjeva služba je torej MI6, čeprav je leta 1999 sam Le Carré razkril, da je bil eden izmed modelov za Smileyja pripadnik MI5 Lord Clanmorris, poznan kot John Bingham, avtor več literarnih del na temo obveščevalne dejavnosti. Bil je eden izmed najuspešnejših pripadnikov protiobveščevalne službe v medvojnem zavajanju nacistov na Angleškem in pri odkrivanju sovjetskih vrinjencev. Po vojni sta z Le Carréjem tesno sodelovala v MI5 (npr. West, 2004, 280; *The Times*, 10. 2. 2013; *The Telegraph Online*, 24. 2. 2011, 27. in 28. 2. 2014). Kljub temu Smiley do konkurence – tako pač avtor imenuje MI5 – ni prizanesljiv, njene pripadnike ironično označi za inkvizitorje (Le Carré, 1998, 259, 263).

Resničnemu dogajanju odgovarja, da glavnega junaka romana ponovno vpokličeta vlada in zlasti zunanje ministrstvo, saj je slednje imelo nadzor nad MI6. Konkretnje Smileyja ponovno angažira predstavnik Foreign Officea, Oliver Lacon, ki je tudi premierov svetovalec (Le Carré, 1998, 33). Iz konteksta razberemo, da Le Carré tudi njemu nameni kritično opazko, saj je bil ravno Lacon tisti, ki je Smileyju pred letom dni naro-

4 Permanent Under-Secretary of Foreign Office.

5 Pravzaprav je Westova knjiga o povojni vlogi službe MI5 najprej nosila naslov *A Matter of Trust* (West, 1982) in je pod spremenjenim naslovom, *The Circus*, izšla leta 1983 v ZDA (West, 1983a).

6 Npr. TNA FO 1093/347, C to Chairman J.I.C., D.N.I., D.M.I., A.C.A.S.(I). (C/174), London, 28. 3. 1946.

7 Npr. TNA ADM 223/851, C. Morgan: Problem of relations between N.I.D. & C. [verjetno 1941]; Conflict of Interests between C and S.O.(E.), [verjetno 1944]; TNA WO 202/356, B1 to London, 5. 12. 1942.

čil, naj opusti preiskavo o krtu (Le Carré, 1998, 73); očitno je *Geraldu* uspelo preslepiti marsikoga. Taka figura predstavnika *Foreign Officea* je v resnici odgovarjala stalnemu podsekretarju na ministrstvu, Permanent Under-Secretary (ali pa predstavniku njegovega oddelka, Permanent Under-Secretary's Department). Med drugim je ta predstavljal zvezo med ministrstvom in predsednikom vlade na eni strani in tajnimi službami na drugi. Torej je bil eden izmed osrednjih ali ključnih protagonistov britanske *intelligence*. Lacon je namreč tisti, ki Smileyja obvesti, da ima služba (torej MI6) kakih 600 aktivnih agentov, od teh približno 120 onstran železne zavese (Le Carré, 1998, 78). Koliko agentov je tedaj v resnici imela MI6, nam ni znano, so pa zato upravičena velika pričakovanja glede gradiva tega posebnega podsekretarja oziroma njegovega oddelka, ki postaja v zadnjem obdobju sproti dostopno v britanskem državnem arhivu (serija TNA FO 1093).

Iz konteksta lahko razberemo (Le Carré, 1998, zlasti 355), da se roman odvija v začetku sedemdesetih let, kar pomeni, da je avtor zgodbo postavil v »realni čas«, saj je, kot rečeno, roman izšel leta 1974. To pa je bilo neke vrste shizofreno obdobje, ko sta se antagonistična bloka kljub vsemu odločila, da z namenom lajšanja napetosti sedeta za isto mizo in poskušata najti skupni jezik, kar je bilo poimenovano kot leta popuščanja napetosti ali detanta. Po drugi strani pa so bila to leta, ki so jih okarakterizirale posamezne epizode nove hladnovojne zaostritve, med drugim med Sovjetsko zvezo in Veliko Britanijo. Po sovjetski invaziji Češkoslovaške poleti 1968 so se razmere v Evropi seveda zaostriale, a že naslednjega leta sta obe velesili, Sovjetska zveza in ZDA, pokazali pripravljenost na dialog, na primer glede zmanjšanja jedrske oborožitve, popuščanja napetosti na Bližnjem Vzhodu, pojavljale so se zamisli o veliki evropski konferenci glede varnosti in sodelovanja. Britanci so kljub začetni skepsi glede zmanjšanja napetosti poskušali izboljšati odnose z Moskvo, a je septembra 1971 prišlo do največjega posega s strani britanskih varnostnih služb proti sovjetskim: britanske oblasti so na podlagi preiskav MI5 iz Londona izgnale kar 105 sovjetskih oficirjev, ki so bili obtoženi vohunstva (operacija FOOT). Kljub takemu drastičnemu posegu, ki je povzročil, da se je delovanje sovjetskih obveščevalcev na Angleškem za nekaj let močno okrnilo (čeprav se ni popolnoma prekinilo), pa proti pričakovanjem ni prišlo do popolne prekinitve odnosov med Moskvo in Londonom (Andrew, 2009, 565–576; prim. Andrew, Mitrokhin, 1999, 544, 546).

KRT HAYDON – VRINJENCI KGB

Smileyjeva zgodba torej izvira iz realnega sveta in časa, ko so v letih hladne vojne zahodno javnost presenetile in pretresle novice o sovjetskih vrinjencih – t. i. krtih. Sicer so prvi sovjetski agenti v Veliki Britaniji poskušali delovati že neposredno po oktobrski revoluciji oziroma po koncu prve svetovne vojne (Madeira, 2003), prve penetracije sovjetske obveščevalne službe v Foreign Office pa segajo v leto 1929 (Andrew, Gordievskij, 2000, 199–202), in to kljub temu, da je MI5 po prvi vojni še največ pozornosti posvečala ravno t. i. boljševiški ali rdeči nevarnosti (Andrew, 2009, 140–143).

Izmed vseh vrinjencev je najbolj znana t. i. cambridgeova peterica, skupina agentov, ki so jih sovjetske službe v tridesetih letih rekrutirale na univerzi v Cambridgeu: Donald Maclean, Guy Burgess, Kim Philby, Anthony Blunt in John Caincross. Ob teh so bili tudi

drugi, ki so delovali pred in med drugo svetovno vojno ali po njej. Na splošno je imela sovjetska obveščevalna služba v vrstah diplomiranih na britanskih univerzah več agentov kot MI5 in MI6 skupaj v sovjetskih strukturah. Poleg tega je sovjetskim obveščevalcem uspelo prodreti tudi med Američane. V obdobju 1930–1940 so bile glede tega ZDA še bolj ranljive od Britancev, ko je Moskva svoje ljudi plasirala na ameriško veleposlaništvo v Moskvi, pa tudi v Washington, v samo administracijo predsednika Franklina D. Roosevelta. Sicer Christopher Andrew in Oleg Gordievskij ocenjujeta (2000, 245–251), da tedaj, pred vojno, za Sovjete vohunjenje proti ZDA ni imelo takega pomena, kot ga je imelo vohunjenje proti Britancem. Morda je še največ škoda Američanom povzročil agent varnostne službe Federal Bureau of Investigation (FBI) Robert Philip Hanssen, ki je od leta 1979 dalje Sovjetom posredoval veliko tajnih podatkov. Svojo dvojno igro v korist Moskve je igral tudi po razpadu sovjetskega imperija, dokler ga niso leta 2001 odkrili (Trahair, Miller, 2004, 137–139; Hitz, 2008, 55–57).

O delovanju sovjetskih služb proti Veliki Britaniji in Zahodu ter posebej o peterici je izšlo že več temeljnih del (npr. West, 1982; West, 1983a; West, 1983b, 389–402; Penrose, Freeman, 1987; West, 1991, 95–122; Harrison, 1994; West, Tsarev, 1998; Andrew, Mitrokhin, 1999; Andrew, Gordievskij, 2000, 191–251; Carter, 2001; Aldrich, 2002, 421–442; Kerr, 2004; Hamrick, 2004; Polmar, Allen, 2004, 84–85, 98–100, 105–106, 398–400, 495–499; Andrew, Mitrokhin, 2005; Davies, 2005, 219–222, 266–268; Twigge, Hampshire, Macklin, 2008, 28–33, 44–48, 81–83, 200–201, 258–259; Hennessey, Thomas, 2009, 202–214, 560–576; Trahair, Miller, 2009, 37–38, 44–48, 232–234, 331–333; Andrew, 2009, 341–351; 420–441; West, Tsarev, 2009). Najpomembnejše podatke o njih bomo navedli v nadaljevanju naše razprave. V sedemdesetih letih, potem ko je leta 1968 sam Philby s svojimi spomini *My Silent War* poskrbel, da je javnost izvedela za njegovo dvojno igro, so se pričela tudi širiti številna ugibanja, deloma kontroverzne interpretacije in celo pretiravanja, kdo naj bi še bil vrinjenec, prav tako pa tudi teorije zarote (npr. Fisher, 1977; Boyle, 1979; Sutherland, 1980; Wright, 1999), ki so celotni zadevi pridale veliko vznemirjenja, nekaterim avtorjem pa precej razpoznavnosti.

Ko je Le Carré objavil roman, je bilo že nekaj let znano, da so bili krti iz Cambridgea na delu, čeprav so bili do tedaj javnosti znani le trije, Maclean, Burgess in Philby, dvojna igra Blunta je bila »navadnim smrtnikom« razkrita pozneje, leta 1979, prava vloga Caincrossa pa šele 1990. Brez odgovora ostaja vprašanje, ali je morda Le Carré, ko je še pripadal tajnim službam, poznal kaj več podatkov.

Nedvomno drži, da so bili krti zelo sposobni in take značilnosti dobimo tudi pri Le Carréjevem krtu, se pravi pri Haydonu. V očeh sodelavcev službe je namreč eden izmed redkih, ki ga v *Circusu* še zmerom odlikuje izjemna učinkovitost. Nadvse agilen je in svojo pečat je v preteklosti pustil malodane po vsem svetu, ko je razvil na primer mrežo tajnih sodelavcev na Kitajskem in postavil na noge mrežo kurirjev, ki je delovala od Balkana do Madrida (Le Carré, 1998, 89–90). Tudi Smileyju so Haydonove sposobnosti dobro znane: da je eden izmed najbolj talentiranih v službi, njegovo družinsko poreklo je na visokem nivoju, v študentskih letih naj bi v Oxfordu v nasprotju z večino levičarskih simpatizerjev zahajal v desničarsko usmerjene kroge, bil je tudi ambiciozen amaterski slikar, tajna služba ga je že precej časa opazovala in ga leta 1939 rekrutirala v svoje vrste, uspelo

mu je splesti zveze na vseh veleposlaništvih in konzularnih mestih Bližnjega vzhoda, z lahkoto se je naučil tujih jezikov, uspelo mu je biti povsod nadvse uspešen, bil je očarljiv, nonšalantno je uporabljal nekonvencionalne metode; primerjava z znamenitim Lawrenceom Arabskim je neizbežna, zapiše Le Carré. Večkrat potuje v Washington, kjer – lahko si predstavljamo – vzdržuje zvezo z »bratranskimi« agenti ameriških služb (torej Central Intelligence Agency – CIA in FBI) (Le Carré, 1998, 157–159, 259–260, 353). Izkaže se tudi, da sta Haydon in Prideaux od mladih let na Oxfordu veliko prijateljela, obenem iz konteksta razberemo, da se je že tedaj med njima razvilo homoseksualno ljubezensko razmerje. Podrobnejša preveritev osebnega dosjeja o rekrutaciji Prideauxja pa je pokazala, da so bile njegove mladostniške politične simpatije bolj na levi (Le Carré, 1998, 78–79, 223–224), kar je pomenilo, da Haydon morda le ni bil iskreno blizu desničarskim krogom, temveč obratno. Hkrati v *Circusu* krožijo govornice o njegovi spolni orientaciji, češ da je biseksualna (Le Carré, 1998, 182).

Le Carré je torej v antagonistu našega junaka združil kar nekaj karakteristik, ki so bile skupne vsem petim iz Cambridgea in ne le Philbyju, saj je očitno slednji v romanu Haydon. O Philbyjevi sposobnosti ni dvomov, saj mu je med drugim na primer uspelo, da je užival popolno zaupanje v vodstvu MI6 (npr. Jeffery, 2010, 490), in tako je vse do leta 1963 zavajal svojo službo, a tudi drugi štirje so bili v svojem dvojnem delu zelo uspešni. Burgessu je na primer med drugo vojno uspelo kopirati na tisoče tajnih britanskih dokumentov in jih dostavljati Sovjetom, po vojni pa je postal pomočnik vodilnih na britanskem zunanjem ministrstvu in Sovjete obvestil o Attleejevem namenu, da bo tudi Velika Britanija producirala jedrsko orožje. Bluntu je uspelo pridobiti podatke o zavezniških načrtih invazije Evrope in jih posredovati Moskvi. Caincross je od leta 1942 delal v okviru posebnega in najbolj tajnega oddelka MI6 za prestrezanje in dešifriranje sovražnikovih sporočil, imel je tudi dostop do tajnih dokumentov zunanjega ministrstva o britanski politiki, sovjetskim službam je med drugim posredoval dokumente, ki so jih pridobile britanske službe o nemških načrtih napada na Kursk in zaradi tega ga je po vojni Sovjetska zveza odlikovala. Maclean je od 1941 Sovjetom posredoval številne dokumente Foreign Officea, nato pa je v ZDA deloval v okviru posebne skupine, ki se je ukvarjala z atomsko bombo, in Moskvi je posredoval zelo pomembne podatke. V romanu je neposredna podobnost s Philbyjevim primerom v tem, da je slednji nekaj let deloval v ZDA, in sicer je tesno sodeloval z enim izmed najpomembnejših v tajni službi CIA, Jamesom-Jesus Angletonom. Philby je nanj tako vplival, da so glede nekaterih agentov ameriške oblasti napačno presodile, da so izdajalci, in tako onemogočile delovanje nekaterim svojim sposobnim posameznikom. Na podlagi znanih podatkov vemo tudi za homoseksualna nagnjenja Blunta in Burgessa, Maclean pa je bil biseksualen, medtem ko je bila za Blunta značilna velika ljubezen do likovne umetnosti in strokovna podkovanost glede slikarstva. Le Carré si je torej privoščil *licentiae poeticae*, in to tudi pri podatku, da sta bila Haydon in Prideaux na Oxfordu, čeprav so v resnici omenjeni krti študirali v Cambridgeu. Je pa tudi res, da so Sovjeti svoje agente oziroma sodelavce rekrutirali na obih visokošolskih središčih.

Zelo posrečen je Le Carréjev opis značilnosti krti, njegove vloge in okolja, v katerem deluje, prav tako kot prikaz podobnost z realnostjo. V romanu beremo, da je za Moskvo

take vrste agent, ki se mu uspe ugnezditi na Zahodu, zelo dragocen, saj potrebuje več let, 15 ali celo 20, da se mu uspe preriniti do prave pozicije. Večino krtov je *Karla* rekrutiral v krogih visoke buržoazije, in to že pred vojno (Le Carré, 1998, 63–64). Da bi jih obvarovale, sovjetske službe vzdržujejo nadvse stroge varnostne ukrepe, na primer pri šifriranju ali maskiranju sporočil, ki iz Londona potujejo v Moskvo (Le Carré, 1998, 65). Svoje agente sovjetske službe izurijo tudi v izvajanju sabotaž in umorov s pomočjo različnih tehnik, in sicer v posebnih centrih izven Moskve (Le Carré, 1998, 104). Podatek je po svoje zelo pomemben, saj so v resnici sovjetske službe konec leta 1938 izven Moskve postavile na noge nov center za urjenje svojih posebnih agentov, vključno s privzgajanjem način življenja in mišljenja buržoaznega Zahoda (Andrew, Mitrokhin, 1999, 117–118).

Karla ima še druge agente. Ivlov-Lapin ima na primer nalogo pomagati krtu (Le Carré, 1998, 63–65). Krti namreč potrebujejo »pomočnike«, slednji pa imajo več nalog, med drugim nadzor nad krti, preverjanje, ali res opravljajo svoje tajno delovanje v skladu z dogovorjenimi načrti (Le Carré, 1998, 65). Take sorte pomočniki so bili na primer t. i. agenti rezidenti in t. i. speči agenti, o katerih pa v zgodovinskih rekonstrukcijah praviloma nimamo veliko podatkov. V domeni z Moskvo so namreč lahko delovali že dolgo časa in so se, če so se, aktivirali šele »ob pravem času«.

Povezovalno vlogo med krtom in *Karlo* opravlja odgovorni za kulturne izmenjave na sovjetskem veleposlaništvu v Londonu, Alexis Alexandrovič Poljakov. V resnici je to polkovnik Gregor Viktorov, ki v nočnih urah iz Moskve prejema navodila in jih posreduje krtu. Svoje tajno delovanje med dnevom zamaskira s tem, da deluje kot posrednik svoje kulture po univerzah in raznih britanskih združenjih (Le Carré, 1998, 64–65). O njem so se nekateri v britanskih službah prepričali, da mora biti eden izmed najboljših učencev *Karle* (Le Carré, 1998, 109–114). Tudi taka figura bi lahko ustrezala realnemu delovanju obveščevalnih služb, saj so bili tudi nekateri kulturni predstavniki v tujih državah na nek način povezani s tajnim delovanjem. Državam je bilo namreč s pomočjo kulture na tujem lažje prodreti, saj je bila s pomočjo slednje percepcija nevarnosti, ki je prihajala iz tujine, manjša. V prvi polovici 20. stoletja je sploh večina vodilnih držav spletla široko mrežo kulturnih predstavništev v tujini in protagonisti so bili uradni kulturni atašeji, pa tudi drugi, od umetnikov, ki so svoja dela predstavljali ali razstavljali v tujini, profesorjev in lektorjev ter prevajalcev do drugih ustvarjalcev, tvorcev izobraževanja, intelektualcev, novinarjev in tudi obveščevalcev. Kot nam pokažejo najnovejše študije v tem smislu (npr. Gienow-Hecht, 2003; Cull, 2011), je vse te karakteristike možno najti v letih hladne vojne, ko sta zlasti Sovjetska zveza na eni in ZDA na drugi strani razvili številne pobude, da bi med drugim kontaminirale nasprotnikovo/sovražnikovo družbo. Iz romana razberemo tudi, da imajo britanske službe pod nadzorom od 200 do 300 oseb, ki so zaposlene v raznih sovjetskih podjetjih, kot so Tass, Radio Moskva, Aeroflot, ter v konzularnih in diplomatskih službah (Le Carré, 1998, 86). Avtor romana torej učinkovito prikaže razne načine kritja sodelavcev ali pa vsaj potencialnih sodelavcev, ki so jih po navadi uporabljale obveščevalne službe v tujini.

V romanu je posebna pozornost seveda namenjena glavnemu sovražniku, sovjetski tajni službi, še zlasti pa njenemu šefu – *Karli*. Britanska *intelligence* je ugotovila, da je prav on najbolj zvita in skrivnostna oseba v centru sovjetskih služb, kjer je celo kolegom njegovo pravo ime nerazumljivo. Britanci so se dokopali tudi do podatkov, da je v pre-

teklosti v okviru internega boja za oblast v moskovskem centru zaman poskušal postaviti na noge svojo zasebno vojsko. O njem so se širile govornice – neke vrste mitologija, meni Smiley –, da je pripadal prvi sovjetski tajni varnostni službi Čeki (se pravi Vserossiyskaya chrezvychaynaya komissiya po bor'bye s kontrrevolyutsiyei i sabotazhem), nato se je izkazal leta 1936 v Španiji, jeseni 1941 v protiofenzivi pri Smolensku, uspešno je zavajal Nemce, okrog leta 1948 je bil celo zaprt v Sibiriji, rehabilitiran po Stalinovi smrti, deloval je v ZDA, nekaj let zatem ponovno padel v nemilost, a naposled prišel do popolne moči (Le Carré, 1998, 63, 105, 199–201). Menimo, da bi lahko opis v precejšnji meri odgovarjal vodji sovjetskih tajnih služb, ki jih poznamo pod kratico KGB, se pravi Komitet Gosudarstvenoj Bezopasnosti, čeprav so svoje ime večkrat spremenile.⁸

ZNAČILNOSTI BRITANSKE *INTELLIGENCE* IN PODCENJEVANJE KOMUNISTIČNE NEVARNOSTI

Roman nam neposredno in posredno postreže s številnimi karakteristikami, ki so značilne za obveščevalne službe; za avtorja so to seveda službe Njenega veličanstva, a lahko si predstavljamo, da bi morale veljati tudi za druge. Bralca še najbolj pritegnejo opisi negativnih karakteristik pripadnikov, in sicer njihove človeške slabosti, kot so nezaupljivost, nevoščljivost, napol resnice, prav tako je privlačno dejstvo, da v *Circusu* posvečajo premalo pozornosti varnostnim protokolom, obenem ne manjka niti antagonizma med raznimi službami.

V samih vrstah *Circusa* vlada na primer splošno nezaupanje, »[...] ker si nihče ne upa odpreti srca pred drugimi, nikoli, niti enkrat [...]«, zato pa je med pripadniki službe veliko napetosti (Le Carré, 1998, 62). Na splošno celoten roman temelji na predpostavki, da Foreign Office in predsednik vlade nimata največjega zaupanja v svoje službe in agente. A hkrati morata enemu izmed njih vendarle zaupati, da naredi red, se pravi Smileyju, ki je v prejšnjem obdobju padel v nemilost. Nekomu moraš pač zaupati, ključno vprašanje pa je, na koga se lahko v resnici zanesesh. Smileyja po vsej verjetnosti izberejo zaradi njegovih nadpovprečnih sposobnosti, ki jih omenjamo v nadaljevanju.

Smiley se zanaša na osebna prijateljstva iz preteklih let in na kolegialnost. Po drugi strani tudi on in sodelavci gojijo nezaupanje do drugih kolegov. To se kaže na primer v previdnosti pri komuniciranju po telefonu, da bi se preko prisluškovanja ne razkrili. To postavlja med drugim nekatere protagoniste pred neprijetna predvidevanja, da je bila morda kdaj tudi njihova zasebnost pod vprašajem, na primer zaradi nestabilnih ljubezenskih razmerij (Le Carré, 1998, 98, 174–175). Smiley celo ugotovi, da se je *Control* pri najbolj kočljivih zadevah izogibal telefonu (Le Carré, 1998, 98, 277). Nadvse aktualni problemi torej, vezani na deficit družbene svobode, na primer v izražanju, komunikaciji in gibanju (Bajc, 2011), kar je britansko družbo očitno skrbelo že v prejšnjih desetletjih.

8 Na primer NKVD (Narodnyy Komissariat Vnutrennikh Del), obenem bi morali upoštevati tudi sovjetsko vojaško obveščevalno službo GRU (Glavnoye Razvedyvatel'noye Upravleniye), pa protiobveščevalne oddelke sovjetske vojske SMERSH. Glede sprememb poimenovanj in deloma funkcij sovjetskih služb npr. Andrew, Mitrokhin, 1999, xi–xii; Andrew, Mitrokhin, 2005, 9–10.

Če je torej na eni strani prisotno nezaupanje, in sicer kot logična posledica preventivne pazljivosti, značilne za vsako tajno delovanje, se po drugi strani izkaže, da so bili v *Circusu* glede najnevarnejših zadev premalo pazljivi. Že *Control* se je na primer zavedal, da je služba pozabila na osnovne varnostne principe svojega delovanja (Le Carré, 1998, 142). Pri nekaterih posameznikih pa se nezaupanje kaže zaradi osebnih strahov. Esterhase je na primer kronično paranoičen, saj sumi, da kolegi kujejo zarote proti njemu (Le Carré, 1998, 258).

Zgodba okoli razkrivanja krta se je v preteklosti zakomplicirala tudi zaradi tega, ker so posamezni vpleteni agenti hote zamolčali nekatere svoje povezave, na primer Ricki Tarr, ki je ščitil Irino, ženo enega izmed vodilnih v izpostavi sovjetskih služb v Hong Kongu, ki je trdila, da pozna pravo identiteto krta. Smiley Tarovega obnašanja ne opravičuje, ve pa, da mnogi agenti določene podatke svojega delovanja večkrat zamolčijo (Le Carré, 1998, 189–190). V tem primeru je ljubezensko razmerje vplivalo na pol-resnice agenta.

Na splošno je v romanu ena izmed rdečih niti *Controlova* negativna ocena četverice, ki ga je naposled zamenjala, saj jo ocenjuje, da ni najbolj sposobna. Pozorni bralec v romanu posredno razume, da so na negativno oceno vplivali tudi nevoščljivost in ljubosumje, celo sovražstvo v vrstah *Circusa*, na primer med nekdanjim šefom *Controlom* in Allelinom. Med njima so se razpoke pričele že v Cambridgeu, ko je bil *Control* Allelinov učitelj. Razlog je bil že v tem, da je učenec za razliko od učitelja izhajal iz pomembnejše družine. Njegova nadaljnja kariera v tajni službi ni bila brezhibna, a uspelo mu je priplezati do vrha. *Control* je ocenjeval tudi, da je povzpetniški Alleline za lastno slavo pripravljen na vse (Le Carré, 1998, 133–137). Iz konteksta obenem razberemo, da so bila krtu očitno dobro znana osebna razmerja in je svoj vpliv posredno gradil tudi s pomočjo rivalstva kolegov, skladno s teorijo delovanja obveščevalnih služb, da moraš nasprotnika ali sovražnika globinsko spoznati.

Nevarnost, ki jo predstavlja krt, je tako velika, da bodo morali *Circus* postaviti popolnoma na novo. Edino, kar jih lahko reši, je upanje, da bodo tisti, ki se nevarnosti zavedajo, ostali povezani (Le Carré, 1998, 72). To je zelo pesimistična prognoza Le Carréjevih junakov, ki vedo, da so nekateri v britanskih službah šele po več letih posumili, da bi lahko imeli v svojih vrstah krta, vodstvo pa za take sume ni imelo posluha (Le Carré, 1998, 105–109). Velika prednost za *Geralda* je bilo torej dejstvo, da v britanski tajni službi marsikdo sploh ni verjel v možnost, da se krt mednje res lahko ugnezdi, čeprav je Smiley kolege opozarjal, da so v službi že v preteklosti teoretično predvideli, da se bo to prej ali slej tudi zgodilo (Le Carré, 1998, 98, 281–282). Vse to je skladno s teorijo delovanja tajnih služb, da je varnost na prvem mestu.

»George: ali je možno vohuniti vohunu? Ali je mogoče vohljati za lisjakom, ne da bi ga zasledovali?« – ključno vprašanje, ki ga predstavnik Foreign Officea postavi junaku našega romana. Kako torej odkriti krta? Ko poskuša Smileyja prepričati, naj sprejme izjemno delikatno in zahtevno nalogo, mu sogovornik glasno in nejevoljno odgovori, zakaj se torej ne obrne h konkurenci, k varnostni službi (se pravi MI5), Lancon pa mu odvrne, da minister ne želi niti slišati, da bi ta služba vtikala svoj nos v *Circus*; to ponazori z naslednjo primerjavo: bilo bi, kot če bi se obrnili k vojski, naj opravi preiskavo v mornarici (Le Carré, 1998, 77). Tu je Le Carré med drugim izpostavil problem ne ravno najboljših

odnosov med službama, kar je nekajkrat v romanu dobro razvidno (npr. Le Carré, 1998, 259, 263). V zgodovini je res prihajalo do tekmovalnosti med različnimi službami ali vejami oboroženih sil, čemur so botrovali nevoščljivost, ljubosumje in druge človeške slabosti. Dosedanje raziskave so še najbolj izpostavile slabe medvojne odnose med MI6 in Foreign Officeom na eni strani ter Upravo za posebne operacije, Special Operations Executive (SOE), na drugi (npr. Foot, 1999); novodostopni dokumenti taka razmerja dodatno osvetljujejo.⁹ Hkrati je tu neposredno izpostavljen »večni« problem: kako učinkovito nadzorovati agente, če so ti očitno izurjeni prikrivati svoje delovanje, podobno kot je otežen zunanji (večkrat parlamentarni) nadzor nad delovanjem obveščevalnih služb, ki imajo (morajo imeti) očitno najbolj razvita sredstva za preprečevanje vrinjenja v svoj sistem (Bajc, 2011, 295).

Peterica Cambridgeovih krtoev je bila nedvomno močno pod vplivom komunističnih ali marksističnih idej, a to v tridesetih letih v britanski družbi ni bilo nič nenavadnega, saj je bilo na primer v Cambridgeu od 7.000 študentov kakih 1.000 vpisanih v Cambridge University Socialist Society (Trahair, Miller, 2009, 232). To sicer še ni pomenilo, da je bilo na kolidžu veliko podpornikov Sovjetske zveze, razloge moramo iskati bodisi v internih razmerah na Angleškem bodisi v splošnem ozračju protifašizma in protinacizma, kar je Kominternina skušala in tudi uspela izrabiti (Andrew, 1985, 22–31). Kot je v svojih spominih razlagal Eric Hobsbawm (2004, 118–146), pa je bil na splošno pred drugo vojno doberšen del generacije britanskih študentov »rdeček«. Po podatkih iz literature (npr. Andrew, Mitrokhin, 1999; Andrew, Gordievskij, 2000; Andrew, 2009) vemo, da pri britanskih oblasteh simpatije za marksizem ali bolje rečeno levičarske ideje ter celo preteklo članstvo v Komunistični partiji Velike Britanije niso bili nobena novost. Da bi preslepili britanske obveščevalce, krti svoje komunistične pripadnosti pravzaprav niso niti zatajili, so se pa po navodilih Moskve aktivnemu članstvu v stranki odpovedali ali iz nje uradno izstopili. Skratka, ideološka afiniteta za socialistične ali marksistične ideje ali celo komunizem za britanske oblasti ni predstavljala apriori protidržavne nevarnosti. Najbolj skeptični so bili seveda v protiobveščevalni službi MI5, njena opozorila pa drugi resorji ali druge službe niso zmerom upoštevali. Tako so tudi med drugo svetovno vojno ravnali v okviru posebnih anglo-ameriških služb za subverzivno delovanje SOE in Office of Strategic Services. Britanci in Američani so jih postavili na noge tako rekoč čez noč in so tako ali tako imele kratkoročne interese ter cilj, čim prej in čim bolj škoditi silam osi in torej sodelovati z marsikom. Sedaj poznamo (npr. Smith, 1983, 330–359; Foot, 1999, 202–205, 209–210; Murphy, 2006) kar nekaj primerov, ko so pri obeh služili levičarji ali celo komunisti.

V Le Carréjevem romanu kontaminacija s komunizmom v bistvu ni odločilno prisotna. Ideološko motivacijo nasprotnika, ki ga je pridobil *Karla*, se pravi Haydona, sesta-

9 Npr. TNA CAB 301/51, Hanbury Williams: Report to the Minister of Economic Warfare on the Organisation of S.O.E., 18. 6. 1942 in Annex I: Memorandum, Relation between S.O.E. and the Foreign Office. Podrobneje o odnosih med MI6 in SOE v obdobju od začetka druge vojne do konca novembra 1942 v TNA FO 1093/155. Med drugo svetovno vojno so bile določene napetosti tudi med britanskimi službami na eni strani in ameriški na drugi (npr. Smith, 1983; Torkar, 2012).

vlja bolj sovražstvo do Zahoda, ki temelji predvsem na apriornem zavračanju Amerike. Medtem pa mu je bilo med vojno vseeno, kdo je kdo, ker je bilo tedaj najpomembneje premagati Nemce. Po vojni je bil vedno bolj prepričan v propad Velike Britanije in v njeno absurdno pozicijo ter v domnevo, da ji pač ne bo uspelo vplivati na nadaljnji potek v svetu, zlasti potem ko so leta 1956 Američani ob Sueški krizi sabotirali Britance (Le Carré, 1998, 98, 351, 354–358). Poleg realnega konteksta o povojnem neizbežnem zatonu britanskega in vzponu ameriškega imperija lahko tu omenimo pričevanje enega izmed pripadnikov službe MI6, ki je zatrdil (Benton, 1995), da je Philby, kljub temu da je bil sovjetski agent, med drugo svetovno vojno iskreno deloval proti skupnemu sovražniku.

V romanu, razen v nekaterih izjemah (Le Carré, 1998, 105–106), ni veliko omemb sodelovanja med *Circusom* in tujimi službami. Izjema so Američani, očitno CIA, ki je bila že v očeh bivšega šefa preveč zatopljena vase in v interne boje, v želji, da na podlagi principa *divide et impera* obvladuje vse. Medtem pa Smileyjeva služba tone in izgublja teren na račun partnerjev iz ZDA (Le Carré, 1998, 142). Američani so bili krivi tudi tega, da so morali Britanci v preteklosti zajetega *Karlo* celo izpustiti oziroma zamenjati z nekim agentom Zahoda, ki je padel v sovjetske roke (Le Carré, 1998, 202–203, 213).

Tako je krt gledal na ameriško objestnost, v čemer pa ni bil edini. Morda si je prav zaradi tega avtor v romanu privoščil omeniti primer, ko so sami ameriški agenti doživeli nizek udarec s strani služb držav, ki so bile uradno zaveznice ZDA. Le Carré namreč piše tudi o skrivnih načinih prisluškovanja, o prisluškovalnih napravah, ki so jih ameriške službe namestile v berlinska in beograjska podzemlja, a podoben načrt je v brk Američanom uspelo izvesti francoskim obveščevalcem (Le Carré, 1998, 138). Tudi pri Le Carréju se torej izkaže, da je tajno delovanje v hladni vojni temeljilo na starem (in še vedno aktualnem) pravilu: »Obstajajo prijateljske države, ne pa prijateljske obveščevalne službe«. ¹⁰ Poznamo namreč kar nekaj primerov konkurence med »bratrance«, na kar je seveda vplival omenjeni zaton »starega« imperija in vzpon ameriškega.

HUMINT ALI SIGINT?

Le Carréjev protagonist in njegovi sodelavci se pri svojem delu poslužujejo le enega izmed načinov delovanja tajnih služb: HUMINT oziroma *Human Intelligence*. V resnici so britanske službe – ter seveda druge – uporabljale tudi druge načine tajnega pridobivanja podatkov, v prvi vrsti dešifriranja prestreženih sovražnikovih sporočil, SIGINT oziroma *Signal Intelligence*. ¹¹

Če je za obdobje pred in še posebej med drugo svetovno vojno na razpolago kar precej raziskav o uporabi SIGINT-a (ko je bil za zahodne zaveznike zelo pomemben vir informacij, na primer s sistemom, ki so ga imenovali ULTRA, s katerim so Britanci uspeli dešifrirati tajna nemška sporočila Enigme), je za hladnovojna leta bistveno manj znanega (Aid, Wiebes, 2001; Andrew, 2011, 417), tudi zato, ker je dokumentacija v arhi-

10 »[...] there are friendly nations, but no friendly intelligence services.« (Olson, 2007, 83).

11 Razlago najbolj relevantnih načinov delovanja obveščevalnih služb v hladni vojni dobimo npr. v Kovacs, 1997.

vih o takem načinu delovanja še zmerom na razpolago v skromni obliki. Med izjemami so raziskave Richarda Aldricha (zlasti Aldrich, 2011) in pa prikazi delovanja ameriškega in nato skupnega anglo-ameriškega sistema sledenja sovjetskim sporočilom. Pravili so mu VENONA (npr. Benson, [1995]; Peake, 1997; Andrew, 1999; Schecter, Schecter, 2002, 90–206; West, 2002; Hamrick, 2004) in ravno preko slednjega so se leta 1946 med Američani in Britanci usidrali prvi dvomi o Macleanu. Naposled so se Anglo-Američani prepričali, da je on res krt, vendar ga je Philby, ki je imel dostop do teh informacij, pravočasno opozoril. Maclean se je zato z Burgessom leta 1951 zatekel v Moskvo.

Po eni strani bi torej lahko rekli, da je glede metode delovanja glavnega protagonista Le Carréjev roman še najmanj realističen. Vendar je pazljivemu bralcu razvidno, da so v preteklosti Smiley in drugi podatke o Sovjetih črpali tudi preko dešifriranja prestreženih podatkov ter bili v igrah in protiigrah v okviru radijskega poročanja v določenih primerih tudi v prednosti pred Moskvo. To je *Karlo* skoraj stalo glave, zato pa se je sovjetski *masterspy* popolnoma odpovedal radijskemu poročanju (Le Carré, 1998, 202, 213, 312). Lahko si predstavljamo, da se je s tem podatkom in z opazko, da Smiley goji negativne predsodke do tistih, ki se ukvarjajo z dešifriranjem (Le Carré, 1998, 205; prim. Smith, 2003, 290), Le Carré bodisi hote ali nehote izognil obravnavi SIGINT delovanja. Na tem mestu moramo sicer postaviti nekaj dodatnih vprašanj, na primer, ali je avtor sploh vedel za SIGINT uspehe (in neuspehe).

Po drugi strani bi lahko razkrivanje ali pa vsaj nakazovanje zmožnosti uporabe tehnologije, pa čeprav le v fiktivni obliki, postavila varnost Velike Britanije in zaveznikov pod vprašaj. Na splošno velja kot zanimivo vprašanje, v kolikšni meri so se avtorji literarnih del vzdržali pred razkritji tajnih podatkov, če so zanje vedeli. V našem primeru moramo dodati, da je šele v letu izida Le Carréjevega romana, se pravi leta 1974, izšla prva knjiga, ki je razkrila delovanje omenjenega sistema ULTRA. To so bili večkrat ponatisnjeni in prevedeni spomini Fredericka Winterbothama, *The Ultra Secret* (v slovenščini so spomini izšli dve leti pozneje: Winterbotham, 1976). Do tedaj so se namreč vsi številni sodelavci tega strogo tajnega programa popolnoma vzdržali poročanja v javnosti, celo v domačih krogih. Na začetku sedemdesetih let namreč britanske oblasti niso imele več razloga, da bi zadrževale objavo omenjenih spominov. Predvsem so želele pridobiti na ugledu, potem ko so doživele blamažo v zvezi s krti in zlasti zaradi omenjene objave Philbyjeve knjige, s katero je »slavni« Kim Britance postavil v neprijetni položaj (Aldrich, 2011, 354–355).

Obenem moramo pristaviti, da je moral biti tudi v primeru SIGINT-a človeški faktor nadvse pomemben. Poleg iznajdljivosti pri dešifriranju ali dekriptaciji sporočil z uporabo algoritmov, kjer so seveda prednjačili vrhunski matematiki, je bilo treba pridobljene informacije skrbno pretehtati, interpretirati in priti do smiselnih ugotovitev ali zaključkov. Glede tega so bili gotovo najbolj primerni visoko izobraženi intelektualci (po današnjih merilih bi jih večinoma umestili v preveč podcenjevane humanistične in družboslovne vede). In na tem področju je Smiley nadpovprečno sposoben: pri analizi konteksta, kakor tudi pri potrpežljivem pretehtanju internih gradiv, na primer tistih, ki jih je krt nalašč posredoval britanskim službam, da jih je zavajal. Smiley torej opravi navzkrižne primerjave podatkov, tudi takih, ki navidezno niso pomembni, ali pa podatkov iz dosjejev, ki za marsikoga niso več aktualni. Obenem na novo preverja poročila *Witchcraft* in celo ugotovi,

da so preslepljene britanske oblasti vlagale izdatna finančna sredstva v korist apokrifnega vira informacij *Merlin* (Le Carré, 1998, 95–96, 131–132, 137, 165–166, 168, 215–217, 223, 228, 258–263). Obenem Smiley zaslišuje vse tiste, ki so bili na tak ali drugačen način soudeleženi pri Prideauxovi operaciji (Le Carré, 1998, 231–237, 240–247, 274–289) ali pa so bili z njo seznanjeni, a so jim vodilni v službi prepovedali spregovoriti o njej (Le Carré, 1998, 250–258). Tudi arhivi službe so seveda za Smileyja pomembni, medtem ko iz opisa o njihovi zaprašeni v umazanih prostorih (Le Carré, 1998, 170) zaznamo avtorjev namig, da jih služba podcenjuje. Še tako nezanimivi dosjeji vendarle lahko vsebujejo pomembne drobce, in na podlagi te hipoteze Smiley motivira sodelavca Guillama, da si »nedovoljeno izposodi« fascikle (Le Carré, 1998, 172).

John Le Carré torej zaprisega na človeški faktor, značilnost, ki je bila po dosedanjih raziskavah pravzaprav bolj domača sovjetskim agentom. Pri tem pa avtor »dobre junake« ne kuje v zvezde. Vsak ima svoje težave in hibe. Ravno nasprotno liku oziroma mitu agenta, ki ga je ustvaril Ian Fleming, se pravi agenta 007 – Jamesa Bonda (čeprav je ta v zadnjih treh filmih bolj »človeški«). Smileyjeve fizične sposobnosti še zdaleč niso primerne za akcijo, hkrati ni prikupen, je nizke postave in okroglega videza, srednjih let, slaboviden (Le Carré, 1998, 23). Šarma torej, ki bi osvajal lepoticke, nima; z lepo ženo Ann sta se celo ločila, in povrh vsega ga je varala, to pa ravno s Haydomom. Njegovo pravo orožje pa so potrpežljivo razmišljanje, sposobnost psihološke analize ljudi ter velik spomin – tudi glede zgodovine –, ki ga na starejša leta v približevanju upokojitve preventivno sproti uri (Le Carré, 1998, 31).

Kljub razočaranju nad marsikom in nad bivšim britanskim imperijem ostaja Smiley zvest svojemu osnovnemu poslanstvu, se pravi domovini. To je značilnost, ki jo posredno zaznamo tudi pri Smileyjevih pomočnikih, pa tudi pri Prideauxju, čeprav se zaradi njegovih trditev, da je biti Britanec prednost, iz njega norčujejo celo šolarčki (Le Carré, 1998, 17–18). Patriotizem je torej tista prava motivacija za junake romana, ker denarju ne moreš popolnoma zaupati. Nenazadnje vemo, da Britanci takih gmotnih zmožnosti, ki so si jih lahko privoščili Američani, niso imeli. Morali so jih torej nadomestiti z nečim drugim. To so počeli z iznajdljivostjo in polaganjem upov v človeški faktor, kot tudi v patriotizem, ki pa se pri Le Carréju kaže v neki melanholični in celo patetični luči. Čeprav se protikomunizem v romanu ne pojavlja, avtor bralca navaja k sklepanju, da je pravzaprav povezan s patriotizmom.

SKLEP

Le Carréjev roman *Tinker, Taylor, Soldier, Spy* predstavlja zanimiv primer literarnega opisa obveščevalne in protiobveščevalne dejavnosti hladne vojne, ko je postala dekontaminacija od vrinjenih agentov – krtov – ena izmed prioritet. Zaradi t. i. *licentiae poeticae* je fiktivno delovanje protagonistov seveda nekoliko različno od realnosti, atmosfera zakulisij tajnih služb pa se očitno zelo približa tedanji (po vsej verjetnosti tudi sedanji) realnosti. Glede teoretičnega delovanja obveščevalnih služb so torej zelo učinkovito prikazani načini delovanja, nezaupanje in človeške hibe, pa tudi instinkt in logično sklepanje kot zelo pomembna dejavnika pri učinkovitem analitičnem pristopu. Lahko se torej strinjamo

s trditvijo enega izmed specialistov zgodovine britanske *intelligence*, Rupperta Allesona (alias Nigel West), ki je v natančni in tehtni analizi Flemingovih Jamesov Bondov zapisal (West, 2009, 192–199), da ne moremo trditi, da je MI6 popolnoma nepoznana služba (ker do njenih arhivov zgodovinarji uradno nimamo dostopa).¹² Pravzaprav o njej vemo kar nekaj, saj so bili v njenih vrstah številni talentirani pisatelji in veliki literati, med katerimi West navaja Grahama Greeneja, Malcolma Muggeridgea, Williama Somerseta Maughama, Comptona Mackenzieja ter seveda Johna Le Carréja.

V romanu je negativni junak krt; nekateri trdijo, da anglo-ameriške obveščevalne službe vrinjence tujih (večinoma sovjetskih) služb v svojih vrstah niso nikoli imenovale na tak način, drugi pa se s tem ne strinjajo in trdijo, da je bil pravzaprav prvi, za katerega se je uveljavil tak vzdevek, ravno Philby. Kakor koli že, Le Carréju lahko pripišemo popularizacijo izraza (Trahir, Miller, 2009, 480).

Ob branju romana se pazljivemu in podkovanemu bralcu odpirajo številna vprašanja. Določena smo v naši razpravi že obravnavali, nazadnje pa si postavimo še nekatera, čeprav bi za prave odgovore potrebovali obširnejšo študijo. Na primer, ali so Le Carré in drugi avtorji s svojo fikcijo poskušali (in uspeli) vplivati na javno mnenje, da se britanske oblasti kljub napakam uspešno trudijo zaustaviti t. i. rdečo nevarnost? Po vsej verjetnosti so tudi zgodbe raznih Bondov in Smileyjev imele določen vpliv in namen, saj ne smemo prezreti ugotovitev zgodovinarjev iz zadnjih dveh desetletij, ki so prepričljivo prikazali, kako sta oba bloka poskušala vplivati na ljudi tudi preko fikcije, to pa na obeh straneh železne zavese. Ali je Le Carré želel svojim bivšim kolegom pa tudi novim pripadnikom MI6 in MI5 posredno ponuditi kak koristen nasvet? V britanskih službah so seveda imeli dobro utečen način nadzora pred vdorom tujih agentov, a kljub temu so jih Sovjeti »vlekli za nos«. Kak nasvet, kako preprečiti kontaminacijo sovjetskih krtov, tudi v fiktivni obliki, jim ni mogel škodovati.

Še zmerom ostaja odprto ključno vprašanje, v kolikšni meri so sovjetski krti res oškodovali *intelligence* Britancev in obveščevalne službe njihovih zaveznikov. Teh podatkov ni ravno veliko. Vsaj kar se tiče Cambridgeove peterice, se s specialisti (npr. West, Tsarev, 1998; Polmar, Allen, 2004; Trahair, Miller, 2009; West, Tsarev, 2009) lahko strinjamo, da so britanskim tajnim službam prizadeli neprecenljivo škodo: od prenašanja podatkov na »drugo stran«, zlasti o atomskem orožju in uporabi SIGINT-a, pa kopiranja več deset tisoč strogo zaupnih dokumentov, do razkrivanja konspiracije britanskih agentov v tujini. Po mnenju nekaterih (npr. Martin, 1979; Martin, 1990a; Martin, 1990b; Batty, 2011) so sovjetski vrinjenci med drugo svetovno vojno tudi odločilno vplivali na to, da so zavezniki zapustili Mihailoviča in njegove četnike ter podprli Tita in partizane. Pri tej prevari naj bi bil najpomembnejši vrinjeni agent sovjetskih tajnih služb v kairski SOE, James Norman Klugmann, a to je že druga zgodba, ki jo bomo predstavili ob kaki drugi priliki.

12 MI6 je pred nekaj leti dala prvič uradno na razpolago svoja interna gradiva za obdobje 1909–1949, to pa le enemu zgodovinarju, Keithu Jefferyu (2010). Sicer tudi Christopher Andrew v nekaterih opombah (Andrew 2009) navaja arhivsko gradivo MI6, in sicer kot »SIS Archives«.

SECRET GUARDIANS OF STATES FROM EXTERNAL CONTAMINATION OR
COUNTERINTELLIGENCE ACTIVITY DURING THE COLD WAR PERIOD IN
FICTION AND REALITY: THE CASE OF JOHN LE CARRÉ AND HIS NOVEL
TINKER, TAYLOR, SOLDIER, SPY

Gorazd BAJC

Institut of Nova revija for Humanities, Gospodinjska ulica 8, 1000 Ljubljana, Slovenia
gorazd1.bajc@gmail.com

ABSTRACT

If one party is carrying out intelligence activities, another party must necessarily be acting to try to prevent this. The activities of counterintelligence services developed markedly during the Cold War era, since it was in the perceived interests of states to protect themselves against external, ideological contamination. These activities inspired several authors: one of the best in the field is the British novelist John le Carré. This paper presents an analysis of his novel Tinker, Taylor, Soldier, Spy, first published in 1974, which addresses the discovery of the Soviet moles in the British secret services. The author compares fiction and reality in conformance with recent historiographic methodologies. He analyses to what extent literary content concurs or does not concur with the findings of historians on one of the most significant aspects of Cold War secret services confrontation and he exposes the most relevant characteristics of the then British intelligence services activities regarding the prevention of external Soviet contamination. It is demonstrated that Le Carré's novel is not just a genre masterpiece – and, as such, an attractive reading of a tense spy story – but additionally contains many elements on the activities of secret services that are in accord with reality. The most distinctive of these, such as the defects and weaknesses of the British intelligence services (MI6 and MI5), the activities of the moles (the known Cambridge Five ring), the surroundings in which they operated and the different methods of secret data acquisition, HUMINT and SIGINT, are analysed in the paper.

Key words: John Le Carré, fiction, Soviet moles, intelligence services, Cold War, MI6, MI5, KGB, HUMINT

VIRI IN LITERATURA

- Benton, K. (1995):** The ISOS Years: Madrid 1941-3. *Journal of Contemporary History*, 30, 3, 359–410.
- Berndorff, H. R., Johnson, T. M., Ladoux, C. (1940):** Podzemna diplomacija. Politička, vojnička i industrijska špijunaža u miru i ratu. Zagreb, Minerva.
- Frewin, L. (1968):** Il mestiere della spia. Milano. Edizioni del Borghese.
- Hobsbawm, E. (2004):** Anni interessanti. Autobiografia di uno storico. Milano, BUR.
- Le Carré, J. (1998):** La talpa. Milano, Mondadori.
- Liddell, G. (2005a):** The Guy Liddell Diaries, Volume I: 1939–1942. MI5's Director of Counter-Espionage in World War II. London, Routledge.
- Liddell, G. (2005b):** The Guy Liddell Diaries, Volume II: 1942–1945. MI5's Director of Counter-Espionage in World War II. London, Routledge.
- Marchetti, O. (1937):** Il Servizio Informazioni dell'Esercito Italiano nella Grande Guerra. Roma, Tipografia regionale.
- Meisner, O. H. (1966):** Spia e controspia. Milano, Longanesi.
- Pacepa, I. (1989):** Red Horizons. The Extraordinary Memoirs of an Eastern European Spy Chief. London, Coroner Books.
- Popov, D. (1974):** Spy/Counterspy. The Autobiography of Dusko Popov. New York, Grosset & Dunlap.
- The Telegraph Online.**
- The Times.**
- TNA ADM 223** – The National Archives, Kew-London, nekdanji Public Record Office (TNA), Admiralty (ADM), Naval Intelligence Division and Operational Intelligence Centre: Intelligence Reports and Papers (ADM 223).
- TNA CAB 301** – TNA, Cabinet Office (CAB): Cabinet Secretary's Miscellaneous Papers (CAB 301).
- TNA FO 1093** – TNA, Foreign Office (FO), Permanent Under-Secretary's Department: Registered and Unregistered Papers (FO 1093).
- TNA WO 202** – TNA, War Office (WO), British Military Missions in Liaison with Allied Forces; Military Headquarters Papers, Second World War (WO 202).
- Vauhnik, V. (1965):** Nevidna fronta. Spomini. Buenos Aires, Svobodna Slovenija.
- West, N., Tsarev, O. (ur.) (2009):** Triplex. Secrets from the Cambridge Spies. New Haven, London, Yale University Press.
- Winterbotham, F. W. (1976):** Ultra. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Wright, P. (1999):** Sulle tracce del KGB. Cacciatore di spie. Milano, Bur.
- Aid, M. M., Wiebes, C. (2001):** Introduction on The Importance of Signal Intelligence in the Cold War. *Intelligence and National Security*, 16, 1, 1–26.
- Aronoff, M. J. (1999):** The Spy Novels of John Le Carré. Balancing Ethics and Politics. New York, Palgrave.

- Aldrich, R. J. (2002):** *The Hidden Hand. Britain, America and Cold War Secret Intelligence.* Woodstock, New York, The Overlook Press.
- Aldrich, R. J. (2011):** *GCHQ. The Uncensored Story of Britain's Most Secret Intelligence Agency.* London, Harper Press.
- Andrew, C. (1985):** F.H. Hinsley and the Cambridge moles: two patterns of intelligence recruitment. V: Langhorne, R. (ur.): *Diplomacy & Intelligence during the Second World War. Essays in Honour of F.H. Hinsley.* Cambridge, University Press, 22–40.
- Andrew, C. (1999):** *The Venona Secret.* V: Robertson, K. G. (ur.): *War, Resistance & Intelligence. Essays in Honour of M.R.D. Foot.* Barnsley South Yorkshire, Leo Cooper, 203–227.
- Andrew, C. (2009):** *The Defence of the Realm. The Authorized History of MI5,* London, Allen Lane, Penguin Books.
- Andrew, C. (2011):** *Intelligence in the Cold War.* V: Leffler, M.P., Westad, O.A. (ur.): *The Cambridge History of the Cold War. Vol. II, Crises and Détente.* Cambridge, University Press, 417–437.
- Andrew, C., Gordievskij, O. (2000):** *La storia segreta del KGB.* Milano, Bur.
- Andrew, C., Mitrokhin, V. (1999):** *The Mitrokhin Archive. The KGB in Europe and the West.* London, Penguin Books.
- Andrew, C., Mitrokhin, V. (2005):** *L'archivio Mitrokhin. Una storia globale della guerra fredda da Cuba al Medio Oriente.* Milano, Rizzoli.
- Bajc, G. (2007):** Zgodovinopisje in obravnava zgodovine obveščevalnih služb v 20. stoletju. *Nova revija*, 26, 307/308, 234–246.
- Bajc, G. (2011):** Posebne oblike “svobode”. Prispevek o zgodovini nadzora nad delovanjem obveščevalnih služb. *Phainomena*, 20, 76-77-78, 293–310.
- Barring, L. (1970):** Vohuni in obveščevalci. Od antike do danes. Maribor, Obzorja.
- Batty, P. (2011):** *Hoodwinking Churchill. Tito's Great Confidence Trick.* London, Shephard-Walwyn.
- Benson, R. L. ([1995]):** *The Venona Story.* Fort George G. Meade, MD, Center for Cryptologic History. (http://www.nsa.gov/about/_files/cryptologic_heritage/publications/coldwar/venona_story.pdf)
- Black, J. (2004):** The Geopolitics of James Bond. *Intelligence and National Security*, 19, 2, 290–303.
- Boar, R., Blundel, N. (1987):** *Najuspešnejši vohuni vseh časov.* Ljubljana, Dokumentarna, Delavska enotnost.
- Boyle, A. (1979):** *The Fourth Man. The Definitive Account of Kim Philby, Guy Burgess, and Donald Maclean and Who Recruited Them to Spy for Russia.* New York, The Dial Press – James Wade.
- Carter, M. (2001):** *Anthony Blunt. His Lives.* London, Macmillan.
- Cull, N. J. (2011):** Reading, viewing, and tuning in to the Cold War. V: Leffler, M.P., Westad, O.A. (ur.): *The Cambridge History of the Cold War. Vol. II, Crises and Détente.* Cambridge, University Press, 438–459.

- Davies, P.H.J. (2005):** *MI6 and the Machinery of Spying*. London, Portland, Frank Cass.
- Fisher, J. (1977):** *Burgess and Maclean. A new Look at the Foreign Office Spies*. London, Robert Hale.
- Foot, M.R.D. (1999):** *SOE. An Outline History of the Special Operations Executive 1940-1946*. London, Pimlico.
- Gienow-Hecht, J. (2003):** 'How good we are?' Culture and Cold War. *Intelligence and National Security*, 18, 2, 269–282.
- Greene, R. (2006):** *Le 33 strategie della guerra*. Milano, Baldini Castoldi.
- Hamrick, S.J. (2004):** *Deceiving the Deceivers*. Kim Philby, Donald Maclean and Guy Burgess. New Haven and London, Yale University Press.
- Harrison, E.D.R. (1994):** Some Reflections on Kim Philby's *My Silent War* as a Historical Source. V: Aldrich, R.J., Hopkins, M.F. (ur.): *Intelligence, Defence and Diplomacy: British Policy in the Post-War World*. London, Frank Cass, 205–225.
- Hennessey, T., Thomas, C. (2009):** *Spooks. The Unofficial History of MI5*. Gloucestershire, Amberley.
- Hitz, F.P. (2008):** The truth of espionage is stranger than fiction. *Intelligence and National Security*, 23, 1, 55–60.
- INS, 2008** – *Intelligence and National Security*, 23, 1 [monografska številka, posvečena tematiki obveščevalne dejavnosti v fikciji].
- Jazbec, M. (2013):** Diplomacija v romanih: refleksija, sugestija ali samo fikcija? *Acta Histriae*, 21, 4, 839–854.
- Jeffery, K. (2010):** *MI6. The History of the Secret Intelligence Service 1909–1949*. London, Bloomsbury.
- Keegan, J. (2004a):** *Intelligence in War. Knowledge of the Enemy from Napoleon to Al-Qaeda*. London, Pimlico.
- Keegan, J. (2004b):** *La seconda guerra mondiale*. Milano, RCS.
- Kerr, S. (2002):** Investigating soviet espionage and subversion: the case of Donald Maclean. *Intelligence and National Security*, 17, 1, 101–116.
- Kovacs, A. (1997):** Using intelligence. *Intelligence and National Security*, 12, 4, 145–164.
- Levy, J. (2004):** *Secret History. Hidden Forces that Shaped the Past*. London, Vision.
- Maddox, T. (1986):** *Spy Stories: The Life and Fiction of John le Carré*. *The Wilson Quarterly*, 10, 4, 158–170.
- Madeira, V. (2003):** Moscow's Interwar Infiltration of British Intelligence, 1919–1929. *Historical Journal*, 46, 4, 915–933.
- Martin, D. (1979):** *Patriot or Traitor. The Case of General Mihailovich*. Stanford, Hoover Institution Press.
- Martin, D. (1990a):** *The Web of Disinformation. Churchill's Yugoslav Blunder*. San Diego, New York, London, Harcourt Brace Jovanovich.
- Martin, D. (1990b):** James Klugmann, SOE-Cairo, and the Mihailovich Deception. V: Charters, D.A., Tugwell, M.A.J. (ur.): *Deception Operations. Studies in the East-West Context*. London, Brassey's, 53–84.

- McCarry, C. (2008):** Intelligence in fiction. *Intelligence and National Security*, 23, 1, 42–54.
- Murphy, C. J. (2006):** Security and Special Operations. SOE and MI5 during the Second World War. Basinkstoke, New York, Palgrave Macmillan.
- Olson, J.M. (2001):** The Ten Commandments of Counterintelligence. *Studies in Intelligence*, 11, 81–87. (<https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/kent-csi/vol45no5/pdf/v45i5a08p.pdf>)
- Peake, H.B. (1997):** OSS and the Venona decrypts. *Intelligence and National Security*, 12, 3, 14–34.
- Penrose, B., Freeman, S. (1987):** Conspiracy of Silence. The Secret Life of Anthony Blunt. New York, Farrar Straus Giroux.
- Pirjevec, M. (2011):** Periodizacija slovenske književnosti na Tržaškem (od 16. do 20. stoletja). *Annales, Series historia et sociologia*, 21, 2, 353–362.
- Polmar, N., Allen, T. B. (2004):** Spy Book. The Encyclopedia of Espionage. New York, Random House.
- Rapetto, U., Di Nunzio, R. (2002):** L'atlante delle spie. Dall'antichità al "Grande Gioco" a oggi. Milano. BUR.
- Režek, M. (2013a):** Jugoslavija in nastanek Izraela: delitev Palestine in ilegalno preseljevanje Judov (1945–1948). *Acta Histriae*, 21, 3, 361–376.
- Režek, M. (2013b):** Jugoslovansko-izraelsko tajno sodelovanje v senci prve arabsko-izraelske vojne in spora z informbirojem (1948–1953). *Acta Histriae*, 21, 4, 825–838.
- Schechter, J., Schechter, L. (2002):** Sacred Secrets. How Soviet Intelligence Operation Changed American History. Washington D.C., Brassey's.
- Smith, B. (1983):** The Shadow Warriors. O.S.S. and the Origins of the C.I.A. New York, Basic Books.
- Smith, M. (2003):** The Spying Game. The Secret History of British Espionage. London, Politico's.
- Sutherland, D. (1980):** The great Betrayal. The Definitive Story of Blunt, Philby, Burgess and Maclean. New York, Times Books.
- Torkar, B. (2012):** Delovanje jugoslovanskih sekcij ameriške obveščevalne službe OSS v severni Afriki in južni Italiji. *Acta Histriae*, 20, 4, 809–826.
- Trahair, R.C.S., Miller, R.L. (2009):** Encyclopedia of Cold War Espionage. Spies and Secret Operations. New York, Enigma Books.
- Twigge, S., Hampshire, E., Macklin, G. (2008):** British Intelligence. Secrets, Spies and Sources. London, The National Archive.
- Wark, W.K. (ur.) (1991):** Spy Fiction, Spy Films and Real Intelligence. London, New York, Routledge.
- West, N. (1982):** A Matter of Trust. MI5 1945-72. London, Coronet Books.
- West, N. (1983a):** The Circus. MI5 Operations 1945–1972. New York, Stein and Day.
- West, N. (1983b):** MI6. British Secret Intelligence Service Operations 1909-45. London, Grafton Books.
- West, N. (1991):** Seven Spies who changed the World. London, Secker & Warburg.

- West, N. (2002):** 'Venona': the British dimension. *Intelligence and National Security*, 17, 1, 117–134.
- West, N. (2004):** Fiction, Faction and Intelligence. *Intelligence and National Security*, 19, 2, 275–289.
- West, N. (2009):** *Historical Dictionary of Ian Flemming's World of Intelligence*. Lanham, Toronto, Plymouth, UK, The Scarecrow Press.
- West, N., Tsarev, O. (1998):** *The Crown Jewels. The British Secrets at the Heart of the KGB Archives*. London, Harper Collins.

KATOLIŠKA LEVICA IN MARKSIZEM V SLOVENIJI
PO II. VATIKANSKEM KONCILU: IDEOLOŠKA KONTAMINACIJA
IN NJENE POLITIČNE POSLEDICE

Jure RAMŠAK

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: jure.ramsak@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Z normalizacijo odnosov med rimskokatoliško cerkvijo in državo oz. SFRJ in Svetim sedežem, ki je dobila svoje formalno obeležje z beograjskim protokolom leta 1966 in navezavo diplomatskih odnosov na najvišji ravni leta 1970, so bili hkrati dani pogoji za vzpostavitev dialoga med generacijo mlajših marksistov in teologov. Temu je bil naklonjen razvoj dogodkov tako na mednarodnem prizorišču (od nove doktrine papeža Janeza XXIII, preko delovanja t.i. Pavlove družbe, do t.i. teologije osvoboditve in na drugi strani dialogu naklonjena stališča marksističnih filozofov kot Ernst Bloch in Roger Garaudy ali italijanske komunistične partije pod Enricom Berlinguerjem), kot ideološki in politični kontekst v Jugoslaviji in še posebej v Sloveniji (samoupravni socializem s poudarjeno noto »humanističnega marksizma«, razvoj sociologije religije, spremembe v republiškem političnem vodstvu).

Odnos do marksizma oz. specifično do samoupravnega socializma, ki je v središču tega prispevka, se je pri povojni generaciji teologov, ki je v 60. letih izhajala iz skupne koncilske usmerjenosti, v 70. letih jasneje profiliral. Medtem, ko se je večji del posvečal študiju jugoslovanskega marksizma z namenom učinkovitejše kritike režima, je del teologov in laičnih izobražencev vse bolj prepoznaval prednosti zlasti jugoslovanskega socializma in v krščanstvu iskal motivacije za vključitev vernikov v njegovo izgradnjo. Predstavniki »socialistične teologije« so bili dejansko vselej številčno osamljena skupina znotraj pretežno konservativne slovenske Cerkve, ki pa jim je odmevnost dajala dejstvo, da je njihov voditelj Vekoslav Grmič zasedal mesto mariborskega pomožnega škofa. Zaradi tega je bil na eni strani pod stalnim pritiskom cerkvene hierarhije znotraj Jugoslovanske škofovske konference in Vatikana, na drugi strani pa figura na šahovnici v strategiji »diferenciacije«, ki so se je bolj ali manj prikrito posluževale slovenske oblasti v odnosu do cerkvenega vodstva.

Ključne besede: krščanstvo, teologija osvoboditve, samoupravni socializem, socialistična teologija, Vekoslav Grmič

LA SINISTRA CATTOLICA E IL MARXISMO IN SLOVENIA DOPO IL CONCILIO VATICANO II: LA CONTAMINAZIONE IDEOLOGICA E LE SUE CONSEGUENZE POLITICHE

SINTESI

Con la normalizzazione dei rapporti tra la Chiesa Cattolica Romana e lo Stato, ovvero tra la Repubblica Socialista Federale di Jugoslavia e la Santa Sede, che ebbe il suo riconoscimento formale con il protocollo di Belgrado del 1966 e con l'allacciamento, nel 1970, dei rapporti diplomatici al massimo livello, si crearono le condizioni per l'instaurazione di un dialogo tra i teologi e la generazione dei giovani marxisti. A ciò contribuì sia lo sviluppo degli eventi sulla scena internazionale (dalla nuova dottrina di papa Giovanni XXIII all'attività della Compagnia di San Paolo, alla cosiddetta teologia della liberazione e, dall'altra parte, le posizioni favorevoli al dialogo di filosofi marxisti come Ernst Bloch e Roger Garaudy o del partito comunista italiano sotto la segreteria di Enrico Berlinguer), sia il contesto ideologico e politico in Jugoslavia ed ancor più in Slovenia (il socialismo autogestito con un'accentuata nota di »marxismo umanista«, gli sviluppi della sociologia della religione, i cambiamenti nella leadership politica repubblicana).

L'atteggiamento nei confronti del marxismo o, più specificatamente, nei confronti del socialismo autogestito, che è al centro del presente contributo, acquisì un profilo più definito negli anni '70 con quella generazione di teologi del dopoguerra che negli anni '60 si era fondata sui comuni orientamenti conciliari. Mentre la maggior parte di questi studiosi si dedicava allo studio del marxismo jugoslavo allo scopo di elaborare una critica più efficace al regime, un certo numero di teologi e di intellettuali laici andava sempre più riconoscendo i vantaggi soprattutto del socialismo jugoslavo e cercava nel cristianesimo le motivazioni atte ad includere i credenti nel processo di costruzione del socialismo stesso. I rappresentanti della »teologia socialista«, continuavano ad essere di fatto un gruppo isolato e numericamente limitato all'interno della Chiesa slovena prevalentemente conservatrice, ma godevano di visibilità grazie al fatto che la loro guida, Vekoslav Grmič, ricopriva il ruolo di vescovo ausiliare di Maribor. Per questo egli subiva da un lato le costanti pressioni delle gerarchie ecclesiastiche all'interno della conferenza episcopale jugoslava e del Vaticano, dall'altro si trovava ad essere una figura sulla scacchiera della strategia »della differenziazione«, di cui si servivano più o meno occultamente le autorità slovene nei loro rapporti con le gerarchie ecclesiastiche.

Parole chiave: cristianesimo, marxismo, socialismo autogestito, teologia della liberazione, teologia socialista, Vekoslav Grmič

UVOD

Marksistična filozofija in komunistična ideologija sta, odkar sta se pojavili sredi 19. stoletja, veljali za nevaren pojav, s katerim naj katoliki ne bi imeli nič skupnega. Katoliška socialna doktrina je od okrožnice *Syllabus Errorum* (1864) zavračala komunizem kot doktrino, ki je v popolnem nasprotju z naravnim zakonom. Najbolj odločno obsodbo boljševiškega »ateističnega komunizma« je izrekel papež Pij XI. v okrožnici *Divini Redemptoris* (1937), kjer je zapisal, da komunizem, ki je v nasprotju z razumom in božjim razodetjem, spodkopava temelje krščanske civilizacije. Vernike, zlasti mlade, ogorčene nad mizernimi življenjskimi pogoji, je posvaril pred varljivimi obljubami »psevdo-idealov pravičnosti, enakosti in bratstva« (*Divini Redemptoris*, 1937, § 8, 58).¹ Pijevo opozorilo, da nihče, ki želi ohraniti krščansko civilizacijo, ne sme na kakršenkoli način sodelovati s tem gibanjem, je nato udejanjil njegov naslednik Pij XII., ki je leta 1949 ekskomuniciral vse vernike, ki so bili podporniki ali člani komunističnih partij.

Na drugi strani je Marx religijo videl v kontekstu odtujenih družbenih odnosov kot izkrivljeno zavest o svetu in hkrati kot protest proti stvarni bedi. Razumevajoč jo kot izrazito zgodovinsko-antropocentrični fenomen, je bil spor o teizmu in ateizmu za Marxa brez pomena, saj naj bi z revolucionarno osvoboditvijo dokončno odmrila sama od sebe. Z idealističnega vidika je sicer nastopil proti »krščanskemu komunizmu« Wilhelma Weitlinga in Hermanna Kriegeja, toda kasneje se teoretsko ni več spuščal v kritiko religije. So se pa zato vsi njegovi »uradni« nasledniki, od Engelsa prek Lenina do aktivistov sovjetske *Lige militantnih ateistov*, ki so v okviru dialektičnega in historičnega materializma ateizmu pripisali integralno vlogo v vseobsegajočem komunističnem svetovnem nazoru. Tako so kritični opazovalci z nekaj ironije v komunističnih partijah videli »cerkve« s svojimi verniki, ki sledijo doktrini »svete trojice« (Marx-Engels-Lenin), imajo svoje kulte (partijske voditelje) in verjamejo v »zveličavnost« dialektične pojmovane Zgodovine (Buchowski, 2001, 41).

Ugodnejše okoliščine za interakcijo med večinsko svetovno veroizpovedjo in marksizmom kot tedanjim sekularnim *Grand narrative* so nastopile šele z nastopom papeža Janeza XXIII. in sklicem II. vatikanskega koncila (1962–1965) na eni strani ter razvojem marksističnega humanizma na drugi strani. Najbolj aktivno obdobje prepletanja načel krščanstva in marksizma je s pojavom t.i. teologije osvoboditve v Latinski Ameriki in njenih evropskih različic nastopilo od konca šestdesetih do konca sedemdesetih let, ko se je pod idejnim vodstvom mariborskega pomožnega škofa Vekoslava Grmiča (1923–2005) tudi v Sloveniji izoblikovala t.i. *socialistična teologija*, ki je v središču pričujočega prispevka. Kot teologija zemeljskih stvarnosti ni sledila le antropološki usmerjenosti koncilске prenovne in sočasnim svetovnim teološkim tokovom, ampak so se v njej bistveno odražale tudi tedanje družbene razmere na Slovenskem (Kovačič Peršin, 2013, 285–286). Ravno ta sočasna vpetost v okvir Zahodne teologije na eni strani in delovanje znotraj

1 Funkcijo ideološkega obračunavanja s privrženci komunizma, pa tudi s podporniki krščanskega socializma je v tridesetih letih prevzela predvsem Katoliška akcija. O njenem delovanju na Slovenskem glej: Mithans, 2011; 2014.

socialističnega družbenega okvirja na drugi strani predstavlja posebnost, ki si zasluži podrobnejšo obravnavo. Slovensko srečanje med krščanstvom in marksizmom namreč predstavlja posebnost med socialističnimi državami, saj je šlo za razliko od nekaterih vzhodnoevropskih izrazito prorežimskih krščanskih združenj, kot je bila češka *Kršćanska mirova konference* ali poljski *Pax* (gl. Luxmore, Babiuch, 1999, 164), za pojav bolj podoben gibanjem angažiranih kristjanov na Zahodu (gl. Hebblethwaite, 1977), a vendarle vpet v jugoslovansko izvedbo socializma v praksi. S svojim delovanjem je socialistična teologija zavzela posebno mesto v sicer ambivalentni politiki jugoslovanskega režima do vernikov, ki si je ravno v času sedemdesetih let skušala pridobiti lojalnost katolikov in najti v Vatikanu svojevrstnega zaveznika pri politiki neuvrščenosti (Pirjevć, 2011, 571–572), zato lahko pri približevanju med marksizmom spremljamo tudi pomembne notranje in zunanjepolitične implikacije tega procesa.

Z namenom prikaza ozadja pojava socialistične teologije in njenih političnih posledic so v članku najprej prikazane spremembe socialne doktrine RKC pod papežema Janezom XXIII. in Pavlom VI., razvoj Zahodnega marksističnega humanizma in misli nekaterih nosilcev dialoga med kristjani in marksisti, kar je skupaj pogojevalo obravnavano srečanje med krščanstvom in marksizmom in hkrati predstavljalo glavne referenčne točke slovenskih socialističnih kristjanov. Na podlagi ključnih teoloških besedil iz revije *Znamenje*, katerih avtor je bil v največji meri Grmič sam, je prikazana recepcija marksizma in še zlasti njegove jugoslovanske samoupravne izvedbe ter način kako naj bi se slovenski katoliki vključili v to družbeno stvarnost. S pomočjo arhivskih virov različnih partijskih organov, od posameznih komisij do Centralnega komiteja, je orisan tudi odziv partije na pojav z marksizmom kontaminiranega krščanstva, ki je na načelni ravni deloval kot potrditev pravilnosti njene politike do vernikov, v primeru uresničenja vseh svojih političnih potencialov v večinsko katoliški slovenski družbi pa bi bržkone pomenil nevarnost za ohranitev njene ideološke hegemonije. To je poleg spremembe v politiki Vatikana po izvolitvi Janeza Pavla II., ki je hitro našla skupni jezik s prevladujočimi konservativnimi tendencami v slovenski RKC, pomenilo tudi ključno omejitev in nazadnje skorajda popolno izolacijo socialistične teologije in njenega ključnega nosilca.

OD DIALOGA RKC S SVETOM DO SODELOVANJA Z MARKSISTI

S povečevanjem odprtosti v svet, ki jo je v RKC sprožil papež Janez XXIII. (pontifikat 1958–1963), se je na začetku šestdesetih let pričel spreminjati tudi rigidni odnos do komunizma, značilen za obdobje papeževanja Pija XII. (1939–1958). V zvezi z odnosom do komunizma je bilo verjetno najbolj pomembno določilo v okrožnici *Pacem in terris*, kjer je bilo zapisano, da je potrebno ločiti med »napačno filozofijo narave, izvora in namena človeka in sveta« in ekonomskimi političnimi gibanji, četudi ta temeljijo na teh filozofijah. Ob tem je papež Roncalli kljub opozorilom italijanskih prelatov o nevarnosti ideološke kontaminacije z marksizmom izpostavil spremenjene okoliščine, v katerih takšna gibanja delujejo, in poudaril pozitivnost nekaterih njihovih elementov kot izraz pravičnih teženj človeka (*Pacem in terris*, 1963, §159). Apostolska konstitucija *Gaudium et spes*, sprejeta ob koncu II. vatikanskega koncila, se je hkrati s priznavanjem avtonomije zemeljskih

stvarnosti in ločitve Cerkev od države zavzela tudi za dialog s tistimi, ki razmišljajo »o socialnih, političnih ali celo verskih zadevah« drugače kot kristjani (Gaudium et Spes, 1965, §28). Poleg določil iz te konstitucije, ki so govorila o dolžnostih (zasebne) lastnine in pravicah delavcev (prevlada človekovega dela nad kapitalom), je bila v socialnem smislu verjetno najbolj pomembna okrožnica *Populorum progressio* (1967), ki so jo mnogi videli kot najbolj »levičarsko« papeško encikliko. Pavel VI. (pontifikat 1963–1978) se je v njej obregnil ob svetovni kapital kot ključni motiv ekonomskega razvoja in tekmovalnost kot vrhovno načelo ekonomije ter pozval k premoščanju neenakosti. Načela papeške okrožnice so imela poseben pomen za južno Ameriko, kjer so nekateri škofje pričeli povezovati biblijsko osvoboditev zatiranih ljudstev z aktualno osvoboditvijo revnih množic Latinske Amerike izpod ekonomske nadvlade bogatega Severa. Potrditev svoje usmeritve so našli v dokumentu *De Iustitia in Mundo* (1971), kjer je škofovska sinoda poudarila, da je »akcija v imenu pravičnosti in sodelovanja pri spreminjanju sveta« oz. za »osvoboditev iz zatiranja« konstitutivni del oznanjanja evangelija (McGovern, 1990, 39).

Privlačnost socialistične in celo marksistične misli za katolike je s premiki na področju teorije in prakse zahodnih komunističnih gibanj na začetku sedemdesetih let postala tako aktualna, da se je na ta izziv odzval tudi papež Pavel VI. Ob osemdeseti obletnici enciklike *Rerum Novarum* je v apostolskem pismu *Octogesima adveniens* (1971) pogojno dopustil sodelovanje katolikov znotraj socialističnega gibanja, pri čemer bi se morali kljub očitnim razlikam med posameznimi izrazi socializma (prizadevanje za pravičnejšo družbo, zgodovinsko gibanje s svojo politično organizacijo in ideologija samozadostnega človeka) zavedati neobhodne povezanosti vseh treh nivojev in prilagoditi svoj angažma na način, da ohranjajo odprtost za duhovnost. Podobno je tudi glede marksizma posvaril pred njegovim ločevanjem kot metodo analiziranja in spreminjanja družbe na eni strani ter ideologijo historičnega materializma in politiko enopartijske diktature na drugi strani. Po papeževi razlagi je lahko marksizem služil kristjanom pri spraševanju o lastni aktivnosti, medtem ko bi bilo po njegovem iluzorno sprejeti določene elemente marksistične analize in ob tem spregledati navezavo na materialistično ideologijo ter sprejeti načelo razrednega boja brez zavedanja o nevarnosti približevanja nasilju in totalitarizmu (*Octogesima adveniens*, 1971, §31–34). Čeprav je papež Montini podal nedvoumno svarilo proti spreminjanju sveta na marksistični osnovi, je vendarle, kot so opazali tedanji opazovalci, socialističnim gibanjem previdno prižgal rumeno luč, kar je bila vsekakor novost v zgodovini Cerkevnega soočanja s to politično ideologijo (McGovern, 1990, 39).

Na drugi strani so premiki v marksistični filozofiji v šestdesetih letih imeli določene politične implikacije, ki so naznanjale drugačen odnos (Zahodnih) komunistov do religije in do vernikov. Najbolj je klasična stališča marksizma-leninizma omajal t.i. marksistični humanizem, temelječ na misli mladega, »metafizičnega« Marxa. Toda pri tem je potrebno poudariti, da so bili nosilci marksističnega humanizma, ki so se med letoma 1965 in 1967 srečevali s krščanskimi sogovorniki na kongresih v organizaciji *Paulusgesellschaft*,² predvsem revizionisti, ki niso uživali zaupanja svojih matičnih partij, tako zahodno kot

2 V Salzburgu (1965), na Kimskem jezeru pri Münchnu (1966) in v češkoslovaškem letovišču Mariánské Lázně (1967).

vzhodnoevropskih. Med njimi je prednjačil francoski filozof Roger Garaudy, ki je iskal pri krščanstvu »skrito agendo« in ga želel osvoboditi Nietzschejeve oznake »platonizma za mase« (Hebblethwaite, 1977, 26).³ Enega izmed temeljev dialoga med marksisti in kristjani je postavil nemški filozof Ernst Bloch, ki je svojim sekulariziranim *načelom upanja* povezal ateizem in »mesijanstvo« (Green, 1969, 134). Sekularizirano upanje je bilo zanj, čeprav ateista, nadaljevanje biblijskega upanja očiščenega regresivnosti, ki lahko prispeva k procesu človekovega osvobajanja (Raulet, 1976, 77). V dialogu z marksističnimi revizionisti je nemški jezuit Karl Rahner opozoril na distinkcijo med krščanskim upanjem in marksistično utopijo, vendar ob tem poudaril, da si obe viziji prihodnosti nista v nasprotju, ker sta na različnih nivojih. Kot ga je dopolnil njegov učenec Johannes B. Metz, je marksizem za kristjane sprejemljiv kot izziv, ki jih lahko zbudi iz individualizma, »privatizacije upanja« in politične neodločnosti v aktivno spreminjanje sedanjosti (Hebblethwaite, 1977, 28–33).

Kratkotrajno obdobje otoplitive ali vsaj nepopolne jasnosti glede odnosa Cerkvenih avtoritet do socializma in marksizma so izkoristili predvsem v južni Ameriki, kasneje pa tudi v Evropi, kjer so se izoblikovala gibanja katoliških privržencev socializma, ki so imela velik vpliv tudi v Sloveniji. Pristaši teologije osvoboditve, ki jo je v začetku sedemdesetih let utemeljil perujski dominikanec Gustavo Gutierrez, so se pri svoji zavezanosti k radikalnemu premagovanju revščine poleg biblijske paradigme o božji rešitvi zatiranih in k Tomažu Akvinskem, zgledovali tudi po Marxovem konceptu *praxis*, ki so ga aplicirali na krščansko načelo ljubezni (Kirwan, 2012, 247; Kruk, 1991, 9). Socialna krivičnost zanje ni bila etično nevtralna, ampak je predstavlja greh, ki ga je potrebno s spreminjanjem razmer na svetu premagati (Kruk, 1991, 10, 14). Pri tem je bilo revolucionarno nasilje, čeprav ni edini način doseganja sprememb, zanje legitimni odgovor na institucionalno nasilje v represivnih družbah. Sprejemanje dialektičnega strukturalizma kot metode razlage družbenih razmer in njihove radikalne spremembe ter njihovo sodelovanje s socialističnimi uporniki pa še ni pomenilo sprejemanja materialistične filozofije in še manj sovjetskega partijskega birokratizma (Burns, 1992). V nasprotju z določenimi skupinami vernikov, ki so na podlagi materialističnega branja Biblije, razbirali skupne poteze krščanstva in marksizma, Gutierrez ni govoril o stapljanju obeh nazorov, ampak o njihovem dopolnjevanju, pri čemer je računal na revizijo dogmatičnega marksizma in njegovega razumevanja vloge religije (Hebblethwaite, 1977, 10, 52).

3 Družina, 4. 7. 1971: Kristjani in ideologije, 2. Odpadnik od Komunistične partije Francije je nasprotoval materialističnemu zavračanju religije in izpostavil njen pomen pri odgovarjanju na transcendentna vprašanja, ki pa jih daje na mitski in dogmatičen način, brez upoštevanja historičnih in socialnih okoliščin. Religija je zato po njegovem mistificirani človeški projekt, saj se verniki ne zavedajo materialnih pogojev iz katerih izraša. Marksizem podobno kot krščanstvo stremi k spreminjanju sveta, ne le z družbeno reorganizacijo, ampak po Garaudyju tudi z duhovno prenovo, ki bo osvobodila človeka. Zastavlja si ista vprašanja kot krščanstvo, vendar jih kot kritična filozofija ne spreminja v odgovore (Robinson, 2013). V sedemdesetih letih se je s knjigama *L'Alternative*, kjer je združeval marksistično in krščansko aspiracijo in *Parole d'homme*, ki jo končuje s stavkom »Kristjan sem!«, še bolj približal pomenu krščanske odprtosti, ljubezni in upanja za spreminjanje sveta po Marxovem receptu (Garaudy, 1977). Idejna izhodišča dialoga med marksizmom in krščanstvom, iz katerih je izpeljeval potrebo po novi politiki evrokomunistov do vernikov, je že leta 1966 predstavil tudi v okviru *Seminarja za aktualne probleme socializma* na ljubljanski Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo (Roter, 2013, 254).

Ključno vlogo pri prenosu načel teologije osvoboditve v Evropo je odigralo aprila leta 1972 v Čilu ustanovljeno gibanje *Kristjani za socializem*, čigar težišče se je po padcu Allendeja preneslo v Evropo, kjer je našlo svoje podpornike med levičarskimi skupinami katolikov zlasti v Italiji, Španiji in Franciji. V kolikor so se španski pristaši Gibanja še v času Francovega režima sicer distancirali od krščanskega socialnega nauka in papeških okrožnic ter denuncirali povezavo med RKC in krščansko-demokratskimi strankami oz. kapitalizmom, je do najbolj očitnega *stapljanja* načel marksizma in krščanstva prišlo v Italiji (Hebblethwaite, 1977, 65). Za njegovega tamkajšnjega voditelja Giulia Girardija, ki je leta 1977, potem ko so ga odpustili z mesta docenta na vseh katoliških univerzah, kot duhovnik doživel še *sospensione a divinis*, je bilo vprašanje ali je krščanstvo kompatibilno z marksizmom popolnoma odveč, saj je trdil, da so on in somišljeniki marksisti »pravzaprav zato, ker so kristjani« (Mulazzi Giammanco, 1989, 131).

V kolikor so se sicer maloštevilni italijanski radikalni katoliki najbolj približali revolucionarni poziciji, se je komunistična partija Italije od načel marksizma-leninizma najbolj oddaljila, zato ne preseneča, da je ravno v tej državi prišlo do najtesnejšega približanja med pripadniki obeh »cerkva« (cf. Crainz, 2009). V svojem namenu, da postane masovna partija in okrog sebe pritegne široko koalicijo, se je njen voditelj Palmiro Togliatti že v začetku šestdesetih let odmaknil od Gramscijevih stališč o religiji in ji priznal potencial pri obnovi družbe na socialistični osnovi (Mulazzi Giammanco, 1989, 58). Največji korak k *laizaciji* partije je naredil generalni sekretar Enrico Berlinguer, ki je leta 1977 v pismu škofu Betazziju poudaril, da so dela marksizma osnova, ki navdihuje delavski boj povsod po svetu, vendar pa konkretna politika ne zapoveduje določene filozofije, posebno ne materialistične metafizike in ateistične doktrine.⁴ To izhodišče je v naslednjih letih postalo tudi programska osnova vodilne evrokomunistične partije, kjer je bila poudarjena distinkcija med ideologijo in politiko, dopuščena identifikacija z več tipi marksizma in sprejemanje pluralnosti različnih kultur (Mulazzi Giammanco, 1989, 58). S tako jasno definiranimi stališči je želel Berlinguer odgovoriti na vse pomisleke pred ortodoksnim »marksizmom institucij« in »marksističnim integritmom«, ki jih je že na kongresih Paulugesellschaft izpostavljal Girardi (Hebblethwaite, 1977, 32). Zagotovila, da prihodnja socialistična država ne bo niti antiteistična niti teistična in se bo bistveno razlikovala od obstoječih realsocialističnih držav v vzhodni Evropi, pa niso zadovoljila italijanske škofovske konference, ki se je spričo sodelovanja katolikov na partijski volilni listi leta 1976 spustila v polemiko na straneh časopisa *Civiltà Cattolica*. S poudarkom na izključujočem se udejanjanju vere in politične zavezanosti ateističnemu gibanju so posvarili vernike pred ekskomunikacijo. Opat Giovanni Franzoni je bil prisiljen podobno kot Girardi zapustiti duhovniške vrste, »rdeči« ravenški nadškof Salvatore Baldassari pa je moral odstopiti (Hebblethwaite, 1977, 67–68).

4 ARS-537, 1096, 1125, Enrico Berlinguer odgovara na »otvoreno pismo« biskupa iz Ivreje.

KRŠČANSTVO IN MARKSIZEM V SAMOUPRAVNEM SOCIALIZMU: TRDNOST IN POROZNOST IDEOLOŠKIH LOČNIC

Prvi poskusi dialoga

Po drugi svetovni vojni se je položaj RKC kot »hrbtenice opozicije« in njenih vernikov popolnoma spremenil. Komunistične oblasti so se pri udejanjanju svoje politike, ki je zahtevala sprejetje socialistične stvarnosti in sprva celo ločitev nacionalne cerkve od Svetega sedeža (Režek, 2005, 113–114), v kombinaciji z administrativnimi ukrepi posluževale predvsem t.i. diferenciacije v vrstah RKC. V ta namen so z vsemi silami podprli ustanovitev Cirilmetodijskega društva katoliških duhovnikov septembra 1949, kjer so se zbrali člani OF in drugi socializmu bolj naklonjeni⁵ duhovniki in teologi (Stanko Cajnkar, Jože Lampret, Janez Janžekovič, Franc Saleški Finžgar, Mihael Toroš idr.), v naslednjih letih pa se jim je iz razlogov kot so bili zdravstveno in socialno zavarovanje, pravica do poučevanja verouka v šolah, denarna pomoč pri obnovi cerkva ali celo izpustitev iz zaporu pridružila kar polovica slovenske duhovščine (Režek, 2005, 104–105). Kljub vlogi pasivnega podpornika pri udejanjanju politike do religije in vernikov, ki jo je društvu namenil vladajoči režim, so posamezniki v društvu in njegovi reviji *Nova pot* od začetka petdesetih let dalje postavljali osnovo za dialog med kristjani in marksisti. Med njimi je bil najbolj prodoren filozof in teolog dr. Janez Janžekovič, ki se je v seriji prispevkov ukvarjal z odnosom med obema ideologijama. Vez med njima naj bi se odražala predvsem v etiki, saj naj bi po njegovem marksizem privzel takšno etiko (ideal ljubezni in žrtvovanja za bližnjega), kot je bila izoblikovana v krščanstvu (Stres, 1976, 8). Krščanski in marksistični nazor imata po Janžekovičevi razlagi sicer različne podlage za utemeljitev človekove etike, vendar je obema skupna družbena podlaga urejena socialistična skupnost (Juhant, 2002, 52). Z razločevanjem med marksizmom kot svetovnim nazorom komunistov in socializmom kot družbenoekonomskim redom, kar je tudi kasneje služilo kot element povezovanja, se je Janžekovič postavil na stališče, da je slednji sprejemljiv tudi za kristjane. Zanj torej ni bil glavni nasprotnik komunizem, ampak zgolj ateizem (Juhant, 2002, 53).

5 Predvojno jedro katoliške levice se je oblikovalo predvsem v krogu mariborskih bogoslovcev (Anton Trstenjak, Anton Krošl, Jože Lampret, Franc Šmon, Stanko Cajnkar, Edvard Kocbek), ki so leta 1927 organizirali »križarski seminar« (revija *Križ na gori*). Še v času, ko ga je obiskoval Kocbek, je postal zelo dejaven krščansko socialistični krožek, katerega idejni vodja je bil prefekt bogoslovja dr. Stanko Cajnkar. Svoj angažma, ki so ga zastavili na poglobljenem študiju Marxa, Engelsa in Lenina, so gradili na prepričanju, da ne more biti pravi in dober katoličan tisti, ki ni socialist, s čimer so se postavili na diametralno nasprotno stališče od vodilnega ideologa slovenskega katoliške desnice Aleša Ušeničnika in se obenem oddaljili tudi od misli Janeza Evangelista Kreka (cf. Pelikan, 2010; 2011, 551–552). Duhovnik Franc Šmon, ki je bil v veliki meri zaslužen za prevod Marxovega *Kapitala* v slovenščino (1933), je zaradi svojega aktivističnega delovanja skupaj s slovenskimi komunisti celo večkrat pristal v zaporu (Bratina, Habjan, 1985, 128–129).

Socialistična teologija

Z urejanjem odprtih zadev s Svetim sedežem po diplomatski poti in neposredno z ordinariji (v Sloveniji so komunistične oblasti naše kooperativnega sogovornika v kompromisom naklonjenem ljubljanskem nadškofu Jožefu Pogačniku) se je pomen Cirilmetodijskega društva, ki se je leta 1970 preimenovalo v Slovensko duhovniško društvo, precej zmanjšal in ostal vezan večji del na založniško dejavnost. Njihovo mesto je konec šestdesetih let prevzela skupina teologov mlajše in srednje generacije, ki je pri svoji kritiki prevladujočih konservativnih tendenc v slovenski Cerkvi izhajala iz načel II. vatikanskega koncila. Svoja razmišljanja so objavljali predvsem v novoustanovljeni reviji *Znamenje*, ki je leta 1971 nadomestila revijo *Nova pot*. Glede marksizma sicer niso zavzeli enotnega stališča, vendar socialistične družbene ureditve nikakor niso zavračali v celoti.

Spravljiv odnos do socializma pri mlajši liberalno orientirani generaciji teologov in odprt odnos do religije pri generaciji mlajših sociologov, ki so jo analizirali na marksističnih osnovah, niso pa ji apriori nasprotovali, je v Sloveniji in na Hrvaškem konec šestdesetih let omogočilo sicer precej kratkotrajno obdobje dialoga med kristjani in marksisti. Sodelujoči na obeh straneh namreč niso uživali posebne podpore in zaupanja pri svojih »matičnih« institucijah, zato je bila izmenjava pogledov omejena na precej ozke kroge intelektualnih elit, ki pa so imele v javnosti precej močno težo (Buchenaus, 2005, 558; Roter, 2013, 236).

Ob vprašanju spoštovanja človekovih pravic vernikov in njihovega političnega predstavnštva, ki se je zaostriло zlasti v začetku sedemdesetih let, je prišlo, kot je poimenoval Z. Roter, do spora na katoliški levici. Med slovenskimi »progresističnimi« teologi sta se namreč izoblikovala dva modela vključevanja vernikov v samoupravno družbo in sicer na individualni osnovi kot »vernih samoupravljalcev«, za kar se je zavzemal vladajoči režim, in kolektivno kot pripadnikov institucionalne RKC.⁶ V povezavi s tem sta prišla znotraj uredništva revije *Znamenje* do izraza dva pogleda izražanja odnosa do socialistične stvarnosti: Grmičevo nasprotovanje kritiki družbenih institucij (verniki lahko v skladu s svojimi etičnimi načeli nastopajo kot državljani-posamezniki) in Truhlarjevo stališče o potrebnosti organizirane kritike stranpoti socialistične ureditve s strani kristjanov.⁷ Večina »progresistov« je pritegnila drugemu modelu (Franc Rode, Franc Perko, Rudi Koncilija, Tone Stres, Franček Križnik) in v sedemdesetih ter osemdesetih letih zastavila celovito kritiko nespoštovanja pravic vernikov v jugoslovanski družbi, čeprav se samoupravnemu socializmu vsaj formalno niso odrekli. Svoj angažma so konec sedemdesetih let uglasili

6 ARS-1589/IV, 547, 5734, Magnetogram 2. seje komisije predsedstva CK ZKS za idejno in teoretsko delo v Zvezi komunistov, 18. 7. 1979, 1/14.

7 ARS-353, POV-32, 19/75, Informacija o nesoglasjih v uredništvu revije za verska vprašanja »Znamenje«. Modernistično usmerjeni jezuit Vladimir Truhlar, profesor na rimski Gregorijani, se je komunističnim oblastem precej zameril s svojo knjigo *Katolicizem v poglobitvenem procesu* (1971), že pred tem pa se je konfrontiral z Grmičem, ko je ta zavrnil njegovo tezo, da marksizem prodira v vse pore družbe in bi zato morala v obrambo katoliškega izročila nastopiti Mohorjeva družba, ki je tedaj veljala za jedro »progresistične skupine« teologov (ARS-353, POV 32, 19/75, Zabeležka o razgovoru z mariborskim pomožnim škofom dr. Vekoslavom Grmičem, 7. 8. 1975).

s poudarjeno protikomunistično politiko papeža Janeza Pavla II. in se zopet zblížali z večinskim konservativnim delom slovenske duhovščine.

Spori v zvezi z vprašanjem diskriminacije vernikov, ki so v začetku sedemdesetih let sprožili med komunističnimi oblastmi očitke o obujanju klerikalizma, so nekoliko upočasnili tudi dialog med marksisti in kristjani. Najbolj intenzivno obdobje približevanja krščanstva marksizmu je zato nastopilo v drugi polovici sedemdesetih in v začetku osemdesetih let. Zavedati se moramo, da je bila pospeševalec povezovanja majhna skupina teologov in laičnih izobražencev, ki ji je dajal ton in prepoznavnost predvsem leta 1968 posvečeni mariborski pomožni škof Vekoslav Grmič (Rafko Vodeb, Pavel Bratina, Stan-ko Cajnkar, Vitko Musek, France Vodnik, Marko Dvořák, Janez Mlakar, Jože Rajhman). Svojo teološko misel, ki jo poimenoval socialistična teologija, je utemeljeval na ugotovitvi, da mora biti izvirna teološka misel ne le odsev Biblije, ampak tudi časa v katerem deluje. Znamenje časa je Grmiču nedvomno predstavljal socializem, zato se je intenzivno posvetil iskanju odgovorov na izzive, ki so prihajali iz marksistične teorije in samoupravne prakse. Bistveno vprašanje pri tem je bilo kako naj kristjani živijo v socialistični družbi, katere del predstavljajo, in katera evangelijska oznanila naj jih pri tem vodijo. Socialistična teologija je zanj pomenila »soočenje krščanstva s socializmom, in sicer s tistim socializmom, ki sloni na marksizmu. [...] Mislimo pa pri tem najprej na evangelijsko sporočilo, kakor ga izzivajo Marxovi pogledi na svet in človeka. Potem pa imamo v mislih tudi krščansko prakso, ki jo navdihuje evangelij in se hkrati srečuje z marksistično prakso« (Grmič, 1986, 20, 81). Na bistveno razliko v izhodišču ostalih slovenskih teologov, ki so se »po službeni dolžnosti« ukvarjali z marksizmom in socialistično družbeno prakso, kaže že izbira imena »socialistična teologija«, kjer je poudarjeno »oplajanje« s socialistično mislijo, namesto imena »teologija socializma«, ki bi po Grmičevi razlagi pomenila statično ocenjevanje socializma z vidika teologije (Grmič, 1986, 82).

Grmič se ji pri svojih razmišljanjih skliceval predvsem na nemške katoliške in protestantske teologe (Dietrich Bonhoeffer, Heribert Mühlen, Helmut Gollwitzer, Jürgen Moltmann, Johann B. Metz) in njihovo poudarjanje humanizma (zlasti marksističnega), po katerem da se uresničujejo »evangelijski zemeljsko-družbeni cilji«. Podobno je bilo tudi zanj krščanstvo popolni humanizem, ki izhaja iz učlovečenja boga (Grmič, 1986, 85–86, 111). »Alternative človek ali Bog« po Grmiču ne more biti, saj »človek preprosto v duhu evangelija ne more služiti Bogu, ne da bi služil človeku in svetu, ne more skrbeti za svoje zveličanje, ne da bi skrbel za ta svet in božje kraljestvo na zemlji« (Grmič, 1986, 112). Na podlagi skupne usmerjenosti marksističnega humanizma in krščanstva k človeku je Grmič izpeljal nedvoumen sklep o odnosu med obema nazoroma: »Pristno krščanstvo in pristen marksizem sta si mnogo bližje kakor dogmatizem obeh nazorov ali popačeni nazori na obeh straneh. Rekli bi lahko celo, da je pristno krščanstvo v več pogledih bližje pristnemu marksizmu kot krščanskemu dogmatizmu in integrizmu« (Grmič, 1986, 139). Oba sta, sledeč Grmiču, po svojem bistvu usmerjena v prihodnost, njun najmočnejši skupni element pa bi morala biti razsežnost upanja, ki ga je krščanska ljubezen pod vplivom grške filozofije izgubila in tako postala nemočna. Upanje bi moralo po Grmiču kristjanom pomeniti pobudo za revolucionarno ukrepanje, na kar jih napeljujejo znamenja časa, ne pa *opij* v smislu odvratanja od zemeljskih upov prihodnosti (»Kdor resnično upa v 'abso-

lutno prihodnost', upa tudi v njene absolutne odseve v sedanjosti») (Grmič, 1979, 147). Izhajajoč iz omenjene bližine med obema nazoroma je za cilj delovanja socialistične teologije postavil prebujanje zavesti med ljudmi, »da je marksistični socializem v nekem pogledu 'sekularizirano krščanstvo' in 'sekularizirana eshatologija'«, ki bo kristjana spomnilo na pozabljene vrednote svobode, enakosti in bratstva ter ga pripravilo na spreminjanje sveta (Grmič, 1986, 89).

Opazno manj kot skupnim elementom med krščanstvom in marksizmom oz. njuni skupni osnovi za spreminjanje aktualnih razmer se je Grmič posvečal ključnima razvojnima med njima – marksistični kritiki religije kot alienacije in še manj konceptu razrednega boja. Marxovo videnje religije je razlagal kot posledico socioloških ocen (protestantske) vere tedanjega časa, pri čemer pa ni zanikal njene upravičenosti v določenih ozirih, zaradi česar bi jo morali kristjani sprejeti kot priložnost za očiščenje lastne vere in s tem spodbuditi marksiste k ponovnemu razmisleku o vlogi religije v socialistični družbi. Kristjan namreč, sledeč Grmiču, lahko in celo mora sprejeti ateizem kot zahtevo humanizma (»Kolikor religija nasprotuje resničnemu humanizmu, jo je potrebno odpraviti«), pri čemer je imel v mislih odpravljanje vere kot ideologije vladajočega razreda (Grmič, 1979, 170–177). Socialistično angažiranje katolikov v Južni Ameriki, pa tudi preživetje religije v »brezrazredni« (realsocialistični) družbi mu je pri tem služilo kot dokaz, da je religija lahko motivacija za spreminjanje sveta v duhu socializma (Grmič, 1986, 102). Tovrstnim argumentom so na podlagi množičnega sodelovanja kristjanov v NOB pritrjeval tudi marksistični sociologi, vendar je religija tudi v socialistični oz. bodoči brezrazredni družbi v uradnih naziranjih ostala sprevernjen pojav sam po sebi, zato se je Jože Lebar v reviji *Znamenje* spraševal ali je smrt religije res nujni pogoj za samouresničenje človeka in s tem nakazoval na potrebo, da Marxovi izreki o religiji, »pogosto pobarvani s psevdometafiziko«, ne bi smeli biti zadnja beseda za sodobne marksiste (Lebar, 1973, 47–50).

Toda Grmič sam je bil eden izmed redkih teologov, ki so skorajda v popolnosti pristajali na uradni odnos ZK do RKC in njenih vernikov. Zadovoljil se je s Kardeljevimi stališči, pri čemer se je popolnoma strinjal tudi z njegovo klavzulo, da si verniki sami določajo meje svoje svobode. Kot predan nasprotnik klerikalizma – Franc Šetinc mu je priznaval celo, da je njegova definicija klerikalizma ostrejša od komunistične⁸ – je namreč povsem soglašal s svarilom ZK, da se RKC ne sme spremeniti v sredstvo za protisocialistično akcijo (Grmič, 1986, 99). Po njegovem bi moralo biti za kristjana samoumevno, da jemlje v obzir druge, torej da sprejema socialistično pojmovanje svobode, čeprav je bilo krščanstvo po njegovem opažanju prežeto z liberalistično meščansko miselnostjo.⁹ Sledeč Grmiču, so vzroki nezaupanja do vernikov koreninili v zgodovinski obremenjenosti in negativnem zadržanju vodstva RKC do socializma ter hkrati tudi v sektaštvu v vrstah komunistov. Zaradi tega bi se morali verniki po njegovem še toliko bolj dokazovati s svojim socialističnim prizadevanjem in pri tem s pridom uporabljati svoje pravice, ki so jih v sedemdesetih letih podčrtali vodilni politiki ZKS (Grmič, 1986, 99). Kritike

8 ARS-1589/IV, 291, 1082, Seminar za sekretarje komitejev občinskih konferenc in medobčinskih svetov ZKS, 28. 10. 1975, 4/6.

9 Delo, 17. 10. 1981: Sožitje, ki nekdaj ni bilo mogoče.

deficita pri spoštovanju teh pravic v vsakodnevni družbeni praksi je povezoval s protisocialističnimi izpadi, zato je kot rektor mariborskega bogoslovja bil pripravljen poseči tudi po prepovedi ponavljanja kritično izstopajočih prispevkov na Teološkem tečaju za študente in izobražence.¹⁰ Tudi v funkciji mariborskega pomožnega škofa je ob različnih priložnostih, tako znotraj Jugoslovanske škofovske konference kot v tujini, branil odnos ZK do vernikov. Na predavanju v nemškem Dortmundu je denimo leta 1978 zatrdil, da v Sloveniji in Jugoslaviji ni v nobenem primeru stanje Cerkve slabše kot v deželah, »kjer se govori o največji svobodi za njeno dejavnost« in da glede položaja vernikov šteje edino njihov odnos do socializma.¹¹ Nasprotno je ob očitkih iz slovenske emigracije o neobstoju televizijskih in radijskih oddaj za vernike izpostavljal pomen revije *Znamenje* (ustanovljene bržkone tudi zaradi interesa vladajočega režima, op. J. R.), ki da jo v Avstriji gotovo ne bi mogel izdajati.¹²

Razen priznanja krščanske inspiracije za socialistično angažiranje, ki je ostalo, kot smo že videli, odprto vprašanje, Grmič ni imel dvomov pred spodbujanjem vernikov za vključevanje v socialistično družbo in njene institucije. Izražal je razočaranje nad ugotovitvijo, da uradna slovenska Cerkev sprejema socializem le kot golo dejstvo, premalo pa stori v svojem »ustvarjalno-eshatološkem poslanstvu in navzočnosti« znotraj socialistične družbe.¹³ To ugotovitev je pripisoval še vedno močno zakoreninjeni prisotnosti »antisocializma iz tradicije«, ki da je vernike odvrčal od iniciative za delovanje ob boku avantgardnih sil komunistov. Vzroke za občutek drugorazrednosti, o katerem se je v tem času govorilo že precej pogosto, bi si zato morali verniki po Grmičevem prepričanju pripisati predvsem sami sebi in Cerkvenemu vodstvu. V pravilnost njihovih stališč je Grmiča in njegove somišljenike prepričala zlasti pripomba brazilskega škofa Luisa Fernanda, izrečena leta 1975 skupini slovenskih udeležencev koncila mladih v Taizéju, da se je slovenska Cerkev iz novega položaja v socializmu premalo naučila. Odmevno izjavo, ki so jo s pričakovanim zadovoljstvom omenjali tudi komunistični politiki, je medvojni kaplan na osvobojenem ozemlju in dolgoletni član verske komisije Stanko Cajnkar pospremil z naslednjim komentarjem: »V času, ko se pri nas toliko govori o marksizmu, bi si morali tu mi, ki odklanjamo svetovnonazorski plašč glavnih graditeljev našega socialističnega reda, postaviti vprašanje, kaj je že dosedaj prestalo preizkušnjo zgodovine in kaj ne more več pasti v pozabljenje« (Cajnkar, 1975, 296). Angažiranje v podporo komunističnemu političnemu vodstvu ni Grmiča oddaljevalo le od uradnega vodstva slovenske RKC,¹⁴

10 ARS-1589/IV, 2609/9, 19, Nekateri pojavi in aktivnosti predstavnikov verskih skupnosti, ki zavirajo ugodnejši razvoj odnosov med samoupravno družbo in verskimi skupnostmi v SR Sloveniji, september 1978, 32.

11 Naši razgledi, 12. 12. 1980: Cerkev v samoupravni družbi, 674–675.

12 ARS-537, 1098, 1129, Zabeležka o obisku mariborskega pomožnega škofa Vekoslava Grmiča in tajnika Mohorjeve družbe v Celju Vodeba pri predsedniku RK SZDL Slovenije tov. Mitji Ribičiču, 31. 1. 1978.

13 Naši razgledi, 12. 12. 1980: Cerkev v samoupravni družbi, 675.

14 Komisija ljubljanske nadškofije »za pravovernost«, ki jo je metropolit Jože Pogačnik ustanovil leta 1977, je reviji *Znamenje* in nekaterim edicijam Mohorjeve družbe očitala, da propagira marksizem in ateizem ter vnaša razdor med slovensko katoliško inteligenco. Od uredništva so zahtevali, da pred objavo pri njih verifirirajo pomembna stališča, kar pa je glavni urednik Rafko Vodeb odločno zavrnil (ARS-1589/IV, 2609/9, 19, Nekateri pojavi in aktivnosti predstavnikov verskih skupnosti, ki zavirajo ugodnejši razvoj

ampak tudi od krščansko-socialnih oporečnikov iz kroga *Revije 2000*, ki so izpostavljali tudi vprašanje idejnega pluralizma (Kovačič Peršin, 2012, 191). Ne glede na to, da je bil Edvard Kocbek med ustanovitelji revije *Znamenje*, se je Grmič ob izbruhu afere po tržaškem pričevanju od njega distanciral in podal oceno, da so njegove interpretacije socializma nevzdržne in nesprejemljive tudi za sodobno teologijo.¹⁵

Izziv institucionalnemu marksizmu in politiki ZK

Kljub temu, da se je s sprejetjem Zakona o pravnem položaju verskih skupnosti leta 1953 položaj RKC nekoliko normaliziral, prvi poskusi pozitivnega ovrednotenja vloge krščanstva v socialistični družbi, ki so hkrati predpostavljali tudi strpnejši odnos do vernikov, pri državnih oblasteh niso naleteli na odobravanje. V računu ZK za vzdrževanje političnega monopola so namreč tisti katoliki, »ki so se med okupacijo dobro držali« in se po vojni posvetili študiju Marxa in Engelsa, bili nevarnejši nasprotnik od protikomunistične duhovščine s katero so že obračunali (Režek, 2005, 105). Janžekovičeva dialoško naravnana stališča so sicer pozdravljali nekateri marksistični filozofi kot je bil Jože Potrč, vendar so kot osnova odnosa ZKJ do vere in vernikov ostale v veljavi klasične premise marksistično-leninistične kritike religije. Poleg tega je v tedanjih pogojih na komunistično vrednotenje religije vplival tudi t.i. prosvetljijski odnos, sicer značilen za Sovjetsko zvezo, pojmovanje verskega svetovnega nazora kot konkurence marksističnemu in kasneje še heglovski-feuerbachovski tezi o »mrtvem bogu«, kar je skupaj vodilo do prevladujočega negativnega zadržanja do religije.¹⁶ Na osnovi omenjenih interpretacij, ki so se nemalokrat navezovala na negativne osebne izkušnje s klerikalizmom iz predvojnega dobe, so komunisti izpeljevali svoje ateistične angažmaje, ki jih je Zdenko Roter poimenoval: aktivistični ateizem (ustvarjanje pogojev, ko religija ne bo več družbeno potrebna) kot prevladujoč tip, ki so se mu občasno (predvsem na nižjih oblastnih nivojih) pridružili tudi razsvetljenski podtip (»razkrinkavanje« vere kot zablode), institucionalizirani podtip (komunisti kot »misijonarji« ateizma v različnih prosvetnih institucijah) in bojeviti politični ateizem (enačenje verske pripadnosti s klerikalizmom) (Roter, 1976, 233–236). Programsko stališče ZKJ do religije (1958) je izhajalo iz prepričanja, da se religija poraja in ohranja v določenih zgodovinskih pogojih »materialne in duhovne zaostalosti ljudi«, zato je ni mogoče odpraviti z administrativnimi sredstvi, ampak z razvijanjem socialističnih družbenih odnosov in širjenjem znanstvenih spoznanj, s čimer se »likvidirajo materialno-duhovni pogoji za razne zablode in slepila«. Vendar je bila poleg tega navedena določba o spoštovanju pravice državljanov, da pripadajo ali ne pripadajo kateri od verskih skupnosti, pri čemer so bila verska čustva osebna in zasebna zadeva posameznika (Sedmi kongres ZKJ, 1958, 479–480).

Poudarjanje kompatibilnosti ali celo komplementarnosti načel marksizma in krščanstva je sprožilo vprašanje ponovne opredelitve pomena religije v samoupravni družbi oz.

odnosov med samoupravno družbo in verskimi skupnostmi v SR Sloveniji, september 1978, 9).

15 ARS-1589/IV, 281, 963, Razgovor ožjega republiškega aktiva, 16. 9. 1975, 3.

16 ARS-1592, 5, Uvodni referat dr. Marka Kerševana, 16. 1. 1974, 6.

priznanja verske motivacije za socialistično udejstvovanje vernikov, za kar so si močno prizadevali socializmu naklonjeni katoliki in se pri tem ozirali na stališča evrokomunistov. Navkljub mednarodno odmevni aktivnosti jugoslovanskih marksističnih humanistov iz kroga *Praxis* pri ukvarjanju z aktualnimi družbenimi vprašanji je bilo vprašanje religije zanje obrobnega značaja. Med jugoslovanskimi marksističnimi filozofi je dolgo vztrajal vulgarni ateizem in čeprav je stroga dialektično-materialistična teorija odraza izgubila svojo splošno veljavo, se je »uradni« marksizem ni nikoli povsem odrekel (Kukoč, 1993, 73). V nasprotnem primeru bi to namreč pomenilo ne le odpreti vrata idealizmu, ampak bi postal neizbežen tudi pluralizem idejnega opredeljevanja. Marksizem kot znanstveni pogled na svet, kot so venomer poudarjali tudi jugoslovanski komunisti, ni prenesel mirne koeksistence z drugimi filozofskimi nazori. Ti so se sicer lahko razvijali, vendar je bil monopol nad znanstvenim atributom pogleda na svet in iz tega izpeljana pravica meritornega sprejemanja odločitev o vseh domenah duhovnega ustvarjanja na osnovi razredne opredelitve rezerviran za komuniste (Marasović, 1993, 129–131). V tem oziru je imel Tone Stres prav, ko je trdil, da se »vernost ni mogla tako rehabilitirati, da bi lahko bila enakovreden ideološki ali svetovnonazorski socialistični element. [...] V nobenem primeru ni marksizem pripravljen upoštevati možnosti, da bi bil zadnji smisel človekovega življenja in njegove dejavnosti še kaj drugega poleg te dejavnosti same« (Stres, 1979, 21). Poskusi nekaterih filozofov kot Vanje Sutlića, ki je razglasil religijo za del človekove duhovne proizvodnje, ki zadovoljuje nekatere od človekovih duhovnih potreb in zato ni predvidel njenega izginotja v bodoči brezrazredni družbi (Kukoč, 1993, 80), so bili sicer prisotni, a niso postali del marksističnega *mainstreama* (cf. Markešić, 1986). V tem oziru so pomenili nekaj podobnega kot navduševanje poljskega novega marksizma nad krščanskim personalizmom v osemdesetih letih, ki ga ni jemala resno niti partija niti hierarhija RKC (Zmijewski, 1991, 119). Slovenski krščanski pristaši socializma so tako najbolj dojemljivega sogovornika med marksisti našli v češkem disidentskem filozofu Milanu Machovcu, katerega misli so se pogosto pojavljala na straneh revije *Znamenje*, mladi slovenski marksist Tomaž Mastnak pa ga je skupaj z Garaudyjem oklical za »farškega marksista« (Mastnak, 1977, 130).

Pot strpnejšemu odnosu do vernikov je v šestdesetih letih tlakovala skupina mlajših sociologov, ki so se pod vplivom zahodnih analiz kompleksnosti religijskega fenomena zavedali, da realizacija socialistične družbe sama po sebi ne povzroča tudi ukinjanja religije in da ta ni zgolj relikv razrednih odnosov v preteklosti (Skledar, 1993, 154–155). V tem smislu je v Sloveniji Marko Kerševan konec sedemdesetih let mlade komuniste podučil, da je povzdigovanje ateizma in odnosa do religije na raven glavnega merila za delitev ljudi znamenje resnih deformacij v razvijanju razrednega boja. Marksistom se potemtakem naj ne ni bilo potrebno bati, če jim je analiza kakšnega religioznega fenomena prej potrjevala katero od hipotez »naprednih« teologov o tem, da lahko religija z drugo funkcijo preživi tudi v brezrazredni družbi, kot pa tradicionalno marksistično tezo o nara- vi in perspektivi religije.¹⁷ Obenem pa ni pristal na religiozno utemeljevanje komunizma

17 ARS-1277, 21, 13, Posvet Republiške konference ZSMS na temo Marksizem in njegov odnos do religije ter vloga subjektivnih sil do religije in cerkve, 24.–25. 4. 1978, 1, 3.

in se pri zavračanju Garaudyjevega združevanja krščanstva in marksizma skliceval na Marxa, Lenina in Gramscija.¹⁸

Na političnem nivoju je bilo opredeljevanje pozicije vere in vernikov v socialistični družbi ena ključnih dilem ZK v sedemdesetih letih. Kot smo že videli, je kljub preizpraševanju o njegovi ustreznosti, ostajalo v veljavi programsko načelo ZKJ o t.i. pozitivnem ukinjanju religije. V času poznega jugoslovanskega socializma, ko se je partija v skrbi za ohranjanje svojega oblastnega monopola že ozirala na težavno obdobje po Titovi smrti, je postalo nadvse aktualno vprašanje kako privabiti vernike, torej večinski del prebivalstva, v vrste podpornikov samoupravljanja. V zvezi s tem so prišla do izraza pragmatična stališča vodilnega jugoslovanskega ideologa Edvarda Kardelja, ki je konec šestdesetih let na eni strani zavrnil dialog med marksisti in kristjani, na drugi strani pa vernikom v začetku sedemdesetih let vsaj na formalni ravni zagotavljal popolno enakopravnost. Prvo je utemeljeval z argumentom, da marksizma in krščanstva ni možno uvrščati na isto vrednostno raven in da lahko tovrstni poskusi ustvarijo med komunisti zmedo. Pri tem je zavrnil tudi prenašanje evrokomunističnih vzorov na jugoslovanske razmere, kjer je bil po njegovi razlagi socialistični sistem že v veljavi in ZK ni bilo potrebno sklepati tovrstnih političnih kompromisov (Roter, 2013, 259–260). Pri oblikovanju stališč o položaju »vernih samoupravljalcev« pa je Kardelj vodilo spoznanje, da je religija »fenomen, ki bo trajal še kdo ve kako dolgo. Očitno je, da se naša socialistična družba mora prilagajati temu fenomenu na ta način, da ga skuša podrediti osnovnim tokovom socialistične družbe«.¹⁹ Med socializmu naklonjenimi teologi je bilo še posebej dobro sprejeto zagotovilo, da »religija ni nikakršna ovira za enakopravno vključevanje človeka-vernika v socialistično življenje družbe«, ki ga je leta 1977 zapisal v izjemno odmevnem »katekizmu« z naslovom *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja* (Kardelj, 1977, 126). Da temu v realnosti ni bilo povsem tako, kažejo mnogi primeri diskriminacije vernikov pri njihovem zasedanju družbenih položajev, saj je bil največkrat postavljen enačaj med zahtevani »moralnopolitični« kriteriji in članstvom v ZK, kamor pa vernikom po statutu vstop ni bil omogočen.

Slovenski komunistični voditelji so se v obdobju poznega socializma javno vzdržali takšnih izjav, kot jo je podal Ivica Račan v časopisu *Delo*, da je socialistična samoupravna preobrazba realni proces, v katerem se ljudje osvobajajo izpod vpliva religije in verske zavesti, proti kateri je protestiral celo Grmič in se pri tem vprašal ali je v tem primeru sodelovanje pri graditvi marksizma sploh opravičljivo pred vestjo vernikov (Grmič, 1977, 72). Ob odlikovanju Grmiča z Redom republike z zlatim vencem leta 1983 je Franc Šetinc s trditvami, da je njegova teologija mogla nastati le kot produkt izkušenj v samoupravni družbi in da je odlikovanec s svojim delovanjem sprožil samokritičnost tudi pri neverujočih,²⁰ sicer meril na odprtost partije za revizijo svojih stališč glede vere in

18 »Če se postavimo na religiozno gledišče, tedaj se vsi odgovori na stvarna življenjska vprašanja sestoje iz nekaj svečanih etiket, kot so človeškost, humanost, ljudski rod, vsaka dejavnost se zreducira na imaginarno frazo« (Naši razgledi, 9. 12. 1977: Človekova beseda, 603).

19 ARS-1592, 4, 1/73, Zapisnik 2. seje sveta marksističnega centra pri CK ZKS, 13. 6. 1973, 19.

20 ARS-537, 1108, 1153, Slavnostni govor tovariša Franca Šetince, predsednika RK SZDL Slovenije, ob podelitvi odlikovanja – Red republike z zlatim vencem dr. Vekoslavu Grmiču. Ljubljana, 1. junija 1983, 3.

vernikov, vendar glede tega vprašanja vse do konca osemdesetih let ni prišlo do bistvenih sprememb. Znotraj ZKS so se pojavljala stališča, da je Grmičeva usmeritev dolgoročno nevarnejša od odprto protikomunistične naravnosti koprskega škofa Janeza Jenka.²¹ Ko so se morali javno braniti pred očitki o diskriminaciji na svetovnonazorski podlagi, so predstavniki ZK poudarjali, da lahko govorimo o nepremostljivem nasprotju med marksizmom in vernostjo le, če pojmujeemo marksizem kot »zaključen metafizično-materialistični svetovni nazor«,²² medtem pa so bili na zaprtih sejah in seminarjih v svojih sklepih toliko bolj nedvoumni, ko so trdili, da je marksizem platforma za ločevanje, ne pa povezovanje s katoliki. To so poudarjali tako na zvezni²³ kot na republiški ravni, kjer je Mitja Ribičič jasno razmejil obe ideologiji na osnovi vprašanja razrednega boja: »Če bi šli procesi v sodobni rimskokatoliški cerkvi, v sodobnih strujah v drugih svetovnih religijah v tej smeri, da bi priznali razredni boj in naprednost vodilne vloge delavskega razreda, proces osvoboditve dela in človeka, če bi prekoračili ta Rubikon [...] bi šele lahko govorili v nekem smislu o tem, da bi krščanstvo, če bi seveda še obstajalo, lahko direktno vplivalo tudi na razvoj marksistične znanosti« (Ribičič, 1976, 7). Podobno je bil tudi Franc Šetinc prepričan, da se socializma ne da spraviti v religiozne okvire, »kot sedaj mislijo« (privrženci socialistične teologije, op. J. R.), in da se marksizma ne da dopolnjevati s krščanstvom.²⁴ Komunisti si torej niso mogli zamišljati ideološkega kompromisa s krščanskimi nazori, pač pa naj bi bila funkcija »progresistične« skupine katolikov implementirati partijsko politiko, o pravilnosti katere vsaj po večini niso dvomili, znotraj RKC. V tem smislu so jo tudi presojali z vidika »kakšen je njen odnos do socialističnega samoupravljanja, do naše prakse, do konkretnega političnega dela, kakšen je odnos do naše politike, do Tita, do države, do enotnosti [...] ne pa z vidika kaj je sedaj ideološko eden ali drugi napisal v enem ali drugem članku«. Po teh kriterijih se je Grmič umeščal v napredno strujo ne toliko zaradi njegove intimne zavezanosti socialističnim idealom, ampak ker »se bori proti klerikalizmu, ker priznava socialistično samoupravljanje, ker priznava zakon o pravnem položaju verskih skupnosti, ker priznava koeksistenco«,²⁵ skratka ker je sprejemal obstoječo gospostvo ZK.

»DEKONTAMINACIJA«: NOVA POLITIKA VATIKANA IN POLITIČNE OPOZICIJE V SLOVENIJI

Omenjeno, novo vrsto klerikalizma in pristajanje na monistično formulo o edini družbeni avantgardi, ki ji lahko verniki zgolj sledijo in se na takšen način podredijo na eni strani partijski in na drugi strani cerkveni avtoriteti, je Grmiču v začetku osemdesetih let očital Tine Hribar (1983, 73). Eden izmed tedanjih najbolj izstopajočih kritikov sloven-

21 ARS-1931, 1353, C-40-3, Magnetofonski zapis 3. seje Republiškega sveta za varstvo ustavne ureditve, 4. 10. 1978, 392.

22 ARS-1592, 70, 6/1979, Nekatera aktualna vprašanja idejne usmerjenosti šole v naši družbi, 12. 1. 1979, 6.

23 ARS-537, 1102, 1138, Todo Kurtovič: Politika SKJ i vjerske zajednice, 11.

24 ARS-1589/IV, 291, 1082, Seminar za sekretarje komitejev občinskih konferenc in medobčinskih svetov ZKS, 28. 10. 1975, 4/2.

25 ARS-1589/IV, 450, 3878, Magnetogram 15. seje predsedstva CK ZKS, 5. 2. 1979, 11/1-MB.

skega katolicizma, ki se je kot raziskovalec na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo tudi po službeni dolžnosti ukvarjal z analizami idej slovenskih teologov, je podčrtal je tezo, da je pri Grmiču nasprotje med »subjektivnim prometejstvom, ki je v srži marksizma, in krščanstvom, kolikor se ta še zmeraj napaja pri svojem izviru, se pravi pri Kristusovem 'križevem potu', le odrinjeno, ne pa tudi odstranjeno«. Izhajajoč iz te ugotovitve je ocenjeval, da gre za združitev nezdržljivega oz. združljivega le na svetovnonazorski (ideološki) način, kar nujno vodi v nekontrolirano rabo pojmov. Glavna razvodnica med obema ideologijama je ostalo, tako kot je poudaril že Ribičič, vprašanje razrednega boja (Hribar, 1983, 64–68). Podobno je nosilca socialistične teologije že prej tudi France Bučar podučil, da če se želi Cerkev deklerikalizirati, se ne sme postavljati v vlogo zagovornika kateregakoli družbenega sistema, četudi je njen predstavnik kot državljan globoko prepričan, da najbolje ustreza zatečenemu stanju (Bučar, 1980, 184).

Partijska strategija odnosa do socializmu naklonjenih predstavnikov RKC je tudi v času poznega socializma precej spominjala na povojne poskuse »diferenciacije« s pomočjo Cirilmetodijskega društva duhovnikov, čeprav so najvišji predstavniki oblasti hiteli razlagati, da ZK ta proces spremlja le od zunaj in vanj ne posega; torej da ne gre za poskus vrniti nekakšnega »trojanskega konja« za obzidje Cerkve.²⁶ A spričo vse ostrejših konfrontacij Grmičeve skupine s Cerkveno hierarhijo (tudi s hrvaško znotraj Jugoslovanske škofovske konference) je bilo njegovo pričakovano imenovanje za mariborskega škofa po smrti Maksimilijana Držečnika leta 1978 za politične odločevalce le prevelika priložnost, da ne bi po diplomatskih poteh skušali previdno posredovati njemu v prid.²⁷ Dejstvo, da je škofovsko palico po dveh letih in pol Grmičevega opravljanja službe generalnega vikarja škofije decembra 1980 prevzel Franc Kramberger, je bilo tako veliko razočaranje, za katerega je po prepričanju nesojenega škofa z diskreditacijami poskrbela slovenska politična in duhovniška emigracija. Proti njemu se je namreč v emigrantskem tisku razvila prava gonja, njegovo negativno sliko pa so prikazovali tudi v nemškem *Frankfurter Allgemeine Zeitung* in v francoskem *Le Monde*, kjer so celo zapisali, da se je na bogoslovje vpisal po navodilih partije.²⁸ Grmič naj bi sicer užival podporo vatiškega državnega tajnika Agostina Casarolija, ki je bil zagovornik nadaljevanja Vzhodne politike Svetega sedeža in s tem tudi gojenja posebnih odnosov z Jugoslavijo, vendar je njegovemu imenovanju močno nasprotovala Kongregacija škofov.²⁹ Odklonilno stališče je skupaj z ljubljanskim pomožnim škofom Leničem izrekla tudi večina hrvaških škofov v Jugoslovanski škofovski konferenci,³⁰ zanj pa se ni posebej zavzel niti novi ljubljanski nadškof Alojzij Šuštar.³¹ Po neimenovanju za mariborskega škofa se je Grmič odpovedal

26 ARS-1589/IV, 295, 1105, Nekateri nove tendence v rimskokatoliški cerkvi in naš odnos do njih, 19. 12. 1978, 3.

27 ARS-1211, 156, 18-1978/II, Zapis o pogrebnih svečanostih za mariborskim škofom dr. Maksimilijanom Držečnikom, 18. 5. 1978; ARS-537, 1099, 1130, Zapisnik iz razgovora Celata – Kastelic, 8. 11. 1979.

28 Start, 24. 12. 1980: Start interview Vekoslav Grmič, 13.

29 ARS-1211, 150, 5/1980-III, Poročilo o razgovoru z glavnim urednikom Družine dr. Klemenčičem, 19. 9. 1980.

30 ARS-537, 1104, 1142, Zapis Mitje Ribičiča o razgovoru z dr. Vekoslavom Grmičem, 6. 11. 1980.

31 ARS-537, 1104, 1142, Zapis Mitje Ribičiča o razgovoru z dr. Vekoslavom Grmičem, 6. 11. 1980.

tudi mestu pomožnega škofa in rektorstvu mariborskega bogoslovja, kjer je ostal le profesor pri predmetih Dogmatika, Sodobni ateizem in Teologija dialoga.

Grmič sam je slutil konec obdobja vatikanske naklonjenosti k dialogu že kmalu po imenovanju Karola Wojtyła za papeža Janeza Pavla II. leta 1978, ki je po njegovem opažanju prenašal model poljske »triumfalistične« Cerkev, nepripravljene na dialog o političnih in družbenih vprašanjih, v splošno usmeritev RKC. O točnosti svojih trditev ga je prepričevala tudi izjava, ki mu jo je v osebnem razgovoru podal novi papež, o tem da z materializmom kot celovito družbeno prakso ni mogoče voditi dialoga, temveč se je zoper njega potrebno boriti.³² Poljski papež je namreč še kot krakovski nadškof dvomil v uspeh Vzhodne politike Pavla VI. Po njegovem takratnem prepričanju so se tudi kristjani in njihovi škofje v tretjem svetu vdali v navidezno fatalno moč marksizma in bili pri tem slepi za njegovo omejevanje svobode njihovega duha. V tem kontekstu je denunciral zgrešenost ciljev teologije osvoboditve in obenem poudaril nevarnost, ki jo njen obstoj predstavlja za smisel boja kristjanov v realsocialističnih državah (Luxmore, Babiuch, 1999, 180–181). Odnos Vatikana do teologije osvoboditve se je dokončno izkristaliziral v sredini osemdesetih let, ko je v Navodilih o nekaterih aspektih teologije osvoboditve (1984) in Navodilih o krščanski svobodi in osvoboditvi (1986) prefekt Kongregacije za doktrino vere Joseph Ratzinger očital južnoameriškim škofom neprimernost redukcije vere na politiko, nekritično uporabo marksizma (kot znanosti in upoštevanje načela razrednega boja) in poskus oblikovanja ljudske cerkve nasproti hierarhični (McGovern, 1990, 43).

Čeprav v drugačnih okoliščinah, je vatikanska zavrnitev teologije osvoboditve tudi v jugoslovanskem okolju pomenila zadostno osnovo za obsodbo socialistične teologije, čemur so dodali še nekaj drugih očitkov o dogmatskih prestopkih vedno bolj samosvojega Grmiča. Ostro izjavo slovenske Pokrajinske škofovske konference na Grmičev račun so v zagrebškem *Glasu koncila* tolmačili na način, da bi v skladu z njegovim dojemanjem lahko govorili o katerikoli teologiji preteklosti in sedanjosti: »Res je, da je med Marxovo sliko svobodnega človeka v brezrazredni družbi in evangelijskim pojmom božjega kraljestva nekaj podrobnosti«, so poudarili, »a ju ni mogoče na noben način izenačevati, ker se razlikujeta po cilju in notranji vsebini.«³³ Čeprav je vodstvo slovenske RKC še vedno ohranjalo kooperativne odnose z državnimi oblastmi, je nova politika Vatikana znotraj njenih vodilnih struktur okrepila integristične tendence, ki so se začele nakazovati že v drugi polovici sedemdesetih let. Grmičeve ideje se očitno niso vklapljale v njihov koncept prenove slovenskega katolicizma, kar se je pokazalo zlasti po letu 1990, ko je zapadel v skorajda popolno izolacijo in postal tarča hudih in žaljivih napadov. Čeprav se je od sredine osemdesetih let opazno manj posvečal vprašanjem relacije marksizma in krščanstva in se usmeril v bolj klasična teološka razmišljanja, je ostal zavezan načelom socializma tudi po njegovem propadu. Ovrigel je oblastno in koruptivno logiko vodilnih tovarišev, nad katero se poprej res ni posebej pritoževal, in se še leta 1990, ko so socializmu odpovedovali zvestobo tudi njegovi dotedanji uradni

32 ARS-537, 1099, 1130, Zapis o razgovoru Petra Kastelica, dosedanjega tajnika komisije z generalnim vikarjem mariborske škofije dr. Vekoslavom Grmičem, 9. 7. 1979.

33 Glas koncila, 13. 1. 1985: »Ne, 'dopušteno-zabranjeno' nego 'dobro-zlo'«.

skrbniki, nadejal, da »ne gre za konec socializma, ki ga sploh ni bilo, temveč le za konec psevdosocializma in za zmagoslavje socialističnih idej, da, humanističnih idej o svobodi in dostojanstvu človeka, o njegovih pravicah in svoboščinah, o enakopravnosti in bratstvu vseh ljudi« (Grmič, 1990, 89).

SKLEP

Najbolj intenzivno soočanje krščanstva z marksizmom je v Sloveniji potekalo vzporedno in pod velikim vplivom tovrstnega približevanja najprej v okviru evropskega dialoga med marksističnimi humanisti in krščanskimi teologi ter nato vznika teologije osvoboditve in gibanja Kristjani za socializem v Latinski Ameriki. Toda če naj bi na eni strani teoretsko združevanje načel obeh ideologij zaživelo v praksi šele v prihodnosti, ko bi po pričakovanjih socializmu naklonjeni kristjanov prišlo do revizije marksističnega pojmovanja religije, za kar so dobivali zagotovila tudi nekaterih evrokomunističnih partij, je bil v Sloveniji socialistični sistem z vladajočo ZK na čelu že v veljavi, kar je imelo za ta poskus tudi odločilne posledice. Pojav socialistične teologije kot soroden procesom v latinskoameriških in zahodnoevropskih državah kljub ali pa prav zaradi te okoliščine kaže na določene specifične odnose do vernikov v jugoslovanskem socialističnem samoupravnem sistemu. V našem primeru namreč ni šlo za apologetske izvrševalce politike režima znotraj RKC, ampak za sicer maloštevilno skupino teologov in laikov, ki jim je izkušnja izvedbe marksizma v praksi pomenila *znamenje časa*, zato so si zadali za cilj čimvečjo vključitev katolikov v socialistično preobrazbo. To so poskušali storiti na način, da so nastopili kritično proti konservativni vlogi Cerkvene hierarhije in poudarjali skupne točke med obema ideologijama ter skušali komunistom dokazati religijsko motivacijo za socialistični angažma vernikov, zaradi česar so računali na revizijo marksističnega razumevanja funkcije religije.

V svojih prizadevanjih so krščanski pristaši socializma naleteli na trdnost ideoloških ločnic in uspeli le v manjši meri. Na eni strani so bili izolirani s strani svoje matične institucije, katere vodstvo je v tem času sicer gojilo kooperativen odnos do vladajočega režima, a je ostalo pri sprejemanju načel II. vatikanskega koncila precej zadržano, na drugi strani pa jih je partijski establishment videl predvsem v funkciji implementatorjev politike ZK do vernikov, medtem ko je bil njihov prispevek k opredeljevanju relacije krščanstva in marksizma za njih drugotnega pomena. Odnos ZK do vernikov je v osnovi še vedno sledil marksistično-leninističnemu pogledu na religijo, zato so obravnavano ideološko *kontaminacijo* razumeli kot izrazito enosmeren proces z omejenim dometom. Ateizem v obliki znanstvenega svetovnega nazora je ostajal kriterij za sprejem v njene vrste in posledično vzvod za ohranjanje lastnega ideološkega monopola. Zaradi tega je bil Vekoslav Grmič, za katerega je Tine Hribar zapisal, da je RKC sodil in obsojal z vidika evangelija, institucije socialistične družbe pa hvalil na podlagi njihovih programov in proklamacij (Hribar, 1983, 59), deležen odobravanja in podpore (pa tudi tajnega nadzora), tisti privrženci socializma med verniki, ki so zahtevali popolno svetovnonazorsko enakopravnost, pa so bili zavrnjeni kot klerikalna opozicija in deležni temu primernega obravnavanja. Pa vendar, če se večina marksističnih filozofov in partijskih odločevalcev

ni bila pripravljena odreči dialektičnemu materializmu kot integralnemu delu marksizma, se je odnos do vernikov pod vplivom dialoško naravnanih sociologov postopoma le otresel boljševiskih bojno-ateističnih metod in se vračal k izhodiščnemu Marxovemu mirnemu čakanju na samodejno odmrtnje religije. V zvezi s tem je prevladal konsenz, da mora biti vse do takrat vernikom zagotovljen popolnoma enakopraven položaj v družbi. Očitno je bila to tista točka, kjer so se zastopniki krščanstva in marksizma v Sloveniji še najbolj približali drug drugemu.

CATHOLIC LEFT AND MARXISM IN SLOVENIA AFTER THE SECOND
VATICAN COUNCIL: IDEOLOGICAL CONTAMINATION AND ITS POLITICAL
CONSEQUENCES*Jure RAMŠAK*

University of Primorska, Science and Research Centre, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia

e-mail: jure.ramsak@zrs.upr.si

SUMMARY

The article deals with the reception of Marxism and especially the Yugoslav self-management socialism among leftist-oriented Slovenian Catholic theologians and laymen from the end of the 1960s to the end of the 1980s. It focuses on the circumstances concerning the formation of the so-called socialist theology under the ideological leadership of the Maribor auxiliary bishop Vekoslav Grmič. The article also examines the responses to these activities by the League of Communists and Marxist philosophers.

The discussion deals with the changes of the social doctrine of the Roman Catholic Church under the popes John XXIII and Paul VI, which enabled the development of the dialogue with non-believers (especially Marxists) from the mid-sixties of the previous century. On the other hand, such a dialogue depended on the development of Western "Marxist humanism", when its leading supporters abandoned some of the traditional views of Marxist-Leninist criticism of religion, and in this way opened the doors for the reinterpretation of its role in the pursuit of a socialist renewal. Because Christianity and Marxism in Slovenia drew closer under the strong influence of these flows, conceptual influences are presented in the paper, which were decisive for the emergence of Grmič's theological opus. Based on the analysis of these texts, some of the main highlights of his theological thought are exposed. Furthermore, the author tries to comprehend the attitude of the auxiliary bishop towards the policy of the League of Communists in relation to believers. In order to maintain party's authoritative and ideological monopoly, this attitude was the key element for assessing the regime's socialist theology; rather more than its content which had been mostly overlooked. On the basis of this fact we can determine how the League of Communists saw the recognition of religious motivation for the engagement of Christians in the construction of a socialist society.

Keywords: Christianity, Marxism, self-management socialism, liberation theology, socialist theology, Vekoslav Grmič

VIRI IN LITERATURA

- ARS-353** – Arhiv Republike Slovenije (ARS), Javno tožilstvo Republike Slovenije 1944–1999 (fond 353).
- ARS-537** – ARS, Republiška konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije (fond 537).
- ARS-1211** – ARS, Komisija Republike Slovenije za odnose z verskimi skupnostmi (fond 1211)
- ARS-1277** – ARS, Kardelj Edvard-Krištof (fond 1277).
- ARS-1589/IV** – ARS, Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (fond 1589/IV).
- ARS-1592** – ARS, Marksistični center Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije (fond 1592).
- ARS-1931** – ARS, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (fond 1931).
- Bučar, F. (1980):** Nekaj misli. Znamenja, 10, 2, 184–185.
- Cajnkjar, S. (1975):** Slovenska Cerkev v socialistični družbi. Znamenje, 5, 4, 295–297.
- Divini Redemptoris (1937):** Divini Redemptoris Encyclical of Pope Pius XI on atheistic communism. http://www.vatican.va/holy_father/pius_xi/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19031937_divini-redemptoris_en.html (16. 5. 2014).
- Delo.** Ljubljana, ČGP Delo, 1959–.
- Družina.** Ljubljana, Slovenske rimskokatoliške škofije, 1952–.
- Garaudy, R. (1977):** Človekova beseda. Celje, Mohorjeva družba.
- Gaudium et spes (1965):** Pastoral constitution on the Church in the Modern World Gaudium et spes. http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_cons_19651207_gaudium-et-spes_en.html (17. 5. 2013).
- Glas koncila.** Zagreb, Nadbiskupski duhovni stol, 1962–.
- Grmič, V. (1977):** Socializem in religija. Znamenje, 7, 1, 72–73.
- Grmič, V. (1979):** Resnica iz ljubezni: kritična razmišljanja. Ljubljana, Zadruga katoliških duhovnikov v okviru SDD.
- Grmič, V. (1986):** V duhu dialoga. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Grmič, V. (1990):** Konec socializma ali zmagoslavje socialističnih vrednot. Znamenje, 20, 1, 88–89.
- HU-OSA-300-10-2** – Open Society Archivum (OSA), Records of Radio Free Europe/Radio Liberty Research Institute (fond 300), Balkan Section (subfond 10), Yugoslav Subject Files I 1943–1994 (serija 2).
- Kardelj, E. (1977):** Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja. Ljubljana, ČZP Komunist.
- Lebar, J. (1973):** Rehabilitacija religije v socializmu?. Znamenje, 3, 1, 44–54.
- Naši razgledi: štirinajstdnevnik za politična, gospodarska in kulturna vprašanja.** Ljubljana, Delo, 1952–1992.
- Octogesima adveniens (1971):** Apostolic letter of pope Paul VI Octogesima adveniens. http://www.vatican.va/holy_father/paul_vi/apost_letters/documents/hf_p-vi_apl_19710514_octogesima-adveniens_en.html (17. 5. 2013).

- Pacem in terris (1963):** Encyclical of Pope John XXIII on establishing universal peace in truth, justice, charity, and liberty *Pacem in terris*. [Http://www.vatican.va/holy_father/john_xxiii/encyclicals/documents/hf_j-xxiii_enc_11041963_pacem_en.html](http://www.vatican.va/holy_father/john_xxiii/encyclicals/documents/hf_j-xxiii_enc_11041963_pacem_en.html) (17. 5. 2013).
- Ribičič, M. (1976):** Vprašanje klerikalizma in cerkve danes v Sloveniji. *Varnost*, 2, priloga, 1–36.
- Sedmi kongres ZKJ (1958):** Sedmi kongres Zveze komunistov Jugoslavije. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Start.** Zagreb, Vjesnik, 1969–1991.
- Bratina, P., Habjan, V. (1985):** Zadnji pogovor s Francetom Šmonom. *Revija* 2000, 29–30, 124–136.
- Buchenau, K. (2005):** What Went Wrong? Church-State Relations in Socialist Yugoslavia. *Nationalities Papers*, 33, 4, 547–567.
- Buchowski, M. (2001):** Communism and Religion. A War of Two Worldview Systems. V: Doležalová, I. et al. (ur.): *The Academic Study of Religion during Cold War. East and West*. New York, Peter Lang, 39–58.
- Burns, P. (1992):** The problem of Socialism in Liberation Theology. *Theological Studies*, 53, 3, 493–516.
- Crainz, G. (2005):** Il paese mancato. Dal miracolo economico agli anni ottanta. Roma, Donzelli editore.
- Green, R. M. (1969):** Ernst Bloch's Revision of Atheism. *The Journal of Religion*, 49, 2, 128–135.
- Hebblethwaite, P. (1977):** The Christian-Marxist Dialogue. *Beginnings, Present Status and Beyond*. London, Darton, Longman & Todd.
- Hribar, T. (1983):** Problemi teologije socializma III. 2000. Časnik za mišljenje, umetnost, kulturna in religiozna vprašanja, 23–24, 59–74.
- Juhant, J. (2002):** Krščanstvo, liberalizem in marksizem: dialog ali taktika? V: Juhant, J., Potočnik, V. (ur.): *Mislec in kolesja ideologij*. Filozof Janez Janžekovič. Ljubljana, Družina - ZRC TEOF, 39–63.
- Kirwan, M. (2012):** Liberation Theology and Catholic Social Teaching. *New Blackfriars*, 93, 1044, 246–258.
- Kovačič Peršin, P. (2012):** Duh inkvizicije. Slovenski katolicizem med restavracijo in preno. Ljubljana, Društvo 2000.
- Kovačič Peršin, P. (2013):** Teologija Vekoslava Grmiča. V: Reher, S. (ur.): *Tvegano iskanje resnice. Misli Vekoslava Grmiča*. Petrovče, Društvo Znamenje.
- Kruk, M. (1991):** Liberation Theology from a Marxian Perspective. *Nexus*, 9, 1, 1–18.
- Kukoč, M. (1993):** Problem religije u hrvatskoj marksističkoj filozofiji. V: Lozina, D. (ur.): *Religija i sloboda. Prilog »socioreligijskoj karti Hrvatske«*. Split, Institut za primijenjena društvena istraživanja, 67–82.
- Luxmore, J., Babiuch, J. (1999):** The Vatican and the Red Flag. *The Struggle for the Soul of Eastern Europe*. London, Geoffrey Chapman.
- Mastnak, T. (1977):** Obravnavanje marksizma v delih slovenskih teologov. Prispevek k razrednemu boju v »slovenski kulturi«. Časopis za kritiko znanosti, 5, 23–24, 7–327.

- McGovern, A. F. (1990):** Catholic Social Teaching. A Brief History. V: Ramet, P. (ur.): Catholicism and Politics in Communist Societies. Durham, London, Duke University Press, 28–45.
- Marasović, Š. (1993):** Samoupravna i religijska društvena svijest. V: Lozina, D. (ur.): Religija i sloboda. Prilog »socioreligijskoj karti Hrvatske«. Split, Institut za primijenjena društvena istraživanja, 127–144.
- Markešić, L. (1986):** Crkva u samoupravnom socijalizmu. Sarajevo, Svjetlo riječi.
- Mithans, G. (2011):** The Slovenian Catholic Right in Relation to the Totalitarian and Authoritarian Movements in the Interwar Period: The Case Study of Slovenian Catholic Action. V: Südost-Forschungen: internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Südosteuropas, 69–70, 128–151.
- Mithans, G. (2014):** Rimskokatoliška cerkev in poskusi »očiščenja« škodljivih vplivov znanosti, verske pluralizacije in »nemoralne« filmske produkcije ter tiska na Slovenskem med svetovnimi vojnama. Prispevki za novejšo zgodovino, 54, 1 [v tisku].
- Mulazzi Giammanco, R. (1989):** The Catholic-Communist Dialogue in Italy. 1944 to the Present. New York, Praeger.
- Pelikan, E. (2010):** Politične ideje in družbeni koncepti slovenskega političnega katolicizma pred drugo svetovno vojno. Javnost – The Public, 17, supplement, 51–68.
- Pelikan E. (2011):** Biografske podobe v političnih spremembah in invenciji tradicije: strategije ustvarjanja zgodovinskega spomina. Acta Histriae, 19, 3, 541–560.
- Pirjevec, J. (2011):** Tito in tovariši. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Raulet, G. (1976):** Critique of Religion and Religion as Critique: The Secularized Hope of Ernst Bloch. New German Critique, 9, 71–85.
- Režek, M. (2005):** Med resničnostjo in iluzijo. Slovenska in jugoslovanska politika v desetletju po sporu z Informbirojem. Ljubljana, Modrijan.
- Robinson, N. (2013):** From Marxism to Islam: the philosophical itinerary of Roger Garaudy. http://rdfi.org/index.php?option=com_content&view=article&id=370:from-marxism-to-islam-the-philosophical-itinerary-of-roger-garaudy&catid=43:articles&Itemid=63 (18. 5. 2013).
- Roter, Z. (1976):** Katoliška cerkev in država v Jugoslaviji 1945–1976. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Roter, Z. (2013):** Padle maske. Od partizanskih sanj do novih dni. Ljubljana, Sever&Sever.
- Skledar, N. (1993):** Dijalog (marksista i krščana) u uvjetima ideologizacije društva. V: Lozina, D. (ur.): Religija i sloboda. Prilog »socioreligijskoj karti Hrvatske«. Split, Institut za primijenjena društvena istraživanja, 145–162.
- Stres, T. (1976):** Janžekovičevim spisom na pot. V: Janžekovič, J.: Krščanstvo in marksizem: od prepira do razgovora. Celje, Mohorjeva družba, 5–10.
- Stres, T. (1979):** Izvor in jedro idejnih razlik med krščanstvom in marksizmom. Bogoslovni vestnik, 39, 1, 3–23.
- Zmijewski, N. A. (1991):** The Catholic-Marxist Ideological Dialogue in Poland, 1945–1980. Aldershot, Dartmouth Publishing Company.

OCENE

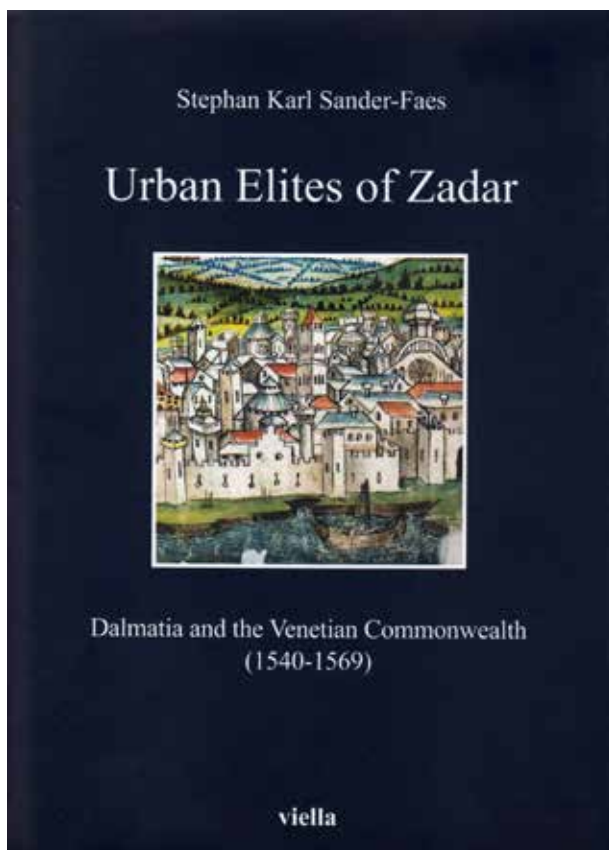
RECENSIONI

REVIEWS

Stephan Karl Sander-Faes: URBAN ELITES OF ZADAR. DALMATIA AND THE VENETIAN COMMONWEALTH (1540–1569). Roma, Viella, 2013, 292 strani.

Monografija je plod večletne doktorske raziskave, ki jo je avtor opravil na Karl-Franzens Universität v Gradcu. Tovrstna doktorska dela so vselej temeljita, poglobljena in vredna pozornosti. Vsebinsko gre za mikroraziskavo, ki pa je postavljena v širši kontekst političnih in gospodarskih razmer 16. stoletja v spremenljivem mediteranskem območju, ki ga je obvladovala beneška republika, stisnjena v primež Svetega rimskega cesarstva in otomanskega imperija. Fokus raziskave je omejen: v geografskem pogledu je osredotočen na mesto Zadar, ki je bil glavno mesto beneške jadranske province, in na teritorij pod njegovo jurisdikcijo; monografija časovno podrobneje obravnava interim med sklenitvijo miru Benetk s Sulejmanom Veličastnim 1540 in vnovičnim beneško-otomanskim konfliktom 1569. V družbenem pogledu je ciljna raziskovana skupina tim. elita, ki pa ni monolitna, ampak jo avtor deli v svetno, cerkveno in intelektualno. Zlasti splošni, okvirni orisi so utemeljeni s sklici na impozanten opus literature, medtem ko konkretni zaključki za zadarsko okolje bazirajo na občudovanja vredni količini arhivskih virov, od katerih so objavljeni le zadarski statuti in beneška navodila in poročila, večina analiziranih zapisov pa je rokopisna. Razbiranje rokopisov, pisanih v nesodobni pisavi, v vulgarni latinščini in italijanščini, je izjemno zahtevno in zamudno, zato so raziskave, ki temeljijo na takih virih, vredne občudovanja.

Struktura besedila je pregledna in za doktorsko delo standardna. Zahvalam, seznamu kratic, oznakama za uporabljene objavljene vire ter razlagi terminoloških izrazov, ki jih avtor uporablja za teritorij v ožjem in širšem zadarskem zaledju, sledi pojasnilo o načinu pisanja imen in datumov. Predgovor sta napisala Gherardo Ortalli in Bernd Roeck; v njem sta izpostavila značilnosti obdobja in poudarila, da težišče vsebine ni na politični zgodovini,

ampak na zgodovini vsakdanjega življenja v Zadru, ki je orisana na podlagi več kot 3500 neobjavljenih arhivskih zapisov.

Monografija vsebuje uvod, jedro in zaključek, ki mu sledi dodatek. Besedilo je opremljeno s številnimi citati iz izvornikov ter s tabelami, ki predstavljajo frekvenco različnih zapisov, tipov zapisov in članov različnih elit, ki v njih nastopajo. Uvod oriše obravnavano obdobje in ugotavlja stanje obstoječe literature o problematiki – zlasti starejši literaturi očita nacionalni naboj. Dejstvo, da se pri nadaljnjem izvajanju sklicuje na številna objavljena dela to trditev deloma relativizira. Uvod napoveduje tudi nadaljnjo vsebino knjige in pojasnjuje njeno zgradbo. Osrednji del ima šest glavnih poglavij, ki so razdeljena v podpoglavja, opombe sledijo vsakemu poglavju. (Pod)poglavja so oblikovana kot samostojne enote z uvodom, ki napoveduje cilj posameznega segmenta vsebine, in z zaključkom, ki povzema bistvo povedanega. Prvo poglavje oriše spreminjanje teritorija pod beneškim vplivom, njegovo upravo in ekonomijo do druge polovice 16. stoletja. V vzhodnem Mediteranu in na Balkanu so od pada Konstantinopla Benetke izgubljale svoje postojanke na račun ekspanzivnega otomanskega imperija. Zadar je bil za Benetke ključno mesto v Dalmaciji tako v administrativnem kot v obrambnem pogledu. Njegovemu geografskemu območju, družbenemu in poklicnemu orisu je namenjeno drugo poglavje, ki ocenjuje število zadarskega prebivalstva, ki se je spričo osmanskega pritiska in z njim povezanimi razmerami spreminjalo. Pomen Zadra je razviden iz dometa njegovih zvez, ki so segale prek Jadrana. Pri tem poglavju je avtor uporabil domiselni metodološki pristop: na osnovi zapisov o imenovanju zastopnikov (prokuratorjev) za zasebne gospodarske, pravne in družbene zadeve ugotavlja dejavnost Zadrancov na lokalnem, regionalnem in nadregionalnem nivoju. Vlogo zastopnikov v domačem okolju so imeli ugledni Zadrani, na tujem pa neredko Benečani. V ekonomskem pogledu notarski spisi največkrat omenjajo dogovore o nepremičninah, v pravnem pogledu pravde glede premoženja, zastopstva na sodišču, pa tudi vračanje telesnih ostankov pokojnikov od drugod. Zapise o zastopništvu uporabi avtor tudi za ugotavljanje deleža udeležbe predstavnikov svetne (plemiči) in cerkvene elite v primerjavi z vojaki, obrtniki, trgovci, predstavniki intelektualne elite – tako na strani naročnikov kot na strani zastopnikov v zadevah. Ne zanemari tudi pojavljanja žensk v teh zapisih. Med intelektualne elite prišteva notarje, pisarje, pravnike, odvetnike, uradnike, zdravnika itd. Cerkevno elito, katere dejavnost je razvidna iz notarskih zapisov, so sestavljali prvaki zadarske nadškofije in ninske škofije ter člani benediktincev, dominikancev in frančiškanov, ki so živeli v devetih zadarskih samostanih in so razpolagali z zemljiško posestjo. Tretje poglavje deli elite na politične (beneške in lokalne), cerkvene (samostani, špitali) in ekonomske in skozi konkretne primere ilustrira njihovo dejavnost. V ekonomskem pogledu je bilo pomembno trgovanje z nepremičninami in živino, solarstvo, pomorska trgovina itd. Četrto poglavje analizira trgovanje z nepremičninami v Zadru v omenjenem razdobju. Osvetli delež žensk v teh poslih, poklicno, geografsko in družbeno strukturo pogodbenikov, obseg posesti ter cene; na otokih so bile te stabilne; v kmetijskem zaledju Zadra so padale, znotraj obzidja pa rasle. Zemljišča so se tudi odstopala prejemnikom za delež pridelka ali pa se oddajala v najem za določeno najemnino. Tovrstne transakcije so predstavljene skozi analizo lastnikov in prejemnikov ter skozi nekatere značilnosti dogovorov. Peto poglavje se posveča vsakdanjemu življenju urbanih

elit Zadra. Razčlenjuje statutarne odloke glede sklepanja zakonskih zvez in dot. Večina porok je bila lokalnih, četrtina je zajela osebe s področja od Kvarnerja do Kotorja, bolj oddaljen izvor je zanemarljiv. Benečanski plemiči se v teh zvezah pojavljajo redko, zveze s hrvaško-slavonsko notranjostjo pa so izjemne. Praviloma so se poročale osebe enakega družbenega ranga. V materialnem pogledu Zadranici z gledišča Benečanov niso bili premožni. Največ podatkov o tem nudijo oporoče in inventarji. Avtor nas seznanja s testamenti žensk treh bogatih zadarskih družin, ki naštevajo dragocena volila v obliki oblačil, nakita, nepremičnin itd. Med inventarji je zlasti zanimiv popis premoženja zadarskega plemiča, ki vsebuje seznam številnih knjig latinskih klasikov. Zadnje poglavje razširja pojem elite na Benečane, Hrvate, Jude in neplemiške elite ter osvetljuje njihovo dejavnost. Benečani si se udinjali v vojaški službi, poslovali so z nepremičninami, nastopali so kot zastopniki in bili povezani s cerkvijo. Neplemiške elite so sestavljali šolani intelektualci, ki so nastopali kot prokuratorji, bili dejavni v javni upravi, lokalni obrambi in upravi. Omembe Hrvatov in Judov so redke. V Zadru so služili vojaki iz zaledja, Judje so se ukvarjali z denarnimi posli, s trgovino, njihove povezave so segale iz jadranskega območja. Pogled na mestni prostor analizira transakcije z nepremičninami zunaj in znotraj mesta. Najpogostejši predmet posesti v Zadru z ozirom na število zapisov so bile hiše, v poslih pa so prevladovali neplemiči. Na osnovi nastopanja plemstva v zapisih pa avtor ugotavlja, da so bili stacionirani na severu in vzhodu mesta. V zaključku avtor nudi povzetek raziskave, poudari novosti v svojem pristopu in nakazuje vizijo oz. smernice nadaljnjih raziskav obravnavane tematike.

Dodatek vsebuje slovarček nekaterih latinskih izrazov, nekatere merske in denarne enote, listo toponimov območja pod zadarsko jurisdikcijo v izvorniku, hrvaščini in italijanščini, tri komentirane zemljevide: območja pod zadarsko jurisdikcijo, zadarskega mestnega zaledja in zadarskega mestnega jedra ter vzorčne prepise zapisa o zastopstvu, o prodaji, odstupu in oddaji nepremičnine v najem ter inventarni popis.

Zanimivo in po pristopih in dognanjih inventivno delo pa ima tudi nekaj pomanjkljivosti, ki zadevajo izvorne navedke. Latinska imena oseb so namesto imenovalniku, ki bi ga večkrat zahteval kontekst avtorjevega besedila, pogosto citirana v tožilniku, dajalniku ali rodilniku. Pripona -que je pogosto napačno transliterirana v -quam. V citatih je mnogo – posamič sicer zanemarljivih, v celoti gledano pa daleč preveč – evidentno zatipkanih napak (samo kot primeri: colfo namesto golfo, str. 39; Venetiaum namesto Venetiarum, str. 92; praecor namesto praeco, str. 116; vicatrio namesto vicario, str. 117; veluti niri-dis namesto uiridis/viridis, str. 179; comorani namesto comoranti, str. 181; sup proprio namesto suo proprio, str. 192; numeravir namesto numeravit, str. 232; Klaonica vrata namesto Klaonička vrata, str. 203 itd.). Na str. 112 je Sali, ki je kraj na Dugem otoku, napačno opredeljen kot otok. Velikost votle mere star avtor opredeli enkrat z 82,25 litra (str. 130), drugič s 83,25 oz. 83,315 litra (str. 222). – Škoda za te pomanjkljivosti. Zaradi njih daje delo, pripravljeno z veliko muje in znanstvene akribije, po nepotrebnem vtis nedodelanosti.

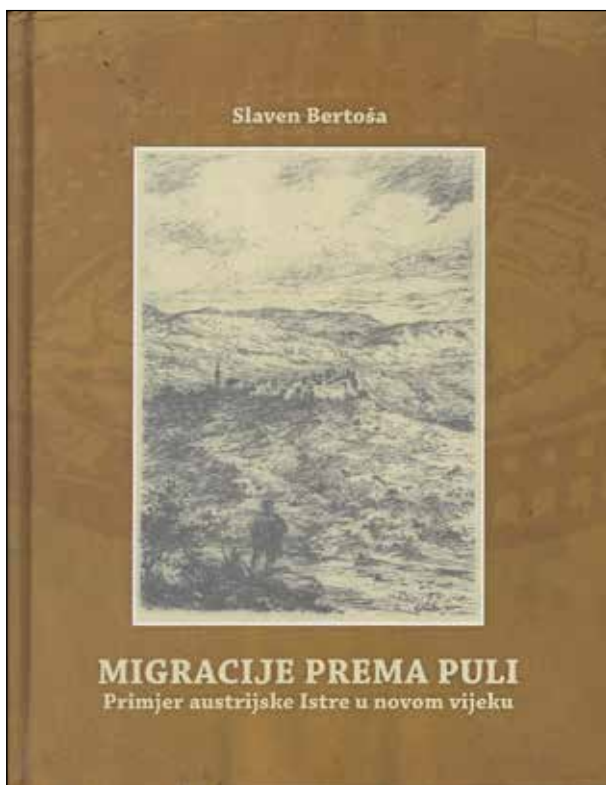
Darja Mihelič

Slaven Bertoša: MIGRACIJE PREMA PULI. PRIMJER AUSTRIJSKE ISTRE U NOVOM VIJEKU. Pazin, Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Državni arhiv u Pazinu, 2012, 176 strani.

Uzimajući u obzir nedavno tiskanje njegove knjige o Lupoglavskoj gospoštiji (*Osebnino mjesto austrijske Istre: lupoglavski kraj u srednjem i novom vijeku*, 2011.), Slaven Bertoša svojom novom knjigom *Migracije prema Puli: primjer austrijske Istre u novom vijeku* sada se već polako promiče u važan moment kontinuirana historiografskog rasvjetljavanja zbivanja na prostoru austrijske Istre u novome vijeku. Sam autor naglašava primarnu motivaciju nastanka ove knjige u predgovoru. Ističući kako je prostor Istre pod vlašću Habsburgovaca slabije proučen od onoga koji je bio pod vlašću Mletačke Republike, vjeruje kako će ovom knjigom neke od tih praznina u spoznaji ipak popuniti, ali, što je možda i važnije, otvoriti prostor novim istraživanjima.

Knjiga je podijeljena na 30 kraćih poglavlja, unutar kojih se donose autorova istraživanja o različitim aspektima doseljenika u Pulu s područja austrijske Istre, a na temelju detaljne analize matičnih knjiga grada Pule.

„Uvodni dio“, kako je naslov prvog poglavlja, donosi kratak pregled područja koje je obuhvaćao središnji dio austrijske Istre, tzv. Pazinske knežije. Otisnuta je i reprodukcija starijeg zemljovida Pazinske knežije, koja je vrlo korisno pomagalo čitatelju za kasnije praćenje zgusnuta teksta. Poglavlje pod naslovom „Općenito o puljskim matičnim knjigama“ predstavlja prostor autorova upućivanja na značaj puljskih matica za istraživanje cjelokupnog svakodnevnog života puljskih stanovnika. Nekoliko stavki iz povijesti svakodnevice autor posebno ističe kako bi pripremio čitatelja na kasnija poglavlja u kojima će upravo tim aspektima biti posvećena detaljnija analiza. U taj, rekli bismo, uvodni dio dobro se uklapa poglavlje „Provenijencija doseljenika: mjesta i nazivi“, u kojemu se zorno pokazuje na koji način spomenuti dokumenti predstavljaju vrijedan izvor za mi-

gracijska kretanja, budući da su zabilježena sva mjesta iz austrijskog dijela Knežije koja se navode kao mjesta doseljavanja pojedinaca u Pulu, sa svim njihovim jezičnim oblicima zasvjedočenim u maticama. Nije zgreoga istaknuti da autor za svako navedeno mjesto ujedno u bilješkama nudi kratak pregled literature o svakome od njih, što je značajno za daljnja historiografska istraživanja ovog dijela Istre, s obzirom na to da je time na jednom mjestu dan temeljni registar svih bitnijih referenci.

Četvrto i peto poglavlje nudi pregled svih spomenutih imena, odnosno prezimena u analiziranim izvorima. U narednom poglavlju autor upućuje na neke formalne osobitosti upisa dijeleći ih na nekoliko kategorija: a) ogleadne, b) jednostavne i kratke, c) složenije i duže te d) upise o više članova iste obitelji. Za svaki od njih ponuđena je pregršt konkretnih primjera iz samih izvora, ukratko komentiranih i povezanih s ostalim podacima dostupnim iz matica. U šestom poglavlju autor se osvrće na nekoliko upisa na latinskom jeziku.

Sa sljedećim poglavljima autor neposrednije kreće u rasvjetljavanje ranije naznačenih aspekata povijesti istarske svakodnevice. U osmom poglavlju obrađuje se fenomen višestrukih migracija, tj. slučajevi doseljenja osoba iz jednog mjesta, a koje su prije toga živjele u nekom drugom mjestu. Autor navodi veći broj takvih slučajeva s prostora austrijske Istre, što govori u prilog zaključku da su i doseljenici s tog teritorija bili aktivni sudionici migracijskih kretanja i kontakata na čitavom sjevernom Jadranu. Iduće poglavlje tematizira pojavu pridošlih ljudi koji su postali dugogodišnji žitelji Pule, navodeći nekoliko takvih primjera. U desetom se poglavlju nudi natuknica o spominjanju crkava i župa u ovim izvorima.

Jedanaesto poglavlje nosi naslov „Zanimanja“ i zasigurno je centralno poglavlje u pitanju važnosti za istraživanje povijesti svakodnevice, što potvrđuje i činjenica da je to obujmom najveće poglavlje knjige. Sloj o kojemu najviše saznajemo, odnosno koji se najviše spominje, jesu sluge i sluškinje. Važni su i podaci o crkvenom osoblju te o obrtnicima i drugim zanimanjima. Autor također navodi brojne primjere spomena upravnog te vojnog osoblja. Svi ti podaci ne govore samo o konkretnim zanimanjima samih došljaka već i o tržištu rada, odnosno o motivaciji mnogih migracija upravo iz potrebe pronalaska posla.

U sljedećem poglavlju autor se osvrće na spomen „novih stanovnika“ (*habitanti nuovi*), kako su se nazivali oni došljaci koji su u novom prebivalištu bili manje od 20 godina, nakon čega bi dobivali status starosjeditelja.

Poseban skup predstavlja bračna tematika. Četrnaesto se poglavlje tako bavi vrstama brakova između starosjeditelja i došljaka, dok sljedeće poglavlje upućuje na jedan upis vjenčanja obavljen na neuobičajenom mjestu – na stanciji. U novom poglavlju autor govori i o slučajevima u kojima je zabilježena značajna dobna razlika između muža i žene, dok su također zabilježene i pojave ženidbe među krvnim srođnicima.

Djeca i sve vezano uz porod, uključivo s krštenjem, čine posebnu dimenziju svakodnevice. Posebno poglavlje govori o kasnijim porođajima, pri čemu su neke rodilje bile u kasnijim četrdesetima, a neke čak u pedesetim godinama života. Čest je i spomen nezakonite djece, primjere kojih obrađuje obimnije zasebno poglavlje koje donosi brojne slučajeve u kojima su glavni akteri bili došljaci. U sljedećem se poglavlju donosi nekoliko primjera krštenja kod kuće.

Dužina života, odnosno smrt i bolesti koje tu dužinu određuju, tematizirane su kroz nekoliko poglavlja. U dvadeset i prvom poglavlju autor se osvrće na spomen nekoliko dugovječnih došljaka, dok u narednom poglavlju donosi vrijedne podatke o bolestima i uzrocima smrti. U posebnim su poglavljima pojave iznenadnih smrti, smrti od gladi, ubojstva i smaknuća, zatim neobičnih smrti te smrti u dječjoj dobi i one izvan vlastite kuće. Predzadnje poglavlje tematizira spomen besplatnih ukopa.

U zaključnom poglavlju, naslovljenu „I na kraju...“, autor analizira prezimena prema podrijetlu te njihovoj učestalosti po mjestima dolaska iz raznih mjesta austrijske Istre. Dana je i tablica s preciznim i pedantnim navodima tih došljaka po mjestima iz kojih su došli, u kojim su izvorima spomenuti te koliki je njihov udio u odnosu na ukupni broj došljaka u Pulu u godinama koje pokrivaju istraživani izvori. Autor zaključuje kako su migracijska kretanja između austrijskog i mletačkog dijela Istre bila intenzivna neovisno o granici koja ih je dijelila, a da je ovakvim istraživanjima i sama povijest Pule prikazana u jednom dosad nepoznatom svjetlu.

Tri pridodana priloga daju posebnu vrijednost cijeloj knjizi. Prvi prilog, naslovljen „Usporedba broja krštenih, krizmanih, vjenčanih i umrlih doseljenika iz austrijske Istre u Puli“, donosi tablični prikaz iskazanog u naslovu redom po godinama, od 1613. pa do 1817. Drugi prilog, „Dob umrlih doseljenika iz austrijske Istre“, nudi tablični prikaz broja umrlih osoba prema dobi (u prvoj godini života, do pete godine života, između pete i desete godine života te u svakom sljedećem desetljeću života). Treći prilog, naslova „Cjeloviti popis doseljenika s područja austrijske Istre (sastavljen kronološkim redosljedom na temelju podataka iz puljskih matičnih knjiga od 1613. do 1817.)“, istovremeno je kruna, ali i sumiranje cjelokupne knjige, budući da je u njemu precizno naveden popis svih došljaka u Puli po mjestima iz kojih su dolazili i to doslovce preneseno u onom obliku u kojemu se pojavljuju u izvorima. Naravno, naznačeni su i svi izvori iz kojih je pojedini podatak preuzet, što je osobito dragocjeno svima onima kojima će poslužiti kao smjernica u novim istraživanjima, napose onima usmjerenim na lokalnu povijest pojedinih od tih mjesta.

Osvrćući se na sadržaj ove knjige, treba istaknuti kako je ona prije svega neprocjenjiv uvid u djelić povijesne svakodnevice jednoga vremena i jednoga područja. Obuhvaćajući razdoblje od dva stoljeća, ona zasijeca u svakodnevicu istarskog čovjeka ne samo u gradu Puli već je istovremeni odraz te iste svakodnevice iz mjesta iz kojega je pojedinac bio ponukan iseliti i otići. Kroz čitavu mrežu podataka, od samih zanimanja pojedinaca, preko načina i vrste sklapanja brakova pa sve do načina okončanja života, saznajemo čitav niz dragocjenih podataka za slaganje mozaika povijesti svakodnevice.

Poseban, pak, značaj ima bogata građa koja se direktno iz izvora prenosi u onom obliku u kojemu je ondje donesena, s pridodanim autorovim čitanjem. Vrijednost toga treba tražiti prije svega u silnoj onimijskoj, napose antroponimijskoj, ali i toponimijskoj građi, koja je ovim djelom ponuđena širem čitateljstvu.

Imajući dodatno na umu znanstveni aparat, koji čini 319 bilježaka (oblikovanih kao *endnote* da ne zamaraju praćenje samog teksta kod onih čitatelja kojima izvori nisu u prvome planu) te impresivan popis korištene literature, u kojemu ogroman udio ima izvorna arhivska građa, naprosto se ne može negirati visoka znanstvena razina obrade. Od

posebne su koristi svakom čitatelju čak tri indeksa: indeks mjesta (*index locorum*), indeks imena (*index nominum*) te indeks stvari i pojmova (*index rerum et notionum*). Za širu su publiku priređeni, uz onaj na hrvatskom, i sažeci na talijanskom, engleskom i njemačkom jeziku, a knjigu dodatno atraktivnom čini bogata opremljenost nizom ilustracija, fotografija te napose reproduciranih faksimila pojedinih stranica arhivskih izvora.

Sve to zajedno navodi na nužnu ocjenu ovog djela kao onog koje je u punoj mjeri ostvarilo namjere autora. S jedne strane knjiga je popunila veliku prazninu koja je i danas prisutna u istraživanju povijesti nekadašnjeg austrijskog dijela središnje Istre, tj. prostora Pazinske knežije. S druge strane, što je možda i mnogo važnije, kritičkim znanstvenim aparatom, detaljnim indeksima te preglednim i sustavnim tabličnim prikazima autor je pružio jednostavnu, jasnu i preglednu osnovicu kako za daljnja slična istraživanja, tako i za pojedina istraživanja koja će se moći usmjeriti prema određenim lokalitetima Knežije.

Igor Eterović

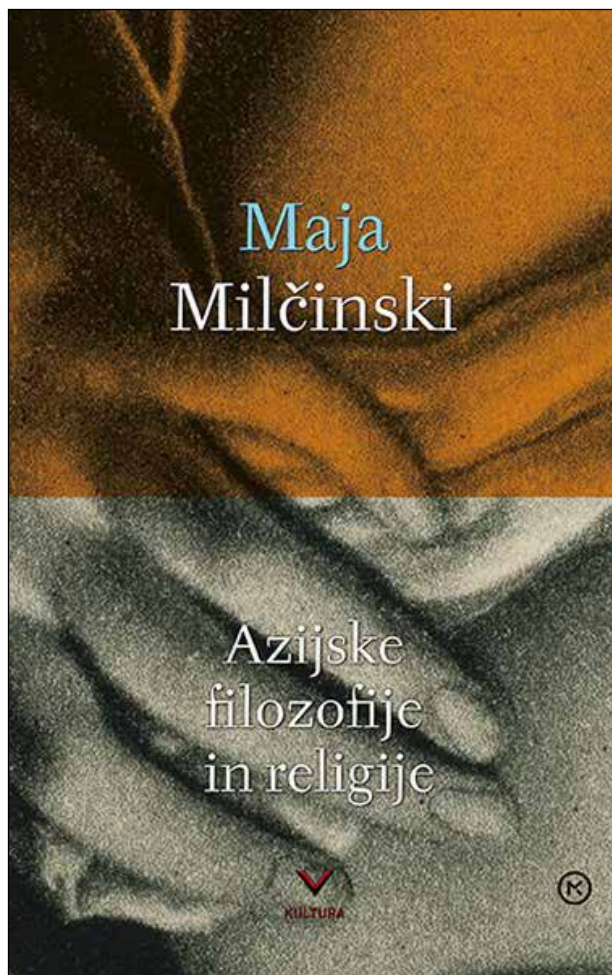
Maja Milčinski: AZIJSKE FILOZOFIJE IN RELIGIJE.

Ljubljana, Mladinska knjiga, 2013, 412 strani.

Ob koncu lanskega leta je izšla knjiga z naslovom *Azijske filozofije in religije* dr. Maje Milčinski, ki je dejavna na področju azijskih filozofskih misli in religioznih tem ter profesorica filozofije in religije Azije na Filozofski fakulteti v Ljubljani. V svoji tridesetletni raziskovalni karieri se je specializirala na področju neevropskih religij in filozofij ter sodelovala na številnih evropskih in daljnovzhodnih univerzah.

V svoji novi monografiji poskuša bralcu azijskih življenjskih nazorov približati bistvo azijskih religij in filozofij. V obliki detajlnega učbenika z omenjenega področja se lahko približamo in poučimo o tematiki, ki je, ne samo geografsko, (še vedno) opredeljena kot "oddaljena" in "nekompatibilna" z dosedanjimi evropskimi nazori, tako na filozofskem kot religioznem področju. Ravno slednje že v začetku knjige "obsodi" in opozarja, da »danes ne moremo govoriti več samo o filozofiji, ki je zrasla na starogrški in judovsko-krščanski osnovi, pač o filozofiji nasploh, torej svetovni filozofiji. Ta nikakor ne more bodisi zaradi neznanja bodisi nezainteresiranosti izključevati drugih velikih filozofskih tradicij, med njimi nekaterih, ki so bistveno starejše od evropske.« (str. 10)

Avtoričina začetna misel v monografiji se navezuje na že dolgo trajajočo dihotomijo med Vzhodom (ali, kot ga tudi radi označujejo, Orientom) in Zahodom, ki naj bi škodovala tradicionalnim azijskim uveljavljenim življenjskim vodilom, ki naj bi bili v svojem bistvu vsakdanja praksa v vzhodnih in jugovzhodnih azijskih deželah. Pri označevanju s pojmom "Orient", pri katerem, seveda, spomni na Edwarda Saída in njegov tekst o "ori-

entalizmu”, avtorica skorajda preusmeri razmišljanje v tematike, ki so morebiti preveč oddaljene od današnjega dojetanja zgoraj omenjenega razlikovanja.

V uvodu nadaljuje s komparacijo pojmov Vzhod in Zahod, ki naj bi zgolj legitimirala eden drugega. Če ni zla, dobro pač ne (z)more obstajati. V nadaljevanju predstavi tudi novodobni pojem avtoorientalizma kot stranskega učinka raziskovanja pod vplivom zahodnih misli. Celotno uvodno prezentacijo (vsebine knjige), v kateri nas pripravi na nadaljevanje teksta, dopolni z zgodovinskimi fakti, mejniki ter pomembnejšimi osebami, ki so vplivale na uveljavljanje azijskih, predvsem filozofskih nauk znotraj zahodnega akademskega sveta ter zanje zorali ledino za vzpostavitev danes že skorajda samoumevnega procesa vključevanja v študijske programe nekaterih večjih in prominentnejših evropskih ter ameriških univerz.

Na začetku se soočimo z vesoljem daoističnega nauka, ki deluje zelo preprosto, a hkrati precej kompleksno. Od pojmov *Dao*, *De*, *Ying* in *Yang*, vse do mislecev, ki naj bi poskušali ujeti bistvo *Daa* in daoizma, kot je *Zhuan Zi*, spoznavamo temelje daoističnega nauka, ki slonijo na večnem vračanju dejavnosti v nedejavnost, obenem pa se soočimo z dejstvom neizrekljivosti glavne ideje daoizma.

V pričetku druge polovice knjige se srečamo s konfucijanstvom, ki izhaja predvsem iz Konfucijevih *Pogovorov* in še nekaterih del tega pomembnega pisca stare Kitajske. Njegova dela so pomembno vplivala na vso vzhodno Azijo, saj naj bi postala osnova kitajske civilizacije, literature in filozofije. V nadaljevanju poglavja nam avtorica nazorneje predstavi vsa Konfucijeva dela in razvoj Konfucijeve ideje skozi zgodovino, vse do sodobnejših oblik, kakršna je neokonfucijanstvo.

Brez hinduizma in budizma bi težko nadaljevali (ali sploh pisali) knjigo o azijskih religijah in filozofijah. Obe religiji sta že precej poznani in razširjeni izven krajev njunega nastanka. Hinduizem se je približeval svetovni javnosti že od trenutka, ko so se člani glasbene skupine Beatles odpravili v Indijo v iskanju navdiha, vse do vedno močnejšega gospodarskega razvoja Indije ter indijskega filmskega eskapizma iz bolivudskega tradicionalističnega primeža. Pa še Američani v zadnjem desetletju vedno bolj vključujejo indijske/hinduistične like v svoje filmske zgodbe. Da množičnega preseljevanja hinduistične populacije na Zahod niti ne omenjamo. Budizem pa je tudi precej bliže zahodnjaškemu dojetanju azijskih religij, predvsem zaradi močne svetovne promocije, ki je bila kanalizirana skozi Dalajlamo in njegov boj za tibetansko osamosvojitvev. Kar pa Maja Milčinski ponudi, je razčlenitev in analiza obeh, da bralci dojamemo pravo bistvo in kompleksnost v naših očeh skomercializiranih verskih nauk.

Zadnje poglavje knjige pa je namenjeno Koreji in Japonski. Izpostavi filozofiji obeh držav in religijo šintoizma, ki je najbolj značilna za Japonsko. Šintoizem je stara (prvotna) religija Japonske, v kateri častijo *kamije* (svete sile), ki jih povezujejo z določenimi kraji in naravnimi objekti, skupinami in tudi posamezniki.

Izčrpn tekst Maje Milčinski nam ponudi popotovanje v nauke in ideje, ki so oblikovale in še oblikujejo veliko število narodov v jugovzhodnem azijskem bazenu. Odmikajo se od naših običajev, navad in ideje religije ter filozofije in nas prisilijo, da razmislimo in se zamislimo nad seboj, nad družbo, nad našimi religioznimi in filozofskimi ideali. Maja Milčinski nas poduči in sili v premislek. Lahko bi si dovolili reči, da provocira tako laika

kot poznavalca. Toda provokacija najbrž ni namerna, saj izhaja iz nekaterih pomanjkljivosti, ki so v tekstu zelo hitro opazne.

V knjigi se takoj po začetni vnemi spoznavanja globokih nazorov pojavi težava glede "kategorizacije" teksta. Namreč, monografija, za katero ne vemo natančno, ali jo lahko okličemo znanstvena, se izkaže bolj za učbenik ali študentsko skripto. Avtoričino obsežno poznavanje teme in filozofski temelji knjigo odmaknejo od zainteresiranega laika k specifični populaciji preučevalcev predmeta, za katere pa bo ista knjiga delovala le kot še ena publikacija ali splošni pregled o azijskih religijah.

Pred tem je opaziti napako pri postavitvi razdelka, naslovljenega *Problem razmejevanja med religijo in filozofijo*, ki se izkaže zgolj kot napaka v kazalu. Problematika opredeljevanja zvrsti dela ali pa tiskarski škrat nista spet toliko sporna kot dejstvo, da ni v tekst večji meri vključila islamsko vero ali pa vsaj nekatere morda ne toliko poznane azijske nauke, kot je na primer zorastrizem – zgolj za pridobitev vpogleda, vendar lahko izhajamo iz splošnega dojemanja Orienta, v katerega so vključene zgolj religije od Indije proti vzhodu.

Povrhu vsega pa tekst, ki deluje do potankosti dodelan, ne ponudi pravega zaključka, ki bi uokviril namen knjige in zaključil bralčevo potovanje v svet azijskega razmišljanja. V filozofskem smislu pa je morda avtorica le želela usmeriti bralce knjige, da si morda sami lahko določijo želeni zaključek.

Azijske filozofije in religije Maje Milčinski je knjiga, ki bo bralca zelo dobro poučila o tej široki temi znotraj zelo kompleksne in najbrž še zmeraj ne popolnoma raziskane sfere, ki meša filozofijo in religijo. Delu sicer lahko očitamo nekaj napak, vendar tovrstna dela zahtevajo manj napak in veliko več vloženega truda, saj gre za široko sfero preučevanja in spoštovanja vredno tematiko, ki je tako laičnemu in akademskemu svetu še zmeraj vir novih idej, tez in dognanj.

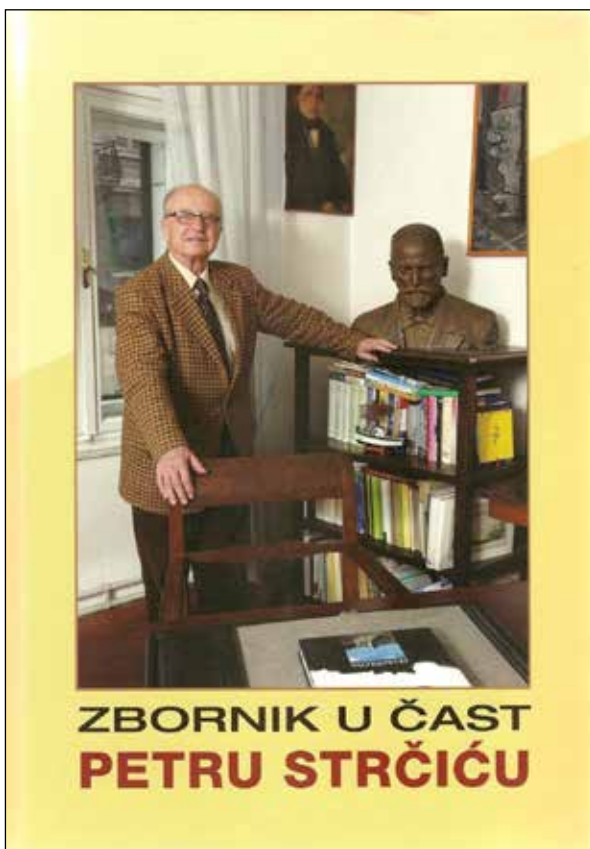
Erik Toth

Maja Polić, Elvis Orbančić (ur.): ZBORNIK U ČAST PETRU STRČIĆU. Rijeka, Povijesno društvo Rijeka, 2012, 732 strani.

Zgodovinsko društvo na Reki (Povijesno društvo Rijeka) je leta 2012 izdalo obsežen zbornik, posvečen 75-letnici akademika prof. dr. Petra Strčića. Ime dr. Petra Strčića, rednega člana Oddelka za družbene znanosti HAZU, doktorja znanosti Filozofske fakultete Univerze v Zagrebu, ustanovitelja in predavatelja več hrvaških fakultet, predsednika in člana številnih društev in združenj, ter prejemnika mnogih priznanj in nagrad, je tesno povezano s preučevanjem politične, gospodarske, družbene in cerkvene zgodovine Istre, Like in Kvarnerskega primorja oziroma širšega območja zahodne Hrvatske.

Njegovo vsestransko znanstveno delovanje, ga je dokaj zgodaj privedlo tudi v krog sodelavcev revij *Annales* in *Acta Histriae*, ki ju je že leta 1991 oziroma 1993 osnovalo Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, kasneje pa nadaljevalo s svojo publicistično in založniško dejavnostjo v okviru Znanstveno-raziskovalnega središča Republike Slovenije v Kopru oziroma Univerzitetne založbe *Annales*. Srečamo ga tudi na številnih znanstvenih konferencah in simpozijih, nazadnje leta 2011 kot sourednika (skupaj z dr. Darkom Darovcem) zbornika *Slovensko-hrvaško sosedstvo: Hrvatsko-slovensko susjedstvo* v izdaji Univerzitetne založbe *Annales*.

Čeprav je področje njegovega zanimanja in raziskovalnega dela dokaj široko, se je večinoma vendarle usmerjal v problematiko hrvaškega narodnega preporoda Istre in Kvarnerskih otokov in s tem povezano problematiko italijanskega iredentizma na eni ter hrvaškega pravaštva na drugi strani, veliko pozornosti pa je posvečal tudi problematiki fašizma in antifašizma ter narodnoosvobodilnega gibanja na območju Gorskega kotarja, Istre in Kvarnerskih otokov, kakor tudi vidnejših osebnosti in družin z območja Kastva, Pazina in Reke. Ob tem se je posvečal tudi področjem onomastike, genealogije in bibliografije.

Zbornik, ki mu ga je poklonilo Zgodovinsko društvo na Reki oziroma njegovi študentje, kolegi in prijatelji, je zasnovan kot interdisciplinarna edicija znanstvenih in strokovnih člankov številnih hrvaških in tujih strokovnih sodelavcev, ki so se s tem poklonili njegovemu dolgoletnemu, obsežnemu in plodnemu delovanju. Razdeljen je na pet vsebinskih sklopov z obsežnejšim uvodnim besedilom fra. dr. Emanuela Hoška, rednega profesorja Teološke fakultete na Reki in urednice dr. Maje Polić, višje asistentke Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU u Rijeci. V prvem tematskem sklopu so avtorji spregovorili predvsem o življenju in delu akademika dr. Petra Strčića, ostala poglavja pa so po tematsko-kronološkem principu v svoj okvir zajela široko področje arheoloških, zgodovinskih, jezikovnih, socialnih in gospodarskih vprašanj širšega območja Hrvatskega primorja in sosednjih dežel v časovnem razponu od zgodnjega srednjega veka do povojnega obdobja, zbornik pa zaključujejo trije sestavki z aktualno problematiko s področja visokega šolstva, podjetništva in zdravstva.

Med slovenskimi avtorji se s svojimi prispevki v zborniku pojavljajo dr. Darko Darovec s temo o vzponu in padcu koprškega komun v XIII. stoletju, dr. Branko Marušič, s prispevkom o stockholmski spomenici jugoslovanske socialdemokratske stranke in Istri in akademik dr. Jože Pirjevec s temo *Razmišljanje o Sloveniji v 20. stoletju*. Vsi članki in razprave (35) so opremljeni z obširnimi znanstvenimi aparatom, povzetki v angleškem in italijanskem jeziku ter navedbo virov in literature, tekste pa popestrujejo tudi številne fotografije, grafikoni in zemljevidi.

V zborniku je ob podrobnejšem prikazu Strčićevega vsestranskega znanstvenega in pedagoškega dela, vrste nagrad in priznanj, objavljen zgolj seznam 67 znanstvenih in strokovnih del, čeprav je v razponu 41 let, torej od prvih objav leta 1961 pa do leta 2012, izšlo okoli 2000 njegovih različnih tekstov, med njimi nekaj sto znanstvenih razprav, študij in strokovnih člankov, vrsta enciklopedičnih gesel, recenzij, kritik in polemik, skript, intervjujev pa tudi scenarije za dokumentarne filme ter mnoge radijske in televizijske oddaje. Vse to nedvomno kaže na njegovo izjemno angažiranost, delavnost in vitalnost, ki ga danes ob že pokojnih dr. Dragovanu Šepiću, dr. Luju Margetiću, dr. Danilu Klenu, ob kolegu in sodelavcu dr. Miroslavu Bertoši, uvršča med vodilne zgodovinarje Zahodne Hrvatske, zlasti za zgodovino XIX. in XX. stoletja, kakor tudi med najvidnejša imena hrvaškega zgodovinopisja na splošno.

Salvator Žitko

Amedeo Osti Guerrazzi: ESERCITO ITALIANO IN SLOVENIA, 1941-1943. STRATEGIE DI REPRESSIONE ANTIPARTIGIANA. Roma, Viella, 2011, 166 strani.

Kljub koncu hladne vojne in potrebi po obravnavanju evropske zgodovine dvajsetega stoletja kot celote, so mentalni okviri in interpretativne sheme še marsikdaj omejene na nacionalne (in nemalokrat nacionalistične) poglede. Namesto, da bi se zgodovinska vprašanja začela obravnavati v novi luči, so javni diskurzi vezani na zgodovino, prek katerih je mogoče oblikovati sedanost in usmerjati prihodnost, še marsikdaj prepojeni z ustaljenimi predstavami in mitiziranimi podobami iz preteklosti. Med najbolj ukošenjenimi miti v italijanski, a tudi mednarodni javni sferi spada podoba o *dobrem Italijanu*, ki se kolektivizira v množinski obliki v stereotipni frazi *Italiani, buoni ljudi*, kot je svojo knjigo, ki razkriva italijanske vojne zločine, poimenoval Angelo Del Boca (Ljubljana, Mladinska knjiga, 2007). Mnogi so že opozorili na ta problem, ki je bil dolgo časa (in je v marsičem še danes) tabu tema v italijanski javni sferi, a tudi v akademskem okolju. Večkrat je vprašanje o italijanskih vojnih zločinih spregledano, zamolčano ali odrinjeno na rob znanstvenega miljeja, a se kljub temu širijo raziskave, ki kritično preučujejo vlogo Italije v vojnah in konfliktih, v katerih je bil *Belpaese* vpleten od svojega nastanka dalje.

V ta tok raziskav gre vključiti tudi preučevanje italijanske vloge v drugi svetovni vojni, predvsem v tistih krajih, ki jih je njena vojska okupirala. Med temi območji je prav gotovo levji delež igrala Jugoslavija, ki jo je italijanska vojska napadla brez vojne napovedi v začetku aprila 1941. Dela Enza Collottija, Teodora Sale, Alessandre Kersevan, Carla Capogreca, Costantina Di Santeja, Marca Cuzzija, Erica Gobettija, Davida Rodogna in Davida Contija, če omenim samo nekaj avtorjev, na več ravneh zapolnjujejo ta manko in postopoma odkrivajo temne plati lastne zgodovine povezane z okupacijo Jugoslavije in

Balkana na sploh. Do pred kratkim so v jugoslovanskem kontekstu Slovenijo analizirali predvsem slovenski zgodovinarji s Tonetom Ferencem na čelu, med italijanskimi pa je Marco Cuzzi verjetno prvi preučil, sicer ne brez napak, italijansko okupacijsko politiko območja, ki so si jo Italijani anektirali z imenom Provincia di Lubiana.

Zgoraj omenjenim delom se je leta 2011 pridružila monografija z naslovom *L'Esercito italiano in Slovenia 1941-1943*, ki je lani izšla v angleškem prevodu (*The Italian Army in Slovenia. Strategies of Antipartisan Repression, 1941-1943*. New York, Palgrave, Macmillan, 2013, 196 str.). Njen avtor, Amedeo Osti Guerrazzi, ki se je v prejšnjih raziskavah že ukvarjal z vlogo italijanske vojske v času druge svetovne vojne, še posebej v povezavi z napadom na Sovjetsko zvezo, je v pričujočem delu analiziral ravnanje italijanskih vojaških formacij na območju »italijanske Slovenije«; to je tisti del slovenskega ozemlja, ki si ga je anektirala Italija in ki je vključeval glavno mesto Ljubljano in jugo-zahodni del današnje države. Na podlagi različne tipologije virov, kot so na primer dokumenti iz osrednjega državnega arhiva v Rimu, arhiva italijanskega zunanjega ministrstva in arhiva glavnega štaba italijanske vojske ter članki iz italijanskega časopisja iz časa vojne, avtor opisuje kako si je Italija želela podrediti Slovenijo. Zgodba, ki jo pripoveduje, je zgodba italijanske vojske in njenih divizij, a predvsem njenih vodilnih kadrov (čeprav nekaj prostora dobi tudi civilni visoki komisar Emilio Grazioli), ki so po mnenju avtorja neprimerno upravljali podrejeno območje.

Slovinci so z italijansko administracijo imeli slabe izkušnje vse od leta 1866 dalje in še večji problem se je pojavil po razpadu habsburške monarhije leta 1918, ko je Italija anektirala bivše Avstrijsko primorje s Trstom na čelu. Politika v Julijski krajini v 20. in 30. letih je bila podlaga za nezaupanje in odpor italijanskemu okupatorju po zasedbi Slovenije. Italijanska propaganda je napad na Slovenijo želela prikazati kot preventivni ukrep pred jugoslovanskimi pretenzijami in represijo opravičevala s parolami o italijanski civilizaciji in komunističnem banditizmu, a avtor dobro opozarja, da se je na dolgi rok ta ideološki konstrukt sesul in okupacija se je pokazala za to kar je bila, in sicer čisto navadna imperialistična vojna. A so si to priznavale zasedbene oblasti? Kako so ocenjevale svojo okupacijsko politiko? Ali so obstajale horizontalne in vertikalne razlike o ocenjevanju položaja znotraj italijanskega vojaškega aparata? Iz pisem vojakov, ki jih avtor omenja za drugo polovico leta 1942 do kapitulacije Italije septembra 1943, izhaja, da se je zaradi pomanjkanja jasnih ciljev, vojaške improvizacije, ostrih konfliktov s slovenskim odporniškim gibanjem in množičnega nasilja nad civilnim prebivalstvom, med vojaki širilo malodušje. A mnoga vprašanja ostajajo še odprta in nepojasnjena, npr. vloga italijanskih vojakov (in ne samo vodilnih mož) pri vsakodnevnem, nasilnem upravljanju teritorija.

Prav represivni ukrepi proti slovenskim partizanom so rdeča nit, ki se vleče skozi nekaj več kot 150 strani dolgi tekst. Nesposobnost italijanskih generalov (tu avtor izpostavlja predvsem Vittoria Ambrosia in Maria Roatto) in nepripravljenost italijanske vojske, kateri naj bi fašistični režim posvetil premalo pozornosti (predvsem v smislu ustreznega urjenja kadrov), naj bi po ocenah avtorja vodila k izrazito kruti okupacijski upravi. Nezmožnost in neznanje vojskovanja proti gverilskim oblikam boja, je italijanske vojake vodilo k brutalni represiji proti civilnemu prebivalstvu. Pri plenjenju, ropanju, posilstvih,

množičnem streljanju talcev in požigih celih vasi pa niso bile soudeležene samo divizije fašističnih črnosrajčnikov, temveč tudi navadni vojaki. Čeprav avtor opozarja, da ni mogoče posploševati, je prav gotovo res, da so bila zgoraj naštetá dejanja prej pravilo kot izjema v nekaj več kot dveh letih okupacije, ki jih Osti Guerrazzi opisuje. Prepričljivo aplicira teorije o uporabi nasilja in tudi pravilno ugotavlja, da nasilje nad civilnim prebivalstvom ni bilo posledica »vročice«, ki je sledila spopadu s partizanskimi enotami, temveč planirano nasilje, ki je imelo kot cilj vsesplošni teror, prek katerega edino bi lahko italijanska uprava »pacificirala« pokrajino.

Čeprav nisem prepričan, da gre za teror italijanske vojske v Sloveniji kriviti le njeno nepripravljenost, se je mogoče strinjati z avtorjem, da je fašizem vojaški nesposobnosti dodal izrazite rasistične konotacije, ki pa jih knjiga ne pogloblja. Vsekakor tekst odpira nova vprašanja, vezana na odnos med vojsko in civilnim prebivalstvom in na odnose znotraj vojske same ter na oblike okupacijskih režimov. A vsi ti aspekti bodo terjali dodaten napor v komparativnem in transnacionalnem smislu: vprašanja o odnosu med vojsko in civilisti bodo namreč lahko dobila jasnejšo sliko z uporabo dnevnikov in spominov lokalnega prebivalstva ter dokumentacije slovenskega odporniškega gibanja. Prav tako bo ocena okupacijskega režima popolnejša, če jo bomo lahko primerjali z nemško in madžarsko okupacijsko politiko v Sloveniji in z italijanskim ravnanjem drugod. Delo Amedea Osti Guerrazzija predstavlja torej še en segment v poznavanju italijanske, a hkrati tudi slovenske, jugoslovanske in evropske zgodovine ter s svojim raziskovanjem pripomore h krhanju mita o italijanskem vojaku kot mediteranski verziji Haškovega dobrega vojaka Švejka.

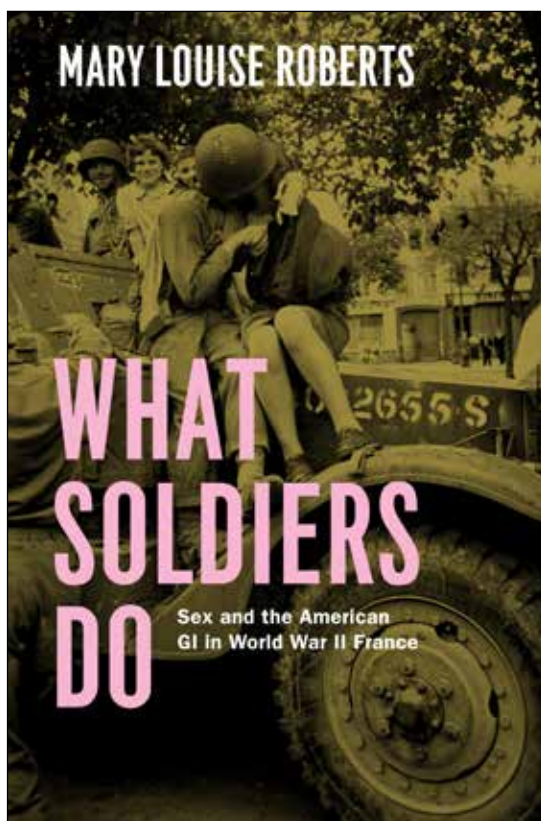
Borut Klabjan

Mary Louise Roberts: WHAT SOLDIERS DO. SEX AND THE AMERICAN GI IN WORLD WAR II FRANCE. Chicago, London, The University of Chicago Press, 2013, 368 strani.

Mary Louise Roberts je profesorica zgodovine na ameriški univerzi v Wisconsinu. V svojih raziskavah se pretežno posveča zgodovini Francije, tematsko najbliže pa ji je zgodovina spolov in tudi njena zadnja knjiga v tem oziru ni izjema: razkriva nekatere temne plati izkrcanja v Normandiji in v naslednjih dveh letih, ki so jih ameriški vojaki preživeli na francoskih tleh. *What Soldiers Do* je prav toliko knjiga o zmagi in uspehu, kot tudi o ponižanju in sramoti. Je natančna in poglobljena raziskava, ki ne bo pustila ravnodušnega zahtevnega bralca in poznavalca zgodovine obdobja ob koncu druge svetovne vojne, kot tudi ne radovedneža, ki bo nanjo po naključju naletel ob brskanju po svetovnem spletu ali knjižnih policah.

Avtorica nam s knjigo ponuja prav to, kar obljublja v naslovu – raziskavo o spolnem življenju ameriških vojakov po izkrcanju v Normandiji junija 1944. Hkrati nam ponudi tudi obširno razlago ameriške propagandne kampanje, ki je spodbudila in privedla do spolnih ekscesov v tednih in mesecih, ki so sledili osvoboditvi Francije izpod primeža nacistične okupacije. Poleg osrednje teme, torej problematiko prostitucije v osvobojeni Franciji, se ta tesno prepleta tudi s kočljivo tematiko rasizma v vrstah ameriške vojske. Svojo študijo je avtorica utemeljila na številnih virih – od ameriških dokumentov vojnega ministrstva do francoskih policijskih zapisnikov, hkrati na podlagi vojaškega propagandnega materiala in časopisov ter pripovedi udeležениh. Besedilo je tudi živahno dopolnila s številnimi odlomki iz dnevnikov, pisem in policijskih zapisnikov ter ga obogatila s skrbno izbranimi fotografijami in stripi iz časopisov. Branje je tekoče in bralca večkrat preseneti z zanimivimi zgodbami in anekdotami.

Knjiga je razdeljena na tri poglavja. Prvo (*Romance*, str. 13–110) prikazuje ameriško bombardiranje in izkrcanje v Normandiji, ki je popestrjeno s številnimi spominskimi pripovedmi in zapisi lokalnega prebivalstva. Avtorica uspešno zajame

občutke sreče, veselja in navdušenja, ki so se v prvih dneh mešali z občutki strahu, sramu, poraza in vonjem po smrti. Opisana so prva srečanja med civilnim prebivalstvom in ameriškimi vojaki, v katerih je osrednji problem predstavljalo jezikovno sporazumevanje. Velik del poglavja je posvečen kreaciji in delovanju mita o močnatosti ameriškega vojaka (str. 57–84), katerega poznavanje je nujno, če želimo razumeti odnos, ki so ga vojaki imeli do lokalnega prebivalstva. Stereotipi o zaostali Franciji in Francozinjah kot lahkih ženskah, potencirani s strani osrednjega propagandnega časopisa ameriške vojske *Stars and Stripes*, so imeli izreden vpliv na odnos ameriških vojakov predvsem do žensk. Po drugi strani pa je ravno ta odnos močno vplival na francoske moške, za katere je izguba »svojih« žensk simbolizirala poraz na vseh nivojih – od bojišč do lastnih domov. Hkrati pa je ta »kriza močnatosti«, kot jo opisuje avtorica, za Francijo simbolizirala tudi izgubo statusa velesile in s tem nacionalno degradacijo (str. 85–110).

Drugo poglavje (*Prostitution*, str. 111–192) je posvečeno osrednji temi knjige: prostituciji. Prve fotografije po izkrcaju v Normandiji, ki so prikazovale ameriškega vojaka obkoljenega s francoskimi dekletji, so postale simbol ameriške »dobre vojne« (*»good war«*) (npr. fotografija str. 8). Ameriški vojaki pa s seboj niso prinesli le zmage in svobode, temveč tudi številne dobrine, ki jih v opustošeni in revni Franciji ni bilo mogoče dobiti. Vse, od otrok do odraslih, so razveselili z žvečilnimi gumiji, bomboni, čokolado in cigaretami. Te so vojaki prve dni in tedne delili med prebivalstvom, kaj kmalu pa se je iz tega razvila črna borza. Lokalno prebivalstvo je s temi dobrinami pričelo veliko služiti, saj so cigarete na črnem trgu dosegale vrtoglavo visoke vrednosti. Hkrati pa je prišlo tudi do velikega razmaha prostitucije, kjer so ženske svoje telesne usluge nudile za denar, pa tudi samo za košček čokolade ali cigareto. Slab ekonomski položaj, ki je bil značilen za takratno Francijo, je bil najpogostejši razlog za zatekanje k tovrstnemu načinu zaslužka, za ameriške vojake pa so bile te »usluge« lahko dostopne in poceni.

Nekontroliran trg prostitucije je kvaril mestno podobo, saj so ljudje na vsakem koraku naleteli na ameriškega vojaka in dekletje, ki spolno občujeta (str. 149–151), hkrati pa je bil to tudi izvor številnih spolnih bolezni. Za ameriško vojsko je to predstavljalo resen problem, hkrati pa tudi strah, da bi novice o dogajanju v Franciji dosegle ženske v ZDA. Vojne oblasti so zato to podobo skrbno skrivale pred domačo javnostjo in s strogo cenzuro preprečevale, da bi ameriški pisni mediji pisali o tem. Za razliko od sistema, ki so ga vzpostavili nacisti v času okupacije, je bil njihov sistem zelo neorganiziran, bordeli so propadali, ameriškim vojakom pa so prepovedali vstop vanje (str. 139). Zato se je večina spolnih aktov dogajala v cenениh hotelih ali kar na ulici. Da bi to zaježili, so nekateri generali za svoje vojake organizirali (ali vsaj skušali) javne hiše, kar pa so vojne oblasti strogo prepovedovale in sankcionirale. Kljub temu, da je bil namen generalov predvsem povečati nadzor nad prostitucijo in omejiti širjenje spolnih bolezni (poleg očitne želje, da bi svojim vojakom ponudili malo »zabave«), vojne oblasti za to niso imele posluha. Po oceni avtorice najverjetneje zato, ker so se zdale reakcije ameriške javnosti na novice, da vojska podpira prostitucijo v Franciji (str. 161). Po drugi strani pa so spodbujali delitev kondomov, ki bi preprečili spolne bolezni. S tem je bilo jasno, da temeljni problem ni bila prostitucija in »nemoralno« življenje ameriških vojakov, temveč predvsem strah pred širitvijo spolnih bolezni in posledično novic, ki bi ob prevelikem izbruhu lahko prišle v medije.

Tretje poglavje (*Rape*, str. 193–261) se tematsko prepleta s kočljivo problematiko rasizma znotraj ameriške vojske. Jasno je, da je v neurejenih razmerah prihajalo tudi do (domnevnih) posilstev, ki so bila po besedah avtorice (str. 197) najverjetneje najbolj razširjen vojni zločin na evropskih tleh. V Normandiji so se posilstva dogajala predvsem v dveh večjih valih; prvi poleti 1944 in drugi spomladi 1945. Statistični podatki prikazujejo (str. 195), da je bila večina obsojenih zaradi posilstva afro-ameriškega porekla. Razlogi za to so bili različni, dejstvo pa je, da je bil rasizem na splošno zelo razširjen v ameriški vojski, kjer je bilo afro-ameriško osebje večkrat zadolženo za postranske dejavnosti in ne za bojevanje. Kljub temu torej, da so ti predstavljali le 10 % vseh vojakov, je bil njihov delež v »ozadju« bojov, torej v oskrbi vojske, mnogo večji (str. 203). Zaradi narave svojih dejavnosti so ti imeli mnogo več stika z lokalnim prebivalstvom, kot vojaki na bojiščih, manjša mobilnost pa je omogočala tudi prijave domnevnih posilstev – vojaki so se navadno v kraju ustavili le za noč, medtem ko je spremljajoče osebje v istem kraju ostalo dlje. Avtorica predstavi (str. 205–223) še mnoge druge razloge in okoliščine, ki so privedle do številnih obsodb Afro-Američanov, pri čemer so dozdejšnje raziskave spregledale številne dejavnike. Med drugim izpostavi (str. 206–211), da so bile obsodbe afro-ameriških predstavnikov vojske mnogo hitreje in lažje sprejete, medtem ko so bile za ostale večkrat ovržene na podlagi upravičenega dvoma (*reasonable doubt*). Avtorica meni (str. 223), da so bile te obsodbe tudi voda na mlin za ameriške vojne oblasti, ki so tako lahko prikazale posilstvo kot zločin Afro-Američanov in ne splošen problem ameriške vojske.

V knjigi sta spretno prepleteni dve zgodbi; prva je zgodba ameriških vojakov, ki so zmago proslavili v izobilju in si, poleg pijančevanja, privoščili tudi poceni spolne usluge, druga pa je zgodba lokalnega prebivalstva, na obeh katerih se je vse to dogajalo. Francozi so prostitucijo doživeli kot sramoto in še eno v vrsti ponižanj, ki jih je prinesla druga svetovna vojna. Prihod ameriške vojske je bil zanje šok, ki je prinesel zavest, da za Francijo ni več prostora na zemljevidu svetovnih velesil (str. 260). V ameriški javnosti je podoba te vojne še vedno in zgolj pozitivna. »Dobra vojna« je bila vojna s pravim namenom in z nespornimi sredstvi. *What Soldiers Do* je študija, ki bi lahko sprevrgla to predstavo, vendar to ni bil namen avtorice. Pravzaprav bralec ne dobi občutka, da je namen knjige kakorkoli oskrniti obstoječo podobo »dobre vojne« v ameriških očeh (za to bi bilo najbrž potrebnega tudi mnogo poguma). Gre torej predvsem za znanstveno raziskavo, ki želi opozoriti, da zmaga ni nujno samo pozitivna, temveč zajema tudi številne mešane občutke strahu, ponižanja in sramote. Gre za pripoved o tem, da so bili tudi ameriški vojaki pač samo vojaki, ki so se vsak na svoj način borili z vojnimi travmami in se na svoj način soočali z zmagoslavjem. Pravzaprav je ravno slednje morda največje razkritje te knjige, saj ameriškega vojaka postavlja na enako raven kot pripadnike drugih armad, ki so se soočali z enakimi travmami, ne glede na to na kateri strani bojne linije so se borili. Prostitucija in posilstvo sta namreč bila ob koncu druge svetovne vojne značilna za vsa svetovna bojišča in tudi Normandija pri tem ni bila izjema.

Urška Lampe

Federico Tenca Montini: FENOMENOLOGIA DI UN MARTIROLOGIO MEDIATICO. LE FOIBE NELLA RAPPRESENTAZIONE PUBBLICA DAGLI ANNI NOVANTA AD OGGI. Udine, KappaVU, 2014, 224 strani.

Negli ultimi anni si sente spesso parlare delle violenze subite dagli italiani lungo il confine italo-jugoslavo: per mano dei partigiani jugoslavi dopo l'8 settembre 1943 in Istria e per responsabilità delle autorità jugoslave dopo il primo maggio 1945 nella Venezia Giulia – “foibe” e “esodo”. Si dice che la gente in Italia non ne abbia saputo nulla e che solamente nell'ultimo periodo, dopo l'approvazione nel 2004 del cosiddetto Giorno del ricordo, vi sia stata finalmente a livello nazionale quella presa di coscienza necessaria e doverosa su questi temi; la grande congiura del silenzio sarebbe finalmente finita. Tale assunto risulta non del tutto esatto. Se a Trieste, Gorizia e lungo il confine, in particolare dalla parte italiana e molto meno da quella slovena (e/o croata), questi temi erano stati sempre molto presenti – e questo è indiscutibile –, dobbiamo rilevare che anche a livello nazionale non ci fosse poi quel totale oblio. Lo testimonia per esempio il copioso volume curato nel 2008 da Antonio Maria Orecchia per i tipi della Insubria University Press (*La Stampa e la Memoria. Le foibe, l'esodo e il confine orientale nelle pagine dei giornali lombardi agli arbori della Repubblica*, Varese, 439 pp.) che raccoglie una gran mole di articoli su “foibe”, “esodo” e questione triestina apparsi sulla stampa lombarda nell'immediato dopoguerra. Nel volume possiamo trovare le trascrizioni di una selezione di numerosi articoli apparsi sulle pagine dei giornali della regione più importante dell'Italia settentrionale sul problema del confine tra l'Italia e la Jugoslavia, negli anni cruciali 1945-1954. Nei 266 articoli (39 nel 1945, di cui tre apparsi prima della Liberazione; 58 nel 1946; 58 nel 1947; 25 nel 1948; 11 nel 1949; 17 nel 1950; 10 nel 1951; 12 nel 1952; 12 nel 1953; 24 nel 1954) i temi delle “foibe” e dell’“esodo” sono molto frequenti, anzi prevalgono su altre

questioni. Altri giornali nazionali scrissero spesso delle “foibe” (per esempio *La Stampa*, dalla fine del gennaio 1944 in poi; facilmente verificabile grazie all’aiuto dell’archivio storico on-line del giornale). Né si può affermare che il tema si sia del tutto eclissato a seguito della restituzione di Trieste all’Italia, perché a livello nazionale si continuava a parlarne. Per esempio alla fine del 1959 ci furono in merito due interrogazioni parlamentari da parte di esponenti del Movimento Sociale Italiano, e sul tema delle “foibe” scrissero poi alcuni giornali e settimanali nazionali (per esempio *Il Borghese*), nel 1983 il tema venne trattato in due numeri della rivista di divulgazione storica *Storia illustrata*, e negli anni successivi pure in trasmissioni dal grande impatto mediatico, come nel febbraio del 1987, quando la RAI dedicò all’argomento un lungo approfondimento radiofonico, e nel 1991, nella celebre puntata televisiva sulle “foibe” del format *Mixer*. È vero invece che negli ultimi anni, a seguito della legge del 2004 che istituisce il “Giorno del ricordo”, si sia verificato un autentico *memory boom*, un’ondata di notorietà che però ha portato, assieme ad una grande attenzione mediatica ed istituzionale agli episodi di violenza al confine orientale dell’Italia, una *escalation* di errori e semplificazioni. Inoltre, a livello nazionale, si è incominciato a parlare molto di “foibe” ed “esodo” a costo di tralasciare altre questioni altrettanto spinose (e forse per qualcuno anche oggettivamente più importanti) per la storia del Paese. Non c’è insomma in Italia quasi altro tema della storia recente frequentato quanto quello delle “foibe”. Si ha l’impressione che alcuni storici o non-storici (da qualcuno chiamati pseudo-storici), che non si sono mai occupati in maniera approfondita della storia molto complessa e intricata del confine orientale, si siano sentiti quasi in dovere di dire la propria sull’argomento, aggiungendo però spesso quelle semplificazioni o esagerazioni che solitamente non possono contribuire a far chiarezza, anzi. Infine, molti, o forse troppi, *mass media* hanno fatto quasi a gara tra loro nel presentare la questione al grande pubblico, senza contestualizzare quelli eventi tragici, presentando spesso immagini e/o filmati d’epoca senza una necessaria spiegazione.

Dopo dieci anni di “giornate di ricordo” non è facile stabilire un vero e proprio bilancio, tranne, ovviamente, nella constatazione generale che si è fatta veramente molta confusione. Se da una parte abbiamo avuto il volume (di Jože Pirjevec e alcuni coautori, tra cui anche l’autore di questa recensione), pubblicato dalla Einaudi nel 2009 e tre anni dopo in forma ampliata in lingua slovena dalla Cankarjeva založba, dall’altra ci si può ora avvalere, in particolare per quello che riguarda come la storia intorno alle “foibe” venne presentata attraverso i media e gli spettacoli negli ultimi 25 anni, del libro *Fenomenologia di un martirologio mediatico*. L’autore, il giovane studioso Federico Tenca Montini, affronta questi temi con un’apertura singolare. L’opera ha il pregio di mostrare in maniera molto chiara le esagerazioni e le manipolazioni nel discorso pubblico sulle “foibe”, unendo alla chiarezza delle interpretazioni una forma agile e leggibile (anche se, in verità, il volume potrebbe essere molto più copioso).

Il libro comincia con un’analisi degli antecedenti storici delle “foibe”. Vi si riassumono (pp. 19–72) gli esiti più convincenti delle storiografie italiana, slovena e croata, riferimenti che spesso in Italia vengono trascurati per la scarsa dimestichezza linguistica. Da rilevare purtroppo in questa parte storico-introductiva alcune imprecisioni non tali da intaccare l’interesse dell’opera.

Nella seconda parte (pp. 73–180) si passa alla politica della memoria. Quella “riscoperta” delle foibe negli anni ’90, identificata come l’esito della fine del socialismo in Jugoslavia, delle guerre jugoslave e della profonda crisi del sistema politico italiano, trova uno dei suoi presupposti nel progressivo addolcimento del giudizio sul fascismo (p. 83). Si passa poi agli antecedenti della legge che istituisce il “Giorno del ricordo”, risalenti al 2001 con la presentazione di un primo Disegno di Legge (p. 90), alle interessanti circostanze dell’approvazione nel 2004 del provvedimento e infine si dedica ampio spazio all’accostamento, in larga parte voluto, tra foibe e Shoah, di cui si analizzano anche certi effetti di distorsione percettiva altrimenti raramente indagati in letteratura.

Con la descrizione della simbologia che inevitabilmente circonda l’immaginario collettivo delle “foibe” incomincia la parte più originale del libro. L’autore l’ha analizzata minuziosamente (p. 95), mette in risalto l’importanza di quel “*locus horridus*” della voragine nella sua abbondanza di elementi archetipici e *topoi* leggendari (p. 96), come pure la persistenza della cultura del martirio (p. 97). Vengono inoltre indagati i motivi reconditi di alcune scelte lessicali alla base della narrativa delle “foibe”, tra cui il termine “genocidio” – cioè l’uso indiscriminato della terminologia (p. 97). L’ormai celebre *fiction Il cuore nel pozzo* è poi presentata in modo molto originale in comparazione con altri sceneggiati simili, il tedesco *Die Flucht* e il polacco *Katyn*. L’autore mette anche in risalto alcuni errori grossolani nella menzionata *fiction* (pp. 109, 118). Si dedica inoltre spazio allo spettacolo teatrale *Magazzino 18* e al celebre discorso del Presidente della Repubblica Giorgio Napolitano del 2007, da cui emerge, nella reazione del Presidente croato Stjepan Mesić, la contraddizione tra la celebrazione di una visione nazionalista della storia e l’integrazione europea.

L’ultima parte è dedicata al travagliato iter di intitolazione di un riferimento toponomastico “alle vittime delle foibe” nella città di Udine, infine ci sono alcuni esempi di sfruttamento della figura femminile martirizzata nella propaganda nazionalista e di utilizzo di immagini artefatte come materiali d’epoca nei media.

La ricerca di tutte le pagine della storia, dolorose o meno, non è solo un fatto di civiltà. Per fare un’operazione degna, che non falsifichi il passato ferendo con ciò *in primis* coloro che subirono violenze, ci si deve avvalere tra l’altro dell’interpretazione delle fonti in diverse lingue – queste non mancano – e di una buona dose di coraggio intellettuale. Si tratta indubbiamente di caratteristiche che l’autore del libro, Federico Tenca Montini, possiede.

Il libro è dunque un testo importante e ci dà l’opportunità di fare alcune riflessioni serie sui problemi di storia che hanno caratterizzato le memorie in un territorio mistilingue e multiculturale. Appare oggi evidente che ci sia bisogno di promuovere ricerche simili.

Gorazd Bajc

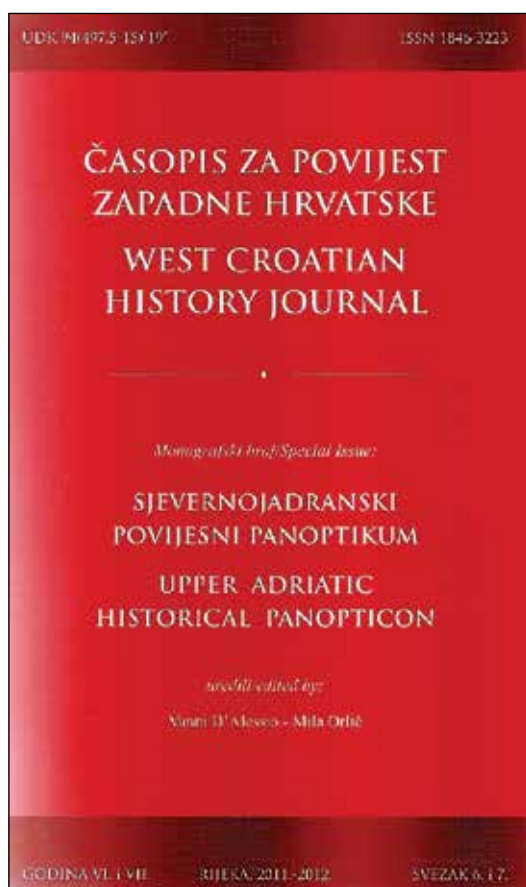
ČASOPIS ZA POVIJEST ZAPADNE HRVATSKE / WEST CROATIAN HISTORY
 JOURNAL, VI-VII, 2011-2012, 6-7 (monografska št.: SJEVERNOJADRANSKI
 PANOPTIKUM / UPPER ADRIATIC HISTORICAL PANOPTICON), 273 strani.

Časopis za povijest zapadne Hrvatske je pod uredništvom prof. Vesne Bauer Munić začel izhajati že leta 2006, spodbudo za ponoven izid omenjene znanstvene revije pa je šest let kasneje dala organizacija mednarodnega zborovanja z naslovom *Severni Jadran zgodovinski panoptikum / Sjeverni Jadran povijesni panoptikum* (oktober 2011), na katerem so sodelovali znanstveniki iz Hrvatske, Italije in Slovenije. Poleg desetih avtorjev iz navedenih dežel, ki se s svojimi prispevki pojavljajo v tej monografski ediciji, je petnajst recenzentov razen iz Hrvatske, Italije in Slovenije, tudi iz Nemčije in ZDA. Zbornik so uredili Vanni D'Alessio (glavni urednik), Mila Orlić (namestnica glavnega urednika) in Kosana Jovanović (tajnica),

V uvodu so izrekli vso zahvalo prvi urednici prof. Vesni Bauer Munić, kakor tudi prof. dr. Darku Dukovskemu, ki je kot predstojnik Oddelka za zgodovino zagotovil večino finančnih sredstev za izid te številke, hkrati pa bil tudi pobudnik za zborovanje, katerega naslov so istočasno sprejeli tudi kot naslov pričujoče monografske izdaje.

Uredništvo sicer v uvodnih besedah naglašja, da je severni Jadran območje zgodovinske interakcije srednjeevropskih in mediteranskih narodov ter njihovih kultur, zato namerava revija v tem okviru obnoviti in ažurirati zgodovinske razprave in raziskovanja tega območja ter s tem nadaljevati svojo tradicijo nosilca in moderatorja znanstvenih razprav in srečanj med strokovnjaki različnih dežel in humanističnih strok.

Prispevki so sicer razvrščeni v tri sklope: v prvem, z naslovom *Pogledi na Sjevernojadranski prostor i njegovu historiografiju / Views on the Upper Adriatic and its Historiography*, je razvrščenih pet avtorjev, ki v svojih razpravah izpostavljajo nekatera kritična in aktualna vprašanja nacionalne memorije oziroma historiografije na severnojadranskem prostoru ob vprašanih nekdanjega

Avstrijskega primorja, eksodusa in fojb v komparaciji med italijansko in hrvatsko historiografijo.

Tako že prva avtorica, Mila Orlić z Univerze na Reki, kritično analizira politike spomina na vojno in povojno obdobje na območju severnega Jadrana ter različne zgodovinske pristope k tej temi. V sestavku poudarja zlasti potrebo po uporabi komparativne in transnacionalne metode v analizi spornih dogodkov s tega območja, tako na eni strani povezanih z narodnoosvobodilno borbo, na drugi strani pa s fašističnim režimom. Pri tem avtorica naglaša, da je posebnost primera »vzhodne meje« v italijanskih znanstvenih pa tudi javnih razpravah v tem, da določen del samega zgodovinopisja vzdržuje in širi predsodke in stereotype, ki do skrajnosti poenostavljajo zgodovinsko dogajanje ter se hkrati vnašajo tudi v javno mnenje. Ob tem je pomembna njena zaključna misel, da bo možno obnoviti odnos med zgodovino in nacionalnimi memorijami ter njej sami prepustiti dolgo senco II. svetovne vojne le v primeru, ko bo transnacionalna historiografska obdelava osvetlila različne aspekte zgodovinskega dogajanja v komparativnem in evropskem kontekstu in izluščila interpretacije, ki se bodo znašle v središču javnih razprav. Raoul Pupo z Univerze v Trstu je avtor prispevka *Alcuni problemi di storia comparata: l'alto Adriatico dopo le due guerre mondiali* (v hrvaškem prevodu *Neki problemi komparativne povijesti: sjeverni Jadran nakon dva svjetska rata*), kjer zagovarja stališče, da je lahko zgodovinska komparacija koristna, ker bi le tako nadvladali stereotipizirane in ideološke narative. V svojem prispevku je potegnil vzporednico povojnega obdobja na območju severnega Jadrana po obeh svetovnih vojnah. Gre namreč za obdobji, v katerih je moč zaznati izrazite paralelizme, saj se kot protagonista z ene in druge strani pojavljata dve nacionalni državi, vpreženi v teritorialna osvajanja ter delujeta tako na diplomatskem področju, kot na samem terenu, medtem ko z druge strani naletimo na izrazito pluralistično in razdrobljeno lokalno prebivalstvo, ki se je upiralo novemu režimu in ukrepom, ki jih je le-ta izvajal. Komparacija po avtorjevem mnenju zajema dolge procese razmejevanja, vojne okupacije, politike nacionalnega zatiranja na obmejnem območju, nestrpnost do manjšin, nasilje in vseh nadaljnjih procesov, ki so vodili do vojne/revolucije, poskusa etničnega čiščenja oziroma eksodusa.

Guido Franzinetti z Univerze v Alessandriji v svojem prispevku z naslovom *The Former Austrian Littoral and the Rediscovery of Ethnic Cleansing*, izpostavlja dve različni vprašanji: prvo predstavlja nujnost raznolikosti interpretativnih paradigem, znotraj katerih so potekale študije nacionalizmov v osemdesetih in devetdesetih let 20. stoletja, drugo pa zadeva aktualno uporabo interpretativnega modela, ki izvira iz teh diskusij s posebnim ozirom na nekdanje Avstrijsko primorje. Avtor pri tem naglaša, da so v recentnih študijah o Avstrijskem primorju v obdobju 1918-1948 končni preobrat na tem območju nekateri avtorji pojasnjevali kot rezultat delitve vzhodne Evrope na regije.

Vanni D'Alessio z Univerze v Neaplju in na Reki v svojem prispevku *Ponad egzodusa i fojbi. Nova italijanska literatura o »Istočnoj granici«*, kritično analizira novo historiografijo o »Confine orientale« oziroma o Julijski krajini in Avstrijskem primorju, saj je to območje v zadnjih letih znova pritegnilo pozornost italijanske javnosti. V največji meri je zaznati interes širše javnosti do vprašanja »eksodusa« in »fojb«. Avtor kljub temu v svojem sestavku ne govori izključno o obeh fenomenih, temveč tudi o »mejnem fašizmu«, iredentizmu ter celotnem prostoru severnega Jadrana v sodobni zgodovini.

Franko Dota z Univerze na Reki v sestavku z naslovom *Od usuda povijesti do fatalne greške: hrvatska historiografija o stradavanju i iseljavanju Talijana Istre i Rijeke*, spremlja dominantne in najpomembnejše elemente diskurzivnih in narativnih struktur v hrvatski historiografiji v kontekstu znanih fenomenov, kakršna sta »fojbe« in »eksodus«. Tekst hkrati povzema nekatere zaključke iz njegovega dela, napisanega na isto temo in objavljenega leta 2010.

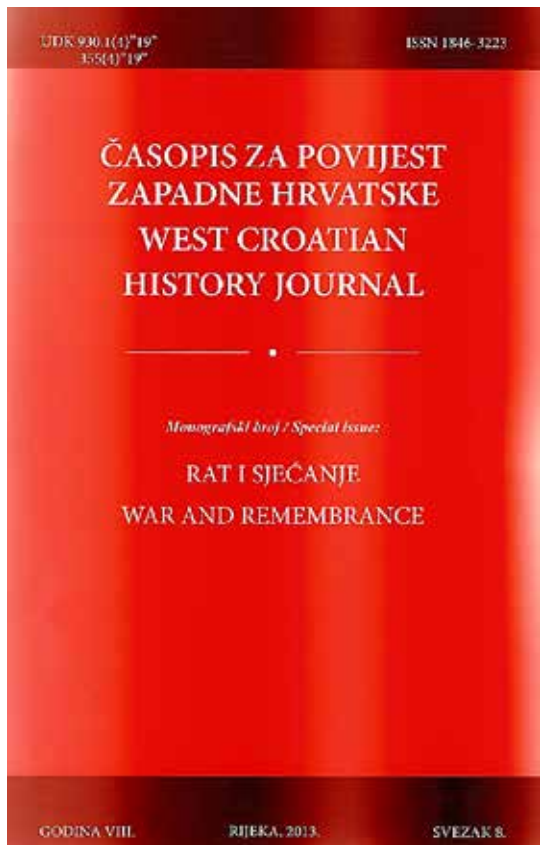
V poglavju *Nova istraživanja o sjevernom Jadranu*, je predstavljenih pet avtorjev z raznolikimi temami, ki v glavnem zajemajo obdobje med obema vojnama oziroma prvo povojno obdobje. Edina Slovenka med njimi, Nevenka Troha z Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, je zastopana s prispevkom *The Slavic-Italian Brotherhood. Aspects of the Role the Italians had in the Slavic-Italian Anti-Fascist Union* in v njem zajema problematiko slovansko-italijanskih partijskih struktur v coni A in B od konca vojne pa do resolucije Kominforma leta 1948. Zadnja med njimi, Gloria Nemeč z Univerze v Trstu (v italijanskem izvorniku in hrvaškem prevodu), predstavlja temo z naslovom *Processi di formazione della minoranza italiana, memorie e interpretazioni sul tema delle opzioni*, kjer predvsem na temelju ustnih virov in pripovedi posameznih protagonistov s pretežno hrvaškega dela Istre, razgrinja zapleteno problematiko med uradnimi opredelitvami optantstva in privatno-družinskimi, ki se kažejo na posameznih primerih. Revijo zaključuje rubrika *Ocene in poročila*, kjer posamezni avtorji ocenjujejo in predstavljajo dela Piera Purinija, Marina Manina in Slavena Bertoše, Kosana Jovanovič pa izčrpneje poroča o mednarodnem znanstvenem kongresu z naslovom *The Royal Body Conference*, ki se je odvijal v Londonu aprila 2012.

Salvator Žitko

ČASOPIS ZA POVIJEST ZAPADNE HRVATSKE / WEST CROATIAN HISTORY
 JOURNAL, VIII, 2013, 8, (monografska št.: RAT I SJEČANJE / WAR AND
 REMEMBRANCE), 233 strani.

Kot v uvodu navaja uredniški odbor, ki ga vodi Vanni D'Alessio, je pričujoča številka *Časopisa za zgodovino zahodne Hrvatske* namenjena izdaji prispevkov z naslovom *Mir in spomini / Rat i sjećanje*, saj sta ravno 100-letnica začetka I. svetovne vojne in vse večje zanimanje znanstvenih krogov za preučevanje spominov, spodbudila potrebo po interdisciplinarni analizi povezanosti med vojno, pričevanji o njej ter med praksami obeleževanja teh spominov v 20. stoletju. Koncept »kolektivnega spomina«, kot naglašajo člani uredništva, je zlasti koristen pri analizi vprašanja, kako so različni »akterji spomina« umeščeni v političnem spektru od državnih do svobodnih odnosno marginaliziranih intelektualcev in ustanov, ter kako so se soočili in uporabljali narative preteklih vojaških spopadov s ciljem politične legitimizacije in ustvarjanja kontra-narativov. Namesto preučevanja vzrokov za izbruh vojne oziroma politično-vojaškega vidika, je potrebno po mnenju uredništva, odpreti prostor diskusiji o njenih posledicah skozi daljše obdobje, tako kot sama problematizacija I. svetovne vojne po drugi strani omogoča raziskovanje njene kontinuitete in diskontinuitete v odnosu na kasnejše obdobje oziroma II. svetovno vojno.

V tem kontekstu je uredniški odbor v skupino A razvrstil znanstvene prispevke treh avtorjev in jih strnil pod naslovom *Mjesto sjećanja i korištenje sjećanja / Places of Memory and Uses of Memories*. V njej so predstavljeni (v angleškem jeziku s krajšimi povzetki v hrvaškem jeziku) naslednji avtorji oziroma prispevki: Matteo Di Figlia z Univerze v Palermu, *The Blind Bard and the Unflagging Hierarch: Memories of War and Self-Representation in Fascist Italy (Slijepi bard i vječni vođa, sjećanja o ratu i samo-predstavljanjima u fašističkoj Italiji)*, Gaetano Dato z Univerze v Trstu, *Foiba of Basovizza: the Pit, the Monument, the Memory, and the Unknown Victim, 1945-1965 (Fojba iz Bazovice: jama, spomenik, sjećanje i nepoznata žrtva, 1945-1965)* in Manuela

Brenner z Univerze v Regensburgu, *The Construction, De – and Reconstruction of History and Memory: Local Memory Practices of the Memorial Complex at Mrakovica, Bosnia and Herzegovina* (*Konstrukcija, de-i rekonstrukcija povijesti i sjećanja: lokalni običaji sjećanja u memorijalnom kompleksu Mrakovica, Bosna i Hercegovina*).

V svojem prispevku si je Matteo di Figlia zastavil cilj, da bo raziskal dvoje različnih in nasprotujočih si spominov na I. svetovno vojno, ki so se kasneje razvila v fašistični Italiji, Gaetano Dato analizira genealogijo fojbe v Bazovici kot mesta spomina, Manuela Brenner pa raziskuje prakse spomina v memorialnem kompleksu Mrakovica v Nacionalnem parku Kozara v Republiki Srbski v Bosni in Hercegovini.

V drugem sklopu z naslovom *Ratne naracije u filmu i teatru / War Narratives in Film and Theatre*, se ravno tako pojavljajo trije avtorji: Nena Močnik z Univerze v Ljubljani s prispevkom *Fetishizing Violence on Stage: Performing, Narrating and 'Aestheticizing' the Balkan Wars* (*Fetišizam nasilja na pozornici: predstave, naracije i 'estetizacija' balkanskih ratova*), Dragan Batančev s prispevkom *Šta je muškarac bez puške i penisa: dekonstrukcija heroja u srbskim filmovima o Prvom svetskom ratu* z analizo filmov *Marš na Drini* in *Sveti Georgije ubiva aždahu*, osvetljuje, kako so njuni avtorji uporabili vojne spomine svojih prednikov, da bi z usmerjanjem pozornosti na izgubo celotnih generacij ponovno preučili diskurz velike vojaške zmage, saj oba filma polemizirata z imidžem srbskega vojnega heroja. Na koncu Mateja Sinčić v prispevku *Do You Remember Milena and Merlinka? Gender Imagery from the Yugoslav Supra Nationalism to the Super Nationalisms and War in the Nineties* (*Sjećate li se Milene i Merlinka? Rodna predodžba od jugoslavenskog supra nacionalizma do super nacionalizma i rata u devedesetima*), predloži kritiko poglavitnih pogledov na povezavo med lastno predstavo in nasilnimi, post-jugoslovanskimi nacionalnimi praksami z analizo filmov *Misterije organizma* (1971) Dušana Makavejeva in *Dupe od mramora* (1995) Želimira Žilnika.

Tretji sklop *Muzealizacija ratnih sjećanja / Musealization of War Memories* je razvrščen v skupino B pod oznako Dodatni i stručni tekstovi s tremi prispevki. Tea Perinčić iz Pomorskega in zgodovinskega muzeja Hrvatskega primorja se predstavlja z delom *Lipa pamti ili o kolektivnoj memoriji jednog ratnog zločina iz II. svjetskog rata*, Martina Draščić s Filozofske fakultete na Reki je pripravila zapis z naslovom *Lipa – malo mjesto s velikom pričom* na podlagi intervjuja z Danico Maljavac, zadnji pa je sestavek Elise Tizzoni z Univerze v Pisi z naslovom *La memoria della Grande Guerra nei musei Trentini tra cultura e turismo*.

Zbornik v tej številki prinaša tudi pregled Jadranske bibliografije v letih 2012-2013, Ocene in poročila, zaključuje pa ga nekrolog Kosane Jovanović, posvečen spominu na letos preminulega Jacquesa Le Goffa, enega najbolj poznanih evropskih zgodovinarjev, ki je izšel iz znane pariške šole *École des hautes études en sciences sociales* ter bil začetnik tkzv. nove zgodovine (*Nouvelle histoire*), ki je temeljila na zgodovini mentalitet in zgodovinski antropologiji.

Salvator Žitko

HISTRIA 3. Godišnjak Istarskog povijesnog društva, 2013, 551 strani.

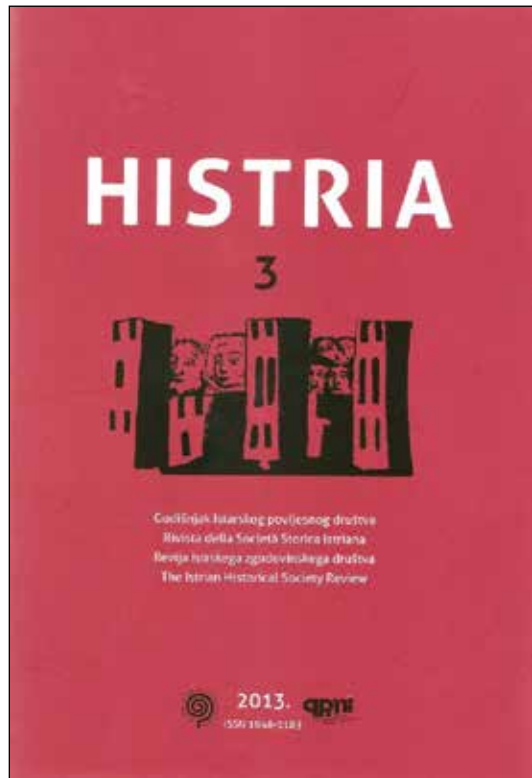
Zajetna 3. številka zbornika *Histria* pod uredništvom Maurizija Levaka, po eni strani nadaljuje in utrjuje doslej oblikovani koncept, ki ga je bilo zaznati že v 2. številki, po drugi strani pa potrjuje njegovo ustreznost in odmevnost pri širokem krogu strokovnih sodelavcev, ki se s svojimi prispevki pojavljajo v njeni zadnji številki.

Tudi ta ohranja podobno vsebinsko zasnovo kot prejšnja: v prvem delu so razvrščene razprave in gradiva, v drugem pa ocene, prikazi in poročila.

Dokaj raznolike, a vsebinsko bogate in zanimive razprave, so razvrščene v tematsko kronološkem zaporedju. Začenja jih pregledno delo Darje Mihelič z naslovom *Notarska knjiga – vir za raziskavo mestnega prebivalstva Buzeta (1492-1517)*. V njem avtorica nakazuje pristop in možnosti raziskav nekaterih vsebin iz zgodovine Buzeta skozi zapise v notarski knjigi Martina Sotolića iz let 1402-1517, ki jo je konec sedemdesetih let prejšnjega stoletja objavil Mirko Zjačić. Avtoričinemu prispevku je vodilo predstavljal pojmovno osebni seznam Zjačićeve objave, ki omogoča orientacijo v notarskem kodeksu, po drugi strani pa avtorica ugotavlja, da notarski zapisi kumulativno omogočajo tudi mikroraziskavo prebivalstva, zlasti članov posamezne poslovno dejavne družine, njihovega poklicnega in družbenega položaja, premoženjskega stanja, sorodstvenih vezi, predvsem pa frekvence vsakdanjega pojavljanja v poslovnem življenju, ki kaže na ugled družine in njenega člana.

V predhodnem prispevku Rina Ciguia z naslovom *Alcuni aspetti della vita socio-economica a Umago nei secoli XVI e XVII*, se odlikujejo tisti socialno-ekonomski vidiki, ki so imeli prevladujoč vpliv na umaško komuno v 16. in 17. stoletju, torej v obdobju ko po eni strani sledimo socialno-ekonomskemu in demografskemu vzponu, po drugi strani pa že tudi okoljski in zdravstveni degradaciji, ki je kljub naravnim resursom in naseljevanju prebivalstva, imela pogubne posledice za ekonomsko rast pa tudi položaj mestnega prebivalstva.

Tudi v predhodnem prispevku Igorja Eterovića in Ivane Eterović o lovranskih oporokah iz druge polovice 18. stoletja, je podana celovita analiza devetih oporok notarja Antona Tomičića in Bartola Negovetića, zlasti njihovih notranjih karakteristik,

se pravi strukture, vsebine in jezika, pri tem pa sta avtorja želela izkoristiti bogastvo samega gradiva za njegov oris z zgodovinskega in filološkega vidika.

V zanimivem prispevku Davida Orloviča z naslovom *Odjeci talijanskog kolonijalizma u Africi s kraja XIX. stoljeća u Istri prema pisanju Naše sloge*, avtor analizira vesti, ki jih je zlasti med leti 1885 in 1896 prinašal časopis *Naša sloga* po katastrofalnem italijanskem porazu pri Adui v Etiopiji, ter jih vzporeja z zgodovinskimi teksti v obstoječi literaturi. Posebno pozornost pri tem posveča korelaciji med položajem v Afriki in stanjem nacionalne emancipacije pri Hrvatih v Istri, ki jo je razbral iz prispevkov in komentarjev *Naše sloge*.

V predhodnem prispevku Roberta Spazzalija z naslovom *Uno sguardo dall'Adriatico. La crisi asiatica dei tre imperialismi nei commenti di politica estera di Silvio Benco*, avtor sledi zanimivim komentarjem tržaškega novinarja Silvia Benca, ki jih je objavljajal na straneh lista *Il Piccolo*. Gre za obdobje imperialističnega ekspanzionizma na prelomu 19. in 20. stoletja, tako Japonske kot ZDA na tihomorskem območju, kot krize ruskega imperija po izgubi Port Arthurja (1905). Pri tem se nakazujejo tudi njegova zapažanja o krizi Evrope, kjer so politični sistemi začeli kazati svojo krhkost in nesposobnost za oživljanje demokratičnih procesov, na drugi strani pa vzpon vojaških krogov in njihovih avtoritarnih nagibov v navezi s finančnimi in industrijskimi krogi. Balkanska kriza je ob tem le pospešila proces razpadanja Avstro-Ogrske in Osmanskega cesarstva ter ustvarila nevarno razpoko v ravnotežju jugovzhodne Evrope. Silvio Benco je na podlagi vseh teh zgodovinskih izkušenj po drugi svetovni vojni veroval v možnost vzpostavitve novega evropskega duha z ozirom na usodne napake, ki so privedle do nje, sestavek pa nedvomno v mnogih pogledih zrcali tudi podobo tedanjega Trsta kot pomembnega razgledišča mednarodnega dogajanja.

Širši kulturno-prosvetni in šolski problematiki sta v zborniku posvečena prispevka Barbare Riman z naslovom *Čitaonicu je osnovala 'šaka braće Slovenacah' u želji 'da pokažu svietu, da se znadu ponosit svojim dičnim imenom, svojim milim jezikom': slovenska društva u Puli od 1886. do 2011. godine*, ter Ines Grgurina – Luka Tidić, *Učiteljska škola u Kastvu kroz dokumente Državnog arhiva u Rijeci i Arhiva Prve riječke hrvatske gimnazije*.

Verski problematiki je posvečen prispevek Marka Medveda z naslovom *Istarski benediktinac i prvi riječki biskup Isidoro Sain (1869-1932)*, bolj etnološko pa je obarvan zadnji prispevek Tihomirja Stepinca Fabijanića z naslovom *Kažun kao prepoznatljiv element identiteta Istre*.

Celotno drugo polovico zbornika je uredniški odbor namenil ocenam, prikazom in poročilom, kjer tako kot v predhodni številki, sledimo izjemno obsežnemu pregledu različnih avtorjev tako s hrvaškega, slovenskega, italijanskega pa tudi širšega območja, kakor tudi različnih ustanov oziroma humanističnih in družboslovnih panog. Izjemno pester, raznolik in zanimiv sestav ocen in poročil o posameznih edicijah, zbornikih, glasilih, znanstvenih konferencah, strokovnih srečanjih, seminarjih in aktivnostih društev, nedvomno kaže na veliko pozornost uredniškega odbora do dogajanja v širšem prostoru, kakor tudi njegovo vpetost vanj.

Tudi 3. številko zbornika *Histria* tako odlikujejo tematska pestrost, vzorna oprema, kvaliteten tisk, moderno oblikovanje kot tudi vrsta grafičnih in slikovnih prilog, kar potrjuje njeno kakovostno rast in vpetost v širši severnojadranski prostor.

Salvator Žitko

NAVODILA AVTORJEM

1. Revija ACTA HISTRIAE objavlja **izvirne** in **pregledne** znanstvene članke s humanistično vsebino, zlasti s področja zgodovinopisja. Temeljno geografsko območje, ki ga publikacija pokriva, je Istra in mediteranska Slovenija ter vsebine, ki se na podlagi interdisciplinarnih in primerjalnih preučevanj povezujejo s sredozemskimi deželami. Uredništvo uporablja za vse članke obojestransko anonimni recenzentski postopek.
2. Sprejemamo članke v slovenskem, italijanskem, hrvaškem in angleškem jeziku. Avtorji morajo zagotoviti jezikovno neoporečnost besedil.
3. Članki naj obsegajo do 36.000 znakov brez presledkov. Članek je mogoče oddati na e-naslov ActaHistoriae@gmail.com ali na elektronskem nosilcu (CD) po pošti na naslov uredništva.
Avtor ob oddaji članka zagotavlja, da članek še ni bil objavljen in se obvezuje, da ga ne bo objavil drugje.
4. Naslovna stran članka naj vsebuje naslov in podnaslov članka, ime in priimek avtorja, avtorjeve nazive in akademske naslove, ime in naslov inštitucije, kjer je zaposlen, oz. domači naslov vključno s pošto številko in naslovom elektronske pošte.
5. Članek mora vsebovati **povzetek** in **izvleček**. Izvleček je krajši (max. 100 besed) od povzetka (cca. 200 besed).
V *izvlečku* na kratko opišemo namen, metode dela in rezultate. Izvleček naj ne vsebuje komentarjev in priporočil.
Povzetek vsebuje opis namena in metod dela ter povzame analizo oziroma interpretacijo rezultatov. V povzetku ne sme biti ničesar, česar glavno besedilo ne vsebuje.
6. Avtorji naj pod izvleček članka pripišejo ustrezne **ključne besede (5–7)**. Potrebni so tudi **angleški (ali slovenski) in italijanski prevodi** izvlečka, povzetka, ključnih besed, podnapisov k slikovnemu in tabelarnemu gradivu.
7. Zaželeno je tudi (originalno) **slikovno gradivo**, ki ga avtor posreduje v ločenih datotekah (jpeg, tiff) z najmanj 300 dpi resolucije pri želeni velikosti. Največja velikost slikovnega gradiva je 12x15 cm. Vsa potrebna dovoljenja za objavo slikovnega in arhivskega gradiva (v skladu z Zakonom o avtorski in sorodnih pravicah) priskrbi avtor sam in jih predloži uredništvu pred objavo članka. Vse slike, tabele in grafične prikaze je potrebno tudi podnasloviti in zaporedno oštevilčiti.
8. **Vsebinske opombe**, ki besedilo še podrobneje razlagajo ali pojasnjujejo, postavimo *pod črto*.
Bibliografske opombe, s čimer mislimo na citat – torej sklicevanje na točno določeni del besedila iz neke druge publikacije, sestavljajo naslednji podatki: *avtor, leto izida* in – če citiramo točno določeni del besedila – tudi navedba *strani*. Bibliografske opombe vključimo v glavno besedilo. Primer: (Pirjevec, 2007, 219) ali (Pirjevec, 2007).

Celotni bibliografski podatki citiranih in uporabljenih virov so navedeni v poglavju *Viri in literatura* (najprej navedemo vse vire, nato literaturo). Pri tem avtor navede izključno dela ter izdaje, ki jih je v članku citiral.

Popolni podatki o tem delu v poglavju Literatura pa se glasijo:

Pirjevec, J. (2007): "Trst je naš!" Boj Slovencev za morje (1848–1954). Ljubljana, Nova revija.

Če citiramo več del istega avtorja iz istega leta, poleg priimka in kratice imena napišemo še črke po abecednem vrstnem redu, tako da se navedbe med seboj razlikujejo. Primer: (Pirjevec, 2007a) in (Pirjevec, 2007b).

Bibliografska opomba je lahko tudi del vsebinske opombe in jo zapisujemo na enak način.

Posamezna dela v isti opombi ločimo s podpičjem. Primer:

(Pirjevec, 2007a; Verginella, 2008).

- 9. Pri citiranju arhivskih virov med oklepaji** navajamo kratico arhiva, kratico arhivskega fonda / signaturo, številko tehnične enote in številko arhivske enote.

Primer: (ARS-1851, 67, 1808).

V primeru, da arhivska enota ni znana, se dokument citira po naslovu v *opombi pod črto*, in sicer z navedbo kratice arhiva, kratice arhivskega fonda / signaturo, številke tehnične enote in naslova dokumenta. Primer:

ARS-1589, 1562, Zapisnik seje Okrajnega komiteja ZKS Koper, 19. 12. 1955.

Kratice razložimo v poglavju o virih na koncu članka, kjer arhivske vire navajamo po abecednem vrstnem redu. Primer:

ARS-1589 – Arhiv republike Slovenije (ARS), Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (fond 1589).

- 10. Pri citiranju časopisnih virov** med tekstom navedemo ime časopisa, datum izdaje ter strani:

(Primorske novice, 11. 5. 2009, 26).

V primeru, da je znan tudi naslov članka, celotno bibliografsko opombo navedemo pod črto:

Primorske novice, 11. 5. 2009: Ali podjetja merijo učinkovitost?, 26.

V seznam virov in literature izpišemo ime časopisa / revije. Kraj, založnika in periodo izhajanja:

Primorske novice. Koper, Primorske novice, 1963–.

- 11. Poglavje o virih in literaturi** je obvezno. Bibliografske podatke navajamo takole:

- Opis zaključene publikacije kot celote – knjige:

Avtor (leto izida): Naslov. Kraj, Založba. Npr.:

Šelih, A., Antić, G. M., Puhar, A., Renner, T., Šuklje, R., Verginella, M., Tavčar, L. (2007): Pozabljena polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem. Ljubljana, Tuma - SAZU.

V zgornjem primeru, kjer je *avtorjev več kot dva*, je korekten tudi citat:

(Šelih et al., 2007)

Če navajamo določeni del iz zaključene publikacije, zgornjemu opisu dodamo še številke strani, od koder smo navedbo prevzeli.

- Opis prispevka v **zaključeni publikaciji** – npr. prispevka v zborniku:

Avtor (leto izida): Naslov prispevka. V: Avtor knjige: Naslov knjige. Kraj, Založba, strani od-do. Primer:

Darovec, D. (2011): Moderna štetja prebivalstva in slovensko-hrvaška etnična meja v Istri. V: Darovec, D. & Strčić, P. (ur.): Slovensko-hrvaško sosodstvo / Hrvatsko-slovensko susjedstvo. Koper, Univerzitetna založba Annales, 129-142.

- Opis članka v **reviji**:

Avtor (leto izida): Naslov članka. Naslov revije, letnik, številka. Kraj, strani od-do. Primer:

Čeč, D. (2007): Nasilne detomorilke ali neprištevne žrtve? Spreminjanje podobe detomora v 18. in začetku 19. stoletja. Acta Histriae, 15, 2, 415-440.

- opis ustnega vira:

Informator (leto pričevanja): Ime in priimek informatorja, leto rojstva, vloga, funkcija ali položaj. Način pričevanja. Oblika in kraj nahajanja zapisa. Primer:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, r. 1930, župnik v Vižinadi. Ustno pričevanje. Zvočni zapis pri avtorju.

- opis vira iz internetnih spletnih strani:

Če je mogoče, internetni vir zabeležimo enako kot članek in dodamo spletni naslov ter v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf) (15. 9. 2008).

Če avtor ni znan, navedemo nosilca spletne strani, leto objave, naslov in podnaslov besedila, spletni naslov in v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran. Če leto objave ni znano, damo v oklepaj leto pristopa na to stran:

UP ZRS (2009): Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper. Znanstveni sestanki in konference. [Http://www.zrs-kp.si/SL/kongres.htm](http://www.zrs-kp.si/SL/kongres.htm) (2. 2. 2009). Članki so razvrščeni po abecednem redu priimkov avtorjev ter po letu izdaje, v primeru da gre za več citatov istega / istih avtorja/-jev.

12. **Kratice** v besedilu moramo razrešiti v oklepaju, ko se prvič pojavijo. Članku lahko dodamo tudi seznam uporabljenih kratic.
13. Pri **ocenah publikacij** navedemo v naslovu prispevka avtorja publikacije, naslov, kraj, založbo, leto izida in število strani (oziroma ustrezen opis iz točke 10).
14. Prvi odtis člankov uredništvo pošlje avtorjem v **korekturo**. Avtorji so dolžni popravljeno gradivo vrniti v enem tednu. Širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Druge korekture opravi uredništvo.
15. Za dodatna pojasnila v zvezi z objavo člankov je uredništvo na voljo.

UREDNIŠTVO

ISTRUZIONI PER GLI AUTORI

1. La rivista ACTA HISTRIAE pubblica **articoli scientifici originali e rassegne** relativi alla sfera degli studi umanistici, in particolare la storiografia. L'area geografica di base coperta dalla pubblicazione include l'Istria e la parte mediterranea della Slovenia, nonché tutti gli altri temi che si ricollegano al Mediterraneo in base a studi interdisciplinari e comparativi. Tutti gli articoli vengono recensiti. La recensione è completamente anonima.
2. La Redazione accetta articoli in lingua slovena, italiana, croata e inglese. Gli autori devono garantire l'ineccepibilità linguistica dei testi.
3. Gli articoli devono essere di lunghezza non superiore alle 36.000 caratteri senza spazi. Possono venir recapitati all'indirizzo di posta elettronica ActaHistriae@gmail.com oppure su supporto elettronico (CD) per posta ordinaria all'indirizzo della Redazione.
L'autore garantirà l'originalità dell'articolo e si impegnerà a non pubblicarlo altrove.
4. Ogni articolo deve essere corredato da: titolo, eventuale sottotitolo, nome e cognome dell'autore, denominazione ed indirizzo dell'ente di appartenenza o, in alternativa, l'indirizzo di casa, nonché l'eventuale indirizzo di posta elettronica.
5. I contributi devono essere corredati da un **riassunto** e da una **sintesi**. Quest'ultima sarà più breve (max. 100 parole) del riassunto (cca 200 parole).
Nella *sintesi* si descriveranno brevemente i metodi e i risultati delle ricerche e anche i motivi che le hanno determinate. La sintesi non conterrà commenti e segnalazioni.
Il *riassunto* riporterà in maniera sintetica i metodi delle ricerche, i motivi che le hanno determinate assieme all'analisi, cioè all'interpretazione, dei risultati raggiunti. Si eviterà di riportare conclusioni omesse nel testo del contributo.
6. Gli autori sono tenuti ad indicare le **(5–7) parole chiave** adeguate. Sono necessari anche le **traduzioni in inglese (o sloveno) e italiano** della sintesi, del riassunto, delle parole chiave, delle didascalie, delle fotografie e delle tabelle.
7. L'eventuale **materiale iconografico** (originale) va preparato in formato elettronico (jpeg. / tiff) e consegnato in file separati alla definizione di 300 dpi a grandezza desiderata, purché non ecceda i 12x15 cm. Prima della pubblicazione, l'autore provvederà a fornire alla Redazione tutte le autorizzazioni richieste per la riproduzione del materiale iconografico ed archivistico (in virtù della Legge sui diritti d'autore). Tutte le immagini, tabelle e grafici dovranno essere accompagnati da didascalie e numerati in successione.

8. Le **note a piè di pagina** sono destinate essenzialmente a fini esplicativi e di contenuto. I **riferimenti bibliografici** richiamano un'altra pubblicazione (articolo). La nota bibliografica, riportata nel testo, deve contenere i seguenti dati: *cognome dell'autore, anno di pubblicazione* e, se citiamo un determinato brano del testo, anche le *pagine*. Ad es.: (Isotton, 2006, 25) oppure (Isotton, 2006).

I riferimenti bibliografici completi delle fonti vanno quindi inseriti nel capitolo Fonti e bibliografia (saranno prima indicate le fonti e poi la bibliografia). L'autore indicherà esclusivamente i lavori e le edizioni citati nell'articolo.

I dati completi sulle pubblicazioni nel capitolo Fonti e bibliografia verranno riportati in questa maniera:

Isotton, R. (2006): Crimen in itinere. Profili della disciplina del tentativo dal diritto comune alle codificazioni moderne. Napoli, Jovene.

Se si citano *più lavori dello stesso autore* pubblicati nello stesso anno accanto al cognome va aggiunta una lettera in ordine alfabetico progressivo per distinguere i vari lavori. Ad es.:

(Isotton, 2006a) e (Isotton, 2006b).

Il riferimento bibliografico può essere parte della nota a piè di pagina e va riportato nello stesso modo come sopra.

Singole opere o vari riferimenti bibliografici in una stessa nota vanno divisi dal punto e virgola. Per es.:

(Isotton, 2006; Massetto, 2005).

9. Le **fonti d'archivio** vengono citate nel testo, *tra parentesi*. Si indicherà: sigla dell'archivio - numero (oppure) sigla del fondo, numero della busta, numero del documento (non il suo titolo). Ad es.: (ASMI-SLV, 273, 7r).

Nel caso in cui un documento non fosse contraddistinto da un numero, ma solo da un titolo, la fonte d'archivio verrà citata *a piè di pagina*. In questo caso si indicherà: sigla dell'archivio - numero (oppure) sigla del fondo, numero della busta, titolo del documento. Ad es.:

ACS-CPC, 3285, Milanovich Natale. Richiesta della Prefettura di Trieste spedita al Ministero degli Interni del 15 giugno 1940.

Le sigle utilizzate verranno svolte per intero, in ordine alfabetico, nella sezione "Fonti" a fine testo. Ad es.:

ASMI-SLV – Archivio di Stato di Milano (ASMI), f. Senato Lombardo-Veneto (SLV).

10. Nel citare **fonti di giornale** nel testo andranno indicati il nome del giornale, la data di edizione e le pagine:

(Il Corriere della Sera, 18. 5. 2009, 26)

Nel caso in cui è noto anche il titolo dell'articolo, l'intera indicazione bibliografica verrà indicata *a piè di pagina*:

Il Corriere della Sera, 18. 5. 2009: Da Mestre all'Archivio segreto del Vaticano, 26. Nell'elenco Fonti e bibliografia scriviamo il nome del giornale. Il luogo di edizione, l'editore ed il periodo di pubblicazione.

Il Corriere della Sera. Milano, RCS Editoriale Quotidiani, 1876–.

11. Il capitolo **Fonti e bibliografia** è obbligatorio. I dati bibliografici vanno riportati come segue:

- Descrizione di un'opera compiuta:

autore/i (anno di edizione): Titolo. Luogo di edizione, casa editrice. Per es.:

Cozzi, G., Knapton, M., Scarabello, G. (1995): La Repubblica di Venezia nell'età moderna – dal 1517 alla fine della Repubblica. Torino, Utet.

Se *gli autori sono più di due*, la citazione è corretta anche nel modo seguente:

(Cozzi et al., 1995).

Se indichiamo una parte della pubblicazione, alla citazione vanno aggiunte le pagine di riferimento.

- Descrizione di un articolo che compare in un volume miscelaneo:

autore/i del contributo (anno di edizione): Titolo. In: autore/curatore del libro: titolo del libro. Luogo di edizione, casa editrice, pagine (da-a). Per es.:

Clemente, P. (2001): Il punto sul folklore. In: Clemente, P., Mugnaini, F. (eds.): Oltre il folklore. Roma, Carocci, 187–219.

- Descrizione di un articolo in una **pubblicazione periodica – rivista**:

autore/i (anno di edizione): Titolo del contributo. Titolo del periodico, annata, nro. del periodico. Luogo di edizione, pagine (da-a). Per es.:

Miletti, M. N. (2007): La follia nel processo. Alienisti e procedura penale nell'Italia postunitaria. Acta Histriae, 15, 1. Capodistria, 321–342.

- Descrizione di una fonte orale:

informatore (anno della testimonianza): nome e cognome dell'informatore, anno di nascita, ruolo, posizione o stato sociale. Tipo di testimonianza. Forma e luogo di trascrizione della fonte. Per es.:

Predonzan, G. (1998): Giuseppe Predonzan, a. 1923, contadino di Parenzo. Testimonianza orale. Appunti dattiloscritti dell'intervista presso l'archivio personale dell'autore.

- Descrizione di una fonte tratta da pagina internet:

Se è possibile registriamo la fonte internet come un articolo e aggiungiamo l'indirizzo della pagina web e tra parentesi la data dell'ultimo accesso:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). (15. 9. 2008). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf)

Se l'autore non è noto, si indichi il webmaster, anno della pubblicazione, titolo ed eventuale sottotitolo del testo, indirizzo web e tra parentesi la data dell'ultimo accesso. Se l'anno di edizione non è noto si indichi tra parentesi l'anno di accesso a tale indirizzo:

UP CRS (2009): Università del Litorale, Centro di ricerche scientifiche di Capodistria. Convegni. [Http://www.zrs-kp.si/SL/kongres.htm](http://www.zrs-kp.si/SL/kongres.htm) (2. 2. 2009).

La bibliografia va compilata in ordine alfabetico secondo i cognomi degli autori ed anno di edizione, nel caso in cui ci siano più citazioni riferibili allo stesso autore.

12. Il significato delle **abbreviazioni** va spiegato, tra parentesi, appena queste si presentano nel testo. L'elenco delle abbreviazioni sarà riportato alla fine dell'articolo.
13. Per quanto riguarda le **recensioni**, nel titolo del contributo l'autore deve riportare i dati bibliografici come al punto 10, vale a dire autore, titolo, luogo di edizione, casa editrice, anno di edizione nonché il numero complessivo delle pagine dell'opera recensita.
14. Gli autori ricevono le **prime bozze** di stampa per la revisione. Le bozze corrette vanno quindi rispedite entro una settimana alla Redazione. In questa fase i testi corretti non possono essere più ampliati. La revisione delle bozze è svolta dalla Redazione.
15. La Redazione rimane a disposizione per eventuali chiarimenti.

LA REDAZIONE

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

1. The journal ACTA HISTRIAE publishes **original** and **review** scientific articles from the sphere of humanities, historiography in particular. The basic geographic areas covered by this publication are Istria and Mediterranean Slovenia, as well as other topics related to the Mediterranean on the basis of interdisciplinary and comparative studies. All articles are reviewed. The review process is entirely anonymous.
2. The articles submitted can be written in the Slovene, Italian, Croatian or English language. The authors should ensure that their contributions meet acceptable standards of language.
3. The articles should be no longer than 36,000 characters (without spaces). They can be submitted via e-mail (ActaHistriae@gmail.com) or regular mail, with the electronic data carrier (CD) sent to the address of the editorial board. Submission of the article implies that it reports original unpublished work and that it will not be published elsewhere.
4. The front page should include the title and subtitle of the article, the author's name and surname, academic titles, affiliation (institutional name and address) or home address, including post code, and e-mail address.
5. The article should contain the **summary** and the **abstract**, with the former (max. 100 words) being longer than the latter (c. 200 words).
The *abstract* contains a brief description of the aim of the article, methods of work and results. It should contain no comments and recommendations.
The *summary* contains the description of the aim of the article and methods of work and a brief analysis or interpretation of results. It can contain only the information that appears in the text as well.
6. Beneath the abstract, the author should supply appropriate **(5–7) keywords**, as well as the **English (or Slovene) and Italian translation** of the abstract, summary, keywords, and captions to figures and tables.
7. If possible, the author should also supply (original) **illustrative matter** submitted as separate files (in jpeg or tiff format) and saved at a minimum resolution of 300 dpi per size preferred, with the maximum possible publication size being 12x15 cm. Prior to publication, the author should obtain all necessary authorizations (as stipulated by the Copyright and Related Rights Act) for the publication of the illustrative and archival matter and submit them to the editorial board. All figures, tables and diagrams should be captioned and numbered.
8. **Footnotes** providing additional explanation to the text should be written at *the foot of the page*. **Bibliographic notes** – i.e. references to other articles or publications – sho-

uld contain the following data: *author, year of publication* and – when citing an extract from another text – *page*. Bibliographic notes appear in the text. E.g.: (Friedman, 1993, 153) or (Friedman, 1993).

The entire list of sources cited and referred to should be published in the section *Sources and Bibliography* (starting with sources and ending with bibliography).

The author should list only the works and editions cited or referred to in their article.

In the section on *bibliography*, citations or references should be listed as follows:

Friedman, L. (1993): Crime and Punishment in American History. New York, Basic Books.

If you are listing *several works published by the same author in the same year*, they should be differentiated by adding a lower case letter after the year for each item.

E.g.:

(Friedman, 1993a) and (Friedman, 1993b).

If the bibliographic note appears in the footnote, it should be written in the same way.

If listed in the same bibliographic note, individual works should be separated by a semi-colon. E.g.:

(Friedman, 1993; Frost, 1997).

9. When **citing archival records** *within the parenthesis* in the text, the archive acronym should be listed first, followed by the record group acronym (or signature), number of the folder, and number of the document. E.g.:

(ASMI-SLV, 273, 7r).

If the number of the document could not be specified, the record should be cited *in the footnote*, listing the archive acronym and the record group acronym (or signature), number of the folder, and document title. E.g.:

TNA-HS 4, 31, Note on Interview between Colonel Fišera and Captain Wilkinson on December 16th 1939.

The abbreviations should be explained in the section on sources in the end of the article, with the archival records arranged in an alphabetical order. E.g.:

TNA-HS 4 – The National Archives, London-Kew (TNA), fond Special Operations Executive, series Eastern Europe (HS 4).

10. If referring to **newspaper sources** in the text, you should cite the name of the newspaper, date of publication and page:

(The New York Times, 16. 5. 2009, 3)

If the title of the article is also known, the whole reference should be stated *in the footnote*:

The New York Times, 16. 5. 2009: Two Studies tie Disaster Risk to Urban Growth, 3. In the list of sources and bibliography the name of the newspaper. Place, publisher, years of publication.

The New York Times. New York, H.J. Raymond & Co., 1857–.

11. The list of **sources and bibliography** is a mandatory part of the article. Bibliographical data should be cited as follows:

- Description of a non-serial publication – a book:

Author (year of publication): Title. Place, Publisher. E.g.:

Barth, F., Gingrich, A., Parkins, R., Silverman, S. (2005): *One Discipline, Four Ways*. Chicago, University of Chicago Press.

If there are *more than two authors*, you can also use et al.:

(Barth et al., 2005).

If citing an excerpt from a non-serial publication, you should also add the number of page from which the citation is taken after the year.

- Description of an article published in a **non-serial publication** – e.g. an article from a collection of papers:

Author (year of publication): Title of article. In: Author of publication: Title of publication. Place, Publisher, pages from-to. E.g.:

Rocke, M. (1998): *Gender and Sexual Culture in Renaissance Italy*. In: Brown, I. C., Davis, R. C. (eds.): *Gender and Society in Renaissance Italy*. New York, Longman, 150–170.

- Description of an article from a **serial publication**:

Author (year of publication): Title of article. Title of serial publication, yearbook, number. Place, pages from-to. E.g.:

Faroqhi, S. (1986): *The Venetian Presence in the Ottoman Empire (1600–1630)*. *The Journal of European Economic History*, 15, 2. Rome, 345–384.

- Description of an oral source:

Informant (year of transmission): Name and surname of informant, year of birth, role, function or position. Manner of transmission. Form and place of data storage. E.g.:

Baf, A. (1998): Alojzij Baf, born 1930, priest in Vižinada. Oral testimony. Audio recording held by the author.

- Description of an internet source:

If possible, the internet source should be cited in the same manner as an article. What you should add is the website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis):

Young, M. A. (2008): *The victims movement: a confluence of forces*. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). <http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf> (15. 9. 2008).

If the author is unknown, you should cite the organization that set up the website, year of publication, title and subtitle of text, website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis). If the year of publication is unknown, you should cite the year in which you accessed the website (within the parenthesis):

UP SRC (2009): University of Primorska, Science and Research Centre of Koper. Scientific meetings. http://www.zrs-kp.si/konferenca/retorika_dev/index.html (2. 2. 2009).

If there are more citations by the same author(s), you should list them in the alphabetical order of the authors' surnames and year of publication.

12. The **abbreviations** should *be explained* when they first appear in the *text*. *You can also add a list of their explanations at the end of the article.*
13. The title of a **review article** should contain the following data: author of the publication reviewed, title of publication, address, place, publisher, year of publication and number of pages (or the appropriate description given in Item 10).
14. The authors are sent the **first page proofs**. They should be returned to the editorial board within a week. It is not allowed to lengthen the text during proof-reading. Second proof-reading is done by the editorial board.
15. For additional information regarding article publication contact the editorial board.

EDITORIAL BOARD

VSEBINA / *INDICE GENERALE* / *CONTENTS*

Claudio Povolo: La terza parte. Tra liturgie di violenza e liturgie di pace: mediatori, arbitri, pacieri, giudici	1
<i>The third party. Liturgies of violence and liturgies of peace: mediators, arbitrators, peacemakers, judges</i>	
<i>Tretja stranka. Med nasiljem in mirom: mediatorji, razsodniki, miritelji, sodniki</i>	
Luca Lombardo: Oltre il silenzio di Dante: Giovanni Del Virgilio, le Epistole metriche di Mussato e i commentatori danteschi antichi	17
<i>Beyond Dante's silence: Giovanni Del Virgilio, Mussato's Epistles metrics and Dante's early commentators</i>	
<i>Onkraj Dantejeve tišine: Giovanni Del Virgilio, Mussatove epistolarne metrike in zgodnji komentatorji Danteja</i>	
Riccardo Drusi: Pietro Bembo "super partes"	41
<i>Pietro Bembo "super partes"</i>	
<i>Pietro Bembo "super partes"</i>	
Piermario Vescovo: La "terza parte" in commedia. Goldoni, la procedura penale, la triangolazione mimetica	57
<i>The "third party" in comedy. Goldoni, the penal procedure, the mimetic triangulation</i>	
<i>"Tretja stranka" v komediji. Goldoni, kazenski postopek, mimetična triangulacija</i>	
Diego Mantoan: Saint Benedict staring at us. Clients as the third party in modern art. A theoretical model and a case study in Renaissance Venice	77
<i>San Benedetto ci guarda. Il committente quale terza parte nell'arte moderna. Un modello teorico e un caso di studio nel Rinascimento Veneziano</i>	
<i>Sv. Benedikt nas gleda. Naročnik kot tretja stranka v novoveški umetnosti. Teoretični model in študija primera v renesančnih Benetkah</i>	
Martina Frank: Proti, periti, mediatori, giudici al servizio di fratelli litigiosi: saggezza strategica e competenza professionale nella Venezia tardobarocca	95
<i>Architects, experts, mediators and arbitrators at the service of bickering brothers: strategic wisdom and professional competences in Late-Baroque Venice</i>	
<i>Arhitekti, izvedenci, mediatorji, sodniki v službi prepirljivih bratov: strateška modrost in strokovna usposobljenost v poznobaročnih Benetkah</i>	

Wolfgang Christian Schneider: Erasmus of Rotterdam: The “third party” in the Quarrels of the Papal Church and the Protestants	107
<i>Erasmus da Rotterdam: la “terza parte” nelle dispute tra papato e protestanti</i>	
<i>Erazem Rotterdamski: “tretja stranka” v sporih med Rimokatoliško cerkvijo in protestanti</i>	
Inigo Bocken: The third party is necessarily involved in the conflict. Reform between the Council of Basel and the fall of Constantinople	119
<i>La terza parte è necessariamente coinvolta nel conflitto. La riforma fra il Concilio di Basilea e la caduta di Costantinopoli</i>	
<i>Tretja stranka je nujno vključena v spor. Reforma med Baselskim koncilom in padcem Konstantinopla</i>	
Cristina Setti: La terza parte a Venezia: l’Avogaria di Comun tra politica e prassi quotidiana (secoli XVI-XVIII)	127
<i>The third party in Venice: the Avogaria di Comun between politics and daily practice (XVI-XVIII centuries)</i>	
<i>Tretja stranka v Benetkah: Avogaria di Comun med politiko in vsakdanjo prakso (16.-18. stoletje)</i>	
Laura Amato: The obscure party: anonymous denunciations in the Republic of Venice	145
<i>La parte oscura: le denunce anonime nella Repubblica di Venezia</i>	
<i>Temačna plat: anonimne ovadbe v Beneški republiki</i>	
Michele Simonetto: Note sulla giuria penale in Italia nel Triennio repubblicano (1796-1799)	157
<i>Notes on penal jury in Italy in the Republican triennium (1796-1799)</i>	
<i>Beležke o kazenski poroti v Italiji v Triletni republikanski dobi (1796-1799)</i>	
Michael Broers: Centre and periphery in Napoleonic Italy: the nature of imperial rule in the <i>départements réunis</i> , 1802-1814	171
<i>Centro e periferia nell’Italia Napoleonica: la natura del ruolo imperiale nei départements réunis, 1802-1814</i>	
<i>Center in periferija v Napoleonovi Italiji: narava imperialne vloge départements réunis, 1802-1814</i>	
Navodila avtorjem	183
<i>Istruzioni per gli autori</i>	186
<i>Instructions to authors</i>	190

- James D. Tracy:** The ambassador as third party:
 Busbecq's summary account for the year 1559 195
*L'ambasciatore come terza parte: il riassunto della relazione
 di Busbecq per l'anno 1559*
Ambasador kot tretja stranka: Busbecgov povzetek pogajanj za leto 1559
- Tomislav Popić:** Službenici zadarskoga velikoga sudbenoga dvora
 građanskih sporova iz druge polovice 14. stoljeća 207
Gli ufficiali del tribunale per le cause civili di Zara dalla seconda metà del Trecento
*Officials of the Zadar's high court for civil actions from the second half
 of the fourteenth century*
- Michelangelo Marcarelli:** Il terzo nei riti di mediazione
 e di pace nel Friuli del Cinquecento 225
The third party in mediation and peace rituals in sixteenth century Friuli
Tretja stranka v mediacijskih in mirovnih obredih v Furlaniji 16. stoletja
- Jacopo Pizzeghello:** Solenni processi e tagli di scure: le commissioni
 bilaterali come terza parte nei conflitti confinari della Repubblica di Venezia 241
*Solemn processes and "axe-cuts": bilateral commissions as third party
 in border disputes of the Venetian Republic*
*Formalni postopki in rezi: bilateralne komisije kot tretja stranka
 v mejnih sporih Beneške republike*
- Andrea Savio:** Il ruolo di mediatore. Venezia tra autoctoni
 e forestieri: i morlacchi nel secondo Cinquecento in Istria 265
*The role of the mediator. Venice between natives and strangers: the Morlachs
 in Istria during the second half of the sixteenth century*
*Vloga posrednika. Benetke med domačini in tujci: Morlaki v Istri
 v drugi polovici 16. stoletja*
- Mauro Pitteri:** Incidenti sul confine di stato del bosco Veneto di Montona nel '700 ... 275
Disputes on the boundaries of the Montona forest in the 18th century
Incidenti na območju državne meje ob beneških gozdovih pri Motovunu v 18. stoletju
- Lucien Faggion:** La mediazione sociale nello Stato regionale Veneto:
 il notaio, lo zio, il prete (1560-1590 circa) 291
*Social mediation in the Venetian regional State: the notary, the uncle,
 the priest (c. 1560-1590)*
*Socialno posredništvo v regionalni državi Veneto: notar, stic in duhovnik
 (okoli 1560-1590)*

- Ermanno Orlando:** Pratiche di mediazione e controllo del matrimonio in età pre-tridentina 305
Practices of marriage mediation and control in the Pre-Tridentine Age
Primeri posredovanja in nadzora porok v predtridentinskem obdobju
- Dušan Kos:** Prodane neveste barona Raigersfelda ali ženitno posredništvo v predstavah poznobaročnega svetovljana 327
Le spose vendute del barone Raigersfeld: la mediazione matrimoniale nella visione di un cittadino cosmopolita del periodo tardobarocco
Bartered brides of Baron Raigersfeld or marriage brokerage of a Late Baroque cosmopolitan
- Giovanni Florio:** La proprietà delle Fiere della Madonna di Lonigo (1542-1545). Mediatori laici e mediatori ecclesiastici tra centro e periferia della congregazione olivetana 345
Proprietary rights over the Fairs of Madonna di Donigo (1542-1545).
Lay mediators and ecclesiastical mediators between the centre and the periphery of the olivetan congregation
Lastništvo sejmov Madonne di Lonigo (1542-1545). Laični in cerkveni posredniki med centrom in periferijo olivetanske kongregacije
- Roberto Bragaglia:** Comunità e arbitri sulla «sommità de' monti». Territorio, società e istituzioni in Val Belluna nel XVII secolo 361
Local communities and arbitrators on the «mountain peak». Territory, society, and institutions in Val Belluna during the 17th century
Lokalne skupnosti in arbitri na «vrhovih gora». Teritorij, družba in institucije na območju Val Belluna v 17. stoletju
- Aleksander Panjek:** Kdo je tretja stranka v tej mačji godbi? Posredniki med vdovcem in fantovščino v Štivanu pri Devinu leta 1651 379
Chi è la terza parte in questa mattinata? Gli intermediari tra il vedovo e i giovani a s. Giovanni di Duino nel 1651
Who is the third party in this rough-music ritual? The intermediaries between the widower and the youth-abbey in Štivan (s. Giovanni di Duino) in 1651
- Malter Panciera:** Il compromesso arbitrale e il concordato fallimentare nella Repubblica di Venezia 391
Arbitration and bankruptcy agreement in the republic of Venice
Postopki prisilne poravnave in arbitraže v Beneški republiki

Edoardo Demo: “Per evitar molte spese et longhezze”. Esempi di arbitratore mercantile nella Repubblica di Venezia del XVI secolo 403
“To avoid much expense and delay”. Examples of mercantile arbitration in the Republic of Venice in the 16th century
“Da bi se izognili visokim stroškom in zavlačevanjem”. Primeri trgovske arbitraže v Beneški republiki v 16. stoletju

Elisabetta Traniello: Una controversia sui dazi a Ferrara alla fine del XVI secolo ... 413
A dispute on taxes in Ferrara at the end of the 16th century
Spor o davkih v Ferrari konec 16. stoletja

Andrea Bonoldi: “La presta espeditione delle liti”. Il magistrato mercantile alle fiere di Bolzano (1635-1850): tra giustizia e mediazione 425
“Prompt resolution of disputes”. The fair court of Bolzano (1635-1850): between justice and mediation
“Hitro razreševanje sporov”. Trgovsko sodišče na sejmi v Bocnu (1635-1850): med sodno oblastjo in mediacijo

Navodila avtorjem 441
Istruzioni per gli autori 444
Instructions to authors 448

Darko Darovec: *Cum lampulo mantelli*. The Ritual of Notarial Investiture: Example from Istria 453
Cum lampulo mantelli. Il rito dell'investitura notarile: l'esempio dell'Istria
Cum lampulo mantelli. Ritual podeljevanja notarskega privilegija: primer iz Istre

Savo Marković: „Per discharigo della consciencia”: Testamentarni odrazi medievalnog imaginarija barskog patricijskog roda Natalis (Nalis) 509
„Per discharigo della consciencia”: riflessioni testamentarie dell'immaginario medievale di lignaggio patrizio Natalis (Nalis) d'Antivari
„ Per discharigo della consciencia ”: Testamentary Reflections of Medieval Imagery of the Patrician Lineage Natalis (Nalis, Nale) from Bar

Ozren Kosanović: Sudac Kvirin Spinčić iz Kastva, istaknuti građanin Kastva i Rijeke iz prve polovine 15. stoljeća 551
Il giudice Kvirin Spinčić di Castua, eminente cittadino di Castua e Fiume della prima metà del XV secolo
Judge Kvirin Spinčić from Kastav, Distinguished Citizen of Kastav and Rijeka in the First Half of 15th Century

- Irena Benyovsky Latin:** The Venetian impact on urban change in Dalmatian towns in the first half of the fifteenth century 573
L'influenza di Venezia sui cambiamenti urbani delle città dalmate nella prima metà del XV secolo
Beneški vpliv na urbane spremembe v dalmatinskih mestih v prvi polovici 15. stoljetja
- Marija Mogorović Crljenko:** The Abduction of Women for Marriage: Istria at the Beginning of the Seventeenth Century 617
Il rapimento di donne a scopo di matrimonio: l'Istria agli inizi del secolo XVII
Ugrabitev žensk za poroko: Istra na začetku 17. stoletja
- Petr Kaleta:** Adolf Černý in njegov prispevek k spoznavanju Slovencev v Reziji v češkem okolju 633
Adolf Černý e il suo contributo alla conoscenza degli sloveni della Val Resia nell'ambito ceco
Adolf Černý and his Contribution to Czech Scholarship on the Slovenians in Resia
- Dagmar Hájková & Pavel Helan:** The Quest for Balance: Attitudes of the Czechoslovak Independence Movement Abroad to the Adriatic Problem During the First World War 661
La ricerca dell'equilibrio: l'atteggiamento del movimento cecoslovacco all'estero in merito alla questione adriatica durante la prima guerra mondiale
Iskanje ravnovesja: odnos češkoslovaškega gibanja za neodvisnost v tujini do jadranskega problema med prvo svetovno vojno
- Tamara Scheer:** The Perfect Opportunity to Shape National Symbols? Austro-Hungarian Occupation Regimes during the First World War in the Adriatic and the Balkans 677
L'occasione ideale per formare simboli nazionali?
I regimi di occupazione dell'Austria-Ungheria nell'area adriatica e nei Balcani durante la prima guerra mondiale.
Popolna priložnost za oblikovanje nacionalnih simbolov? Avstro-ogrski okupacijski režimi med prvo svetovno vojno na Jadranu in Balkanu
- Gaetano Dato:** Lineamenti storiografici, memorie pubbliche e mitologie all'origine del sacrario di Redipuglia. La fondazione di un tempio della nazione 695
Historiografске poteze, javni spomini in miti kot izvor kostnice v Redipulji.
Oblikovanje nacionalnega svetišča.
Historiographical Features, Public Memories and Mythologies at the Origin of the Redipuglia Shrine. The Foundation of a Temple of the Nation

José Díaz-Diego: La tierra en el puzzle rumano de entreguerras: razones, modos y consecuencias de la reforma agraria rumana de 1918/1921	715
<i>The Land in the Romanian inter-war puzzle: reasons, procedures and consequences of the Romanian agrarian reform of 1918/1921</i>	
<i>Zemlja v romunski medvojni uganki: razlogi, postopki in posledice romunske agrarne reforme v letih 1918/1921</i>	
Katarina Zajc: Independence of Judiciary in Slovenia: economic and historic perspective	741
<i>L'indipendenza giudiziaria in Slovenia: una prospettiva economica e storica</i>	
<i>Neodvisnost sodstva v Sloveniji: ekonomska in zgodovinska perspektiva</i>	
Jaka Cepec: Corporate Insolvency Law – A necessity of market economy, lessons from history and Slovenia	765
<i>Diritto fallimentare (delle società commerciali) – Un bisogno di economia di mercato, lezioni dalla storia e dalla Slovenia</i>	
<i>Korporacijsko insolvenčno pravo – nujen element tržne ekonomije, nauki iz zgodovine in Slovenije</i>	
Rado Bohinc: The Judge's Tenure. A Historical and Contemporary Overview	791
<i>Il mandato del giudice. Il quadro storico e contemporaneo</i>	
<i>Sodniški mandat. Zgodovinski in sodobni pregled</i>	
Navodila avtorjem	809
<i>Istruzioni per gli autori</i>	812
<i>Instructions to authors</i>	815

-
- Claudio Povolo:** Contaminazioni. Discorsi, pratiche e rappresentazioni 821
Contaminations. Discourses, practices and representations
Kontaminacije. Diskurzi, prakse in reprezentacije
- Gordan Ravančić:** “Wine-contamination” of the Adriatic. Examples
of punishing wine smugglers from medieval Dubrovnik 837
“Inquinamento da vino” dell’Adriatico. Esempi di pene per i contrabbandieri
di vino nella Dubrovnik medievale
“Kontaminacija z vinom” Jadranskega morja. Primeri kaznovanja tihotapcev
v srednjeveškem Dubrovniku
- Darja Mihelič:** Grešni služabniki cerkve v vidiku določil srednjeveških
tržaških statotov 847
I peccaminosi servitori della chiesa alla luce delle disposizioni contenute negli
statuti medievali triestini
Sinful servants of the Church in light of the provisions of medieval Trieste statutes
- Dušan Kos:** Kontaminacija s paranormalnim fenomenom
v lokalni skupnosti v zgodnjem novem veku 859
Una contaminazione dovuta a un fenomeno paranormale in una comunità
locale nella prima età moderna
A contamination with paranormal phenomenon in local community
in the Early New Ages
- Mauro Pitteri:** I beni comunali promiscui del basso Friuli a metà Settecento 875
Promiscuous common goods in mid-18th century lower Friuli
Skupne občinske dobrine spodnje Furlanije sredi 18. stoletja
- Marco Fincardi:** Le compagnie dei giovani e la rispettabilità
pubblica degli adulti 887
Companies of youth and adult public respectability
Druščine mladih in javni ugled odraslih
- Francesco Benigno:** “A punciuta”. Note sull’identificazione
e la repressione della mafia nella Sicilia di età liberale (1860-1880) 903
“A punciuta”. Notes on the identification and prosecution
of the mafia Sicily in the liberal age (1860-1880)
“A punciuta”. Beležke o identifikaciji in zatiranju mafije na Siciliji
v letih liberalizma (1860–1880)

- Chiara Sacchet:** “Come una monaca, senza le dolcezze del convento”.
L’ambigua purezza della maestra. 915
“As a nun, without the pleasures of the convent”. The ambiguous purity of the teacher
“Kot nuna, brez ljubeznivosti samostana”. Dvoumna čistost učiteljice
- Manca Grgić Renko:** Slovensko in avstrijsko narodno vprašanje v obdobju moderne. Narodna kontaminacija kulture ali kulturna kontaminacija naroda? 927
La questione nazionale slovena e austriaca nella modernità. Contaminazione nazionale della cultura o contaminazione culturale della nazione?
Slovenian and Austrian National Question in the Time of Modernism. National Contamination of Culture or Cultural Contamination of the Nation?
- Zdravka Jelaska Marijan:** Obrana časti nožem i batinom u slučajevima neispunjenog bračnog obećanja 945
Difesa dell’onore con coltello e bastone in caso di mancata promessa di matrimonio
The defense of honour with stick and knife in cases of non-realized marriage promises
- Urška Lampe:** Prevzgoja nemških vojnih ujetnikov v času druge svetovne vojne v Jugoslaviji 955
Rieducazione dei prigionieri di guerra tedeschi in Jugoslavia durante la seconda guerra mondiale
Re-education of German prisoners of war during the Second World War in Yugoslavia
- Mateja Režek:** Usmerjena preteklost: mehanizmi ideološke in politične “kontaminacije” zgodovinarstva v socialistični Sloveniji in Jugoslaviji (1945–1966) 971
Storia pilotata: meccanismi della “contaminazione” ideologica e politica della storiografia nella Slovenia e nella Jugoslavia socialiste (1945–1966)
Directed past: the attempts of ideological and political “contamination” of historiography in socialist Slovenia and Yugoslavia (1945–1966)
- Gorazd Bajc:** Tajni varuhi držav pred zunanjo kontaminacijo oziroma protiobveščevalna dejavnost v obdobju hladne vojne v fikciji in realnosti: primer John Le Carré in njegov roman *Tinker, Taylor, Soldier, Spy* 993
I custodi segreti degli stati contro la contaminazione esterna, ovvero l’attività di controspionaggio nel periodo della Guerra fredda nella finzione e nella realtà: il caso di John Le Carré e del suo romanzo La talpa (Tinker, Taylor, Soldier, Spy)
Secret guardians of States from external contamination or counterintelligence activity during the Cold War period in fiction and reality: the case of John Le Carré and his novel Tinker, Taylor, Soldier, Spy

Jure Ramšak: Katoliška levica in marksizem v Sloveniji po II. vatikanskem koncilu: ideološka kontaminacija in njene politične posledice	1015
<i>La sinistra cattolica e il marxismo in Slovenia dopo il concilio vaticano II: la contaminazione ideologica e le sue conseguenze politiche</i>	
<i>Catholic left and marxism in Slovenia after the Second Vatican Council: ideological contamination and its political consequences</i>	

OCENE

RECENSIONI

REVIEWS

<i>Stephan Karl Sander-Faes:</i> Urban Elites of Zadar. Dalmatia and the Venetian Commonwealth (1540–1569) (Darja Mihelič)	1041
<i>Slaven Bertoša:</i> Migracije prema Puli. Primjer austrijske Istre u novom vijeku (Igor Eterović)	1044
<i>Maja Milčinski:</i> Azijske filozofije in religije (Erik Toth)	1048
<i>Maja Polić, Elvis Orbanić (ur.):</i> Zbornik u čast Petru Strčiću (Salvator Žitko)	1051
<i>Amedeo Osti Guerrazzi:</i> Esercito italiano in Slovenia, 1941-1943. Strategie di repressione antipartigiana (Borut Klabjan)	1053
<i>Mary Louise Roberts:</i> What Soldiers do. Sex and the American GI in World War II France (Urška Lampe)	1056
<i>Federico Tenca Montini:</i> Fenomenologia di un martirologio mediatico. Le foibe nella rappresentazione pubblica dagli anni Novanta ad oggi (Gorazd Bajc)	1059
<i>Časopis za povijest zapadne Hrvatske / West Croatian History Journal,</i> VI-VII, 2011-2012, 6-7 (monografska št.: <i>Sjevernojadranski panoptikum / Upper Adriatic Historical panopticon</i>) (Salvator Žitko)	1062
<i>Časopis za povijest zapadne Hrvatske / West Croatian History Journal,</i> VIII, 2013, 8 (monografska št.: <i>Rat i sjećanje / War and Remembrance</i>) (Salvator Žitko)	1065
<i>Histria 3. Godišnjak Istarskog povijesnog društva,</i> 2013 (Salvator Žitko)	1067
Navodila avtorjem	1069
<i>Istruzioni per gli autori</i>	1072
<i>Instructions to authors</i>	1076

